

NEMZETI MŰVELŐDÉS

GEOGRÁFIÁJA

ÉS A

GEOGRÁFIAI FATALISTÁK.

ÍRTA:

DR. CZIRBUSZ GÉZA

AZ EGYETEMES ÖSSZEHASONLÍTÓ GEOGRÁFIA NYILVÁNOS RENDES
EGYETEMI TANÁRA.

„AZ ÁLLAM LEGFŐBB JAVA - AZ EMBER”.

BOLD. RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS.

BUDAPEST, 1912.
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKIADÓVÁLLALAT
(HOFFMANN BÉLA)

ISTENBEN MEGBOLDOGULT
ZICHY JENŐ GRÓF
Ő NAGYMÉLTÓSÁGA
MEGDICSŐÜLT SZELLEMÉNEK
AZ EMBERI GEOGRAPHIA FÁRADHATATLAN ÉS NAGYLELKŰ
ELŐMOZDÍTÓJÁNAK
AJÁNLVA
SZÜLETÉSÉNEK 75-İK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL.

ÚTRAVALÓ.

Nequid nimis.

Ha valaminek, – e könyvnek van szüksége igazolványra, mely először képében útlevélnek szolgál a könyvpiacra való megjelenésekor, nehogy félreismerjék és leteperjék a jövevényt, mielőtt meghallgatták volna.

Csalódik, ki azt hiszi, ellensége vagyok a természettudományoknak s nem látom a jót, a mit a természettudományi vívmányok értékesítése a geográfiában csinált vala. Még nagyobb levédésben van, ki felteszi rólam, hogy személyi animozitás vezette tollamat. Paulo majora cano. Nekem az apostrofáltak egyéni tiszteletreméltóságához, személyi derekasságukhoz és korrektségükhöz semmi közöm. Ezt én egy szóval sem érintem. Csupán geográfiai és világfelfogásukat rostálom vagy helyeslem; azokból is csak az előkelőbb típusokat válogatom ki, a kik a vezéráriát fűjják; a kóris-tákkal, félszeg és hangos imitatorokkal, szóval a geográfiai gentium minoresek-vel nem foglalkozom.

Magasabb álláspontról nézem és bírálom a geográfiai nyüzsgést és nagyon jól látom, hogy a kik azt képzelik magukról, hogy vezetnek: –voltaképpen vezetettnek. Man meint, dass man schiebt und wird geschoben. A pozitizmus világfelfogása egyre szélesbedő körökben árasztja el az elméket, a tudományköröket s ellentállhatatlan erővel magával ragadja főleg azokat, kik speciális szakstudiumokba merülve, nem bírnak maguk erejéből magasabb álláspontra helyezkődni, ezért öntudattalanul és jóhiszeműen tolják a pozitivizmus szekerét Európaszerte.

A hol a pozitív világfelfogás gyökeret vert, mindenütt rombolást vitt véghez. A történelemből hisztorizmust, a szociológiából szocializmust, a geográfiából geografizmust csinált..

E pozitivista *kizárólagosság* ellen tiltakozom, ha a tudományban, főleg a geográfiában, feltétlen uralomra törekszik; lekicsinyli a szellemi tudományokat, betolakodik körükbe s kiforgatja azokat ideális valójukból hozzáférhetetlen dogmáknak hirdett féligazságaival, képzeleti feltevéseivel és hazug sophismáival.

Könyvnek ez a vezér motívuma, Semmi egyéb. C'est ton, qui fait le chanson. A többi Wagnerrel szólva, zenekar-keli magyarázó kíséret.

IV

Azok ellen fordulok kiváltképpen, kik az Embert csupán a Föld termékének, ideiglenes élősdi-jének tartva felrobbantának minden ideális törekvést, mely az Embert a szerves világ és physical környezete fölé emeli; tagadják mentalitását, lelki valójának függetlenségét physicumától és alárendelik egészen a természeti erők fatalista kényszerének. Azok zökkenetették ki a geográfiát 2000 éves történeti sín-párjából, midőn különféle címen és arrogált jogon természettudományi laboratóriumot és *polyhisztorizáló természettudományi encyklopediát* csináltak a geográfiából. Naturalista gondolkodást vittek bele, mely azóta lerakodó helye lett a legfantasztikusabb természettudományi elméleteknek és kérdéseknek, vagy menedék helye azon tehetségtelenek számára, a kik kiszorulva speciális szakstúdiumuk köréből, geográfiai előképzettség, rátermettség és qualificatio nélkül a geográfia terén keresik boldogulásukat és előmenetelüket.

A természettudományi paroxysmuszt már Dr. *Penck* is megsokalta a geográfiában és hevesen kelt ki a geográfusoknak 1912. június 6. innsbrucki gyűlésén, a geográfia degradálása és tudományos kifosztása ellen.

Dr. *Penck* pedig ezidőszerint a morfológiának vezérkapacitása a berlini tud. egyetemen, mondhatni a kontinensen, sőt talán túl az Atlanti óceánon is! . . .

A pozitivista és naturalista gondolkodás és világfelfogás begyökereztetése Magyarország népének tömegpsychológiájába – szerintem veszedelmes kísérletezés. Az erős keresztény meggyőződésű szlávok, németek és balkáni népek közé ékelt Magyarország ezzel eljátszana történelmi hivatását és Törökország sorsára jutna.

Nem pozitivista világfelfogásra, hanem *kultúrára* van szükségünk, hogy Magyarország megállhassa helyét az európai művelt nemzetek körében. Csupán kultúra mentheti meg válságos hetyzetéből, ebből meríthet erőt nemzeti energetikájának és politikai assimilatiójának fokozásához. Ezt a kultúrát pedig az ideális gondolkodás szárnyain a csillagokig kell emelni, nem pedig fatalizmuszsal ellaposítani! . . .

Ha majdnem egy negyed század óta a naturalista encyklopedikus geográfia járta, lépjen jogaiba egyszer már a szándékosan mellőzött emberi vagy *kulturális geográfia* is. Kultúrája egyedül az embernek van, mívelődési és emberi

geográfia tehát egy és ugyanaz. Az emberi geográfiát tehát concrete, olyan értelemben veszem és oly keretekben fogom fel, minőkben Reclus Elisée látta és leírta posthumus: La Terre et l'Homme című művében az Ember történeti és geográfiai cselekvését a földön. így nem a szakiskolákba való gazdasági geográfiát értem alatta, miként a németországi geográfusok p. o. Eckert, sem Ratzelnek bölcseleti abstract anthro-po-geográfiáját, sem a zoológikus szagú Herbertson-Passarge-féle naturalista anthropogeografiát, hanem a *kultúrá-nak* geográfiai és történeti *tényeire* támaszkodó regionális geográfia, mint *geogr. konkretizmusz*, lebeg szemeim előtt.

Ezért kellett mint konkrét ténnyel az embernek a naturalista geográfiából kiküszöbölt intellectusával, mentalitásával, szóval eszességével és *haladásával* bővebben foglalkoznom, s ennek nyomait úgy társadalmi, mint művelődési fejlődésében kimutatnom; másrészt a szociológiának elhamarkodott általánosításai ellen felszólalnom. Ez direkte Magyarország jelen kulturális állapotának szól. A magyarországi vonatkozásokat a tárgymutatóban minden szakasznál megjelöltem, azért ajánlatos a könyvnek a tárgymutató kalauzolása szerint való olvasása.

Ég és Föld választ el engem a naturalista és bármi néven nevezhető pozitivista geográfia megengedem jóhiszemű, a geográfia előbbre vitelében fáradozó művelőitől, mivel erősen megvagyok győződve e földi létezés folytatásáról, magasabb erkölcsi és szellemi világ valóságos létezéséről s így a Földet egyedül az Ember lakóhelyének nézem, nem pedig bálványnak, újabb fajta glóbus-istenségnek, mint ezt a naturalisták és pozitivisták széltében hirdetik. Isten, lélek, lelkiösmeret, szellemi világ előttem nem abstractiók, hanem geográfiai és történeti valóságok. Az Ember eszességénei fogva nem rabja a természettörvényeknek, nem parazitája a Földnek mint égítetnek, hanem a természeti erőkkel egyenrangú geogr. tényező, melyekkel folyton küzd a földön és e küzdelme nem más, mint telluris kultúrája.

Ez, éppen homlokegyenest ellenkezője annak, a mit a naturalisták hirdetnek, hogy a geográfia alapján és lényegében Banze Ewald 1912. kijelentése szerint „csak monisztikus” lehet – (V. ö. 356. 1.) s melylyel nézetem szerint megrontották a geográfiai tudományt. Magyarország legrégebb egyeteméről, – melyen már akkor is tanítottak geográfiát, midőn híre-hamva sem

földön a geológiának és geophysikának, ha hü akarok maradni e főiskola alapítóinak inteniójához és elődeim szelleméhez a XV. századbeli Cottustól Hunfalvi Jánosig, – másképp más világfelfogással nem is taníthatok geográfiát. Még csak azt kell említenem, hogy szándékosan az ellentábor fegyvertárából, legújabb publicatioiból válogattam ki érvelésemet. A correcturát magam végezvén így elnézést kell kérnem az esetleg megmaradt sajtóhibák miatt.¹⁾

TÁRGYMUTATÓ.

1. Fatalizmusz a múltban.

Klasszikai ösgermán és buddhista fatalizmusz. (I.) 3. A stoikusok és *Walter* fatalizmusza (II.) 4, 18, 49, 55. Ó és újkori felfogás a tragédiában, mint az Ember földi szereplésének megítélése. 4. Eredetieskedés a tudományban. 5. 3-5

2. Fatalizmusz az új korban.

Az embnr phys. és psychikai korlátolsága 5, 50, 262. Astrophysica és szerveink 7, 39. A véletlenség történeti fatalismusa (III.) 6. II. Frigyes és *Voltaire* 6. Történelmi fatalismus ellenkezik Isten létével. 7. Természeti fatalismus (IV.) 7. *Montiesquieu* és a klímának fatalistái. 7. Cáfolatuk. 8. Ókorbeli klímafatalisták: *Herodotos*, *Polybios*. *Herder* és *Passarge* physiographiai fatalismusa 6-9. *Az emberiség értelmi és érzelmi egysége. 9. *Renan* fajtabeli (V.) fatalismusa 10, 181-195. Ellentmondója *Finot* 11, 175. A maradi fatalisták csökönýös kapacitálhatatlansága 11, 73, 121-124, 185. 5-11

I. Természettudományi fatalizmusz

Comte pozitivista sz. Háromsága 11, 197, 243-244. *Comte* és *Backte* vakhite (VI.) a természettörvények má-síthatatlanságában 13. M. 192, 239, 243, 16. Folytatója: *Ostwald* 13. Buckle cáfolói: *Peschel* Oszkár 14. *Hahn* 15. Van haladás, mert egyedül az Ember halad e földön 16. *Spinoza* és *Vico* (VII.) fatalismusa 17, 49. 11-17

II. Evolútiós fatalizmusz.

Leibnitz. A fejlődés elméletének genezise. 17. *Hegel*, a két *Darwin* 18. *Kant* és *Laplace* 18. *Hutton* és *Lyell*

* A *csillaggal* megjelölt szakaszok geogr. világfelfogásomnak alaposzlopai M. = Magyarországot érintő vonatkozások a magyar geográfus, pseudo-evolutionismus és szociológismus megértéséhez. A *számok* az oldalakat mutatják.

VII.

18. Morfológizmus és geografizmus 19. M. mint a geográfia megrontói. *Mackinder* 19, 57. M. Historismus 20. Az igazi geográfia és történelem köre 20, 92. *Hettner* úr geográfiai logikája 21-23, 32, 134, 244. A tönkre silányított magyar „földrajz” 24. M. 327. A geografizmus taktikai lármája 25. M., mely elhallgatta *Penck* 1912-iki éles kritikáját a geogr. megrontásáról *Dr. Márki Sándor* 26. A jeles leíró-geografus *Dániel* 26. és *H. Wagner* geográfiája 26, 340, 347. Példák a *geografizmusra* 349, 27, 54, 56, 111, 185, 239, 243-244. Emberi geographia legyen a geogr. tanítás betetőzője 27, 29, 33, 244, 321, 330, 353, 340. Chaos a magyar topographiában a morphológia miatt 28, 61, 330. Társadalmi geográfia 29, 125-128, 325. Evolutionismus divatos hóbort 29-30. M. *Savicky* Ludomér syntheticus geográfiája 30-31. »Ellenvetéseim 31-33. 17-34

III. Modern geogr. fatalizmus.

1. *Csillagászati*(VIII.) fatalizmus 37. Pedig nincs látható törvényszerűség a Naprendszerben 37. *A Világ nem állhat félezer elemből. 38. Elégtelen módszerünk a kozmosz felismeréséhez 39. Azért kérdéses az astrofizicára alapított kozmográfia 40. *Darwin* *György* számvetési képzelgésai 41. A földkéreg vékonysága miatt semmire sem lehet apodiktice következtetni 41. *Kelvin* lord *Darwin* ellen 42-43. *Darwin* még sem akar tudni a kiegyenlítés elvéről 42, 52. *Günther* és *Suess* következtetései a Hold képéből hamisak 42-45. *Newton* ígézete és *Haussier* 43. *Moneton* 45. *Flammarion*, *Puison*, *Montessus* cáfolják *Darwin*t, *Suess* összezsugorodás elmélete 47. *Holzmüller* és *Ratzel* cáfolják a Föld cseppfolyós voltát 48-49. A föld cseppfolyóságát tagadják *Flammarion* és a szizmológusok 46-47. Meglehet a rádiumból és tömeghalmozódással magyarázni 48. **Kant-Laplace* elavult elmélete 48. *Cuvier-Walther* geológiai „ugrásai” ellentmondanak a fejlődésnek 49,95. Hol van a Föld legelőször megdermedt kerge? 49. Algonkinum? 49. A Darwinizmust *de Vries*, *Ratzel*, *Desmoulins* *Móritz* *Wagner* tagadják 53. * *Isten* és a célra-vezetőség 51,264,293, A világ végéről szóló jóslások fogyatékos alapja 51. *Scheiner* jezsuita 51. Harmónia és kiegyenlítés a világban 52, 62. *A Föld 13-féle mozgása 83. 34-83

2. Fatalizmus a physical geográfiában.

Varenius a phys. geográfia kezdője 54. *Günther* phys. geogr. fatalizmusa és geogóniája 55. M. *Walther* örökös körforgó elmélete 55. Az ember ebben a beállításban

VIII

csak a föld passiv terméke 55. M. *Davis* physio-geografiája 56. Higgadt tudósok elkülönítik az Embert a phys. világtól 56. *Mackinder* úr és faliációi 57. Dualisták a geográfiában 57, 253, 353. Talán *Dr. Marianne* az? 57. *A materialisták vesszőparipája = a l'oid cseppfolyós belseje 58. Ennek lehetetlen következményei 59. *Penck* *Steinman* és *Köhler* 59. különféleképp magyarázzák a föld reliefjét 39. *Kreichgauer* 60. Geológia semmi geophysica nélkül 60. Geológiai túltengés ezért badar ideológia a geográfiában 60. A morfológizmusz pangermán termék 61. Cáfolata 61. *Dr. Lóczy* öncélú purista geografiája 62, 170, 196, 223, 239, 244, 249, 321, 340, 341-345. Az egyensúly és kiegyenlítés gondolata ép e!e:ikezöje az evolutionizmusznak (Suesz) 62. Suesst agyoncsapja *Köhler* 63, *Steinmann* 65. és *Böhm* 66-71. *A geogr. pozitívizmusz csupa fél és éretlen igazság 71. *Legfe!jebb a phys. célratörekvés valószínű 71. Faleografiai bizonyítékok 61-73. *Herbertson* és *Supan* 72-73. A települések geografiája szintén ellene mond a fatalistáknak 73., de lehetetlen őket kapacitálni 74. A magyar futuristákból praeteristák lettek 74. *Mackinder* honi furulyásai 74. A Balaton monografiája term. tud. enciklopédia 75. M. mit nálam *Lóczy* rosszalt. 53

3. Fatalizmusz az emberi geográfiában.

- Antropo-geographia. -

Mikor fatalista az antropo-geografia? 76. *De Martonne* honi beállításban 77. Hibás, de legalább logikus 78. *Az ember nem a phys. geográfiába való, mert nem phys. fejlemény 77. Naturalista (X.) fatalizmusz 78. Naturalisták despotizmusza 78. Mandarin-tudósok 186. *Ritter* (VI.) tagoltsági fatalizmusza 78-82. Cáfolói 79 még *Reclus* is. 81. *Gieszwein Sándor* dr. 81. Mongeolle és *Richthofen* az alak fejlődésnek (XII.) fatalistái a geogrufizmusz és rög-fatalizmusz megalapítói 82. Cáfolja a történelem 83. A rög-fatalizmuszának túlhajtója *Mucke* 84. és *Schlüter* 95. *Brückner* és *Richthofen* a népvándorlásokról 83,85, 86, 170. *Strabó* és *Peschel* régen megcáfolták ageogr. formák „rögös” fatalizmuszát 87. Cáfolja a határoeltság is, mint emberi eszmélődés eredménye 88, 89. *Cáfolja a nyelvek geogr. elrendezése 89. a rajta épülő combinációk 89, 90. *A politika és biológia nem törődik a geotektonikával 90. * *Történelmet* kell tudni, nem pedig tektonikát az emberi cselekedetek megértéséhez 91. *Hunfalvi* János boldogult Mesterem 92, 170. Gáncsolói megrontották a geográfiát 92. *Brunhes* phys.

(XIII.) hármás fatalizmusza az emberi geográfiában 93, 170. *Herbertson* et *Comp*, monofizita anthropogeographiai cég 94-97. *Ratzel* a geogr. formák (XIV.) fatalizmusának hódol 94. *Salтус* geograficus M. 95. *Zeitler* ellentéte *Herbertsonéknak* 97. *Schlüter* úr hangos naturalista tévedései 99-101. *Reclus* helyes felfogása az emberi geográfiában, de nem a politikában s vallásban 101-111. A szocializmuszról *Henne am Rhyn* 111.

4. Fatalizmusz a politikai geográfiában.

*Feje tetejére állított gondolkodás az ember mentalitásáról és glóbusi alárendeltségéről 112,170. M. *Ezért batorság a fajok, népek költözését és a településeket egyedül phys. okokra visszavezetni (*Richthofen & Comp.*) 113. Városok geográfiája cáfolja a monifizitákat 113. A bárosított tudós további tévedései 115. Valamivel több az Ember akörülvevő Természetnél 115.*Nagy emberek jelentősége 116. Még *Brunnes* is déferai a talentumnak és elméleti, nem physical erőnek 116. A forgalom sem kizárólag phys. okok következménye 119. Technikai tudás túlteszi magát a relief akadályain 117, 118. *A birtokmegosztás jelentősége a politikai geográfiában. *Meitzen* 119, 127. Háborúk szintén hatásosabbak politikai térváltozásoknál, mint a relief 120. Városok geográfiája, mely nem kellett a magyar geografistáknak, bizonyítja az Ember geogr. jelentőségét 121-124. M. Terület befogadhatósága 125. M. Határ-népség 126. M. és jelentősége M. a társadalmi geográfiában 126. Magyarország birtokserje 128. M. 111-128

5. Fatalizmusz a Kulturális geográfiában.

Evolútiós paroxizmusz az etimológiában 129. Mi igaz a fejlődés teoriájában? 130. *Weule* evolútiós (XV.) materralismusa 131. Cáfolói: beszéd, zene, értelem 131. *Adatok a mentalitás phys. függetlenségéhez 132. *Schotensack* számarságait cáfolja a majmok-dressurája 135. Állati és emberi lélek 132-133. *Hettner* úr glóbusz-parazitája az Ember 134. Magyar visszhangja s *Ratzel* fatalista allűrjei /34. Ezért neheztelése *Bastianra* /35. Kölcsönvétel és feltalálás /35. Ethnographiai hasonlatosságok /36. *Gerland* vagylagosságai /32. Ethnogr. egyezőségeket az Atlantis megmagyarázhat. *Conclusióim* /4/, /44. *Az ember *mindig* intelligens volt /44. Vadság vagy elmaradottság? /45. *Richthofen* báró (XVI.) felszerelési fatalizmusza /46-/47. Cáfolata /48-/50. Erőszakolt evolutionizmusz /52-/53. *Sehol sincs állatiasság, legfeljebb erkölcsi - hátramaradás vagy elfajultság /53.

Abstinencia (önmegtartóztatás), frugalitás nemzetfenntartó tényezők 247, és /54. A kultúra fejlődésének Morgan szerint való evolúciós felosztása /57, 287. *A kultúra tehát nem a Föld, hanem az ember terméke. /59. A fejlődés hypnozise Müller-Lyer felosztásában /59. Cáfolata /60, mert a gazdasági formák nem kulturális fokok Hahn E. és Jászt dr. 161. 247. M. Schurtz természetrajzi felosztása drasztikus rög-fatalizmusz /63. Müller művelődés-körei és fokozatai /64. Azok megrostálása /60-/83. (Lóczy és Ostvald /70.) A szociológizmusz elhamarkodott általánosításai /68, Marx /69, Vierkandt /72, List, Schmoller és Sombart /72.) *Civilisatio és kultúra különbségei /73.) Chamberlain művelődésbeli pházisai /74. 128

6. Fatalizmusz a Társadalmi Geográfiában.

A klíma fanatikusai /75-/79. *Millieu változhatik /79. *Az ellentétesség törvénye /80. *A faj mindenhatóságának és a gondolatok homályos képzetek öröklésének (XVI.) babonája /81-/95. Weissmann neo-darvinizmusa /81, /87-/95, 2/3. Schweiger Lázár, Simon és Galton /83, /05. Ripley az öröklött tulajdonságokról szóló állításainak cáfolata /83-/84. *Nincs pszichológiai végzettség 189. Bizonyító példák /85-/87. *Nincs rassz- és geo-pszichológia /87. *A forgalom irányváltozása azonnal megváltoztat mindenféle millieut 186. A selectió elmélet abszurdításai /87-/89. Még a természetes re-compensatio állítólagos törvénye sem alkalmazható az Emberre, nem hogy az öröklés phys. kényszere /90. Azért a lelket tagadó geográfus egy tudós fintor /91. Spencer kollektív szociális-pszichológiája s biológiai szociológiája, a genetikus gondolat fatalizmusa Hartmann: tudattalan képzeinek vakhitével (XVII.) /92. A szociológiai biológizmusz megrostálása /93-/95. Ostvald kulturológiája lángelmék zsenik-tenyészdéje /95. Ostvald etikája /96, 205, /70. M. Az öröklés elvének fatalistái közönséges politikai faiseurok /97. Kurtz úr mint historicus /99. Európa fajtabeli térképe 200. *Sem fajbeliség, születés, sem agy, sem koponya intézik a népek történelmi sorsát, miként Macaulay, Chamberlain, Ammon, Lapouge hiszik, hanem a testtől független Lélek 201, 264. Bizonyító példák 202-205. A lángelmék tenyésztése tudós és feudális abszurdum 208. *Eugenezis helyett characterológia kell, mit nevelés csinál 207, 208. A lángelmék kétféle megítélése 209. *A lélek siguláris nem collectiv productum (Münster és Kornis) 209. *A heterogenizmusz a társadalmi szerkezet alapja. Gumplo-

XI.

vitz 2/0. Bizonyító példák 211. 256. *A *suggestio* tartalma az ethnographiában, politikában, közéletben 2/2. A suggestió szintén cáfolja az öröklés dogmáját 2/3. Transzcendentális suggestió nem örüllség, miként a naturalisták kürtölik 214. *Le Bon* spiritualista szocializmusa *Hellpach* és *Stoll* másolata 216-217. Cáfolata 215. Természettudományi kontárkodás a szellemi tudományokban 216. *Schmitt*, *Bergson* a szellemi mo- nizmusz (XVIII.) fatalistái 217. Cáfolatuk 218-220. *Göthe* szellemi (pantheista) fatalizmusa egyszerű fia- talos tévelyedés 221. Ezt melegítették föl Schmitték, Bergsoknék 225. *A modern relatív pozitívizmus csak fölelevenítette és hazug beállításba hozta a rég tudott geog. és ethnológiai dolgokat 225-228.

A nemzeti Mívelődés Geográfiája. Eszeség és kulturai haladás.

1. *Nemzetek alakulása az ember intellectusa nélkül meg nem érhető. A materialista pozitívista antropogeografia üres borsó hüvelyezés. 229. *Quatrefages* 229. *Sem vér- rokonság, sem nyelvégység nem csinál nemzeteket 230. *Chamberlain* öt feltétele 231-232. A zsidók (nem izraeli- ták) genesisé Chamberlain szerint 233. *Mi eredete az anthropológiai és mi a nemzeti-lelki typusnak? 232. Chamberlain megfordított genetikus sorrendje 233. Ro- mánok és magyarok a középkor folyamán keletkezett nép 233-232. A zsidós külső nem zsidók sajátossága 234. * *Történelemismeret* és alkotmánytiszelet mint nem- zeteket fenntartó erő 234-235. *Hadi tények jelentősége felfordítják a morfológiai és fajtabeli fatalizmuszt 235. Soha sem volt egységes a hellén nép, mégis *solidari- tdsánál* fogva nemzet volt 235. *Kulturális rassz alaku- lása egyelőre az intellectuelek körében ellentmond az öröklés (XVIII.) fatalizmuszának 236. *A fatalisták ta- gadják az emberi nem haladását, fajok állandóságáról zümmögnek. *Wüst*, Lapparent 237. *Brunnetiere* sophis- mája 237. Van-e haladás és miben áll ez? 238-233. (Schopenhauer, Walther, Perthy, *White*, *Buckle*, Lóczy kedves *historicus*a a haladásról) 239-244. *Guyaux*, Gibbon, Henry *Georg*. *Reclus*, *Ranke* a haladásról 240. Reclus, mint tudós-typus 241. Ellenképe a germán szel- lemek 242. A mindenre jó *Göthe* 241. *Petzoldt* a rela- tív pozitívista kiszólása 242. Magyar geografitizmus okai 243-244. *Lóczy* és *Reclus* 242-249. Tusakodó naturalisták a morfológiában 243. A „tisza geográfia” – pozitívizsta aberratio, Hettnenizmusz, mert kinullázza

az Embert a geográfiából 245. *Draper* gyakorlati nacionalizmusa, meg a kínaiak haladása 247. Az én 249. 251. és *Lóczy* természettudományi enciklopedizmusa a geográfiában 75, 250. Erdély az elhanyagolt morfológiai országrész, mert csak a Dunántúl vezetett eddig 250. *Geografiai világfelfogásban nincs alku, nincs helyén a taktika és ingadozás 251. *Monisták és dualisták geogr. különbsége a haladás kérdésében 251. *Marx* cáfolata, szocialista nevelés 252. 227-252

Gróf Zichy Jenő jelentősége a magyar emberi geográfia reaktív- tása érdekében 245, 252, 330, 333.

Wundt glóbus embere, s evolúciós pszichológiája és a totalitásról szóló phantasmagoriái 253. *Wundt* fejlődés korszakai 254-255. és telluris pszichológiái pantheizmusza 256. Azért nincs feltétlen és szükségképi (*Ostwald*) haladás 257. de van részleges, egymást felváltó haladás és hanyatlás, sőt romlás, visszaesés a heterogenezisz törvénye miatt, mely kizárja *Wundt* totalitását 257. (A selectiós naturalizmusz alkonya 256.) Modern példák a kultúra elfajulásáról 258-262. A fehér fajta új szellemi renaissance-a készül Amerikában 250. A mongolok felbredése 261. – Magyar társadalmi átalakulás 261. – A „fejvesztett nemzetiség” 262. Németek és lappangó németek a magyar culturában (jegyzet) 262. A haladás célja – transcendentális lét 263. *Zöppritz* 263. **Eszmék és lélek* az ember glóbusi vergődésében 264. **Isteni Gondviselés* 264, 271, 293. Nyomai a történelem vezetésében 265. Haladásunk jelen képe 266. *Wundt* és a kereszténység 266. *A magyar nemzet kulturális feladata M. 267. *Kulturgeografia* jelentősége 257. Szocialisták felfogása közeledik a történelmi ideáлизmuszhoz 268-271. A haladás a szociológiában 268-271. * *Vallás* ethnogr. és szociális hatalom volt és lesz továbbra is 271-281. (A szocializmusz főoka continensünk túlnépesedése 272. Sárgák és fehérek 273. Vallás mint ethnogr. tényező 274. Kathedra-bölcsék és szociológusok 275, tévedéseik 275, a városok a glóbus jelen kultúrájának fokmutatói 276-277. Ebből következő a munkások elkeseredettsége 277, min csak a vallás és iskola segíthet 278. Vallásosság Amerikában, a Balkán félszigeten 279. Vallás és nemzeti érzés az átheus szocializmusz politikai kerékkötői 281. Nincs glóbus-ember és glóbusi vallástalanság s ideológiai humbug a kozmopolita, naturalista nevelés, művészet és erkölcs 281.) 252-281

2. Társadalmi és Kulturális Geográfia.

Elméleti szociológusok elvei 232-284. Geográfiai cáfolatuk 289-297. Fausti beszéd a progressivisták programja 282. Szociológiai perspektíva 284. *Stirner* az önzés superlatívuszát hirdeti 285. *Schouw* az irodalmi cápa-typus 285. Hazugság a kollektivismusz 285. Progressiv csoda 28G. *Cultura* és jókedv 287. Tömegnyomor új társadalmi jelenség 287. Megváltozott a gazdálkodás 287. Műzsái és technikai irány 288. A tömegnyomor strickok, tömegélvezet örülete terjed 289-290. *A gyűlölet a szociológiában 290-291. a *hyperindustrialismus* miatt. Pénz és élvezet 290-291. De még e zűr-zavarban is *látni haladást*, mint a lélek (nem phys. erők) attribútumát 291. Munka-megszokás, a munkások öntudatos fellépése mint dolgozó társadalom 291-293. A túlspekuláció kerékkötői a trustök, kollektív munkaszervezetek, fogyasztó szövetkezetek, részvénytársaságok stb. mind a társadalmi gazdasági fejlődő haladás mértföld mutatói 291-293. *Isten* keze 293. A szocializálás tényei 293. *Az *európai nő* megnevesült formája és a női character irodalmi és ethikai karrikaturái: suffragette^ férfiaskodó szellemi androgyn laposságok, keleti hetarák a gseftelő színpad attractiói 293-295. Modern színházak szenzációit és idegbódulatot hajhászó csúfságai 295. *A *szocializálás* nem teljes, nem fotalitás (Wundt és a szociológusok szerint), hanem időnként felmerülő helyi Jelenség p. o., mint a kapitalizáció az Északi Germán tenger körül 296, az egyetemek koszorújával 296. *De Magyarország ezen övön *kívül* esik 297. A mint nincs teljes szocializálás, úgy nincs ma még teljes individualizálás és humanizálás sem 297. Van geogr. humanizálás 297. 281-297

Magyarország kulturális geográfiája.

Miért kell magyar kulturális geográfia? 301. Magyarország néprajzlati helyzete fontosabb, mint a tektonikai 302. Csak a kultúrával jár a politikai assimiláció 303. Csak ez csinál egységes Magyarországot 303. Gazdasági szélsőségek nálunk 304. Ezek meg nem szüntethetők nyugoteurópai szociológiai recipe szerint 304. A *szegény* és *gazdag* Európa 306-304. Északnyugoti Európa túlsúfoltsága 307. Vele járó szocializmusz 308. Gyarmatosító és földosztó Megváltóra lenne szükség (Wagner Richard terve) 308. A belga szociológusok 309. Jászi dr. könyve 310. *Nem csupán gazda-

sági okok csinálnak nemzeti államokat 310, mert kapitalizmus és pauperizmusz mindig volt és lesz 311. A szociális mozgalmak sem új keletűek 312. Magyar vonatkozások 313. Nincsenek városaink, nincs erős polgárságunk 314-315. Ezzel ellentétben, a Nyugat nagy nemzeti energetikája 316-317. Pedig ez nálunk is lehetne! Bizonyító példák 317-323. *A kulturátlanság oka mindennek nálunk, min a *culturalis geográfia* se-gíthet 319. Közéleti renyheség (la paresse intellectuelle) 319. A naturalista geográfia mint materialista *geogónia* már *Pétiéknek* sem kell többé! Nálunk miatta hanyagolták el a kulturás geográfiát 321. Ébredező magyar törekvések a kulturás geogr. érdekében 322. Európa sincsen még szocializálva, hogy lehet akkor szocializált Magyarországra hivatkozni? 324. De épp e miatti a *társadalmi geográfiát* is kell művelnünk az emberi geogr. keretében 325. *Így teszi ezt a modern geográfiai irodalom Nyugaton 326. Minő legyen a konkrét geográfia? 327-328, 334. *Cluse* álláspontja 329. *A geogr. *konkretizmusz* megokolása 320-356. Magyar ethnosszal sem vagyunk tisztában 330. Vámbéri v₃ török magyarjai és ²/₃ finn-ugor magyarjai 332. A magyar és finn kultúrára termett, a török nem az 333. A török-barátok keresztény gyűlölete 333. *Fischer* könyve 333. *Zichy Jenő gróf jelentősége*, ki a *nemzeti ösvényekre* terelte a honi geográfiát 334. *Összehasonlító *néprajzlati geográfia* 335-339. *Geogr. nevek magyarázata fontos 335. *Geografizmusz* az ethnographiában 317. **lthon* kell ethnogr. összehasonlításokat kezdeni 337. Ethnogr. elemek vándorlása 337-338. Tánc, húsvéti nyúl, eke elterjedése 338. Pest neve jegyzet 338. „Tulajdon nemzetiségeinket sem ismerjük, mégis Ázsiában kóválygunk 339. Tótok 339. Románok 340. Nincs település geográfánk 340. *Wagner geog. szemináriuma* 349, 359. Ellenben a Nyugot nagy súlyt helyez reá 340. Lóczy mentése 347. Geogr. mulasztásainkat jogász-szociológusok hozzák helyre 341. *Jdszi dr.* tévedései 342-344., mert nem geográfus 345. **Orografiára* zsgurodott össze a „tiszta” encyklopedikus naturalista geográfia 345. *Penck geogr. szemináriuma* 345, 351, 354, az amerikai Kartográfiai Intézet mintájára (Salisbury and Atwood: The interpretation of topografic maps. 1908. Washington and London). Chamberlain az encyklopedizmuszról 346. Geogr. a tanári vizsgálatokon 346-348. A makacs fonográf, jegyzet 346. Geogr. hiányok 348-350. Geografizmusz 349. *Nincs magyar ethnografiánk 350. Tudós-kák a geográfiában, jegyzet 350. A külföldi naturalista

geográfia 351. Miért kell ezek után a kulturális geogr. tanítása? 352. Kik hajlanak a humánus geogr. felé? 353. *Drygalszki* szemináriuma 354. Hermann Wagner 359. *Geogr. összehasonlítások, mint a kulturgeografia problémái 354-356. Az én kezdeményezésem 354. Történelem s a gazdasági történelem fontossága a művelődés geográfiájában 356. *A *természetudományi encyklopédikus egységes geográfia* alapján *naturalista* 356,362. Megint az okoskodó módszer 357. *A *naturalista* örület 357-358. Csúcspontja *Passarge* morfológiája 358-362. A *naturalisták* veszekedései egymás között 359. *Penck* a *geográfiának megrontói* ellen 362. *Leiró geográfia kell, nem okoskodó „földrajz” 362. A kultur-geografia ke-
retei 363. A művelődés geográfia pillérei és beosztása 365.

ÖSSZEFOGLALÁS.

297-365

A geográfusok társadalma.

1. Amateurök. 2. Memorizálok 374. 3. Geogr. önkéntesek. 4. Utleirók, utazók 375.5. Geogr. írók. 6. Mindentudók. 7. Dilettánsok 577. 8. Geográfiai tanítók 579. 9. Kézikönyvek írói. 581. - A hazai geogr. tanítás érdekében. - *Naturalista* előadások a külföldön. - A *naturalizmus*nak ki kell magát tombolnia. 582. Mátis delelő ponthoz közeledik 582. Amerikában fog újraszületni a geográfia. 585. 274-383

**A FATALISZTIKUS VILÁGNÉZET
TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE.**

I. Fatalizmusz a múltban.

A végzetben való hit mindig megnyugtató érzés volt azokra nézve, kik rösteltek gondolkodni. Főleg a tömegek ismeretes gondolkozási lustaságának jöttek kapóra azok a nézetek, amelyek kevés fejtörést okoztak. Azokra van tekintettel az ókori fatalizmusz, mely a dolgoknak *megállapított rendjét* oly változhatatlan kényszernek tekintette, hogy még a hellén istenek sem tehettek ellene semmit. Végzetszerűség uralkodik a germánok mythologiájában is, bármely felséges zenét írt hozzá Wagner¹⁾. Siegfried bukása, a Walhalla összeomlása s a germán istenek alkonya a niebelungeni gyűrű végzetességének megmásíthatatlan következményei. Az izlam hódító ereje szintén a fatumban gyökerezett. – Fatalisztikus a mozlim világ minden ízében, kiegyezhetetlen a keresztény kultúrával, mely az akarati elhatározást és céltudatos cselekvést ismeri el tényezőnek. – Fatalisticus a budhizmusz az időtlen-időkig tartó újjászületések tanításával s e három eszmekör világ felfogásán múlt, hogy ma a fehér fajtáé a Föld kerekége. – Mert a hol a három felfogás szembe került, az okokat kutató, akarni és cselekedni tudó európai kerekedett fölül. A mozlimség mindenütt hátrál a keresztény etikában nevelt fehér ember elől s a buddhista hindu és mongol fatális egykedvűséggel lapul a glóbuson szokatlan mértékben terjeszkedő európai ember mellett. Korai illúzió még a japánok győzelméből a sárga faj ébredésére következtetni. A keletázsiai győzelem múló symphoma lehet. Európai taktika, európai technika és találmány adták a sárgák kezébe a győzelmet.

¹⁾ *Lichtenberg*: Richard Wagner, der Dichter u. Denker 1899. 563. l.

Angol tengerésztisztek csinálták a csuzijamai katasztrófát s egy magáról megfélemedezett európai kalmár nemzetnek szellemi és anyagi támogatása nélkül hiába való volt volna a japánok minden személyi derekassága és fatalista halál-megvetése. E győzelem azonban föl nem rázza sem a mongolokat, sem a hindukat, sem a malájokat, vagy törököket fataliszticus nyugalmukból; ha pedig valamikor felrázza az egyedül európai kultúra révén lehetséges. Mihelyt pedig e fajták az európai kultúrát *alapokaival* együtt elfogadják – megszűntek fátumra esküdő mongolok, hinduk, malájok és törökök lenni. Fajtaikból kultúrnemzetekké válnak, mi azonban fatalizmusz mellett lehetetlen.

A fatalizmuszt eszerint az ember kulturális fejlődésének foka gyanánt kell tekintenünk. Az európaiak már meghaladták ezt a kulturális fokot, a többi continens – Amerikát kivéve, mely Ritter szerint „fiatal Európa” – még nem.

A hellén kultúra minden ragyogása mellett sem volt teljes kultúra, csupán kulturális fokozat. . . A Stoa bölcse-lőinek πάντα ξείν mondanása, hogy t. i. minden átalakul, lesz és elmúlik, hogy újra más formában létesüljön – oly merev fatalizmusz, minő a hellén tragédia volt, amely valóban szomorújáték, mert hiszen a végzettel hiába viaskodik az ember. A modern tragédia azonban az egyént, a személyes hőst állította szembe a végzettel s azért tapsol a hősnek, mert van bátorsága szembeszállni a végzettel. Sophokles és Shakespeare között emiatt oly kiegyenlíthetetlen ellentét van, mint fataliztikus görög hit, ősmítosz és az önelhatározást, lelkiösmere-tet és szabad cselekvést hirdető kereszténység között. Amaz a fehér fajnak ókorbeli művelődés fokát jelzi, ez a kultúrában és világfelfogásban előbbre haladt, tisztultabb gondolkodását mutatja. Hogy azonban az újkorbeli ember is, hcbekorba vissza szeret térni elhalványult nézetek ókori mécsseihez, csupán a hamlet-i aphorismára kell gondolnunk: „Közös, hogy meghal a mi él – sa *természetben* szebb valóra kél. (Hamlet)”, vagy arra, hogy a πάντα ξείν-t most legújabbban Hans *Walter* találta föl „a Föld s Élete” című munkájában. – De az szintén az európai fajta szellemi fölényességére vall; amennyiben az európai ember haladás ösztönénél fogva fanatikus örömmel karol fel minden új dolgot s annak, eszessé-

généi fogva azonnal bölcséleti egyetemességét és metaphysikai hátterét keresi, melynek persze okvetlenül jobbnak és kimerítőbbnek kell lennie – lelkesült felfogása szerint – mint a réginek, megszokottnak, elmúltnak, sok előtt ismert magyarázatnak. Az eredetieskedés tehát nem ártalmas a haladó tudományban. Csak maradjon a tudós újabb adataival és nézeteivel saját tudománya keretén *belül* s ne vigye át, ne alkalmazza azokat a megismerés oly régióiban, melyekben teljesen járatlan.

Ez oka minden tudományos túlzásnak, következőleg főnák következtetéseknek, ahová az egyoldalú tudomány kilyukadni szokott.

II. Fatalizmusz az újkorban.

A geographiai fölfedezések és technikai találmányok rendkívül kiterjesztették a XVI. század látóköreit, megingatták a középkornak pozitív hitét és a pozitív tudás vágyát költötték fel a lelkekben. Leibnitz monadologiajától kezdve Ostwald és Wundt naturalista philozophiájáig mindig az Értelmet, mint a megismerésnek legmagasabb fellebbezési fórumát tolják előtérbe. Hiába rostálta meg Kant az Értelmet és megismerésünk módjait, hiába harsogatják a józanabbul ítélők, hogy minden emberi gondolkodás csak emberi logikán alapszik és hogy nagyon kétséges, vajjon nincs-e a világon ennél tökéletesebb, az emberi gondolkodás lehetőségeit felülmúló logika, mely túlmegy az Aristoteles által megalkotott normákon: fogalom alakítás, ítélet és következtetés-, túl a bölcséleti kategóriákon? Az ilyen intenzívebb logikával gondolkodó élőlény, bárki és bárhol legyen, mondjuk például a szomszédos naprendszer valamelyik, a mi földünknel tökéletesebb berendezésű bolygóján, – bizonyára másképp állítja össze a tapasztalati tényeket, mint mi és fejlettebb, hatalmasabb logikájával másképp magyarázza a kozmosz és élet titkait, mint mi 5 érzékkel és silány logikai apparátussal felruházott földi emberek.

De erre a szerénységre nem gondolnak a tudomány fanatikusai. A mindenséget akarják megmagyarázni a min-

denség egyik atomjáról a Földről s a falravezetett spectrum sötét vonalaiból próbálják megfejteni, minő elemek vannak a billió mérföldnyi távolságokban keringő más égi testekben? – midőn a magukét sem ismerik, midőn a színprizmában sem látunk minden színt?¹⁾ Mintha bizony a falon mászkáló hangya megtudná mondani, micsoda épület a ház, melynek falán mászik, mintha ő az ő hangya logikájával tudná, hogy milyen letelepülések, országok, földségek vannak még a hangyabolynak világán kívül?! Mutatis mutandis, az emberre is áll ez a prespectiva, ha már oly nagyra vagyunk tudományos fölfedezéseinkkel és cáfolhatatlan „kész” igazságainkkal!...

a) Szinte megbocsátható ezek után, ha egyik-másik világosabb elme, belátván okoskodásunk fogyatékoságát a *vak véletlenségnek* fatalizmuszára jutott, mint p. o. II. Frigyes porosz király. Igaz, hogy frivolabb barátja *Voltaire* szintén a balhiedelem hirdetője volt. *Voltaire* XV. Lajos századjáról ezeket írta: *q'une fatalité aveugle gouverne les affaires du monde*". A vak véletlen intézi a világ ügyeit. Az ő híres *Essais sur les moeurs des nations* művében pedig: *N'y-a-t-il pas visiblement une destinée, qui fait l' accroissement et la ruine des Etats?* Meg is felel kérdésére: *le Hasard*.

II. Frigyes Sa Majesté le *Hasard*-nak, Ő felségének nevezte a Véletlent s arra bízta a világtörténelmi eseményeket. Bizonyára a pohár vízre gondolt, mely *Malborough* bukását vonta maga után s bécsi kikoszarztatására, mely miatt a 7 éves háborút zúdította az őt visszautasító *Mária Terézia* fejére. Ha megérte volna a francia forradalmat, mely az ember veleszületett jogaira hivatkozott, nem hitt volna Ő Felségének a Véletlenségnek mindenhatóságában. *Holzmüller* az üstökösök és meteorok véletlen eltévelyedéséből magyarázza a csillagok új fellobbanását.²⁾

A történelmi fatalizmusz egyéb szószólóival p. o. *Dante Vico*, vagy *Bossuet* történelem – bölcséleti nézeteivel, mivel *nem* tartoznak a *geográfiába* s elvitatják az embertől cselek-

¹⁾ *Hahn*: *Alter d. wirtschaftl. Kultur*. 1905. (215) Csodálatos találkozásai gondolataimnak *Hahn* természettudóséival, kinek könyvét e sorok írásakor még nem ismertem.

²⁾ *Holzmüller*: *Kosmische Betrachtungen in. d. Sonnensystem* 1906.

vés-szabadságát, szellemi haladásának lehetőségét s tagadják az élet megmaradásának princípiumát, e helyen nem foglalkozhatom. Feltétlenül hiszem, hogy a Globus és Ember történelmét az isteni gondviselés vezetni elöttünk ismeretlen célok és tökéletességek elérésére, de vezetése nem korlátozza az ember akarati és cselekvési szabadságát. Különben *Viconak* a *Nuova scienza* szerzőjének, Laurent szerint „civil theologusnak” volna igaza, hogy az újszövetség kezdetével semmi értelme többé a történelem bölcseletének.¹⁾ Ez a XVIII. sz. theologiai álláspont oly merev, mint a monofiziták fatalizmusa, – hogy a történelmet változatlan természeti törvények vak esetei dirigálják. Nincs eszmeiség, nincs egy világot átható fensőbb Lénynek céltudatos vezetése sem e földön sem a kozmoszban. Tudattalan erők tusakodása a világegyetem. Ez a legnagyobb hyperfatalizmus.

b) *A történelmi fatalizmus*nál nem sokkal szerencsésebb okadatlósáival a *természeti fatalizmus*, amely a klímában, környezetben és a fajban nyilvánul. Montesquieu, Herder és Renan szószólói e természeti fatalizmusznak. A törvények szellemének írója, a törvényhozásra alkalmat szolgáltató okokat a klímában keresi. Szerinte a meleg, nyirkosság, napfény és sötétség oly hatással vannak a népekre, hogy a törvényhozáshoz mindig e külső körülményekhez kell simulnia. Ez a „raison des lois” a törvénynek megokolása. Többi között a keleti népek veszteglő nyugalom-szeretetére hivatkozik²⁾, mint oly tünetnyire, mely a meleg klímának lankasztó hatásával jár, amivel ellentétben Európának időszakbeli változatos klímája a nyugati népeknek változatosságra, agilitásra való hajlandóságával kapcsolatos. Montesquieu figyelmen kívül hagyta, hogy keleten támadtak a most uralkodó vallásformák és nyelvcsaládok. Judaizmusra a kereszténység, erre az izlam következett; Indiában a brahmanizmusra a budhizmus, Chinában a Laotse vallása.

A hindu vagy afrikai rabszolgaság a Földközi-tenger mérsékelt klímájú mellékein sőt közép-Európában szintén általános volt. Nemcsak az asszírok és egyiptomi fáraók uralma

¹⁾ *Laurent*: La philosophie de l'histoire 1870. 71–78 l.

²⁾ *Montesquieu*: L'esprit des lois. XIV. k. 2–5 fejt.

alapult rabszolgaságon, a hellének és rómaiak társadalma szintoly jól ismerte a rabszolgaság intézményét, melyet Plato földicsért, mint Európa a középkorban a jobbágyságot. A klímának tehát itt semmi köze a rabszolgasághoz. Ami pedig a nyelveket illeti, azok alakulása semmiféle klímavidékhez nincsen kötve. A subtropikus egytagú nyelvek átléptek a klímahatárokon le Oceánáig, a sémi nyelvek elterjedtek Afrikában, a ragozok p. o. a magyar Európába; az eszkimó nyelv Amerikába s a hajlítok Indiából Skandináviába. A hottentota nyelv csodálatos szerkezetével az afrikai déli sark belsejében támadt, ahonnan azt a nála sokkal kifejezéstelenebb előragos bantu-nyelv szorította ki. Különben már Herodotos a kr. e. 400, Polybios s Galienus vitatták, hogy a lakóhely formálja az emberek szokásait, életmódját, – annál furcsább tehát, hogy a 2000 éves elavult nézetet újra fölfrissítették *Finot*, a francia *Revue des revues* szerkesztője 1908, és *Herbertson* 1905 oxfordi egyetemi tanár. Vissza-vissza-térnek az eltemetett gondolatok és újak gyanánt szerepeinek eredetieskedő tudósok könyveiben, sőt megesik, hogy a modernisták kultúrai visszafejlődésről mesélnek, midőn a forgalomból kivett hamis pénzüket ósdinak mondja a tisztábban látó kritika. A futuristák nem bírják felfogni, hogy praeteristák, sőt már plusquam perfectisták lettek avult ócska tudásukkal! . . .

c) Herder, a történelmi bölcselet német megalapítója a klímán kívül a *lakóhely* egész *habitusát*, physiographiáját a tájképi környezetet (*millieu*, *Landschaftst-Bild*) tekinti főoknak, amely a nemzetek és culturák változatosságát eredményezi a földön.¹⁾ Szerinte Afrikába csak a néger való, az afrikai föld-ség másféle embert létre nem hozhatott; az ázsiai puszták szükségképpen nomádeleire kárhóztatják lakóit (ezt Richthofen is mondja), kínai emberből soha sem lesz európai, de európaiból sem kínai, vagy néger. Az ember hajlamainak és tehetségeinek fakasztója és nevelője a lakóhely (akár Greef) ez oly természeti kényszer, hogy Nilus nélkül nincs egyiptomi kultúra, a Tigris és Eufrat nélkül babyloni és assyr művelődés (így Kapp is!) Csodás ellentmondás éppen Herdernél,

¹⁾ *Herder*; Ideen zur Philosophie der Geschichte VI. 5. VII. 3. XI. 8.

ki elfogadta, sőt tán elsőnek hirdette az ember szellemi tökéletesedésének s a haladás lehetőségét és mégis eltagadja a a geográfiában a történelem bölcsélet fölvétét azt t. i., hogy az emberiség nem él gomba módra a földön, hanem ideálok után törekszik s történelmi sorsa folytonosan előhaladó nevelés. Herder kimondja az emberi fajtákra a nevelés lehetetlenségét azzal a megokolással, hogy a makkból sohasem lehet más, mint makk, amikor tudta, hogy vackorból lett a nemes körte. Herodot álláspontjára helyezkedik, hogy Egyiptom a Nílus adománya, amikor fordítva igaz a mondás. Hamiák szorgalma nélkül t. i. pocsolyás delta-rónaság maradt volna a Nílus környéke. Szerinte Földközi-tenger kreálta az ókori művelődéseket, nélküle Afrika lett volna Dél-Európa s amikor egyfelől az európai fajtának kulturális haladását éppen e tengermelléki kultúrákból elismeri s a többi emberfajtauktól a haladás lehetőségét megtagadja, – ugyanaz a Herder hirdeti először a világirodalomban, úgy prózai műveiben, mint verseiben az emberiség *érzelmi* egyfésülését, a költői, esztétikai művészeti egyféle praedispositióját az egész földkerekségén. A XVIII. századnak minden természeti fatalizmusa mellett megvolt tehát az az érdeme, hogy kiemelte az *általános emberit* a néprajzolat sokféleségből. – Leibnitz és utána Hegel az emberiség logikai egységét, Herder az emberiség analog érzelmi világát constatólta. Ebből a felfogásból sarjadtak a szabadság, emberiség, haladás, emberi jogok, kultúra, Goetheék: „Weltliteratur” eszméje.

d) A XIX. század első fele felhagyott az idealizmussal. Gondolkodása visszabillent megint a rideg való világhoz. Goethe: Faustjának két része ebből az időből datálódik. Az első részben az idealizmus küzdelmét rajzolja az érzéki felfogással, a másodikban a gyakorlati felfogásnak, a tettekben nyilvánuló életnek és munkásságnak ad elsőbbséget. Az utóbinak eredménye a concretizmus, mely megint elejtette az embert eszmei és érzelmi világával s *fajtabeli* különbségekre tagolta fel az emberiséget s fajtabeli fatalizmust hirdetett. Renan kezdte ezt az irányt az európai fajnak felmagasztalásával, a sémiak és áriák jellemzésével, minek következtében csakhamar a kor kedvelt eszméje lett, vagy mondjuk divattá vált a népeket, a nemzeteket értelmi és erkölcsi tehetségeik

morális, kulturális teljesítő képességük szerint osztályozni. Kapóra jött hozzá a nemzetiségi eszme, mely nemcsak Eötvös József korában, hanem máig gyűjtőlencséje, serkentője a politikai hatalmi törekvéseknek s leple a collectiv egoismusnak, mely akkora szenvedelemmel sohasem szerepelt, mint korunkban.¹⁾ Kicsi és nagy nemzet önmagát tekinti a Teremtés remekének s eltíporja a gyöngébbeket. Feledve lón az emberek pszichikai egysége, feledve Jézusnak világot megváltó etikája, amely a felebaráti szeretetet, nem a faji, vagy politikai önzést hirdette az emberiségnek.

Renan az európai fajt taksálja a legmagasabbra, különösen physical szépsége, értelmi fölényessége, bölcséleti, vallási praedispositiója s az idealismusnak Önzetlen kultusza miatt, és lesajnálja a zsidókat, általában a szemitákat mint infériorons race-t. „La race sémitique se reconnaît presque uniquement à des caractères négatifs, elle n' a ni mythologie, ni épopée, ni science, ni philosophie, ni fiction, ni arts plastiques, ni vie civile, en tout absence de compléxité des nuances sentiment exclusif de l'unité”.²⁾ Így Renan példája szerint újabban Dühning, Chamberlain különösen az Idealismus terén éles határvonallal különítik el a sémi és árja népeket s ennek a különbségnek franciás szellemmel való kiélesztése létesítette a faj-kategoriákat. Megindult az embertani és etimológiai kutatás az egész vonalon: valóságos hajsza lett azok után, mik az embereket egymástól elválasztják, éppen ellenében a XVIII. századdal, hol a psyché ' népies kapcsolatait keresték. A román népek a múltra hivatkozva Európa tanító mestereinek mondják magukat, a germánok a jelen vívmányaikra utalva hirdetik a germánság kiválóbb előkelőségét. Mind a kettőt lenézi a keleti szláv Európa, mely a civilizációval velejáró társadalmi romlást a Nyugat bűneinek rójja fel s azt hiszi magáról: – ő hivatott a megromlott európai emberiséget egy másik társadalmi renaissanceszszal megváltani. A faj és vér mindenhatóságát vitató modern láz hatalmába ke-

¹⁾ Eötvös József br.: A XIX. század uralkodó eszméi. Nemzetiség §.

²⁾ Renan: Historie generale et systhème comparée des langues sémitiques I. 479, 485, 494 s. k. 1.

rítette a történetírást, politikát, bölceletet (Nietsche) is a válás háborúk idejében sem harcoltak a nemzetek erősebb stilisztikai superlativusokkal, mint a XIX. század alkonyán. Végre a XX. század első tizedében elmúlt a láz, kiábrándultak az izzó elmék, egyelőre legalább egyes tudós körökben – és újból a másik szélsőségbe csaptak, mondván: „Nincsenek fajták! Amit a tudomány fajták alatt értett, az csak önkéntes gyűjtőnév, – az emberiségnek nincsen rasszokbeli tagoltsága! Elhamarkodott általánosítás volt két nemzedék munkája, – mert physicialag nincsenek rasszok” (így Finot).

A maradiak azonban még konokul ragaszkodnak kedvelt eszmeköreikhez, – hiszen egy világnézet fenmaradásáról, vagy bukásáról van szó!! – sa Természet még ki nem kutatott törvényeiben keresik a lét titkainak igazi megfejtését. E fanatikus iskola most tombol javában. Sans phrase ét sans peure hirdeti a szellemi tudományok bukását, a humánus míveltség csődjét s a természettudományok végleges diadalát.

III. Természettudományi fatalizmusz.

Megindítója *Comte*, ki azt írta saját művéről, hogy az emberi gondolkodás új alapjait rakta le vele ... „mon ouvrage fundamental a posé enfin(!) toutes des *bases* essentielles d' une veritable (az eddigi nem volt az) philosophie, propres a satisfaire aux principales exigences, soit mentales, soit sociales de la situation actuelle des populations occidentales!” Azok az alapok tulajdonkép három fokozat (etats) melyre Comte szerint minden fejlődés visszavezethető u. m. hit. bölcelet, tudás; theologia, metaphysica és pozitív tudás. A pozitív tudás csak érzékelhetővel foglalkozik, a vallás tehát gyermekkorabeli tévedésünk. A metaphysica merő abstractió, melynek nincs pozitív létezése. Csupán a természettudományi tudás igazi tudás, mert tapasztalható pozitív alapja van. A többi nem tudomány csak képzelgés. Ezért a pozitivista bölcelet háromsága: a Föld, a Tér s az Emberiség a *végzetes három fétis*, mely megismerésünknek határt szab. Csak e háromról tudhatunk, a többi nem lehet megismerésünk tárgya.

Igen természetes, hogy Comte ezzel számúzi az isteni Gondviselést a történelemből, mely utóbbi nem más, mint okok és okozatok céltalan egybekötöttsége. A társadalom sem más, mint fejlemény, leszűrődése az előrement okoknak. Az egyén értéke ezek után semmi, mert nincs individualitás, önállóság, az egyén csupán atomja a társadalmi nagy szervezetnek, az emberiség óriás agy és idegállományának egy silány agysejtje. Az ideal – pusztá abstraktio, tehát Idealismus – hóbort, költemény. Az emberek cselekedeteit nem célok, hanem csak hatóokok vezérelhetik. Célszerűség nincs a természetben, ha van, azt mi ki nem találhatjuk, tehát ne is keressünk céltudatosságot sehol, csak oksági összefüggéseket, – ezeket pedig a *természeti törvényekben* találjuk. A „kutatás egyedüli célja eszerint a természeti törvények megismerése: – a természettudomány. E törvények nem javulnak, nem módosulnak, tehát nincs haladás, csupán átalakulás, mire mi a fejlődés szót használjuk. Természet, környezet és Emberiség ez a három reális, tényleges factum az új sz. Háromság, amit meg kell ismernünk. Ami azon felül, vagy alul van p. o. a dolgok lét oka, célja stb. – ez üres transcendentalismus, mihez a tudásnak semmi köze. – Valóban a zajos sikerért dolgozó újabbkori természettudósok mintha Comte képére teremtettek volna! Az ő szelleme lengi át minden Írásukat, az ő nagyhangú elbizakodásával hirdetik tételeik egyedül elképzelhető igazságát és letipornak, lesajnálnak, agyonhallgatnak minden ellenvéleményt, amely nem Comte fétiseiből táplálkozik. Például Wilhelm Ostwald összes monisticus írásaiban.

Szinte servilizsmusszal határos megadással követik pozitivistá Mesterüket módszerben, fagyos kizárólagosságban, elbizakodottságban a tudomány összes ágazataiban. Vatest látnak benne, a nagy agy-zseniben, a bölcseleti fölfedezőben, az emberiség papjában, garnd prêtre de l'humanité, miként Comte önmagát nevezi, mintha a tudománynak egy új Megváltója született volna Comte-tal az ámuló emberiségnek, melyet Comte hozott öntudatra. A kultúra kizárólag emberi mű – Isten cultusa helyett be kell hozni az emberiség cultusát.¹⁾

¹⁾ *Fr. Jodl: Monismus u. d. Culturprobleme der Gegenwart. 1911.*

Szándékosan idézem e jelzéseket és philosophiai gondolatokat, mert ezek irányítják, sajnos, ma a természettudományi gondolkodást, ezzel ütik rá a türelmetlenség, a tudományos ouetrecuidance de l'infallibilite bélyegét, elannyira, hogy a szerényebbik szinte aggodalmasan ejti ki a kételkedő szót, hiszen bizony számíthat a tudományos infallibilisták részéről jött letorkolásra és tud. elszigetelésére. ¹⁾

Comte-nak hármias realitása: a la terre, l'espac,és l'humanité a geográfiában találkozik: azért érthető, hogy Buckle, ki törvényekre akarta levezetni a történelmi eseményeket, – a geográfiai hatásokat, úgymint a lakóhely, környezet és társadalom hatásait mérlegelte legelőször, mint olyanokat, melyeket Comte filozófiája is elsőrangú szempontoknak tartott. Elfogadta Montesquieu és Herder fatal ismusát a klíma hatásáról s megtetőzte azt Comte bölcseleti tételével, hogy természeti törvények igazítanak el mindent. Kiküszöbölte ezzel az isteni Gondviselést úgy a physical világból, mint a történelemből. Ez utóbbi csak akkor lehet igaz a tudomány nézete szerint, ha egyetemes törvényekbe foglalhatóak úgy a történelmi események, mint az emberi cselekedetek. Miután pedig az ember akarati elhatározása kiszámíthatatlan, a jövőndő constellatiói pedig, melyek az ember akarati elhatározására befolyanak, előre nem láthatók – keresni kell változatlan normákat, ható okokat, melyek az idő határozottságának mellőzésével, véglegesen irányítják az emberek elhatározásait, megfejtik az események egymásutánját, ha mindjárt beláthatatlan aeonokban, kiszámíthatatlan időkörökben is. Efféle normák csak természettörvények lehetnek, azért a történelmet szintén természettudományi disciplínának kell reducálni. Csupán a természettörvényekkel foglalkozó természettudomány tudomány, a többi scholasztika, látszólagos tudomány. Nyelvészet, psychologia, ethika, szóval szellemi tudományok – Schein-Wissenschaften. Szakasztott ilyen nézet az, minőt a mi geológusaink geophysicusaink²⁾ és antropogeografusaink vallanak. A ható okok összegeződését végtelen

¹⁾ Littré: August Comte et la philosophie positiv 572-586.

²⁾ Ostwald: Wissenschaft 1911. 24 t. 48, 49 l. Kultur d. Gegenwart. Philosophie 1908. 125 l.

időig húzza ki a geológia, midőn a világködnek össze-sűrűsödéséből származtatja a szerinte lett, nem teremtett világot. Persze, könnyű az ilyen ellenőrizhetetlen állítás ki-mondása, mert nehéz bevárni, beválik-e majd valóban igaz-ságnak? Aeonokat vesz segítségül a csillagászat is, midőn a naprendszereket egymásból, és az anthropológia, midőn a szerves világot a szervetlenből, az embert gondolatvilágával együtt a majomféléből származtatja.

Amiben Buckle a természeti törvények látható hatását ki tudta magyarázni p. o. a történelmi időkben keletkezett társadalmi, vagy állami alakulásoknál – azok hamisaknak bizonyultak.¹⁾

Teszem azt a táplálkozásnak és nép jellemének correlatióját, amit már Peschel Oszkár lecáfolt, a vallásos érzés-nek a félelemből való leszármaztatását, a mely nézet, nemcsak Richthofen geológus fejét csavarta el, hanem Csengeryét, Beöthy Leóét és Letourneau sociologusét is. Az ember gyön-geségének érzetében vallási érzelmekre gerjed, igaz, mikor látja a tengert kikelni medréből és érzi, hogy a föld meg-inog lábai alatt. Eszerint a megrengetett seismicus területe-ken u. m. a földközi tengerek és a Csendes óceáni vulkán-gyűrű körüli lakó népek a legvallásosabbak a földön ... A japánok és olaszok vallásossága így valahogy csak értelmez-hető volna, mert úgy Japán, mint Itália állandó rengési teiü-letek. De mit szóljunk a lengyelekről, oroszokról? kik a pale-ozóos és mezozóos kor óta zavartalanul megmaradt táblás rétegen laknak. Alig ismerik a földrengést és ennek ellenére igen vallásosak. Eszerint a déli félteke gyüretlen régi térsé-gei és Eurázia vulkánoktól és földrengésektől mentes óriási területek lakói – buddhizmus régiója – mind vallástalanok. Azt is elhisszük, hogy a subtrópusos tájak lakóit p. o. a hindukat a meg-meg újuló pestis, éhínség, a tropicus fürgete-gek borzalmai elcsüggesztik s hogy e külső hatásoknak is van részük csöndes, békülékeny, eszmélődő jellemük kifejöl-désére, amely a brahmanismust szülte: de hiszen még csön-desebb a tibeti fennföld tája, melynek gyér népessége nem

¹⁾ *Peschel*: Völkerkunde 1874. 170. A Richthofentől szándékosan elrontott kiadását nem ajánlom.

ismeri a tropicus vidékek rettenetességeit, mindamellettt vallásos. Buckle tétele tehát nem egyetemes törvény. Természeti okok meg nem magyarázhatják a vallások keletkezését. Hiszen akkor a vallás alapítók Mózesből kezdve Mohamedig mind csüggedt, félénk lelkek; az arabok, törökök mind pipogya népek voltak, nem hódítók, ha annyira erőt vett rajtuk a Természet hatalma! Religion ist ein allgemeines Bedürfniss der Menschheit, mondja Hahn a culturgeografus – nem theologus.¹⁾

Ilyen ingatag Buckle másik törvénye is, melylyel azt állítja, hogy csak intellectuális, szellemi haladás van; érzelmi, erkölcsi nincsen.²⁾ A szellemi haladás, általában a kultúra, a munkától függ. Ahol dolgozni lehet, ott vagyoni fölösleg keletkezik, tehát cultura is támad; ahol azt a természeti akadályok p. o. mocsaras tájék, sivatagok, erdők, jeges mezők meg nem engedik, ott sem vagyoni, sem kultúra nem keletkezik.

Ez ellen még a laikus is azonnal az ázsiai félig barbár nomádokra és hódítókra gondol, kik a chaldeusok, perzsák, assyrok, khiniaiak mívelt területeire rontottak, azokat feldúlták s maguk mégis csak barbárok maradtak. Mert ott, ahol dolgozni lehetett volna, eszükbe sem jutott a jelősöknek vagyoni fölöslegre szert tenni, hacsak a legigázott népek p. o. a khiniaiak nem dolgoztak helyettük a hódító mandsuk helyett. Occasio facit furem, non laborem.

Kedvező lakóhely még nem teremt kultúrát, hanem embere válogatja, hogy ki lakik azon a kultúrának kedvező helyén? Az indiánok a mai Unió területén, a Mississippi áldott rónáin s a praeriek füves térségein vadász és halászgató barbárok maradtak, míg a fehér faj ugyanott elsőrangú gazdasági hatalmat tudott teremteni. A tropikus és subtrópus Amerika indiánjait ellenben p. o. Maja-, Kiesé-, Azték-, Tolték, Karibok és Szonóri törzseket a lankasztó forróság sem akadályozta művelődési törekvéseikben. Igaz, hogy a sarki világ jeges mezőin, a sivatagok esőtlen övében civilizált országok

¹⁾ *Hahn*: Alter d. wirtsch. Cultur. 1905. 220.1. *Gieszwein*: Metaphys. Geschichts. Auffassung 1907. 11-13. 1.

²⁾ *Buckle*: Geschichte der Civilisation in England I. 153. s. K. 1. (angolból)

nem alakultak, de ki kell a fatalista nézetet azzal egészítenem, hogy az európaiak megjelenése előtt¹⁾ a mérsékelt és meleg övnek klíma és termelés tekintetében előnyös tájain sem keletkezett cultura p. o. Indonézia, Óceánia szigetein, Déli Amerika mérsékelt tájain.

Az is igaz, hogy Homeros óta physicumunk egyetlen egy érzékkel sem gazdagodott, legfeljebb élesedett, mert Aristoteles a szívárványban csak 4 színt látott és logikánk kerete sem bővült egy hajszálnyival sem, – de hogy a művelődés csak anyagi, az ember földi kényelmét, utilitarizmusát elősegítő külsőségekre terjedne, a belsőre teljesen hatástalan maradna; hogy az ember művelődése által csak eszesebb, ügyesebb; jobb, nemesebb azonban nem lett; hogy ismereteinek csak lexicalis tömege szaporodott, érzelmi világunk a régi maradt – szóval, hogy nincs erkölcsi, érzelmi, csupán értelmi haladás, azt ha más nem, a muzsika haladása cáfolja, mely tudvalevőleg monotóniából polyphoniára, a Pan sípjából Beethoven zenekari, orchestrális muzsikává és wagneri zenei drámává nemesült. Az esztétikai élvezetnek oly világát tárta ki, miről sejtelve sem volt sem az ó, sem a középkori embernek. Plato és Aristoteles jogosnak mondták a háborút, de csak barbárokkal szemben, jogosnak a rabszolgaságot, mely nélkül az ókori gazdálkodás és kultúra el sem képzelhető, a nőt olybá vették, mint ma a keleti népek. Türelméről méltányosságáról, felebaráti szeretetről szó sem volt soha az ókori kultúrákban. Ma nemcsak a nőben tekintünk lelkes lényt, hanem igazságosabbak, kíméletesebbek vagyunk még ellenségeinkkel szemben is akár békében, akár háborúban. Ma nem irtanak ki népeket és városokat, nem hagyják magukra a szerencsétleneket, a kultúra sem egyes társadalmi osztályoké többé, hanem szociális követelmény, minő a honvédelem; ma nincs hóbortos despotismus, mert van közvélemény, amely határt szab az emberi önkénynek. – Ez mind keresztény világnézetünk eredménye, mely erkölcsi felfogásban fölötte áll az ókori kultúrák összeségének. Az európai

¹⁾ *H. Wagner: Lehrbuch d. Geographie I. 1908. 738 1. 1. Ratzel Anthropogeographie 1909. III. kiadás. 150. E kiadás teljesen különbözik az elsőtől.*

emberiség tehát nemcsak értelmileg, tudományokban haladt, hanem erkölcsileg is nemesedett s ezt a magasabb fokú civilizációját terjeszti más ember fajták között. Az europaizmusnak anthropogeographiai ténye abban gyökerezik, hogy európai eszmékkel, találmányokkal európai erkölcs is terjed a Földtekén. Így Buckle félszeg felfogása a haladásról, mely az érzelmi és erkölcsi haladást kizárja¹⁾ oly igaztalan, mint amennyire össze nem egyeztethető a természeti törvények és a tudomány mindenhatósága²⁾ a szabadság és haladás gondolatával. E fatalizmus Zeno, Spinoza és Vico fatalizmusára emlékeztet, mely szerint az emberiség léte nem más, mint örökös körben forgás. Amint a csillagos ég mozgásában örök törvényeket követve valamikor újra visszatér előbbi helyzetibe – úgy az emberiség sem más, mint örökké megújuló fa, melynek levelei a rügyező és lehulló nemzedékek. Örökös egyformaság, mert a dolgok megállapított rendjén változtatni nem lehet.³⁾

Az evolutió fatalizmusz.

Comte rendszerének e vígasztalhatatlan perspectivája természetesen nem maradt ellentmondás nélkül. Szinte kitörő örömmel üdvözölték a múlt század második felében – kivált Schopenhauer Leopardi pessimismusától való lehangultságukban *Darwin, Stuart Mill és Herbert Spencer* fejlődési elméletét, amely véget látszott vetni az európai bölcsélet 2000 éves vergődésének: gondolati és valóságos lét, Idealizmus és realizmus között. Már Leibnitz monadologiájában találjuk megemlítve a haladó fejlődés gondolatát, de csak Lamarck, Lyell és Darwin előmunkálatai vetették meg alapját e világnézetnek, melynek ígérete kevés kivétellel fogva tartja ma a tudományköröket, nemcsak módszerénél, hanem különösen újságánál fogva, mert első pillanatra pozitívabb eredményekkel kecsegtet, mint az eddigi tudományos módszerek.

¹⁾ Ritter *Feldegg*: Das Gefühl als Fundament der Weltordnung 1890. 96 l.

²⁾ *Löeb Jakob*: Das Leben 1911. *Ostwald*: l m. 54. l.

³⁾ *Svete Arrhenius*: Das Weltall 1911.

Leibnitz és Hegel óta ugyanis belefáradt Európa az értelem uralmáról, egyetemességéről, mindenhatóságáról hirdetett tanokba; beleunt a költők, agitátorok és politikusoktól unos-untig emlegetett szabadság, emberi jogok, hazafiasság, alkotmányosság stb. örökös „phraseológiájába” – valami újat, frissebbet, közvetlenebbet óhajtott, ami a phrasis helyébe valóságot, deductió helyett rávezetést, philosophiai tépelődés helyett a dolgok rendjének áttekintését nyújtotta. És megtalálta ezt a stagiritai bölcselők (Anaximenes 465. K. e.) fejlődés elméletében. Kant-Laplace a csillagászatban, Hutton és Lyell a geológiában, Darwin Károly a zoológiában, Darwin György a csillagászatban, Richthofen a geográfiában, Spencer a sociológiában, Bastian az ethnologia s Herbertson az emberi geográfiában alkalmazták.

E teoriából kiküszöböltetett a valóságot kormányzó Értelem, ki az emberiség érzelmi és logikai egysége, mert minden jelenség az egésznek a lecsapódásában a legkisebbnek összegeződésében leli magyarázatát; akár cél- és észszerű akár nem az összegeződés. A földön lejátszódó physical tünetemények és emberi események külső ható okok szövevényes egybekötöttségéből keletkeznek. Az ember csupán egy szál ebben a szövevényben, tehetetlen önmagával és a környezetével szemben, mert ereje elégtelen az okok egész szövevényének lerontására. Minden ember s nemzet szükségképpen olyan, aminővé az előre ment okok sorrendje megalkotta, – minden társadalmi forma oly teremtménye környezetének, s az előtte élt társadalmaknak, mint maga az egyes ember. A Föld fia az! Sem több, sem kevesebb. Azért maga erejéből az ember sem magát sem a társadalmat nem irányíthatja. Nincsenek emberi, csak physical és kozmikus törvények, melyeknek minden és mindenki alá van rendelve.¹⁾

„A Nap másodpercenként 3800 milliárd hőerővel felérő energiát közöl a Földdel. Ebből a készletből „vált” ki energiát a szúnyog szárnyának rezgésétől az oroszlán ugrásig”, (Walther,) ebből épült az 500 méternyi sziklafal korallmészből és ebből lett a széntepek 1071 m. tonnás világkészlete A hegy a

¹⁾ *Rudolf Eucken: Geschichtsphilosophie (Cultur d. Gegenwart. I. r. VI.) 1908. 263. 1.*

hegyrendszernek, az a Földség szerkezetének, a kontinensek az egész Föld képződésnek, a Föld a Naprendszer, ez utóbbi más napok rendszerének folyománya. A földi phys, jelenségeket tehát lehetetlen izoláltan egy helynek phys. berendezettségéből kimagyarázni p. o. a Kárpátok keletkezését nem értjük az Alpok, ezeket nem lehet érteni a Föld gyűrődött területeinek ismerete nélkül, a Föld egymást keresztező gyűrődés koszorúját meg absolute nem érthetni a geológiai közép ó és őskor continentális szerkezete nélkül; szóval a morphologusnak és morphografusnak kicsi már otthon Makedonia – neki Euráziát kell látnia, hogy az Alpokat, a dinárai redőzetet és a Kárpátokat megérthesse t. i. „tudományosan” – mert ez a fő!! Az evolutiós fatalizmusz megcsinálta a kozmopolita *morphologismust* a geográfiában, mely nem elégzik meg többé hazai geográfiai problémákkal, hanem belevonja a magyarázatot, az egész Földalakulás kérdését. Halomra hányja az Ember politikai felosztásait, telluris alkotásait s vakon, csupán a Föld felületének genetikus (földtörténelmi *nem* jelen tényleges) viszonyait tárja szemünk elé. Persze hogy az Embernek semmi keresni valója a földfelület genéziseben. Kidobták nálunk és máshol úgy a geogr. tárgyalásából, hogy a mit meghagytak alkotásaiból a geográfiában – az csak karrikatúrája a geográfiának. Olyan Mackinder-féle bődület az, hogy a geológia a múlt geográfiája (szegény feje! nem érti a *gráfia* és *logia* különbségét) s a geográfia nem más, mint a geológia jelene.¹⁾ És van ki ennek a pyramidalis naivitásnak felült. Ilyenkor mindig a bolond köszörűs esete jut eszembe, ki azt hitte magáról, mert borotvát, ollót és vésőt tudott köszörülni, hogy már a borbélyasághoz, szabósághoz is ért, cipész, sőt szobrász lehet. Abból, hogy valaki a régi csigákat, jégnyomokat ismeri, avagy jogász, jeles mérnök, geológus, még nem jogcím arra, hogy geográfusnak mondhasza magát. Sapienti sat! Mikor pedig az geogr. minősítés nélkül concurrentiát csinálhat diplomás geográfusnak – arra igazán nincs mit feleljek.

A történelem, mint az emberi cselekedeteinek raktározó helye szintén így járt. Az sem lehet más, mint a physical világ

¹⁾ *Mackinder: The regions of the World 1900-8.* kiadója.

és a természeti törvények működésének képe. A természet vezeti az emberi akaratot, az teremti a társadalmakat s mellette eltörpül az egyén, talentum, lángelme, hisz Loeb Jakab szerint ez maradék nélkül vegyi és physical folyamat. így csak egy cél lehetséges: természettudományi képzés kizárólag. A történetírásnak eszerint általános természeti okok után kell kutatnia, nem szabad az oklevelekre vagy pszichológiára támaszkodnia. Az osztályharcot p. o. faji kérdés csinálja, a nemzetek sorsát gazdasági kérdések döntik (Marx, Engels, Pichler). Nincs lokális történelem, mert egyetlen nemzetnek története sem helyi okok szüleménye. Az oksági láncnak szemeit a messze távolban kell keresni. így lett a történetírásból a távolban csatangoló *Historismus*, mely még Ausztriára is hivatkozik, mikor p. o. a Wesselényi-féle összeesküvést tárgyalja s jelentéktelen semmiségekben is kulturális csírákat szimatol, mint p. o. Weule¹), Lamprecht és mások.

Maradjunk csak e két tudománykör lényegénél. A geográfia az Ember küzdelme a *térért*. A történelem küzdelem az *idő ellen*, hogy a múltból jelen legyen – s azonnal széjjel foszlik az evolúciós gondolat mindkét stúdium tárgyalásából.

Comteista és evolutionista *Hettner* a mai morfológiai iskolának tanult, szorgalmas, legelszántabb, de nem egyszerűsmind elfogulatlan vezére, kivel többet kell foglalkoznom.

*

* *

Módszertani kérdésekkel sohasem visszük előre ugyan a tudományszakokat, mivel azonban az egyes szakok szeretlenül meggyarapodtak, sőt a segédszakok önálló szakokká fejlődtek s mind e haladó külön szakstúdium bebocsáttatást kér a geográfiába – a munkafelosztás elve miatt lehetetlen, hogy ki ne cövekeljük a geográfia határát s vissza ne vezessük e tudományt eredeti feladatához, hogy az sem több, sem kevesebb ne legyen a Föld leírásánál. Nem az egész Föld, csupán lakható felületének leírásánál, amiért az Embert alkotásaival együtt, mint szintén a Földhöz tartozókat ki nem rekeszthetjük a geográfiából. A kérdés ma azon fordul meg, mennyi helyet engedjünk át az Embernek,

¹) *Kultur* d. Gegenwart. 1908. I. 6. r. 266.

mennyit a Föld felületi tárgyalásának? Mivel pedig a geográfia a jelennek a tudománya, amelynek a múlthoz csak annyiban van köze, hogy az a jelent magyarázza: mind a a Földnek természeti viszonyaiból, mind az emberrel kapcsolatos geogr. tényadatokból egyedül a statusquot, a *jelen állapot-oi* vehetjük be a geográfiába. A földre vonatkozólag a térszíni formák keletkezésének története, vagyis a morfológia a geológiába, nem a geográfiába való, ahol legfőljebb a felszíni formák rajzolata (morphographia) geográfiai momentum, annak fejlődésmenete a múltnak tárgyalásához tartozik. Mackindernek az a circulus vitiosusa, hogy a Földnek régi geográfiája: geológia; s a geológia jelene: geográfia, csak amolyan tetszetős dialecticai tétel-megfordítás, mely semmit se mond. És ha naiv lelkek Mackinder tudós csiripelését utána csipegik, az csak annak a jele, hogy gracious dilettánsok a geográfiában, habár kítúnó morfologusok lehetnek máskülönben.

Lehetetlen a történelmi bizonyítékot a Föld jelen tünevényeinek összes magyarázataival együtt mind bele vinni a geográfiába! Kivált miként a monophysita *Hettner* teszi, ki egységesnek tekinti a fejlődést és *logikát* keres a geográfiában. Inductiókat keresni a Földön és Földben lejátszóó tünevények sorozatában s azokból a geográfiai logika utján új ítéleteket kihozni oly absurdum, mire csak a systhematizáló német fej-képes. Richthofen a Mester! akkora kilengést sohasem engedett meg magának, tanítványai pedig a verba iurant magistri elv szerint akkora merészséget concedálnak meg maguknak, hogy a Mester röstelné legjobban, micsoda karrikaturát csináltak a Führer für Forschungsreisende higgadt rendszeréből? Így kompromitálta Haekel, Vogt, Weissmann, Darwint is – amiért Darwint okolni nem lehet. Átkos %: ő monda! Also sprach Zarathustra! ... a modern tudós haruspexek kedvelt mondása. Pedig dehogy monda Richthofen. Nem is gondolt soha efféle összevisszaságot, amit egy Mackinder-féle kaliberű modernista had reá fog.

Az egész Hettnerismus lényegében Comte¹⁾ rendszeréből táplálkozik. Comte felállította az emberi nem egységét, mint

¹⁾ *Hettner*: Das Wesen u. d. Methoden i. d. Geographie. *Geogr. Zeitschrift* XI. 1905.

fétist, Spencer az emberi társadalom szervezetét, Hettner a geográfiai tünemények fejlődés egységét dogmatizálja, mert csak így képzelhető el a logika, ha ugyan van logika a fejlődésben. Hettner százalmas bölcseleti vergődése Kant és Comte között (még Schlüter philosophiai erőlködéseinél is százalmasabb tojástánc) a Földön mutatkozó jelenségeket hő, fény, delejesség, halmazállapot, gravitatio, *lelki* tünemények mind a Föld tulajdonságainak gondolja s így persze hadat-úzen Wagnernek, Kirchhoffnak, kik az emberi lelket nem tartják *tulajdonságnak*. A szó szoros értelmében visszaél mesterének Richthofennek chorologiai szavával, midőn a Χόζοσ-ban Föld lakható területeinek a rajta levőkkel együtt durcheinand történt *együttes* elrendezésében *logikai* systemát lát!! „Die Chorologie ist weder Natur, noch Geisteswissenschaft, sondern Beide zugleich” „Die Geographie ist nicht Wissenschaft von der örtlichen Verteilung der verschiedenen Objecte, miként Ritter, Ratzel, Stuart Mill balul vélik „sondern von der, *dinglichen Erfüllung* der Räume²⁾. Hettner tehát a lomtárba dobja a nagyoknak tartott elmék geographiai felfogását és kategorikus cinismussal odavágja: „Csak az választja ketté a geográfiát (azaz dualista, ki az Embert kiemeli a kövek és állatok világából), ki a geográfiában szakszerűleg soha el nem mélyedt, csupán részleges kutatásokat vitt véghez s a geográfia részleteit ismeri csak”. – Hallatlan tudós suffisance, mely sutba dobja Strabo, Ritter, Ratzel, Gerland, Mill Stuart geogr. felfogását s a maga patent tudományát kínálja vevőinek. Elsősorban geomorfologus legyen az ember, ha valaki geográfiával foglalkozik, a többbit „wenn ihm's Spass macht” szintén beveheti a geográfiába, hanem ez fölösleges! Hettnernek az a kijelentése pedig, hogy őkegyelme egyenlő mértékben tárgyalja az Embert és a Természetet, nem áll. Tessék Európáját elolvasni. Hogy az osztrák-magyar monarchiát a geotektonika és morfológia nevében alkotó elemeire transcirozza szét, még kisebb baj, de hogyan tárgyalja könyvében az embert, településeit, kulturális munkáját!? Morfologista recipe szerint, miként Philipson, Grund s a geologizáló geográfusok mindnyája, akiknek sejtelmük sincs arról, hogy a geológián kívül a szel-

²⁾ Geogr. Zeitschrift XI. K. 559.

lemtudományok is nagyot haladtak. Jog- ethno- és szociológia, nemzetgazdaságtan, történelem, vallás és nyelvtudomány hasonlítóanul előbbre vannak a geológiánál. Az ő morfológus esze azonban nincsen berendezve ezek megértésére, azért nem létezőknek tekinti a szellemi tudományokat. Hettner és társai szárnya-szegetten lezuhannak, ha a szellemvilág sublimitásai felé ügyekednek. Nekik Comte concretismusa kell mindenben. Ebbe a keretbe szorítanak bele mindent: emberi, települési, politikai és kulturális geographiát. Ez az irány vetkőztette le pőrére a geográfiát, ez a primhegedű süvített földégszerte negyedszázad óta a naturalista geográfusok, dilettánsok, faiseursok, amateurök, kontárok, selfmadmanek, kapaszkodók és törtetőök dísztelen európai concertjében. Ez irány terrorizálja a humanistákat mindenütt. Nálunk is. Mivelhogy az ószövetség története testvérgyilkossággal kezdődött – így vélekednek – kontinensszerte a realisták, agyon kell verni Ábelt, hogy Kain füstje az Ég felé, az egyéni boldogulás és tudományos despotismus menyországa felé szálljon. Ezért kell Hunfálvyt lekissebbíteni, ezért kell terrorizálni és izolálni az emberi geográfia csüggeteg híveit! Ezért lehetek a legkíméletlenebb támadásokra elkészülve, mert szót emelek a geográfiának egyoldalú kezelése, exclusiv felfogása ellen s vissza akarom rántani a geográfiát a felburjánzó elvadulástól s a lapos felületességtől. Mert hiszen parlagra került a Geográfia, mint a szárazra vetett hal. A tisztára lekopasztott, magára maradt Geográfia – értem a földnek tényleges leírását – most már szégyenkezve néz körül, hová tartozik tehát tulajdonképen? A történelem kidobja mert térbeli tudomány, a természettudomány nagyot lódit rajta, vagy feltétlen meghódolást követel tőle, mert maga erejéből inductiókat nem csinálhat, magyarázatokat nem adhat; a bölcsületnek sem kell, mert a geográfia a Hol? tudománya, ellentétben a Miért és Mennyi tudományával (mathesis) s a dolgokat csupán relatív térbeliségükben fogja fel.

Hettner még a térbeliségét is elvitatta tőle. Most már csakugyan semmije sincs. Mert ha geográfia a *természeti tárgyak logikája* – akkor az volt a múltban s az lesz a jövőben is. Ezt pedig csak úgy lehet megérteni, ha visszatérünk Perty Miksa anthropologus phantomjához, hogy a Föld *élő* lény, mi

pedig csak paraziták vagyunk rajta!! Bolygótársaival együtt egy külön potenciált világ, melyet mi meg nem érthetünk, amint az említett hangya sem éri fel logikájával, hogy a falon és hangyabolyon kívül más világ is lehetséges.¹⁾

Ezt csakugyan meg nem érti a lepocsékolt, minden hitelétől kifosztott Geográfia. Ez a szegény Geográfia szomorú tragédiája a legutolsó században! Egy százada, hogy footballként rugdalják. Egy sem kapja meg, aki meg elkapta az be is kapta, befalta egyszerre és kifosztotta minden tudományos jellegéből praktikus hasznavehetőségéből, fintort csinált belőle. Végül az utolsó században a Hol? tudománya, nem tudja hová legyen!

De félre az allegóriával. Összegezzük a tényeket. A történelem kihasználta geográfiát, a Comte-ismusra felépített természettudomány tönkretette a geográfiát, mint tudományt. Hie Rhodos, hic salta! Itt kell segíteni a bajon, ha még lehet.

A tettnek három ága van – mondja Shakspeare: Tenni, cselekedni és elkövetni. Bél Mátyás, Palugyai, Fényes, Hunfalvy János tettek és cselekedtek a geográfia terén; a természettudósok (középiskolában természetrajzárók, egyetemeken technikusok és geológusok) kiforgatták valójából, vagyis elkövették a geográfiát s a *nemzeti tárgy* művelőiből földturkálókát és geotektonikai irányvonalakat szimatoló lánchúzókat csináltak. Még az 1880. évi utasítások is így zengenek: „A föld-rajz” egyszersmind a természeti tudományok alapvetéseit végzi.” Ezt csak jogászból átvedlett föld”rajzár”, vagy soha középiskolában praktice nem foglalatoskodó filozofus fogalmazhatta a maga naiv geográfiai ideológiájában. A topographia kegyvesztett lett – mondja Márki Sándor dr. – s egyik budapesti VIII. osztálybeli maturáns a demonstratív „földrajz” csúfjára még Budapestet sem találta meg a térképen.) Az általános fölzúdulásra a közoktatási Tanács állandó bizottsága 1898 ápril. 29-én tartott ülésében a geográfiát szintén azon tárgyak közé sorozta, melyeknél különösen *nemzeti szempontból* való *foganatosabb* tanítása kívánatos, sőt sürgősen szükséges. 10 évre rá különválasztotta a geo-

¹⁾ *Maxmillian Perthy: Anthropologie. 1874.*

grafiát a természetrajztól s különösen azt követelte e Tanács, hogy a Föld természeti viszonyai alapján országok és népek különösen *hazánk* politikai (állami) *gazdasági* és *műveltségi* állapotait ismertesse. Az 1903-ki 43, 371 sz. a kelt utasításokban az áll: „A történet tanítása *nem* lehet földleírás nélkül s a V-VIII. osztályokban a geogr. tanítása a történetéhez kapcsolódik, de nem állhat kizárólag ennek szolgálatában.” Mégis mi történt? Az, hogy az alsóbb osztályokban még mindig természetrajzárók tanítják a geográfiát, vagy az osztályfőnökök (latin és magyar nyelvet tanító, jó hogy nem tornatanárok) nyakába sózzák a geográfia tanítását; a felsőkben pedig annyi a historikusnak dolga, hogy alig jut idő a geográfia parallel tanítására. Ezek után nem lehet azon elcsodálkozni, hogy historikus tanár szájából ilyesmit hallottam: „A történelem természettudomány, ha ugyan tudomány akar lenni” s glaciologusok, természetrajzárók, vegyészek meg mérnökök csinálják a geográfia jövő tanítás tervét. Mintha még most sem elégték volna meg a geográfiával elkövetett konfliktust, a geográfiai érzék rendszeres kipusztítását s meg nem lepődtek volna a geográfiai tudatlanság gomolygó felhőjén, mely a magyarországi középiskolai ifjúság ártatlan, jóhiszemű lelkét gyógyíthatatlan geogr. butaságra kárhoztatja. Egyetemi kaptafára akarják a geográfiát tanítani, mintha 10-14 éves gyereket össze lehetne mérni 18–24 éves ifjak felfogásával és értelmi belátásával.

Balhiedelem és csak az érdekeltek *következetes* lármája folytán támadó babona, hogy a külföld, nevezetesen Németország valami különösen van elbájolva a Hettnerizmustól. – Angliában a világ legelső geogr. társasága 1906–1910 megjelent publicatióinak 68% emberi geográfia, csupán 32% természettudományi. A mi geográfiai érdeklődésünk pedig a rendszeres izgatás folytán 98% természettudományi és 2% emberi dolgokkal traktálta a publikumot és tanuló ifjúságot. (The Scottish geogr. Magazine 1911. 25 k. Nro. 10–507.1.)
Még

Németország sem ugrott be fejveszeten a geográfiai természettudományos radikalizmusba, mint nálunk egy geogr. töredék. Oberhummer bécsi, Kretschmer berlini, Supan brezlai, Partsch, Friedrich lipcei tanárok, Andrée Richard, Heiderich Hanslik stb. stb. éppen nem azonosíthatók a néprajzlati

Weulismussal s a geográfiai Hettnerismus sofismáival. Nemcsak Dr. Márki Sándor jelen brochureje¹⁾: A földrajzi tan-szék ügye 194. 1. cáfolja le ezt a hiedelmet, hanem az em-berrel bővebben foglalkozó kézikönyvek nagy elterjedése p. o. Seydlitz híres könyve 25 kiadásban, Geistbecké 9; Dánielé 36-ban forog közkézen. A régi jó Guthéből, Hunfalvy kedves könyvéből, egyetemi kézikönyvet csinált ugyan Wagner Her-mann, de ez is 8 kiadást ért, jeléül annak, hogy *egyféle* mér-tékkel kell mérni a geográfiában, – embert és természetet egyenlő elbánásban kell részesíteni. Ma szociológiai (Wauer) gazdasági és politikai (Itscher) geográfiát sürgetnek még a német *népiskolákban* is; sőt még a természettudományi natu-ralista irány is elismeri a települési, gazdasági, ethymologiai geográfia jelentőségét, a mi magyar geologizáló geografistaink pedig még mindig a régi nótát fűjják megrepedezett, rozoga tilinkójukon. Mintha 25 évig meg sem mozdult volna a geo-gráfia Richthofen bácsi berlini mérföld mutatója mellől!

Magyarországban a geográfia hanyatlása a természet-rajzzal” való összepárosítása óta s a fejlődés elvének a geográfiában is keresztül hajszolandó kísérletével, azaz a mi-nisztérium 1875. dec. 12-én 29.681 sz. alatt kelt rendeletével kezdődik, amidőn a geográfiát kivették a történettanárok kezé-ből. Hogy egyetemeken a tudós nézőpont uralkodik, az ter-mészetes, de hogy a közép-, pláne népiskolákat, tanítókép-zőket tömjük morfológiával, sejt – és szövettannal, – az még sem természetes állapot. Egy volt egyetemi zoológus assis-tens mondta nékem – őt az állatban csak az anatómia érdeklí. (Margó tanítványa!!) A lovat például nem tudná leírni s különbséget tenni erdélyi mokány ló és orosz ukrainai ló között, de az összehasonlító anatómiájukat elmondaná mind-kettőről. A mi szegény diákjaink szörnyen tudják a sejtszö-vettant, meg a kristallografiai tengelyeket, de azért a kukori-

¹⁾ Márki Sándor dr. A kolozsvári tanári kör beszédei a IX. köz-gyűlésen. 1904. 13–17 l. *Geogr. Anzeiger* 1912. I. 9.16. *Obermüller:* Geogr. Unterrichte nach d. Ritterischen. Methode 1912.7. Aufgabe, *Itscher:* Lehrproben d. Länderkunde 1908. *Wauer:* Sociale Erdkunde. *Rothe u Weyrich:* Der moderne Erdkund-Unterricht 1912. 153, 199. 1. 225–260. Az anthropogeographiát naturalista szellemben magyarázta benne a mód-szertani könyv. (Schlüter!)

cától a cirokot, a búzától rozstot, sem a gránitot a trachyttól nem tudnák megkülönböztetni! Úgy vannak középiskolákban nyert tudásukkal, mint az a német tudós, ki a múlt század 40-es éveiben könyvet írt a *magyar búzáról*, anélkül, hogy látta volna. Egyszer eltévedt egy nagy magyar uradalom kalásztengerébe s ámulva felkiáltott: „Ecce hoc est triticum, de quo ego librum scripsi? Ez hát az a búza, amiről én tudós könyvet írtam?” A geográfiai tanításnak is efféle eredménye van. Pompásan felel a doctorandus és diák az andezit, amphibol és biotit-trachytról, de mikor véletlenül a Milicz tetejére került így szól: „Hát ez az a hegy, itt van valóban? Én csak trachit-csiszolatait ismerem”. Mindez azóta van, mióta a geográfiát a természettudomány alárendelt cselédjének degradálták s a „földrajzi” (igazán „rajzi”) társaságból geológiai fióktársaságot csinált az exclusivitás, a botorul „öncél” gyanánt üzőtt-hajtott morfológizálás.

Valamint a történelemben úgy a geográfiában is tényeket, csak tényeket kellene tanítanunk. Nem üres fecsegőkre és okoskodó tudatlanokra van szüksége hazánknak, kik mindenek okát tudják és keresik, hanem ifjakra, kik elméletek és könyvigazságok helyett geográfiai tényeket, valóságokat tudnak. *Első* sorban hazájukat ismerjék töviről-hegyire, azután Európát, majd a többi világrészeket. Nem a physical, hanem az emberi geográfia legyen a geogr. tanítás betetőzője. Az anthropogeografia csak egy néhány tételét ragadom ki, mely fontosak az ifjúra: 1) Magyarország helyzete Középeurópában; 2) Szerkezeti összefüggése a szomszédországokkal. 3) A lakhatósága, népsűrűsége, 4) Városok geográfiája s hatásuk a kultúrára; 5) Termő felületek és eloszlásuk; 6) Magyarország a nemzet nevelő háza; 7) Magyarország mint az ember politikai és culturális küzdelmeinek színtere Európában.¹⁾

Ez mind emberi geográfia. Benne van az Ember Hazájának természetes középpontjában.

Nagyon elterjedt igaztalan balhiedelem továbbá, hogy ki-

¹⁾ *Zeitler Anthropogeographie* 1912. így tárgyalja az emberi geográfiát: A föld, mint az ember lakóhelye, mint élet iskolája, mint boldogulásának térszíne.

rántják a geográfia alól a gyékényt, mihelyt *oksági-jellegétől* megfosztják s hogy a topográfia bevégzett thema, melyet fölösleges fejleszteni. A topográfia nem kész dolog, amint a legpontosabb kartográfiai fölvételek sem tekinthetők végleges alkotásoknak. Hiszen a Föld felszíne folyton módosul, a községek fogynak, egymásba olvadnak, vagy eltűnnek, a városok, folyók stb. változnak. Hunfalvy óta a topográfia geográfia egy lépéssel sem haladt előre, pedig ezen nyugszik a geográfia *pozitív tudása* s mekkorát haladt azóta a külföldön!! Olyan zűrös chaos kerekedett úgy a hegyek topikájában, magassági és egyéb méreteiben a hegyek csoportosításában, hogy Magyarország modern topográfiájának megalkotása szinte sürgős követelmény lett a katonára, kereskedőre, hivatalnokra nézve. A Keleti Kárpátokat például 4-féle térkép négyféleképp csoportosítja. Ugyanegy hegynek 3 neve is van ugyanegy térképen. Patakok, erek, dűlők vannak feltüntetve a térképen, melyek rég eltűntek volt. Ezt mind korrigálni kell. Mióta a geotektonika csoportosítja a hegyeket, oly zűrzavar keletkezett orográfia és geotektonika között, hogy ember legyen ki eligazodik benne. Hogy igazodjék el hát benne a középiskolai gyerek? Ugyanegy vonulat p. o. a Galgóczi hegységnek 3 geológiai faciesnek van véve. A trachyt, vagy kristályos községek kedvéért elszakítják az orographiailag egységes hegyvonulatokat. A kulturális határok (közigazgatás, életkörök) sehol sem alkalmazkodnak a tektonikához mégis az utóbbi hajszojják, – rövidesen: a tektonika jelentékenyen megrontotta a geográfiai tudás hasznavehetőségét, teszem azt a folyóknak, megyéknek a geogr. tárgyalásból való kiküszöbölésével. Amit pedig, mint tudós dolgot követel p. o. massivumoknak földrajzlati elterjedését stb. eff. annak a praktikus élet a p. o. település, termelés a vasút és egyéb út semmi hasznát sem látja. Szóval a tudósság kiszorította a praktikusságot a geográfiából. Diákjaink semmit sem tudnak belőle s a szülők panasza e miatt általános, hogy mindig csak a nagystylű; dolgokat, elméleteket tudják, szegény hazánkat, megyéit meg népeit pedig éppen nem ismerik.

A topográfia tüzetes tanításán kívül a kulturális és társadalmi geográfia eredményeit is be kellene vonnunk a geogra-

fiába. Igaz, hogy a társadalmi eszme még csak a jövő zenéje. Mindegy! Kottáit, szólamait ismernünk kell. Hadd tudja meg a nemzedék a geográfiából, hol és miként lehet Magyarországon hasznát venni a földnek, az emberi munkának? Mily tényezőktől függ a nemzetek vagyonosodása, erkölcsi és kulturális előmenetele?? Ismernie kell hazánk és népeinek nemzetgazdasági értékét s a módokat hogy kellene majd egy gazdag, művelt, erős Magyarországnak útját egyengetni geogr. tanítással az elemi és középiskolákban. Ily módon eleveniséget adunk az élettelen rögnék, tartalmat a geo- és topográfiai keretnek. A szász királyságban például *Waiter* „*Sociale Erdkunde*”-ját tanítják¹⁾ a nép, polgári és kereskedelmi iskolákban. Kezdi Szászországgal, áttérnek Európára, majd a Világ termelő helyeire, településeire, a kereseti módokra, a lakosok teljesítő képességeire s az államok erőbeli s hatalmi viszonyára. Mindez *aktuális* geográfia, amely lábra segiténé elárvult s a kizárólag természettudományilag kezelt és kierősza-kolt phys. tanítással agyongyötört geográfiát s a félszeg, hazug naturalista geográfiából érthető, megszívlelhető és hasznos geográfiát csinálna. Az ember belevonása az élettelen tájképbe azonnal megeleveníti azt, érdeklődést kelt, felvillanyozza a munkakedvet s geográfiai érdeklődést a fiatalságban. Ezzel lehetne agyonütni Hettner öncél gyanánt üzött fatalista unalmas német geográfiáját.

Az evolutiós elmélet persze ma olyan divatos hóbort, aminő volt a renaissance a XVI. században, amely halomra döntötte a középkor összes hagyományát és egyháziakat, világiakat egyaránt ígézetes körébe vont. Ilyen volt az idylleket hajszólo rokkokó és gyerekek s fiataloknak fejére pouderezett parókát tévő barokk-komédia, vagy a mostani, különösen a tehetség-telen „rajz”-mesterektől üzött secessió s irány, amely a tájképet, mint morfológizáló Hettneristák a topográfiát, teljesen háttérbe szorítja és csak szint, szint szint kiabál. Valamint a geogr. evolutiónisták: morfológiát, morfológiát

¹⁾ *Wauer*: *Sociale Erdkunde* 1911. (Sachsen, Deutschland, Europa Übrige Welt.)

és az evolúciós anthropológusok szüntelen állat-embert, állat-embert!! . . .

A fejlődés gondolatának jogosságát vitatja szelídebb, conservatívabb és igazságosabb modorban *Savicki* Ludomir krakkói lovag, azon tudósok egyike, kik a mi magyar geológusaink helyett végzik és végezték a Kárpátok kutatását, mint Uhlig, Rath, Richthofen, De Martonne, Rehmann, Tegert stb. Mindamellett nem helyesli a természettudományi radikalizmuszt – Richthofen kivételével – a geográfiában. *Savicki* a geográfiának száz éves harcát a történelemmel és a jelenleg kitört ellenáramlatot a túlságos morfológizálás és geológizmus ellen – úgy véli kiegyenlíthetni, hogy a geográfiát *syntheticus* térbeli tudománynak mondja (*eine im Raum synthetische Wissenschaft*), mely a földfelület *staticus* és *dynamikus* határai között mozog, de éppen azért engedményeket tesz az időbeliségnek, a történelmi felfogás jogsultságának is a geográfiában. Csakhogy nem egyedül a geológiában és morfológiában, hanem az ember geográfiájában is u. m. *culturalis*, település, politikai, ethnologiai és gazdasági geográfiában. így közel jár az én geográfiai felfogásomhoz a tudós lengyel lovag. Azzal azonban csak a jövő geográfiának írja meg a receptjét, nem a jelenleginek. Amikor t. i. az egyes szakstúdiumok már geográfiai kérdéseket is feldolgoznak, például a paleo-geográfia, paleo-onthologia, geotektonika stb., akkor járhat el okadatolva a geográfus is a geogr. tények csoportosításához, *synthézis*éhez. Most követelni a geográfustól, hogy magyarázza meg például a nyelvek geogr. elterjedésének *physiologiai* és *psychologiai* okait, hogy a feminizmusz geográfiai felfogásában adja meg okát geogr. alapon a feminizmusz *sociologiai* fejlődésének Amerikában, és tömérdek geogr. ténynek *genetikus* magyarázatát tudja – lehetetlen követelés. – *Das Gesamt-ergebniss der Entwicklung der materiellen Kultur – abgesehen von der geistigen Kultur – ganz auf Wesen und Wirkungen der Erdnatur zurückzuführen zu wollen, die Kulturphänomene nach einem rein geogr. Recept erklären zu wollen, ist entschieden einseitig* und das gleiche gilt auch von dem Bestreben die Abhängigkeit der Kultur von der Natur einführen zu wollen (*Hassinger: Geogr. Jahresbericht*

in Oesterreich 1910. 17). Azaz: geográfiai recept szerint nem lehet minden kulturális és sociologiai tüneményt ki-magyarázni, még a fejlődési elmélet segítsége mellett sem. Azt követelni a geográfustól, hogy minden földi jelenségnek, akár biológiai, akár physical legyen az, fejlődéstörténelmét ismerje és ez alapon állítsa be ezt a jelenséget a geográfia keretébe – lehetetlen feladat. Ez a bölcsélet dolga, mely a szakstudiumok fölé emelkedik és Savicky görög idézete annak, nem a geográfiának szólhat „του φιλοσόφου πρᾶλ’ ματείας εἶναι νομίζομεν, εἴπερ ἄλλην τίνα και τήν ἰ’ εολ’ ραφικὴν.”

Az a kijelentése pedig, hogy de Martonne: principe de coordination=Anpassung, a lakóhely természetével való *egybeformadás*, s a principe de causalité=okok keresése legyen a geográfus első feladata: – ellenkezik a geográfia statikai leírásával. Akár szellemölő, akár nem a dilettánsok előtt a tényleges geográfiai jelenségek és állapotok leíró közlése – mindegy!: az marad mindig a geográfia főfeladata ... Az okságot és átalakulást geográfus maga erejéből más szaktudományok meghallgatása nélkül sohasem fogja megmagyarázni. Nem is hivatása . . . Elég, ha utal a jelenségek geogr. momentumaira – a magyarázatot bizza másokra, különben lidércfények nyomán belekeveredik az illúziók hínárjába, amint belesüppedt a geomorphologizáló irány az ő előlegesen elfogadott igazságaival (ab posse ad esse,) a melyek miatt teljesen elhanyagolta a geogr. tények megállapítását és regisztrálását.

Nem áll az se, hogy az ember mindenütt a geográfiai adottságokhoz alkalmazkodik. A műveletlen nép igen, a kultúremler nem. – Csak egy példát a sokból. – A városi településeknél a folyó iránya, régi terrasszai kijelölhették régebben az utca és forgalom irányát. Ma azonban a célforgalmat, ha kell a város alatt, vagy felett vezetett villamosokkal bonyolítják le. Sőt a főfolyót is elterelik p. o. Bécsben és megalégszenek egy csatornájával. Az ember intelligentiája, leleményessége, technikai tudásával túlteszi magát már a természeti lekötöttség (Anpassung) kényszerén s ezt minden lépten-nyomon, erőnek erejével mégis keresni és mint főtényezőt emlegetni, – tudománytalan eljárás. Intellegentia,

genetikus sorrend és geogr. assimiláció egymást kizáró fogalmak. Éppen ezért legérdekesebb témája a geográfiának az Ember, mert eszével felül áll a fejlődés physical kényszerén és tetszése meg szükségletei szerint felhasználja, vagy fel nem használja lakóhelyét és annak geogr. előnyeit. A Csepelszigeten p. o. kitűnő főváros lehetne – geografiailag, amiért Budapestből Párizs, New-york lehetett volna. Mégsem oda építették Pestet, hanem szemben Aquincummal (Trans-Aquincum), mert az akkori történelmi (nem földalakulati) viszonyok ezt követelték. Ember belátásán és a múltnak complicatiójain fordul meg minden történelmi esemény. Ami geografiailag most kedvező, az nem volt 1000 év előtt s ami jelenleg értéktelen, például a rusnya törökségtől feldúlt kulturális telepek Észak-Afrikában, Kis Ázsiában, Mezopotámiában, Taymr medencében – ez régen p. o. Afrika és Kis Ázsia a rómaiak alatt virágzó művelt terület volt. Zavar-talan fejlődés csak ott volna lehetséges, ha egy darab földet a kőkorszaktól kezdve máig mindig egy és ugyanegy nép lakta volna és az emberiség történelme megdermedt volna, mint Chináé 800 év óta. – Ez azonban képtelen feltétel, így az emberi geográfiában mindenütt fejlődéssel s annak fokozataival bajlódni célra nem vezet, másfelől nem is geográfiai eljárás többé! . . .

A physical geográfiában szintén folyton utána járni a fejlődés gondolatának, megint útvesztőbe vezető lidércfény kergetése. Legjobban igazolja ezt Savicky felhozott példája. Szerinte a geográfusnak tudnia kell a jelenlegi tájkép megértéséhez, hogy az Auvergne először redőzött, azután összetörődött hegység volt; majd letarolódott, emeltetett, újra meghasadozott végre elöntötte a láva. Mindezt *nem* kell tudnia a geográfusnak, mert őt csak a hegység külseje vulkános volta érdekli. Mi volt régen, az a geológiai érdeklődés tárgya. Lehet, hogy a tájkép egyes részleteit megmagyarázza, de hogy a paleozoi, vagy krétakor hegység-viszonyai okvetetlen okozói az Auvergne *jelen* tájképi és geogr. jellegének, épp oly valótlanság, mintha azt mondanám, hogy a Kelemen vagy borsodi Bükk hegység kristályos vagy középkorú, mert magva az, csak teteje vulkános. A geográfust csak a jelenlegi kép ér-

dekelheti s a velejáró gazdasági történelmi előnyök, vagy hátrányok. Egyéb semmi. A fejlődés elvének örökös keresgélése a geográfiában tehát céltalan fáradság, éppen nem geográfiai feladat. Ez a paleo-plasztikának a dolga, a történeti geológia köre, melyre sem a katonai, sem a technikai, sem a kulturgeográfia nem kíváncsi.¹⁾

¹⁾ *Ludomir R. v. Savicki*: Das entwickelungs-geschichtliche Element i. d. Geographie. Geogr. Rundschau. 1912. 14–20.

**MODERN
GEOGRÁFIAI FATALIZMUSZ.**

I. Csillagászati fatalizmusz.

Önsúllyal nehezedik ma az *okszági fatalizmusz* az európai tudomány körökre, ami annál inkább felötlő a kulturhistoricus és culturgeografus előtt, mert az európai faj éppen kezdeményező talentumának, a szabad kutatást, cselekvést követelő oksági ösztönének, béníthatatlan akaraterejének köszöni ez idő szerinti világuralmát a többi emberfajták és kontinensek fölött, – mit még Richthofen is szívesen elismer.¹⁾

Szerencsére a fehér faj van oly okos, hogy az ellentmondások elől sem zárja el füleit és a feltevéseket nem hajlandó mindjárt kész igazságoknak elfogadni. Ilyen oksági fatalizmus gyanánt tárgyalják ma a világegyetem s földünk keletkezését. Földünk először is porszem a Nap tömegéhez képest, vagy rövidebben: a Nap nagysága úgy aránylik a Földéhez, mint 150 hektoliter búza egy búzaszemhez. A Föld holdastul elférne benne s még akkor is maradna egy 4000 mérföldnyi vastag kérge a Föld keringési körén kívül. Azután, ha forró kozmikus ködből és lehült izzó gömbből lett a mi Földünk s ha naprendszerünk mindenestül elférne a nála 700-szor nagyobb Nap térfogatában; akkor a naprendszerből kiszakadt bolygók s holdak sythemájában, a tömegek elrendezésében, forgásában stb. eff. valamelyes egyöntetűségnek kellene lennie, amit nem tapasztaltunk sem térbeli elrendezettségükben, sem mozgásukban. Legfeljebb a Föld kedvező helyzetéről lehet szó a naprendszerben;²⁾ de analógiáról, rendről nem. Így például a

¹⁾ *Richthofen*: Allgemeine Siedlungs u. Verkehrs-Geographie 1908. 83, 91. 111. 346.

²⁾ *Peschei*: Physikalische Erdkunde 1879. I. 80–109.

Saturnus sehogysem illik bele bolygórendszerünkbe. Miért maradt el az a többiektől fejlődésében? Miért domborul dialívként 2000 km. magasságban egyenlítője fölött a fénylő gyűrűje? s mögötte 10 holdja van, melyeket csupán a fotografáló gép lemeze fődözött fel, szemünk recehártyáján semmi nyomot nem hagynak e láthatatlan holdak. Láthatatlan csillag a Sirius holdja és a Rák csillag kép 4-ik nagy csillagja, melyet szintén fénykép nyomán fedeztek föl e tizedben. Ha láthatatlanok a csillagok, bajos sűrűségüket kiszámítani. E tekintetben bolygórendszerünkben semmi belátható fejlődés ki nem mutatható. A belső bolygók sűrűsége közel jár igaz a Föld sűrűségéhez (1); a Merkúré 0,8; Vénusé 0,9; Marsé 0,8; de a külsőkéi ritkább tömegük elrendezkedésében semmi rendet nem tartanak. Népszerűen beszélve ez annyit jelent, hogy egy 70 kg súlyú ember a Mars bolygón 26 kilót nyom s a Hold felszínén 12 kilót; a Jupiter holdjain csupán néhány grammot; a Jupiter sűrűsége 0,28 a földéhez képest, tömege 309-szer nagyobb a Földnél; Saturnus sűrűsége 0,12, majd akkora, mint a Neptunusé (0,14) pedig majdnem 7-szerese kisebb tömegű a Neptun; az Uranus sűrűsége 0,25 tehát olyan, mint a Napé és a külső meg belső bolygók között keringő kis bolygóké együttevén, a Neptunus sűrűsége 0,14, ámbar tömege $\frac{1}{8}$ -al (16,4) nagyobb az Uranus 14,77 tömegénél. A belső bolygók sem correspondálnak anyaguk sűrűségével. A Merkur p. o. Földünknek csupán 0,04 része és oly sűrű 0,8, mint a Mars, melynek tömege a földéhez képest 0,12. Naprendszerünkben tehát 5-féle tömeghalmazódás van. A belsők sűrűbbek a külsőknél, a közbülső asteroidiák sűrűsége pedig akkora, mint a Napé!¹⁾ Ide járul, hogy a belső bolygók kérge megkeményedett, mert nem világítanak, légkörük vékony, gázban szegény, – a külsők izzó állapotban vannak, mint a Nap (a belsők miért nem?) s légkörük erősen gáznyelő. íme az astro-physicsa állítólagos igazsága! Az égen szabad szemmel 5500 önfényű Napot látunk messzelátóval 65,000-et; a sötét bolygókat, holdakat nem látni. – Mégis az astro-physicsa a falra vetett spectrumokból azt állítja, hogy az izzásban lévő napok (minden izzó így a

¹⁾ Scheiner: Der Bau des Weltalls. 1901. 129 1,

Föld körül!!) és naprendszerek ugyanabból a 400-500 elemből állanak, minőket itt a földünkön ismerünk. Eltekintve hogy a világtér kisded zugából tett megfigyeléseink nevetésesen kicsire taksálják a kozmosz anyagi összetételeit, ha a „tűzimádók” csak Darwin Gy. pörgettyű analógiájára és Maclaarin s Plateau professor ismeretes olajszem kísérletére meg az astrophysicára támaszkodnak ködelméletük igazolására s a Földnek máig 35000 fok forró belsejének megfejtésére: – tudnunk kell, hogy rengeteg mérhetetlen távolságokról van szó. A Vadászeb csillagképében előforduló spiralis ködsugaraknak például 6 A millió fényévre van szükségük, míg a fényképező lemezre, vagy szemünkbe jutnak¹⁾. Ha Földünk tengelyének hosszát 120704 kilom, egy miliméternek vesszük, akkor 23 méternyire van tőlünk a Nap s ha e távolságot egynek vesszük, akkor a Földhöz legközelebb levő Centaurus Napja 4700 kilométernyire van tőlünk. Ezt a távolságot a fénysugár 4 év alatt futja be²⁾. Ha szemünk Naprendszerünk legtökéletesebb látószerve, fényképlemezünk érzékenysége s messzelátóink nagyító ereje a lehető legnagyobb lehetne – még mindig kérdés, elvannak-e háritva ily rengeteg távolságban a sphärikus aberratio és látásunk hibái²⁾ változhatatlanul hatol-e a ködből kiröppent sugár a világtéren keresztül, hogy feltétlenül higyjünk a falravezett színes ernyő spectogramjának? Oruson szerint a Nap forrásban levő izzó tömeg, a mely nem ég, hiszen 15 millió év óta, mióta geológiai rétegek vannak, világít és melegít s ha Helmholtz szerint, évenként hőmérséklete egy fokkal lehül, 3000 év óta elégett volna már. Égésben van belső súrlódás folytán. A lehült része a napfolt újra lemerül és e súrlódás tartja állandó izzásban a Napot. 4000 mflid távolságban van az első, 50,000 mflid távolságban a második légköre, onnan *hideg* és *sötét* sugár ér a földre, melynek légköre összegyűjti, fényessé és meleggé teszi a napsugárt. Tehát a csillagokból jött sugarakat Földünk légköre, mint gyűjtőlencse fogja fel. Arra nem felel Gruson, micsoda sugarakat nyel és milyeneket vet vissza a mi lég-

¹⁾ *Seydlitz*: Handbuch d. Geographie 1908. 25. kiadás 632, 776. igen ajánlom hallgatóimnak.

²⁾ *Peschel*: Abhandlungen 1877. 510 1.

körünk lencséje? Valószínű, sőt bizonyos, hogy e kicsike égitest a Föld igen csekély részét fogja fel a feléje lövelt sugaraknak és mi e csekélyiségekből következtetünk miriadnyi égitestek állományára! Vajjon könnyebb elhinni e tudós feltevéseket a legnehezebb dogmáknál? Pedig az elbizakodott tudomány *követeli* a tudós hitet.¹⁾ Kétséges továbbá, ki van-e töltve a világtér egyenletesen, főleg a bolygók körül²⁾ aetherrel, mely a physikai tünemények közvetítője Földünk és más világok között és ha van, egyformán oszlik-e el mindenütt a világtér minden sarkában? Hiszen a mi Naprendszerünk holdjaival s bolygóival együtt akkora tért foglal el, hogy ha egy 500 méter magas kockába elférne a naprendszer tömege, az csak *egy* grammot tenne ki, levegővel telve pedig 24000 mázsza súlyú lenne ez a kocka. A levegő anyag sűrűsége tehát e kockában elférő bolygók s Holdak tömegéhez képest óriási mennyiség. Akkora távolban és oly ritkán volna Naprendszerünk tömege az általa elfoglalt térben eloszolva? Mit tudunk mi tehát a világtér méreteiről és anyag-minőségéről? Amit a spectrális-analysis nyújt és mutat? Az is mutatis mutandis; csupán Plateau-féle bizonyíték a kozmosz, a mindenség titkainak magyarázatára.

Csillagászati phantasmagoriák Darwin György számításai is, melyekkel a bolygók természetes úton való kifejlődését, a Hold elszakadását, a nappalok hosszabodását igyekezik magyarázni. Thomson és Darwin szerint a Hold és Nap vonzása s a légkörnek nyomása akkora, hogy a tengerek árhulláma, esetleg a csepfolyós Földben s felületén dagasztott árhullám hátráltatják Földünket keringésében³⁾. A múltra vonatkozólag kitetszik Darwin fejtegetéseiből, hogy a csepfolyós Föld, mely akkor 3 óra alatt megfordult tengelye körül, a könnyebb tömegeket az egyenlítő felé terelte, a Nap azonban árhullámot dagasztott rajta és ez gyöngítette a röpitő erőt, következésképp a föld forgását is. Ugyanezt tette a Föld a Hold-

¹⁾ *Gruson Hermann*: Im Reiche des Lichtes. 1893. Braunschweig.

²⁾ *Häusler*: Wegweiser f. d. Gravitations-Forschungs. 1012. 83. l.

³⁾ *Georg Darwin*: The Tides and kindred Phenomena in the solar system. III. kiad. Németül Neumayertől 1911. 389., 397., 262., 281.,

dal, amelyet a felduzzasztott ár-hullámával megakasztott forgásában. Amiért ma 23 nap alatt fordul egyet, de lesz idő amikor 55 földi nap telik le, míg a Hold egyszer fordul meg tengelye körül. Darwin jóslata szerint a Nap árfakasztó hatása miatt a Föld szintén annyira meg fogja lassítani forgását, hogy 55 földi nap lesz akkor egy nap s így a holdnap előbb-utóbb kurtább lesz a Föld napjánál. Ezt persze a két égitest folyós volta csinálja. A föld belső melegéről azonban csak annyit tudunk, amennyit a kibugygyanó lávából tudunk, mert a Föld belsejébe semmiféle módon nem mehetünk, a belsőről csupán tömegek eloszaltságáról tett *számítások* adnak sejtelmet, nem kész igazságot. Amit pedig a Föld belsejének 30 méterenkénti hőemelkedésről regélnek, pusztá kombináció.¹⁾ A föld sugarának hossza 12,754 km. a föld kérgének vastagságát pedig 75 km-re becsülik – a föld legmélyebbik bányája Czuhov felső Sziléziában 2339 m. hatolt be a föld mélyébe. Mi ez a föld kérgének vastagságához és a föld sugár hosszához képest, a mely így 3200-szorta vastagabb²⁾? A földkéreg legmagasabb 8800 m. kiemelkedése és legmélyebbik behorpadása 9580 m. semmiségek a föld tömegéhez képest. Egy 1,5 m. átmérőjű glóbuson a legmagasabb hegy 1½ millimeter, legnagyobb mélység valamivel több, de nem 2 millimeter, a legmélyebbik bánya 0,2 mm. A földségek közepes kiemelkedése 700 m. az óceánok 3500 m. közepes mélységéhez képest a glóbuson fél milliméternyi különbséget mutat. A 200 km. vastag légkör 25 mm. tesz ki e féltekén s a földkéreg vastagsága 9 mm. Az óceánok tehát víz-hártyaként borítják be a Föld tömegét. Hogyan bírnák az óceánok tetején járó szelek és tengeri áramlások, melyek a Föld forgásával ellenkező irányban haladva a kontinensekbe ütköznek, vagy az a 8-10 centiméternyi tengerjárás hulláma említett ütközésükkel forgásában hátráltatni a Föld egész tömegét?!³⁾ Még ha Darwin tisztán a Föld és Hold

¹⁾ *Ratzel*: Kleine Schriften. Kant-Laplace'schen Hypothesen 1906. ». 429 l.

²⁾ *Arrhenis*: Lehrb. d. Kosmischen Physik 1903. 281.

³⁾ *Kövesligety* dr. Csillagászat („Világegyetem”) Művelts. könyvtára 533. l.

izzóan cseppfolyós rétegeinek árfolyására alapítaná nézetét, de a Nap jelen hatását is hasonló erejűnek veszi s abból gondolja, miként Wettstein és Falb is, hogy Földünk előbb-utóbb fiának holdjának példájára jut megdermed és kiszikkad.¹⁾ Meg kell azonban jegyezni, hogy Kellvin éppen ellenkezőleg azt állítja, hogy a Föld legelső kemény kérgének képződésekor *nem* forgott gyorsabban, mint ma forog. Azután ha már Darwin földi halálról beszél s *kiegyenlítésről* mit sem akar tudni, meglepő, hogy a Napnak csupán a Föld forgására van befolyása, keringésére oly csekély, hogy a különbség az évek hosszában századok múlva, Darwin szerint is csak néhány másodperc. És a kisebb tömegű Holdnak volna akkora hatása Földünkre, hogy az miatta lassítja meg forgását? Ha ez igaz lenne, a napfogyatkozások sohasem következnenek be pontosan; pedig bekövetkeznek. Darwin Gy. elméletét különben meghaladta már az aether nyomásáról szóló újabb elmélet, mely a többi között a tengerjárásban is kiigazította Newton elméletét.²⁾

A Holdat állítólag jobban ismerik a csillagászok, mint a geológusok a földet. Annyi igaz, hogy a délisark geológiai-ájából semmit, a Csendes óceán elmerült földségéről alig valamit, Afrikáról és Ausztráliáról csupán a széleket ismerjük, – valamennyi óceán és tenger fenekének szerkezetéről, pedig a földfelület $\frac{2}{3}$ -át azok teszik, semmitsem tudunk³⁾. A Lick-observatorium óta minden 90 méternél magasabb kidudorodás ismeretes a holdképekben, azért a holdat Darwin, Suess, Günther elsőrangú bizonyítéknak tartják és Földünknek hasonló sorsot jósolnak, ami a kiaszott Holdnak jutott osztályrészül.⁴⁾ A Hold akkor szakadt ki földünkből, midőn 4 órás sebessége miatt darabok váltak el belőle az egyenlítő tájékáról. Amikor mai távolságának csak $\frac{1}{4}$ -ében forgott, a föld tengerjárására gyakorolt hatása négyszerte nagyobb volt a mainál, s amikor felényire távolodott a földtől 64-szer na-

¹⁾ Falb: Vulcanismus 1882: *Weitstem*: Strömungen als Weltbild-

²⁾ Haussier: i. m. 97. 1.

³⁾ Richard: Oceanográfia 1912. 91.

⁴⁾ Darwin: u. a. 292, 391, 275, 280,

gyobb volt a mainál, megakaszthatta tehát a földet forgásában, de viszont a Föld is meglassította a Hold forgását s megdermesztette láva folyásait és tengerjárásait. A két égi test tehát minden kárpótlás és kiegyenlítés nélkül rontja egymást – mondja a *csillagászati fatalizmus*.¹⁾

Ezek a föltevések csillagászati képzelgések, mert ha a Hold jelen 384000 kilométer távolsága helyett 3840 kilométernyire lenne a földtől, nem 8 hangyának a súlyával azaz 12 miligrammral volnánk könnyebbek a hold tetőzésekor, hanem 120 grammal, 384 km. távolságban 120 kg-al fogyna súlyunk, – azaz lógnánk a levegőben a Föld és Hold között. Minthogy pedig víz, levegő könnyebben távolodnak a földtől a Hold vonzása miatt, – eltűnnének az óceánok és a lég-kör is, mert a Hold tetőzésekor, nemcsak a hozzá legközelebbi testeket vonzza, hanem által egyenesben az ellenlábás helyeket is. Ilyen fölfordulás elképzelhetetlen.

Az aethernyomás elmélete más beállításban tünteti elénk úgy Darwin, mint Newton tételeit. Utóbbi a gravitációnak csupán tényét constatálta, de okairól oly keveset tudott, mint mi. Azért lehet Newton elméletéhez hozzá szólni és benne kételkedni, hiszen Byron szerint: „a kételkedés az igazság sugarának prizmjája.”

Hogy mily szabad tere van a csillagászatban és geofizikában a matematikai combinációknak, csak a szellemes lócsei reáliskolai tanár *Décsy Károly* és *Haussier* esetére hivatkozom. Ok matematikai utón beigazolták, hogy Newtonnak nincs teljesen igaza. Décsy szerint a földnek nincsen sarki vonzás többlete, a mutatiót más okok idézik elő.²⁾ Haussier pedig az árhullámról, a fény és hő hullámok keringési mozgásáról Newtontól egészen eltérő nézeteket vall. Hogy a céhbéli tudomány agyonhallgatta e tételeket, Décsy iskolai értesítőben, Haussier pedig saját költségén volt kénytelen nézetét publikálni, – azt bizonyos tudós dogmák igézeté-

¹⁾ *Walther*: Die Erde und ihr Leben. Magyarul Dr. Gorka és Lörenthey. 1911. 44. 1. Derék mű!

²⁾ *Décsy Károly*: Földszarki vonzás, nutatio, gravitatio. Kassa, 1903. Vitéz könyvker.

nek kell betudni, mely alól a legkiválóbb elmék sem tudnak szabadulni. Az egész középkor p. o. meg volt arról győződve, hogy a tengerek és földségek külön központok szerint rendeződnek el a Földszínen. Hiába tiltakozott e felfogás ellen Dante – kora nem hitt neki s még Colont is kinevette a salamankai tudós társaság, midőn az óceánok és tengerek közös központiségéről beszélt.¹⁾ Tudós suggestio ez, mely fatális erővel üli meg a tudósok horizonját. P. o. ma azt is el kell hinnünk a mathesisnek, hogy a Nap tömege kétféleképpen forog, sarka 10 nappal lassabban (35 nap) mint egyenlítője, közepe (25). Aki ezt el tudja képzelni, elhiszi azt is, hogy a Földből kivált Hold fajsúlya 3,6, míg a föld kemény kérgének fajsúlya 2,5. A hiszékenység nagy, mihelyt mathesisről van szó. Az már aztán mellékes, hogy a tengerek fajsúlya 1, a légköré 0,1 1-0,2, a köburoké, melyből a Hold kiszakadt!! 25, a Föld belsejének fajsúlya 9,5 (a vas) és az egész föld közepes fajsúlya 5,5,) – mert semmiféle számításokkal meg nem lehet tudni mi volt a Föld legfelsőbb rétegeinél fajsúlya a hold kiszakadásakor. A fajsúly különbséget úgy magyarázzák, hogy akkor szakadt ki a Hold a Föld tömegéből, vagy gyűrűjéből, mikor annak fajsúlya még szintén 3,6 volt. Vagy hogy darabonként vált el tőle s a darabok összeforradásából keletkeztek a Hold hegyei és a riannások. A két alternatíva nem bir bizonyító erővel. Máskülönbén úgy vélekednek, hogy szerkezet és fejlődés tekintetében a Hold szakasztott mása a Földnek kettőnek kivételével. A hold felszínén látható fénylő sugarak és riannások nincsenek földünkön, ámbár utóbbiak a felület töréseire emlékeztetnek.²⁾ Megtoldhatjuk a hiányokat azzal is, hogy a Holdon sem légkör, sem víz nincs, van azonban minden 4 nap napfogyatkozás. Alapszíne szürke, krátereinek széle ragyogó. Hegyei megdermedt üvegfoltyások, lávák, melyek redők helyett gyűrűsek. Csúcsaik magasabbak (7500 m.) kicsorbult gerincük (6000 m.) a föld hegyeinél: üres kerek mélyedései 3000 m. mélyek. A magas csúcsok helyenként sűrűn kiágaskodnak p. o. 22 hegycsúcs 4500 m. felül szorong, máshol laposságok terülnek el rajta rengeteg

¹⁾ Kraemer: Weltall und Menschheit. I. 10. 435. 1.

²⁾ Suess: Antlitz D. Erde. III. k. 2, 8, 681, 690. II. 280. 1.

törmelékkal, mert a 14 napig tartó nappali átmelegedés s két hetes éjjeli kihűlés hőkülömbösége ugyancsak mállasztja a Hold felületét. Nálunk a kráterek átmérője 200-300 m. ott kilométeresek; a mi vulkánhegyeink lejtője legfeljebb 30 fok rendszeren 10-15° hajlásúak ott, majdnem merőlegesek a kráterfalak¹⁾. Tehát mégis van különbség Hold és Föld felülete közt.

Legfontosabb különbség a bolgóknak elrendezésében az, hogy Földünknek és a Neptunnak egyetlenegy holdja van; Mercurinak 4, Saturnusnak 10: Jupiternek 7 holdja. Hol itt az arány? Forgásirányuk sem egyértelmű. Laplace egy milliárd ellenében fogadást ajánlott, hogy naprendszerünk valamennyi holdjának a később felfedezendőkné is, jobbról balra kell haladniuk pályájukon. Mióta pedig Saturnus és Uranus holdjait fölfedezték kitűnt, hogy a többi égi testhez képest azok visszafelé mozogtak. Math, számításokból tehát nem lehet jóslásokat kockáztatni. Azonkívül Moneton, ki az accumulatiós elmélet híve úgy véli, hogy a holdakat a bolygók a világtérből is ragadták magukhoz, eszerint a nagyobb tömegű bolygó körében főbb holdnak kellene lennie, mint a kisebb tömegűnél. Pedig Saturnusnak 10 holdja van, a nála háromszorta nagyobb tömegű Jupiternek hárommal kevesebb. Ezért ejti el Darwin a hold problémáját²⁾ és a föld tűzköréhez ragaszkodik.

Ez utóbbi feltevés még H. Walther szelidítésében is hihetetlen, nemcsak azért, mert Hopkins csillagász szerint a Föld acélgömb gyanánt viselkedik és csak úgy magyarázható a precessio, a tavasz és ősz előnyomulása, ha szilárdnak vesszük a Földet,³⁾ hanem azért is, hogy nehéz elképzelni, miként áll ellen 75-200 km. vastag földkérgünk a plutoi tűzkörnek s a typhoni gázkör feszítő erejének, midőn a világtér 270-300 fok (272C⁰) hideg, a belső régiók pedig

¹⁾ *Günther*: Vergl. Erd. u. Mondkunde. 1911. 160 1. *Plassmann*: Der Sternen-Himmel. I. 245. 248. *Klein*: Astronomische Abende 1911. 166. 168 1.

²⁾ *Darwin György* i. m. 408.

³⁾ *Plassmann-Pohle*: Der Sternenhimmel 1912. I. 152. 1.

túlhevített állapotukban 5000-32000° hőfokúak? Ez a vékony héj tartaná féken nyomásával belső izzó állományát annyira, hogy a nyomás miatt a gáz nem válhatik cseppfolyóssá s a megolvadt réteg ki nem törhet a kemény burkolaton? De mihelyt rést talál, például a lehordással megkönnyebült continens alatt, azonnal feldomborítja a kérget, s belenyomul hézagaiba, ki is ömlik egy része!? – mindamellet *mégsem* veti széjjel a Földet!!¹⁾ Hihetetlen föltevés ez akkor is, ha a szakszerű tudás ki sem mutatta volna, hogy a vulkános tűneményeknek semmi közük a Föld cseppfolyós izzó állapotához és ha Kelvin lord meg sem döntötte volna már a Föld belső melegére vonatkozó számításaival.²⁾ Arrhenius nézete, hogy a Föld tömegének 1% kemény 4 vagy 5% cseppfolyós, tömege azonban 95% gáznemű sem menti a plutonisták igazát, mert a Föld mélyében ezek a gázok fajlagos súlyuk szerint helyezkedtek el, de túlhevített állapotban van mégis a platina, arany, vas stb. gázgömbje, a föld kemény kérgének 1% tehát nem tarthatja egyensúlyban a kéreg 5% tevő folyós tömegeit, ha mindjárt Stübel nézetei szerint medencékben vannak azok elraktározva. Ilyen föltevés mellett bajos a Föld tengelyének fix, legfeljebb 21-27° között váltakozó helyzete s a rengés hullámok földünk belsejében való haladása, amiről az automata seismographok nyújtanak bizonyosságokat. Flammarion Kamii szerint, ha a föld belseje cseppfolyós volna s az állománya hódolna a dagály és apály törvényeinek, ebben a törekvésében a 100 km. vastag földkéreg nem tudná megakadályozni; következésképp a föld belső kérge minden nap megrepedne valahol. Lord Kelvin nézete szerint a Föld anyaga egész tömegében szilárd és acél keménységű. *Puiseau* seismologus megfigyelései szerint be van bizonyítva, hogy a földrengések lökései a földrengés székhelyének ellenlábás pontjáig hatolnak mégpedig nagy sebességgel, másodpercenként 15 kilométernyi rohanással. Ezt az utat a föld átmérőjének hosszában futják meg. Cseppfolyós állomány azt a sebességet ki nem bírja, mert minden test keménysége egyenes arányban áll rezgést közvetítő képességével – cseppfolyós testen át nem bírná

¹⁾ *H. Walther*. i. m. 100, 102.

²⁾ *Weinschenk*: Allgem. Gesteinskunde 1902. 19. 37. 48. 1.

tehát néhány perc alatt befutni a rengés hullámának lökése a föld átmérőjét a lökés színhelyéből annak ellenlábas pontjáig.¹⁾ Így a hypothesis ismeretlen X =igaztalan feltevés. A modern szizmologia szerint a föld belapultsága $1/298$; math, számítások nagyobbat, $1/230$ követelnek, pedig belső tömegének sűrűsége $1/578$ követel. Montessu gróf szerint 100 km. mélységig a Föld burkolatának sűrűsége 26-28. Ez a rengések helye; 100–1000 kilométerre a hő 3000-4000 fokra nő, ez a vulkánok tűz köre. Azon alul a föld belsejének sűrűsége 3-3,4 és közepe felé 55. A magja acélkeménységű. Hiszen a meteorok is vasból állanak! (*Comte de Montessus de Ballore: La sismologie modern. 1912. 253-261*).

A föld széjjelrobbanását az evolutionisták szerint annak összehúzódása, tengelyének rövidülése, tömegének öregedő összeomlása akadályozza meg. Suess ezt a gondolatot vezette végig a „Föld ábrázata” című fundamentális művében. Az összezsugorodás természetesen azzal jár, hogy a Föld magva tömörül, a gáz cseppfolyóssá s a folyós rétegek szilád tömegekké válnak. Mindkét esetben meleg szabadul fel, amely nem engedi az óceánok vizének (vadose) behatolását a Föld mélyébe, hol különben is van már eredeti úgynevezett eruptose viz gőz alakjában s vegyileg lekötvé. Ha tehát a Föld felülete kisebbednék, az óceánok egészen elöntenék a földségeket, mi sohasem volt és nem is lesz.²⁾ A paleozóosz tengerek, bármily sekélyek valának, meleg tengereknek kellett lenniök a theoria szerint, mert 200 légköri nyomás alatt centiméterenként a légköri pára tengerekké lecsapódhatott, melyek vize 375 C° fok meleg volt. Ily tengerek sokkal több sót raktak le, mint a mai hideg tengerek. A cambriumi tengerek sóállománya azonban semmiben sem különbözött a harmadkorbeli tengerek lerakódott savától.³⁾ Szóval mindig a Föld cseppfolyós volta, a naprendszer izzó állománya motoszkál a tudós fejekben. El nem tudják

¹⁾ *Wiehert*: Die Erdbebenforschung. Phys. Zeitschrift IX. Jahrg. 36 1. *Peterm. Geogr. Mith.* 36. K. 1912 April. 191 1.

²⁾ *Ratzet*: Raum u. Zeit in d. Geografie u. Geologie. 1907. 135 1.

³⁾ *Klein*: Astronomische Abende. 1911. 158. 1.

képzelnél nélküle a Világ keletkezését. Pedig újabban a radio-aktivitásban oly megfejtő erőt nyert a tudomány, miről előbb sejtelmünk sem volt. A Nap rádium-tartalma feleslegessé teszi a hő és contractió elméletet, mikor egy 12000 tonnás 15 csomó sebességgel haladó hajónak hajtására elég 22 uncia radium! A kőzetek rádiumtartalmából kiszámították, hogy a geológiai korok a legrégebb kortól a legújabbig egyre kurtulnak, mégis a legújabb rétegekben 77-szer több a rádium, mint amennyi azokat koruknál fogva megilleti, így Földünk *melegebb lett* a III. korban, nem hogy hőt veszített és összehúzódott volna!

Belső melegét a beléje hulló meteoritek és a 68 millió a világtérben kóborgó üstökösökből is meglehet magyarázni, bárminő folyós állapot előlegezése nélkül. így gondolja ezt Holzmüller, ki Ratzellel együtt *elavult* felfogásnak nyilatkoztatja a Kant-Laplace-féle elméletet. Ezért óvatosabb geomorfologusok p. o. De Martonne azt mondják: teljesen közömbös a Föld belseje a geográfusra. Csak a felszíne érdekes. Erre élte végén Richthofen is rájött, de azért elég sok még az ósdi felfogású geológus.¹⁾ Az igazság érdekében különben meg kell jegyeznünk, hogy az accumulatióval sem leket sokra menni. Ha Földünk megnövekednék, veszítenének súlyból a rajta levő testek, mert messzebbre kerülnének a középpontjától. Ha a Föld elérné a Nap térfogatát a mai 1000 kg. 85 gramm lenne, s mi elrepülnénk a Föld vonzó köréből más tömörebb égi testre. Valamiféle kiegyenlítés tartja egyensúlyban tehát az égitesteket. Ki és mi? That is the question.

Nagy gondot csinált ezeknek a tűzimádó, a geognosiához, a kőzetek alakulásához keveset értő geológusoknak a *legelőször* megdermedt kéreg keresése is. Eddig a gneiszot, gránitot réteges kristály palát tartották a lithospára első képződményének. Kitűnt azonban, hogy Észak-Amerika 2 kilométer mély kanyon-völgyeiben a cambrium alatt még régebbi rétegekre akadtak s a régiségükhöz kétség nem férhet, mert egész őskori rétegsorozat 4000 m. vastagságban meg van.

¹⁾ Holzmüller: Beobachtungen i. d. Sonnensystem. 1906. 92. 1.

Ez az első kéreg az Algonkium. Amit tehát a geológia eddig kristályos kőzetekről, ősránitról és őspalákról mondott, ez revisióra szorul. Gránit, őspala minden geológiai korban üledékekből és vulkáni termékekből képződött, miként *Weinschenk* kimutatta, sőt Hutton nyomán Walther legújabb boltozatos elmélete szerint, minden üledékes rétegből először összeálló halmozat, conglomeratum, majd jegőcös csengő kőség végül őskristály-törzsök válik. A lerakodott homokból tehát először homokkő, azután kvarzit, végre a föld mélységeiből kitólult kristályos mag lesz. ¹⁾ Valóságos geológiai circulus vitiosus ez! aminőt sok tekintetben Vico képviselt Scienza nuovájában, a haladást absolute tagadó Corsik Ricorsik hullámszásával!! így ezek után érthető, hogy a legrégebnek mondott alapkősegek p. o. a huroni gneisz, törmelék alakjában is látható, melyet folyó, vagy hullámtorlódás csinált vala. Sőt az Algonkium sem első alapkőség többé! Waagen ennél régebbet tételez föl és az őskort azóosz és archi – azóosz korra osztja.

Nem érthető azonban, hogy az őskorban mindjárt folyórendszerek és kontinentális tömegek közé szorított tengerek vannak, valamint azt sem magyarázza meg az evolúciós elmélet, hogyan kerültek fossiliákat tartalmazó rétegek több helyen közvetlenül őskristályos rétegekre? ²⁾ Mikép egyeztethetők össze az evolúcióval rögtönös, minden átmenet nélküli *ugrás-szerű* változások a fejlődés sorrendjében? Walther ugyan avval vigasztalódik, hogy ily anasztrofák után, az előbb élt alakok „gyorsabb ütemben új virágzásra alkalmasan átfórmálódnak”, de az új virágzás akár anasztrofa, akár Cuvier szerint katastrofa – mégsem fejlődés. A növényeknél de Vries mutatta ki ezt az ugrás-szerű változást, mely homlokegyenest ellenkezik Darwin Károly kiszemelő, kiselejtező selectiós elméletével. De Vries 1886–1900. Amsterdam környékén két évi növényt termelt teljes elszigeteltségben, hogy

¹⁾ *Waggen*: Unsere Erde. 1911. 148. 151.1. *Weinschenk*! Gesteinskunde 1905. II. 46. I. 100.

V. ö. *Hutton*: System of Decay and Renovation in the Earth 1789. *Walther* i. m. 686. 1.

²⁾ *Ratzel*: Raum u. Zeit. 72. 87. 1.

a selectióról meggyőződjek. Kapott 50,000 példány *Oenothera biennis*-ből 800 új-fajtát, minden átmenet s minden selectio nélkül. Már Wagner Mór¹⁾ magyarázta geographiai módon, elszigeteléssel és vándorlással a fajták változását és keletkezését, akár Desmoulin és de Vries²⁾ a növényeknél mutatta ki, hogy a darvinizmus csak ideiglenes és kiegészítő magyarázat, *Rastvorstellung* (Ratzel szava) aminél a haladó kutatás ideiglenesen megpihen, de korántsem kész igazság. *Que sais-je?* kérdi joggal Montaigne. A felelet: *Je sais tout* csak folyóirati címnek jó, nem valóságnak. Csakhogy az elkapott természettudomány azt hiszi: mindent tud, mindenhez ért. A geológiában szintén erősen *szorongatják* a *kifejlődés* elméletét, különösen annak a mechanikus monizmusz keretében való beállításában, amely a tervszerűségnek, *célravezetőség* teljes kizárásával s az abszolút Lény: a teremtő Istennek mellőztével, mint vak fatalizmus erőtelen visszahanyatlás az ókorba, nem új etapja a tudományos haladásnak az okulás birodalmában. Pedig a természettudományoknak talán legnagyobb vívmánya éppen a teleologizmus kimutatása a törvényszerűség keretében. Nem vak véletlen vezeti az oksági összeköttetéseket, hanem céltudatosság s a tervszerű haladás eszméje. Az emberi testnek minden porcikája, szerve a legegyszerűbb sejtből fejlődik oksági szöveténynyé, hogy a léleknek szolgáljon eszközül magasabb, a testi szervezettel *semmiféle* oksági összeköttetésben nem álló intellectuális és erkölcsi célok valóítására. Törvényszerűség – *Weltgesetz-mässigkeit* – tartja össze a kozmoszt, de ezt a céhatörekedés – *Zielstrebigkeit* – vezeti.

Az okság és törvényszerűség fogalma ki nem zárja a célrátörekvés gondolatát. Igaza van Spencernek: „Ember csinálhat gépet, de nem kényszerítheti fejlődésre.” Csakhogy a gyarló lény, az Ember szintén céltudatosan, nem ok nélkül csinálja meg a gépet. A világrendszer sem csinálódott terv és cél nélkül s ha a fejlődést, mint a világrend törvényének elfogadjuk, el

¹⁾ *Moritz Wagner*: *Darvinische Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen* Sitz. Ber. d. bayr. Akad. Wiss. 1879.

²⁾ *Hugo de Vries*: *Die Mutations-Theorie*, in d. *Entstehung d. Pflanzenarten* 1903.

kell fogadnunk egyúttal a vele összekötött céltudatosságot, célratörékvést is. Szóval: *Istent* „Ha a bölcelet beleszólhat a világrendszer és világtörvény okaihoz és ebben a szándékában a természettudóshoz fordul, kivel vajmi gyakran van alkalma elmondani az: ignoramus; nem tudom és nem fogom tudni – akkor világos, hogy a kozmosz, világanyag és világmozgás értelmezése bele nem veszhet az atheus monizmus vigasztalatlanságába, hanem kikerülhetetlenül utal a világosságot és megértést árasztó theisticus világfelfogásra, melyet a kereszténység vall ép oly erővel, mint sikerrel, századokon keresztül. Causalitás és teleologia egymást kiegészítő fogalmak! (Pohle).¹⁾

A természettudományi fatalizmusz ellenben, mely önkényes számításokból vonja le következtetéseit vagy szüntelen átalakulásról regél, vagy a *világ végét* jóslgatja. Flammarion szerint el is éghetünk, meg is fagyhatunk. A felénk percenként 60,000 méter sebességgel rohanó Athair nevű nap ízzé-porrá zúzza majd a földet, illetőleg gázt csinál belőle, hogy újra elülről kezdje az alakulás evolúcióját. Meg is fagyhatunk; mert igaz ugyan, hogy roppant a Nap, de roppant a hővesztése is. Évenként 90 Földünk nagyságával felérő szén-golyó melegét kapjuk a Naptól. Azonkívül a Föld kihülése folytán a Föld kisebbedik, beissza a tengereket és leköti a légkört a kérgébe – szóval elpusztul akkor a biosphära, eltűnnek a tengerek róla, mint a Holdról s a Marsról, hol állítólag szintén tünedeznek. (Szöges ellentétben látják a csillagászok a Mars-jelenségeit!!)

Az égésről szóló jóslatok 200 év 25 esetén alapsznak, midőn csillagégéseket láttak a csillagos égen. A legutóbbiak 1866. május 12; 1876. nov. 24; 1885. aug 30; 1892. febr. 24; 1896. dec. 16. (Scheiner a csillagok fellángolását optikai, a rotatioval járó jelenségeknek tartja, így ő nem feltétlen tűzimádó.) Azonkívül Napunk bolygóival együtt a Hercules csillagkép felé rohan, miként az Atair felénk.

A megfagyásról, megdermedésről a veszprémi pálos barát Ányosnak a „Hold csillagzata” ébreszt sejtelmeket a term, tudós fejekben.

¹⁾ Plassmann-Pohle: i. m. I, 45,

Valóságban mégis a *harmónia* és *kiegyenlítés* gondolatával kell vigasztalódnunk, amit nemcsak a világot kormányzó isteni Gondviselésben hívó, de egyébként is elfogulatlan term. tudósok (Darwin mindig Teremtőről beszélt és közismert Newtonnak mondása, hogy a fizikából nem szabad a metafizika keretébe átlépni) elfogadnak, különösen Földünkre vonatkozólag.

Földünk a szizmikus rángatózásokon kívül 13-féle *mozgást* tanúsít és eddig soha egy ki- és félrebillenés, zavar nem történt planetáris életében.

1) Forog naponként tengelye körül, századokon át alig észrevehető s bizonyára kiegyenlített késsedelemmel. Hiszen az exact csillagászat még fiatal tudomány ahhoz, hogy végleges áttekintésünk legyen a zavarokról és kiegyenlítésekről.

2) Kering a Nap körül; 3) A napéjegyensúlyosság előhalad 25.765 év *cyclusában*, 4) A Föld és Hold középpontja körül való mozgás 28 nap, mely állítólag hosszabbodik. 5) $\frac{1}{2}$ évben módosul e mozgás a Hold vonzása következtében. 6). Az ekliptika százados változásai $23-27^\circ$ között; 7). A Föld pálya központjának a Naptól való távolságának évszázados változása. 8.) A Föld pálya tengelyének minden 21000 évben bekövetkező változása. 9). A bolygók vonzó ereje miatt beállott változások a pályafutásban. 10). A Nap és Föld tömeg középpontjának változásai; 11). A Nap haladása a Hercules csillagcsoport felé; 12). A Föld sarkainak mozgása, ami körülbelül 12 méter; Ezzel változik a földrajzi szélesség. 13). A Hold, vagy Nap vonzása következtében a Föld kérge naponta kétszer 20 cm-el emelkedik és süllyed. – Ezt a tüneményt *Hecker* potsdami csillagász és *Lallemand* francia csillagász ingakísérletekkel bebizonyították. A 13-féle mozgás a kiegyenlítés és *egyensúly* gondolata nélkül elképzelhetetlen, így Kreichgauer elmélete is valószínű, hogy Földünk egész kéregtömege elmozdulhat, félretolódhatik, miként a tojásféhrje szikje fölött és változásokat okoz a földségek, óceánok elrendezésében, ha t. i. visszavezethető lenne a kiegyenlítés bebizonyíthatóságára. – Harmon Lewis amerikai fizikus pedig földmérési számításokból arra a következtetésre jutott, hogy a Föld összehúzódása és a hegyek kidomborulása között

recompensáció uralkodik'). Ez valószínűleg a földségek és óceánok elhelyezkedésére szól, mire már *Krümmel* figyelmeztetett.²⁾

Ha beigazolnak e megfigyelések és egyelőre előlegezett theóriák – okvetetlenül a *recompensatióra*, a kiegyenlítés elvére kell gondolnunk, mely úgy a Földünket, mint bolygó naprendszerünket a világtérben fönntartja a 68 millió kóbor üstökös, milliányi meteorit iramodása és szomszéd naprendszerek gyújtó, vagy dermesztő, robbantó, vagy ellökő hatása ellenében.

A világrend megvan. Kell tehát Világrendezőnek lenni. Ez a rend nem lehet öntudatlanul működő természettörvények találomszerű complexuma.

Íme a fatalizmusz antidozisa! . . .

¹⁾ *Harmon Lewis* The theory of isostasy – *The Journal of Geologie* Chicago 1911. 623. 625.

²⁾ *Krümmel*: *Vergl. Morphologie d. Meeres Räume* 1879. 110. 1. V. r.

II. Fatalizmusz a physical geográfiában.

Már Varennius Bernard, a physikai geographiának első rendszeres kísérletezője, három kategóriára osztotta (1650.) a földrajzlati tudnivalókat: *Affectiones Geographiae sunt triplici generis* – mondja Ő: *Coelestia, Terrestria et Humana*; azaz a geográfia: csillagászati, physikai és emberi geográfia.¹⁾ A kosmos fatalizmusával volt alkalmunk megismerkednünk, sorra kerül most a physical és emberi geográfia, amennyiben végzetszerűséget rejt magában.

A fatalizmusz a phys. geographiában kettőn fordul meg. Mihelyt a kozmoszt önmagától való egyedülinek mondja, mely szakadatlan a kialakási folyamatban van és marad, ez már végzetszerűség; ha pedig hozzá az embert is a Föld ideiglenes és szükségképi biológiai alakulatának tekinti, Comte értelmezésében s összes szellemi és physical életét a Föld és Kozmosz természeti törvényeinek rendeli alá – előáll in concreto a physical geográfia fatalizmusza, Buckle, Hellwald s általában a naturalisticus bölcelet híveinek végzetdogmája szerint.

Az elsőnek szószólója *Günther* dr. midőn a geogóniát, a Földről szóló tudományt (*Hettner Erd-Wissenschaft-ját*) magyarázza, mondván: „Mihelyt a világ-ködből össze tömörült Föld külön planetáris életét kezdi, megszűnik a kozmo-

¹⁾ *B. Varennius: Geographia generalis 1650. Pars absoluta: Affectiones* – Mennyire hasonlít Comte neo-trinitásához: Tér, Föld, s Emberiség!

génia s előáll a geogónia, melynek célja a kialakulást megmagyarázni. A történeti és dinamikai geológia, morphologia és morphographia, a légkör, víz és Föld kőkörének jelenlenségei ide tartoznak”.¹⁾ Günthernek van annyi tudása és delikátus distinctiója, hogy a biosphärat külön tudománynak veszi, embert nem is említ, míg H. Walther, Hettner, Richthofen, Mackinder stb. a Földet és Életet végső consequentiájával az Emberrel együtt egy kalap alá fogják, sőt Walter a sorrendben a többi létkörökbe foglalja u m. vízkör, légkör, életkör, (ember) kőségek köre, tűzkör és mélységi kör.

Ez a felfogás erősen materialista fatalizmusz, mely a Ricorzik és a hellének πάντα pit. fatalizmusszától csak abban különbözik, hogy elfogadja, mint paleontológus, a fejlődés menetét a szerves világban, de elveti azt mint geológus, mert a felületi formák keletkezését három normára vezeti vissza. Ezek: 1) lehordás és lerakodás köre – a föld felülete; 2) egyberagasztás öve – a föld belseje; 3) a föld plutói mélység öve. Ezen a három körön, mint Dante poklának körein keresztül megy át minden darab kő.²⁾

Törmelék, conglomerat és kristályos masszívum lesz belőle örökös egymásutánban. A geológiai fejlődést azonban úgy képzei, hogy egyetlen geológiai formatio, catastropha föld és tengerek, klimaövek néhai eloszlás módja nem tér többé vissza, még csillagászati, időszakonként visszatérő okok, praecessio, nutatio, napfoltok stb. hatása alatt sem. Az embert oly ideiglenes productumnak becsüli, *mint a patásokat, ammonitákat, vagy jurakorbéli sárkányokat*. Pedig már Shakespeare jelentette: „Meválva ép eszétől, az ember írott kép, vagy barom.” (Hamlet 4.) Dawis harvardi egyet, tanár és Penck berlini egyet, tanár szintén ily szemléletes csoportokban magyarázzák a föld felületi viszonyait – s követőik illetőleg utánmondóik ezt a radikalizmust tartják geographiának. De akár physiographiának (Dawis) akár

¹⁾ *Günther*: Handbuch d. Geophysik. 1889. II. 660. 1.

²⁾ *Walther*: A föld és élettörténete 1911. 11. *Frech*: Vorzeit d. Erde 1910. II. 49.

morphológiának (Penck) nevezzük a geográfia e szakosztályát, sortiment-ját, legyen physical alapját¹⁾ – ez *magában* még sem geographia. Dawis könyve kitűnő kézi könyv, de seholy se váltja be ígérését, hogy kimutassa a formák hatását az emberre (hiszen ez anthropo-geographia!) csak magyarázza a felületi formákat. Ahol meg a morphologusok az embert vonják bele a geogr. tárgyalásba p. o. Penck és mások a Kirchhoff-féle Landerkundeban, geográfiai rettenetességeket követnek el. Azért a vállalat abba is hagyta a morphologista elv rendszeres keresztülvitelét az emberre vonatkozólag, s ahol ezt elejtette ott p. o. Románia leírásánál, az ország leírása geografiailag igazabb és természetesebb. Különben micsoda furcsaságokat produkál a geográfia, ha p. o. zoológusok, botanikusok, elhagyván saját körüket, az emberek előttük ismeretlen területein cserkésznek, arról a geográfiai folyóiratok, még a magyar földrajzi közlemények kötetei is hoznak kacagtató manifesztációkat. Már nem is kilengések azok, hanem geográfiai stupid kisiklások: jelezvén a geográfiai érzék pusztulását s a geogr. tudás rohamos dekadenciáját az egész vonalon.

Ezt a felfogást vallja most a nagy morfologus tábor különösen Mackinder, Hettner, Grund, Ewald Banse, Mahacsek kik elsősorban geológusok és Richthofen követői és közel negyedszázad óta a magyar geo-morphologusok illetve orographusok iskolája, akik a geographiát csak ily beállításban ismerik, mi végtére nem az ő bűnök – és azok, kik morfológián kívül *mellesleg* geográfiával is foglalkoznak. Dicséretes kivétel Gerland strassburgi, Partsch²⁾ lipcsei, Oberhummer bécsi egyetemi, Supan breslauer egyetemi tanár, ki physiografus létére a geográfiát collectiv, társító tudománynak nevezi, továbbá a jeles praktikus Wagner Hermann göttingeni egyet., tanár, Uhle, Dove, Fridrich lipcsei, egyet., tanár és egyre szaporodó tanítványaik. Magyarországon a komoly geológusok: a két Bock, Koch, Schafarzik, Halaváts, Treitz, Szádecky, Mauritz stb. igaz tudósok

¹⁾ Dawis *W.* Physical Geography. Boston-Chicago-London 1903. németül Brauntól 1911. Igen jó morfographia!

²⁾ Partsch: Mittel-Europa (a Balkánnal!) 1904.

szintén egyesegyedül a föld felületének jelen formáinak magyarázatára szorítkoznak s így kifejezetten a geográfiai térszín kutatás körein *belül* maradnak. Azzal deferálnak az embernek, mint egyenrangú geográfiai tényezőnek a Föld területén végbemenő geogr. jelenségek létrehozatalánál, nem fognak mindent a mindenható *Természetre* s így föltehető, hogy a *geogr. dualizmusznak* csöndes hivei Ezt a dualizmust tartom egyedül tudományos, a kozmikus és földi tényeknek legmegfelelőbb álláspontnak, mert ki nem zárja az *Istent*, mint szervezőt és irányítót a természetből, következőleg a földnek s az anyagi világ tervszerű, célok elérésére törekvő berendezését sem. *Mackinder*'¹⁾ hóbortos sophismáját, hogy a geographia a föld jelen tudománya magyarázva a múltból és a geológia a múltnak tudománya magyarázva a jelennel (Uraim a jelennel!!!) *De Martonne* sorbonnei egyet, tanár így fejezi ki: A geológia és geográfia tárgya egy – csak a módszerük más.²⁾ Nézetem szerint ez a definitiója igazán „entreprise chimérique” mert – ens a se, a Földnek öncélból üzött tanulmányozása Ember nélkül. Nélküle a geographia lehet physikai, physio-graphia,

¹⁾ *E. de Martonne* Traité de geogr. physique 1909. I. 20–21. (Világos, jó kézikönyv.)

²⁾ *Mackinder* egy fallaciából indul ki, abból t. i., hogy Földünk erői minden csillagászati és geophysical, időszakos és nem időszakos változásai *ellenére* minden geológiai korban egy és ugyanazonképpen működtek. Ezt Lyell és Geike inspirálta a geológusoknak és mivel a palao-klimatológiáról úgyszólván semmit se tudunk, semmi veszteni valójuk nem volt, ha ezt az absurdumot magukévá teszik. Pedig akár *Weichert*, Neumayer, akár *Frech*, akár a vulkanológusok irataiból meglehetett volna győződniök, hogy régebben ugyanazon physical erők, a melyek a Föld felületét formálják, másképp működhettek. Nem-e becsületes beösmérése a geológusnak, mikor ezeket zengi a régi geológiai klímájáról: „Lóczy's Zusammenfassung spricht das tatsächliche Resultat aus, dass wir kaum etwas davon wissen”. Na endlich! Ha a jégkorszak klímájáról mitsem tudunk, mit tudhatunk a paleozoikum s azt az megelőző korszakok földi klímájáról – és akkor, hogy lehet a jelenből nem 800.000, hanem 20 millió évre visszakövetkeztetni?

Frech: Vorzeit der Erde 1910. I. 44, 108, V. 110. *Peterm*: *Geogr.* 1912. 58. k. April. 191. 196. *Geogr. Zeitschr.* XI. 1905. 66-76, 226. (Klimaänderung d. Dyas-Zeit) II. 109.

geophysica, csak az nem, aminek a geográfiát 2000 éven át tartották, hogy az a Földnek, mint Ember lakóhelyének megismerésére vezető tudomány.

A mechanikai monizmus hívei folyton a Föld *cseppfolyós* állapotára hivatkoznak s úgy tekintik bolygónkat, mint vénülő, folyton kihűlő, vulkános kitörései miatt egyre fogyatkozó égi testet. E vélemény ellenében a dualizmus, a *kiegyenlítés*, sok tekintetben állandóság elvét vallja, hivatkozva ugyan csak arra a Természetre, melyet azonban a monizmus örökkévalónak, egyedülinek és folyton átalakulónak mond. Suess contractiós elve volt eddig a legegyszerűbb s legvalóságosabb theoria a Föld felszíni változásainak értelmezésére, ha már a köd elméletet tartjuk igaznak, – de Darwin György s van Hise rotatiós elmélete szintén folyománya a Föld izzó állapotának,¹⁾

Darwin szerint 10 millió év előtt 5½ órából állott egy nap, mert akkor az izzó föld oly gyorsan forgott. Ezt ugyancsak feltételezik, hogy így lehetett? Azóta a tengerjárás (?) annyira lassította forgását, hogy felülete 590.000 km-el kisebbedett, ezért ma 42 km-el kurtább a Föld tengelyhossza az egyenlítő átmérőjénél. Akkor nagyobb volt a Föld belapultsága s az egyenlítő fölötti kidudorodása. De a hátráltatás folytán kisebbedett a centrifugális erő is, nagyobbodott a nehézségi és centripetális ereje a Földnek. E kettőnek tusakodása *feszültséget* csinált a Föld felületén s a feszültség – nem az összezsugorodás – kiváltódott gyűrődött hegyek, süllyedő rögök alakjában. A hegyképződés folyamatát persze másképp magyarázza Richthofen, ki a süllyedés okát a letarolt földségekben keresi. Azok szerinte megvékonyodásuk miatt lehűlnek s így lezuhanak a forró magma felé. Itt tehát a földség *felől* indulna ki a feszültség s a vele járó oldal-gyűrődés előtérsege pedig t. i. a gyürendő felület a tenger tájéka. Walther ellenkezőleg a legjobban megterhelt, tehát legsűrűbb fenekű tengerben, tehát *alul*, vagy tenger szélén keresi a gyűrődés helyét. Reyer a meleget tartja süllyesztő erőnek, a mennyiben az üledékekkel, vagy lávakiömlésekkel

¹⁾ *Lapparent*: Note sur la contraction et refroidissement du globe terrestre 1887.

megterhelt terület súlyánál fogva a tűzkörnek közelébe jut, ezért kitágul és ez a kitágulása csinálja a feszültséget- Drigalszky ellenkezőleg a jégnek, hónap (!) imputálja a sarki tájak talapzatának összetömrülését és beomlását, így a föld sugár kurtulását s a földgömb sarki lapultságát. Ugyanígy okoskodik Lapparent és számításaival beigazolja, hogy contractio nem okozhatja a föld tengelyének megrövidülését, oly jelentéktelen ez a gyűrődés- okozta térvészteség a föld tömegéhez képest. Amperer a föld szilárd kérgének jelentéktelenségére való tekintettel nem hiszi, hogy a földtömegét, 75 km-es kérge s annak helyenkinti gyűrődése megbírná változtatni, – azért mélyebben keresi a hegyképző folyamat okát s alulról felfelé való domborítást, boltozatos *feltolulást* védelmez. Hasonló módon magyarázzák meg újabban Penck és Köhler az Alpok keletkezését. Alulról fölfelé irányuló nyomás tolt ki a kéregboltozatot (Erhebungswelle), mely néhol annyira feltüremlődött, hogy ráborult a környezetére. A gyűrődés itt *mellékísérője* a fő-oknak. Mind ezt ugyan régen Buch, Buache és Humboldt is mondták, de annyiban jobb ez a vélemény az összezsugorodás elméleténél, mert jobban megmagyarázza Steinmann legújabb felkapott áttoladási hypothesisét, melyet a Kárpátoknál Uhlig konstatált, sőt lefontosítást is! talált a Magas Tátrán (V. ö. Suess Antlitz d. Erde IV. 1).¹⁾ Steinmann: Zeitschr. d. oestr. Alpenvereins 1906).

Vegyí úton is magyarázzák p. o. Bischof a föld kérgének kipúposodását (talán ezért ülnek vegyészek a földr. társaság választmányában?) illetve helyi összezsugorodását, amennyiben földünk anyaga nagyrészt silicátokból áll s ha azok folyós tömege csak 100°-al lehül, már 9 km-rel megrövidíti a tengelyt és 60 km-re az egyenlítőt. Rothpletz szerint a földkéreg fölváltva, egyszer összehúzódik s akkor ráncokat vet, máskor széjjeltágul, talán a Kreichgauertől említett litosphára félrecsúszása következtében a megolvadt magmán – ilyenkor vulkános eruptiókkal könnyít magán. Suess contractio elméletét tehát újabban erősen cáfolgatják. Mégis egész geotektonikai tudásunk ezen alapszik!

¹⁾ Reishauer: Alpen. 1909. 88. 1.

Igen szellemes P. Kreichgauer jezsuita feltevése,¹⁾ ki a belső tömegek aránytalan megoszlásából kiindulva, mi valóság, azt hiszi, hogy a forgás következtében a nehezebb tömegek az egyenlítő tájékán gyülemlenek, amiért az egyenlítő vidéke azok ellensúlyozására föltüremlődik. Ezzel meg volna magyarázva a gyűrődött hegyeknek s a földközi tengerek sorakozása az egyenlítő mellékén, az is, hogy a vízi és szárazföldi félteke érintkezés-határán egy másik, az előbbivel szögben álló gyűrődött öv keletkezik. *Kövesligethy* kimutatta, hogy a két főkör a Földnek elsőrangú rengés vidéke, következésképp a Föld relief-jének keletkezésével valamelyes kapcsolatban kell, hogy álljon.²⁾ Nem lehetetlen tehát eszerint Kreichgauer nézete, hogy maga a Földnek kérge, *Kövesligethy* szerint a földsugarak We csúszik és siklik időről-időre másfelé, mit különben már a svájci *Wettstein* állított a földségek formáinak magyarázatánál.⁵⁾ És nem lehetetlen továbbá a tömegek eltolódása, (minek tanulmányozásában dr. *Eötvös Lóránt* bárónak van világhíre) – de a tengely állásának változását tagadja *Arrhenius* (*Arrhenius Lehrb. d. kosmischen Physik* 1903. 207. 1.) – így szó fér mégis Kreichgauer nézetéhez. E fejtegetésekből nyilvánvaló, hogy a geológia tehetetlen *geophysica nélkül*. *Suess* egy geophysical x-ből indult ki és csak *Darwin Gy.* geophysicai számításaiból érthető meg a földtengely rövidülése és a föld magvának összezsugorodása. Szizmológia fogja majd megfejtteni a hegyek képződését, földségek és óceánok elhelyezkedését, geológus *sohasem* jut e rejtélyek megfejtésére. – Ezért veszedelmes az a geológiai túltengés, mely a geographiában elharapózott, nálunk és a külföldön s karrikaturává, a germán politikai nagyzási hóbortok stagiritai szolgájává degradálta a geográfiát. Ami a geográfiában geotechnikailag együvé tartozik, még nem következés, hogy politikailag és biológiailag is együvé való. *Hettner*, *Philippson* s általában a geotektonikus geográfusok p. o. nagy kegyesen kikapcsolják közép-Európa homogén eredetű tektonikájából a

¹⁾ *Kreichgauer*-. Die Aequatorfrage. 1902. 252, 372. 1. v. ö. Der Mensch aller Zeiten 1911.

²⁾ *Kövesligethy*: A földrengésről. Akad. Értekezések.

³⁾ *Balbi-Czirbusz*: Egyetemes földleírás I. 192, 211, 316.

francia középhegységet, de már Ausztriát, Schweizot, Németalföldet, Dániát, Magyarországot mint a leendő Nagy-Németország tagjait egybefoglalják. És a mi tektonikusaink behódoltak e német politikai örületnek, a tudományos geográfia szent jegyében. Penck, Richthofen utódja a berlini geogr. katedrán – nyíltan bevallotta búcsúbeszédében: „Die neuere wissenschaftliche Geographie ist in wesentlichen auf deutschem Lande entstanden und *Berlin* ist ihre *vornehmste* Pflegestätte gewesen.”¹⁾ Mondhatjuk „geworden”, mert nemcsak Richthofen, hanem Penck és Richthofen honi adulatorai szintén uszály hordozói e porosz geogr. tudákosságnak. Ezért kellett a humánus nevelésben gyökerező Peschelt, Rittert, Ratzelt, Hunfalvy Jánost lekisebbiteni, ezért kell a minden történelmi perspektíva nélkül senyvedő Richthofen iskolának kedvéért a geográfia-ból demonstratív és kísérletező laboratóriumot csinálni, ahol a trachyt, bazalt fontosabb lett az ember lelkénél, pardon energiájánál. Ezért kell a tektonika és geognosia egyedül üdvözítő dogmáját szuggerálni a hiszékeny geogr. succrescentia fejébe. Mintha bizony a geográfia egy volna a közet-tannal, geognosiával és történelmi geológiával! A geográfia olyan bolondot soha sem csinált, hogy ugyanegy hegység p. o. a *Szretinye* 2 dűlőjét egymástól elszakítja és Délmagyarországon mézsteknőt rajzol oda, ahol hegyek vannak. Azért kellett *öncélnak* hirdetni a földnek kutatását, mintha bizony tudós elv volna az öncél.⁵⁾ A 30 éves háborút p. o. nem azért tanuljuk, hogy öncél legyen belőle, hanem, hogy általa valami eszméhez, magasabb igazsághoz jussunk. Egy műremek p. o. Rafael Madonna sorozata, a Louvre gyűjtemény 25 Aphrodite szobra nem azért készült, hogy csak festmény, vagy szobor legyen, hanem egy lépéssel tovább lökje az emberiséget erkölcsi és intellectuális haladásában. Földünk s a naprendszer sem öncélok, hanem tagjai valamelyes harmóniának, kiegyenlítésnek, mit még nem ismerünk, de sejtünk. Persze az Ostwaldizmusz és fatalista geográfia nem akar sejtelmekről, metaphysicáról tudni, csak fejlődésről in infinitum. Ezt is csak mechanikai úton való értelmezésben, mintha csupa technikusokból és vegyé-

¹⁾Penck: Beobachtung als Grundlage der Geographie. Berlin. 1906. 41. 1.

²⁾V. ö. Földr. Közl. 1906. 24. k. 122.

székből állana az emberi intelligencia, – másféle tudásnak és szellemi tartalomnak pedig egyáltalán nem lehetne jogosultsága közép-Európában és Árpád hazájában. Tudománytalan tehát bármit is öncél gyanánt üzni.¹⁾ A tudós exact fejek szakszerű elfogultsága valóságos veszedelem a geográfiára. Ahol a richthofeni ígézet ma még tart: *Lasciate ogni speranza!* Aki azok geográfiai kapuján belép, – ott a divatos suggestiókkal megrakott fejeket bajosan kapacitálhatja, pláne ha eszmeiségről, világtrendet mozgató és vezető kiegyenlítésről, harmóniáról merne valaki beszélni a geográfiában.

Kreichgauer és Kövesligethy felfogásában pedig benne van az *egyensúly* és *kiegyenlítés* gondolata, melyet Dutton és Tamman tüzetesebben kifejtettek. Az előbbi vélekedése szerint a föld könnyebb tömegei a föld forgása miatt a sarkok felé húzódnak, a nehezebbek az egyenlítő felé, – így alkalmasak adnak lemélyedő óceáni medencék és feldomboruló földségek alakulására. Tammann pedig abban látja a kiegyenlítő egyensúlyt, hogy mennél nagyobb a föld kéreg-nyomása, annál inkább megakadályozza a halmazállapot megváltozását, mert leszorítja az olvadás pontot és a kitérülést lehetővé teszi. Igen forró tömegek nagyobbodó nyomás 'alatt kisebb térre szorulhatnak anélkül, hogy széjjelrobbantanák térfogatukat s egyre tömörebb és hevülő golyóformát öltenek akár gáz, akár folyós állapotban. A föld kihülésének tehát a föld tömörülése ellene dolgozik s a vulkánoktól szenvedett anyagi kisebbedést az egymásra szoruló földboltozatok súlya egyenlíti ki. Amint matematikailag Kelvin lord Darwint lecáfolta, így ellene mond Tamman vulkános elmélete Suess összehúzódo gyűrődés elméletének, mi elég bizonyíték arra nézve, hogy ideiglenes elméletek kedvéért nem szabad két ezer éves tudományokat p. o. a geográfiát par la tour main halomra dönteni.²⁾

¹⁾ *Földr. Közi* 1906. XXIV. kötet. 121-123.1. Itt történt az a hírhedt elnöki kiszólás, melyet csodálatosképen akkor senki sem mert visszautasítani és igazi valójában bemutatni! Hogy is mert volna 12 évvel ezelőtt valaki egy Richthofeniánussal kikezdeni?!

²⁾ *Reishauer*: Die Alpen 1911. 53. Suess: *Antlitz d. Erde*. x. térkép. A geográfiában positívum egyedül a topográfiai adat, a többi mind önkényes könyvigazság és rábizonyítás.

Suess contractiós elméletével homlokegyenest nézetet hangoztat *Köhler Oswald* technikus és visszatér újból a Humboldt Sándor óta elhagyott fölemelési teoriájához. Köhler kimutatja, hogy Suess elméletének alapfeltevései *merő lehetetlenségek*. Ilyen például, hogy Ehe de Beaumont-al egyetértőleg azt állítja, hogy a Föld belseje erősebben húzó-dott össze, mint a föld kérge: ennek következtében hézag támad a kettő között. A lehülésnél sohasem a folyó test magva, hanem külseje hül le legelőször, azután helyezkednek el benne a fajlagos súlyuk szerint a lehült rétegek. A Föld belsejének fajsúlya tehát 6-7; sőt 13 lehet, míg a kérgének fajsúlya 2 5. Ahol tömörülés történik, ott hézag nem képződhetik, mert ha más nem, a külső kérés nyomása lapítaná be ezt a hézagot. Suessnek tehát az a feltevése, hogy azért ráncosodik a Föld felülete, mert befelé omlik, mint tágasabb gömb a kemény magra, – mechanikai lehetetlenség. Ha nincs hová behorpadnia akkor zökkenések és magukban állva maradt röghegyek (Horsste) sincsenek, mert az is mechanikai képtelenség, hogy például a Rajnavölgy közepe leszakadt, a két parti pereme meg fenn maradjon, vagy hogy leméiyedt a Magyar Alföld s változatlan magasságban maradnak a Kárpátok. Már Schneider vulkanologus sem hiszi, hogy a vulkános kürtök sülyedő területeken láthatók.¹⁾ Köhler folyós izzó állapotúnak gondolja a Föld belsejét, amely a lazább szerkezetű kérgen keresztül kisugározta melegét. Ezzel a meleggel tartja fenn az óceánokat a Föld felszínén, azért, mint az izzó lapra csöppentett vízcsepp, maradnak meg az óceánok, különben rég fölitta volna azokat a Föld. A Földfelület meglazult helyeire azonnal oda tolul a magma és feldomborítja a kérget boltozat formában, de nem úgy mint Suess véli, hogy efféle boltozatok a gyűrődés folytán támadnak, mert akkor lebegő helyzetben volnának, ami szintén mechanikai lehetetlenség. A föltoló magma sokszor széjjelrepszti a kérget. Azért vannak nagy szakadások például Afrikában, Palesztinában, Amerika parti hegységeiben, ahol pedig hamarabb lehülnek és megdermednek p. o. a mindig jegesfenekű óceáni medenczék alatt, megvastagítják a föld kergét. Ezért nagyobb az

¹⁾ *Karl Schneider*: Vulk. Erscheinungen d. Erde. 19II. 175.

óceáni fenekék tömötsége s kisebb a kontinensek és talapatuk fajlagos súlya a tenger fenekének tömötségénél s egyensúlyban vannak a földségek és óceánok.

A föld belsejének lehülése a belső izzó folyós tömeg felhajtásával jár, melynek ellenében a vízzel átitatott földkéreg ellennyomást gyakorol. A hol e két irányú nyomás egyenlő, ott nyugvásban vannak a telluris helyek p. o. földségek, fennföldek; ahol pedig erősebb a kifelé való nyomás, a magma behatol a kéregbe s ezt vagy emeli s megdermedt benne, vagy kitör rajta: – ez a vulkános kiömlés p. o. Hegyaljánál. Minden hegység ezek szerint először plutói kitódulás volt, p. o. a masszívumok, utána vulkános kiömlés, végre málladékok. A gránit, gneisz ép oly kitódulás, csakhogy régibb, mint a trachyt, syenit stb. Mihelyt letaroltattak (eróziós cyclus) a kitódulások tetejéről a lerakódások, azonnal kimeredt az öskőség. A kitódulás korára nem lehet következtetni, mert a feltolt és félredöntött rétegekből sohasem lehet a legelső kitörés korára következtetni.

Ezzel az elmélettel¹⁾ meg lehet magyarázni, miért sorakozik a legtöbb sziget és vulkán a tenger mellékén; miért párvonalos a fennföldek és hegyrendszerek csapása a földségek kiterjedés – irányával, miért vulkános, az óceán közepéről, csakis emelkedő tengerfenék tetején kitört sziget? Ezzel az át- és kitódulással magyarázza de Martonne a délmagyarországi masszívumok lapos hátait (pénéplaine) v. ö. *Revue de Geografie* cikkének illető szakaszát.

Magyarországban eszerint a Kárpátok feltüremlése mellékes kísérő körülménye a masszívumok plutói feltolulásának, Suessnél a vulkánosság mellékes, Köhlnél a gyűrődés mellékes. Köhler szerint le nem horpadt az Alföld,²⁾ mit Hunfalvy is tanított, hanem a földség, a hegyek emelkedtek. Amily mértékben emelkedtek a masszívumok, melyek mindig a legmagasabbak a Kárpátokban, olyanban töltődött fel a két magyar medence, illetve az Alföld.

¹⁾ *Köhler*: Entstehung d. Kontinente, Vulkane u. Gebirge. 1908. 5, 11, 15, 18, 31, 33, 48, 51, 59, stb.

²⁾ *Frech*: Aus d. Vorzeit d. Erde 1908. II. 19.

Abból, hogy a kristályos tömegek plutói letarolt kitódulások, a belső eruptív hegyek gyűrűje pedig vulkános kitolulás, – nem következik, hogy a trachit, andezit szükségképpen fiatalabb feltolulás a kristályos tömegek feltolulásánál, mert gránit a III. korban is feltolúlható, a gneisz pedig nem más, mint átalakult „kimángorlódott” és felhajtott gránit. Szóval Köhler nézetének a clou-ja a geológiai kormeghatározásoknak megdöntése. Ha pedig ez igaz akkor hiábavaló fáradozás az azozóosz paleo-mezozoosz, kainozoosz korkülönbségekre megalkotott architektonikai térkép is. Csak egy biztos geogr. tény van. Ez a hegyek és óceánok jelen elhelyezkedésének ténye, – a topographia igazsága. A többi önkényes, a változó geológiai és geophysical nézetek szerint módosuló felosztás, azaz elméleti nem tényleges adatokon nyugvó geográfia, a mely tudományos bázis nem lehet.

Köhler plutonikus elméletét igen jól lehet összeegyeztetni Steinmann takaró vagy áttolódási elméletével, mert az eredeti kristályos törzsökök p. o. Silvretta, Mont Blanc, Sz.-Gotthard, Tauer, Berni Alpok, Vepor, Tátra stb. a kitolult boltozatok, melyekről lecsúszott a szomszéd tengerekbe a takaró. Utóbbira újra rakodtak le üledékes rétegek, mikor a tenger elvonult, a két üledékes réteg közé siklott takarót nem lehet a befedő üledékek közé zárt takarótól elválasztani, pedig esetleg régibb lehetett az az üledéknél, ha rá is csúszott. – Ezen elmélet főleg az 50–150 km. távolságnyra csúszott u. n. talányos rögök (Mythen) megfejtésére alkalmas, melyek közül az erózió elhordta az összekötő rétegek sorozatát. Walther elmélete, mely szerint a synclinatoriumokba csúszott üledékes rétegek laza szerkezetükből nyomás és süllyedés folytán kristályosba, sőt forróan izzó magmába mennek át aztán idővel a letarolt kérgen áttörnek – s újból előről kezdik a körforgást a föld felületéről a plutói és typhoni mélységekig – mindez lényegében Köhler elmélete, mely szintén fölöslegessé teszi Suess nézetét. Walther, Köhler, Steimann¹⁾ azzal, hogy időrendileg határozatlanoknak mondják masszívumok és vulkánok korát és keletkezését fenekestől felforgatják a contractiós elméletet,

¹⁾ Lindemann: Geol. Kräfte 1912. I. 346.

melyen az egész geológiai és geologizáló geográfia nyugszik. Mert ha a Magas Tátra valóban a Lepontini Alpok takarójának egy darabja, pedig közbül vannak a Keleti Alpok, miként lehetséges a Kárpátokat az Alpoktól külön hegységek gyanánt magyarázni? Amint a Leponteni Alpoknak egyik darabja áttolódott a Magas Tátrára, úgy áttolódhatott a Keleti Alpoknak valamelyik tömege hazánkra, amelyeket most Kárpátoknak mondunk. De Martonne a bánági hegyekről állítja, hogy azok egy északnyugatról délkelet felé történt áttolódás eredményei. Így érthető, hogy a déli-Kárpátok a Balkánig külön hegység, nem a Kárpátok tagja többé. De hát ilyen a marmarosi, radnai masszívumos rög („valóságos alpi tájék!) is! És így kisül, hogy a Kárpátok íve dirib-darabokból összerótt, nem a gyűrődés folytán genetikusan keletkezett hegység. Csupa koniunctura eszerint a contractióra alapított tektonika. Feltétlen igazságról, exact tudományosságról tehát a geologizáló geográfiában szó sem lehet és Colardeau gúnyolódása „Le vraisemble est le vrai pour les sots! hogy a valószínűség csak a buták számára van, – nem csupán a humánus, hanem a természettudományokra is szól. Igazi tudomány csak a philosophia és a mathesis. A többi mind valószínűségekkel dolgozik.¹⁾

Suess összehúzóási elméletét *Böhm Ágost* cernovitz tanár a belapítás elméletével cáfolja. Darwin szerint a Föld kezdetben 4-6-szor gyorsabban forgott a tengelye körül, mint ma, de a Hold és Nap által okozott árhullám föltartóztatja, azért egyre lassabban forog, végre megáll a tengelye körüli forgása, csak a Nap körüli keringése marad meg. Ebbe az állapotba jutott a Hold (abgebremmst) s a Merkúr, mely már csak egyet perdül egy év alatt s egészen kerek. Amikor még forog a bolygó, kidagad belőle az egyenlítő s behorpad a sarka körül. Legjobban dagadt persze ki leggyorsabb forgása alatt. Akkor az egyenlítőt 1395 köbkilométer tömegű hurka vette körül. Akkora, minő ma a kőburok vastagsága.²⁾ E dudornak megfelelően a két sarka igen be

¹⁾ *Azért kellett oly bővebben foglalkoznom a hegyek és földségek keletkezésével, mert Hunfaly János halála óta a geogr. tanítás $\frac{6}{8}$ része orográfiával foglalkozott. Láttuk, hogy féligazságokon nyugszik!*

²⁾ *Frech: Vorzeit d. Erde II. 112. 1. Szerinte a Föld $\frac{4}{5}$ vas $\frac{1}{5}$ (1500-1690 km.) kőburok. Knebel: Vulkanismus 94.*

volt lapítva, a sark tengelye pedig sokkal kisebb volt az egyenlítő tengely hosszánál. Ma $\frac{1}{299}$ sarki belapítás mellett a két tengely hosszanti különbsége 22 km. $\frac{1}{300}$ belapításnál 21 km; régebben $\frac{1}{25}$ belapultságánál 259 km. volt. A contractionisták szerint a tengely rövidülése a kambri időben 51 km., a kréta szakban 48: Heim szerint 57 km. volt. A rövidülést Suess, Brückner, Heim a Föld összezsugorodásának s a vele járó kéregredőzésnek tudják be, – de Böhm csak a két tengely változó különbségével együttjáró tömegelmozdulásokat veszi kiindulási pontnak, a Nap és Holdnak a Földre gyakorolt vonzását teszi főoknak s ebből magyarázza a földségek tömörülését az északi sark körében és az óceánoknak a déli féltekén való elhelyezkedését a harmadkorszak óta. – Mennél fiatalabb a bolygó, annál több a szárazföldje vagy sekély tengere a sarkai körül s annál élénkebb a hegy képződése; mennél vénebb, annál inkább közeledik a kerek gömb formához – és kisebbedik a gyűrődése, míg végre megszűnik, egyensúly állapotba jut a külső kéreg nyomása a Föld belsejével, akár cseppfolyós az, akár nem. Böhm tehát a bolygó mai állapotát, formáját magyarázza s az összezsugorodással és lehüléssel szemben a két tengely $\frac{a-b}{b}$ sarki belapultság múltjával foglalkozik, így több pontban cáfolja Suesst: a) Ha igaz volna, hogy a Föld lehülése okozza a földkéreg ráncvetését, akkor a hegyképző folyamatnak *folytonosnak* kellene lennie, mert a Föld mindig hűl és tengelyei mindig kisebbednek. Pedig a geológia tanúsága szerint a legutolsó gyűrődés a harmadkorban, ezelőtt a kréta korszakban, ezt megelőzőleg a paleozoi korban volt. így tehát nagy pauzák szakítják meg a hegyek, földségek képződését. A sarkok belapulásával, vagy kidomborulásával lehet a gyűrődési energia készlet lassú felhalmozódását s hevesebb kiváltódását magyarázni, de a folyton tartó lehülésből és összehúzódásból nem. b) A contractió elmélet a legrégebb gyűrődéseket kitudja magyarázni, a későbbiekre nem talál elfogadható magyarázatot. Az a föltevése, hogy a föld magva hamarabb húzódott össze, mint a föld kérge, burkolata s így csak ez utóbbi gyűrődik, ráncosodik, de a föld belseje nem vesz benne részt (passiv-neptunismus) – elfogadhatatlan föltevés, c) A Nap és Hold által okozott

árhullám megakasztotta (Bremse) a Földet forgásában s így feldomborítván a kisebbedett röperő miatt a sarkvidékeket, változást csinált a tömegek eloszlásában, – amiből a kéregbeli feszültségi viszonyai is változtak, következve hegyek, zökkenések képződésére adott alkalmat. A ráncvetés ilyenformán a Föld alakbeli megváltozásának következménye. Amely bolygón folyik még a redőzés, hegyek alakulása, az még fiatal égitest s nem közeledik a teljes kerektségéhez.

Böhm matematikailag is megokolt nézete hivatkozik a Holdra, melylyel Földünk árhulláma végzett („abgebremst”), mert ott már nem folyik hegyképződés. Vize, levegője eltűnt s így nincsen többé kopás a felületén. Keringés – ideje egy a forgási idejével (27 nap). így van Merkúrnál is, mely a Napközelen hamarabb állt meg forgásában, mint a Holdunk, mert rajta a Naptól támasztott árhullám 8-szór erősebb a Föld árhullámánál. A Vénusznak szintén, miként a Merkúrnak csak egyik felét látjuk, jeléül annak, hogy keringési ideje egybeesik forgási idejével. A Merkúrt hegyesnek látják. De hogy Böhm elméletét sem igazolja a valóság, nemcsak abból tűnik ki, hogy a Vénusz keringési és forgási ideje más csillagászok p. o. Belopolszky szerint nem egy¹⁾, hanem az is feltűnő, hogy a sírna Mars kihülésének sorrendjével megelőzte Földünket, mely a Vénusz és Mars között foglal helyet. Két kicsi holdja, igaz, nem bírt rajta forgását meglasztító árhullámot csinálni, azért nincsenek hegyei sem s beállott a dermedt állapota, de vannak hóval fedet sarkai, sivatagjai sőt tengerei és 24 óra 37' alatt fordul meg tengelye körül, miként Földünk, pedig Böhm szerint öregebb nála. Böhm továbbá mindig csak redőzéstől és hegyekről beszél, soha földségek keletkezéséről, A Föld cseppfolyós voltát mindamellet úgy fogadja el, mint Darwin, Suess, Brückner, Heim stb. – kivéve, hogy egyensúlybeli állapotát is megemlíti. A megfékezett (abgebremst) égitestek tömege egyensúlyba került, így a belsők mind, kivéve Földünket, a külsők még íznek és lángolnak. Rajtuk igen gyöngye a Nap árhulláma, két tengelyük tehát nem zsugorodik s így örökös lángolásra, élettelenlégre vannak kárhozva. Bármily jelentősnek tartja

¹⁾ Scheiner: Astrophysik.

Böhm az árhullám föltartóztató erejét, az a tény, hogy Földünk 1082841 millió km. tömegének csak 777. része az egyenlítői kidudorodás, a képzelhető legnagyobb belapultságnál s a Föld mai $\frac{1}{299}$ belapultságánál az egyenlítőnek 6377 km. és a sarki tengely 6356 hosszanti különbsége csak 22 kilométer – ez oly jelentéktelen különbségnek látszik, hogy egy méteres átmérőjű glóbuson csak $3\frac{1}{2}$ milliméter különbséget teszen. Hihetetlen, hogy e csekélység hajtáná a Föld kérgét ráncvetésre s hegyek képzésére (Böhm: *Abplattung und Gebirgsbildung*. 1910. 9, 32, 65–68, 76, 81). De ha csakugyan hajtotta, az legfeljebb a harmadkorszakra áll. A földségek és óceánok elhelyezkedésük régi módjáról alig mondhatni még most biztos véleményeket. Európán és Amerikán kívül Ázsiának európaiak lakta részei vannak geologailag áttanulmányozva, Afrikáról, Óceániáról alig tudunk valamit s a tengerek fenekének, szigetek dobogójának szerkezetéről semmit sem tudunk, pedig a víz Földünk felületének $\frac{2}{3}$ foglalja el. Amily korai általánosítás tehát a contractus elmélet, oly szellemes kísérlet Böhme, de több nem. Abban azonban téved Böhm is, hogy a centrifugális és centripetális erők kiegyenlítő törekvését nem bírja beigazolni a földségek és óceánok elhelyezkedésével. Ha a tömegek a sark körül tömörülnek, kisebb lesz a tájakon a nehézség, nagyobb a centrifugális erő, – akkor a tengerek azért a sarkok felé húzódnának s így nem a földségek lehetnek túlnyomó terjedelemben, viszont, ha az egyenlítő táján növekednék a centripetális erő, e tömegek oda húzóódásával p. 0. nagyobb forgási sebesség miatt, – akkor az egyenlítő tájékát borítanák be az óceánok. A víz soha meg nem előzheti mozgásában a Föld belső tömegeinek helycseréit, mert mindig a víztartó fenekéhez simul, annak formáit ölti fel. Földünk 17-szeres gyorsabb forgása mellett a föld 24 óra helyett 1 óra 25' alatt perdülne egyet, akkor megszűnnének a tenger áramlásai, nem folyhatna a víz, hiszen akkor a feldobott kő is megmaradna a levegőben¹⁾). Még nagyobb centripetális erő mellett a víz szintén a tömegeket követné az egyenlítő alá s így előntené tájait

¹⁾ *Fahre*: Der Sternhimmel 1911. 28. 59 1.

nem hogy, mint Böhm feltételezi kontinensek keletkezésére szolgálhatna alkalmat. Darwin önkényes hypothesisa Böhm számításaival sem lett igazsággá. De tagadhatatlan, hogy kihúzta a gyékényt a contractiók alól. Böhm erősen megíngatta a contractió elmélet alapjait, meg azt a balvéleményt is, melylyel a radikális természettudományos geográfusok halhatlan vakmerőséggel megszokták téveszteni a laikusokat és a gondolkodási renyhességben szenvedőket, hogy a szellemi tudományok azért nem tudományok, mivel hogy csak valószínűségeket hoznak ki, a természettudományok pedig tudós valóságokat. A tény az, hogy a természettudósok mechanikai képtelenségekből indulnak ki, p. o. a Föld burkolatának a Föld tömegétől külön független mozgásából (Suess, Laparent, Kreichgauer) a tömegek változó fölhalmozódásából, hol a sark, hol az egyenlítő táján, a földtengelynek változó ferdeségét, a Földnek a mainál sokkalta nagyobb forgási sebességét (Darwin) a külső bolyok lángholását, a mit Scheiner határozottan kétségbe von¹⁾, azután a matematikailag megokolt fantazmagóriákat kész igazságok gyanánt vezetik be a tudományok történetébe. Aztán még hagyján, ha csak egymás között veszezszenek féligazságaik és önkényes ideológiájuk becse felől, de még a *középiszolákat* is meg akarják velők rontani, sőt az *elemi tanítók* fejait zavarják meg sub nomine: tudományos haladó geográfia, ahelyett, hogy igazi geográfiát, a föld felületének egyszerű (önkényes synthesis nélkül való) konkrét leírását adnák, geogr. tényeket, nem könyvigazságokat közölnének a hiszékeny tanulókkal.

A contractió elmélet úgy látom, kitombolta magát. A leghiggadtabbak visszatérnek az emelés folytán keletkezett földségek és hegyek nézőpontjához (Penck) A gyűrődést tartják a vulkánosság és plutonismus kísérő mellékkörülményének nem pedig fordítva, vagy csillagászati s geophysical okokat keresnek – miként Böhm; kiderítik a legrégebbi kőzetek transformációját (Weinschenk, Walther) szóval felforgatják a geológia időrendjét, a kristályos kősek ősi voltáról híresztelt dogmát és ezzel kiküszöbölik a filius ante patrem komédiáját, a contractió elméletet a geológiából. A többi között, mint elavult dolgot

¹⁾ *Scheiner*: Astrophysik 1912. 475, 519. 1.

beskatulyázhatjuk, sajnos Magyarország architektonikus érdekes geotekt. térképét, mely az 1900. párisi kiállításon ki volt függesztve, a tudomány lomtárába. Mert egy új geológiai időrendiség megalapításával halomra dől az eddigi geol. időkorok sorrendje és kérdéssé válik dr. Lóczy orografusnak nagy gonddal és fáradtsággal készült tekt. térképének tudományos, vagy legalább is nagy időkre szándékolt becse.

Így fest közelről ez a tudományos természettudományi pozitívizmus a geográfiában.

Hogy valamely *célrátörekvés* mégis constatálható a physical geográfiában is, anélkül, hogy praedestinatióra, vagy Ritter-féle geográfiai fatalismusra gondolnánk, vagy a földségek és óceáni medencék maradóságot (isostasia) Wallace-val részben Penckkel vitatnók¹⁾: – kitűnik a continensek és óceánok régi elrendezkedéséből a geológiai idők folyamán. Waagen rendkívül tanulságos és amellet keresztény világnézettel egyezőn megírott phys. geográfiája egész képsorozatát közli a földségek fejlődésének.²⁾ Az őskorban a déli féltekén volt túlnyomóan földség, az északin tenger, a földségek keleti és nyugoti csoportulása azonban határozott vonásokban kiemelkedett. Nyugaton megvan a laurentini continens, északi Amerika keleti felében meg Dél-Amerika $\frac{2}{3}$ – mint godvana continens, meg ennek párja Afrika, Arábia, Elő-India déli háromszöge. A keleti csoportból megvan Európából Fenn-Skandinávia, Oroszország egy része (Angara föld), China és Manduria darabja; Borneo, Szumatra szigetek. Megvan ami fontos: a földségi keleti és nyugati vízi félgömb különbsége. Megjegyzem, egyedül Európát, Amerikát, Ázsiából az európaiak lakta részeket ismerjük alaposabban, a többi világrész és óceán még csak geológiai hozzávetésekből szerkesztődik. A geológiai ókor kambrium szakában a déli continensek mellett gyarapszik Eurázia és Északi-Amerika a sarkok felé. A sziluri korszak tengereiből még mindig kilátszik a három déli continens: Déli Amerika, Afrika, Auszt2ália Indonéziával együtt;

¹⁾ Penck: Morphologie 1894. I. 175.

²⁾ Waagen, Bebbber, Kreichgaaer: Unsere Erde. 1911. 165-180. Supan: Phys. Erdkunde V. kiad. 1911. 44, 365, 374, 407. 1.

Ázsia is megmaradt részben Észak-Amerika, de az u. n. Thetis vagy Suess szerint Altaidák süllyedék területe, ma a glóbuson gyűrődött felületek, tengernek (nem óceánnak!) teszik az alapját. Megmaradnak a déli continensek, Grönland, keleti Ázsia, India, Madagaskar a devon alatt is.

Még inkább a carbonnak idejében, melyben Ázsia és Észak-Amerika tetemesen növekszik. Így a permben is. A triász-korban teljesen ki van alakulva a földségek keleti és nyugati csoportosulása; a Jura korszakban az északi és déli földségeket elválasztó júra-tenger, ma földközi tengerek sorozata válik ki a föld konfigurációjából a két continentális csoport főbb tömegével együtt. így a krétaszakban is. A harmadkor régi földségeinek csoportosulásából sejthetni már a miocénnek a harmadkor közepének képét, midőn teljesen készen vannak a mai földségek gyűrődött területeikkel és elhelyezkedési irányukkal együtt.¹⁾ Meg van Suessnek 4 typusa u. m. eurázsiai, amerikai, ausztráliai és indo-afrikai typusa²⁾ Supannak 3 morphographiai vidéke³⁾ u. m. déli ősz continensek: Déli-Amerika, India, Afrika, Arábia, Ausztrália. Északi régi földségek: Eurázia, Grönland, Észak-Amerika s új gyűrődött területek a csendes óceánon és a földközi tengerek sorozata körül. Vagy a magassági viszonyok figyelembe vételével *Herbertson* oxfordi egyet, tanár 5 telluris vidéke a glóbuson⁴⁾ u. m. *Őskori* vidékek: a canadai, fennoskandináv pajzs. Grönland. 2. *Régi gyűretlen feltérségek*: Brazília, Guyana, Afrika, Madagaskar, Arabia, Elő-India, Nyugoti-Ausztrália. 3. *Gyűretlen régi alvidék*: Mississipi vidéke és európai Oroszország, keleti Ausztrália, a Lena-Jenisszei közötti vidék. 4. *Gyűrődött régi térségek*: Spanyol félsziget, Francia és Németország, Keleti-Ázsia, Keleti-Észak-Amerika, Norvégia, Anglia, Uralhegység, Hátsó-India, Indonézia és Philippinek. 5. *Fiatal gyűrött* vidékek Alpok, Kárpátok, Balkán, Appenin-

¹⁾ *Waagen*: i. m. 398, 404, 408, 420, 428, 43?.

²⁾ *Suess*: Antlitz d. Erde. IV.a. I. térkép.

³⁾ *Süpan*: i. m. II. tábla.

⁴⁾ *Herbertson*: The major Natural-Regions. Geographical Journal London 1905 XXV. W. 3. 300-312. I.

félsziget; Atlasz vidéke, Siera, Nevada Amerikában és Európában, Elő- és belső ázsiai felföldek, Cordillerák és Andok Amerikában és Ausztrália keleti peremén.

Ha praedestinációt hirdetnének azt mondanók: íme tervszerűen kialakult a mai glóbusunk két nagy kulturális focusa.

a) Az Atlanti-óceán északi medencéje körül: Amerika és Európa;

b) létrejött a nyugoti continenseknek észak-nyugot-délkelet és a keletieknek délnyugot észak-kelet felé nyúló főkiterjedése s az

c) Atlanti óceán folyamszerű kigyózasával a két continentális csoport között – ami nélkül bajosabban foglalhatott állást a fehér faj az északi kontinensek meleg és mérsékelt térségein.

Akár vak véletlenségből történt így a kontinensek elrendezkedése az öntudatlanul működő anyagi világ mechanikai törvényei szerint, akár az anyag-világ felett álló isteni Gondviselés akaratából és vezetésével? – nem vitatkozunk felette – de megtörtént, meg van földünk képében.

* *
*

A Geográfia physical tárgyalásának monophysita jellege abban nyilvánul, hogy a geográfiából tisztára természet-tudományt csináltak és mégis geográfia címet adnak neki. Pedig már Shakespeare mondotta; „Mindenkinek és mindenek, annak kell lennie – minek *látszik*” (Othello–Jagó.) így Hettner, Penck, Davis, Brückner, Lóczy. Leginkább kitűnik ez a *települési geográfiában*, ámbár a geográfia többi sorti-mentja sem ment e hypnozis kizárólagosságaitól. Itt az adott physical körülmények absolute elégtelenek a települések okainak megfejtésére s teljesen háttérbe szorulnak a nemzetgazdasági, kulturális és történelmi tényezők mögött¹⁾ mégis örökön-örökké azt hajtogatják, azt forszírozzák a geogr. monophysiták: Schlüter, Herbertson, Hettner, Richthofen stb., hogy ez a *természeti* fekvés. Annak minden település behódol s ha nem teszi, vesztére teszi. Nincsen úgy! de azért mégsem lehet ez iskolát capacitálni, kiragadni kedvenc gondolat-körük kerge táncából. A pseudogeografia tudósai tovább kerengenek! Hiába Liszt, Röscher, Schäffle nemzetgazdák bizo-

¹⁾ Hettner: „Die Lage d. menschl. Siedelungen”. Zeitschrift f. Geographie. I. 1895. 367, 371, 373.

nyítékai, hiábavalók a halomszámra felszaporodott történelmi bizonyítékok – azok mindig a maguk nótáját fűjják szakadatlanul s a világ forgásával, a tudományok haladásával nem törődnek. Persze keserves a tudat, hogy a 25 év előtti geográfus futuristák, *ma már* praeteristák lettek. 1912-ben többet tudunk, mint amikor még Heim, Suess, Dawis dolgozni kezdtek. Dawis például a geogr. racionalizmus, azaz értelmi okok bizonyítása ellenében, minduntalan visszatér empirista bizonyítékaihoz.¹⁾

Szüntelen ismétlődik a fatalista fahangú szólam: a múlt geográfiája – geológia; a jelen geológiája – földrajz, mit Mackinder szólaltatott meg rozoga táragatójában és mivel-hogy természetesen nádhegedűhöz fűzfavonó illik – a hypnotizált chorus ugyancsak cincog tovább e hangnemben a geográfia különböző tájékain és laboratóriumaiban. A monspysiták berzenkedő csapatja számára nincs más muzsika a tudomány nagy birodalmában!... A szellemtudományok egy lépést sem haladtak, hiszen nem is haladhadtak, mert nem tudományok szegénykéek. Csak a természettudományok haladtak. „Der Topf, der Topf ist Vaterland – alles übrige Fratzen” – ezt vágta annak idejében híres levelében Kossuth Lajos berzenkedő politikai futuristáinak fejéhez. Kossuthnak ezt az idézetét *exceptis verbis* a geográfiai monofizitákra is lehetne alkalmazni. Csak Természetet látnak mindenütt, Intellectust sehol. Másik példa a geográfia lealázott szolgál szerezére s a tudományokból való kiküszöbölésére a Balaton természettudományi monographiája. Nem szeretném, ha félre-értenének, mert mindenkinek munkásságát becsülöm, ki dolgozott, vagy dolgozik hazánk geográfiájának előbbrevitelén. A monographia lelkesülő tudósai dolgoztak, sokat dolgoztak és koloszális művei ajándékozták meg a magyar tudományt. Rossz májúság, önmagába szerelmes Auto-Liebchenek vak tudatlansága, tudákos önteltsége, vagy a kielégíthetetlen önérvényesülés mániákus *suffisance*-ja kellene hozzá, hogy ezt a hatalmas tudós alkotást, gyerekes kifogásokkal lekicsinyeljük. E monographia megérdemelte a ráköltött százezreket és rá-

¹⁾ *Dawis*: L'esprit' explicatif dans la géographie moderne. Annales de géographie XXI. 1912. janvier No 115.18-19 lap.

fordított physical és szellemi munkát, mert igen-igen sokáig tárháza marad a Balaton vidékére vonatkozó legaprólékosabb *természettudományi* speciális kutatásoknak. Kisegítő Nachschlags-Buch léssen ez jó sokáig, melyből, mint a Katona XVIII. századbeli magyar történelméből, hosszú időig élőködnek majd a tudományos kérődzők, szorgalom és talentum nélküli jövendő törtetők Homunculusai. Nem is a munka tudományos becséről van szó, csupán a *tárgy tévesztésről*. Ezt a nagy standard work-ot a természettudományi, nem pedig a geográfiai Társaságnak kellett volna kiadnia. Annak babérkoszorúját szaporította volna friss levelekkel – sajnos, hitem szerint, nem a geográfiáét. Lehet, hogy tévedek, hiszen dogmatikus kijelentéseket soha életemben nem tettem s nagyon is kapacitálható vagyok; lehet, hogy a jövő engem meghazudtol, ez idő szerint azonban, eddigi kötetei szerint ítélve e monumentális műben mindent látok és találok feldolgozva, csupán csak geográfiát, geogr. *felfogást*, geogr. *synthezést* nem találok benne sehol. A theologiai világnak az effélékre *egy* csodás mentőszava van: *felix culpa*, amit az elkeresztelések és a polgári házasság codifikálása idejében sokszor lehetett hallani. Nem értvén alaposan a theológiához, nem tudom lehetséges-e a *culpa felix?*, de ha van, no akkor a Balaton monographiája ilyen *felix culpa*, mert igaz, hogy a Richthofenféle természettudományi geográfia jegyében kelt, mindamellet hatalmas *természettudományi művet* alkotott Európának s nekünk. Hozzáfoghatok az újabb magyar geogr. irodalomban csak hármat találok: a Zichy Jenő gróf expeditioninak publicatióját és Déchy Mór: „A Kaukázus” c. remek physiographiáját, melyekben persze több a geogr. elem és felfogás és Havass: Dalmáciáját.

III. Fatalizmus az Ember geográfiájában.

– *Anthropo'Geographia.* –

A geográfia a Föld felszínén előforduló physical, biológiai és társadalmi jelenségek foglalata, Az első kettő a Természet, a harmadik az Ember körébe tartozik. Három felosztása szerint három elv szerint igazodik: a térbeliség (Mittl Stuart, Ratzel), a mellérendelés, összehasonlítás (Ritter) és okfejtés elvére (Humboldt). Mindez nem csinál fatalizmust, ha a physical világ törvényeit rá nem kényszerítjük a szellem világára. Midőn Humboldt és Ritter-Guyot meg nem elégszenek a helyi tüneteménnyel, hanem hasonlóságait keresik az egész földön – geográfia körében maradnak, ha De Candolle, Drude a növények, állatok biológiai jelenségeit a szerves világ biológiájából magyarázza – zoológus és phytographus, – de mihelyt azt mondjuk p. o. de Martonnal,¹⁾ hogy a geographia a Föld jelen geológiája és Hum-

¹⁾ De Martonne Magyarországot kiválóan érdeklődő nagy műve az *erdélyi Kárpátokról*, tehát a Kárpátok ép azon csoportjáról, melyet Uhlig bécsi tanár nagyszabású, ámbár nehezen érthető munkája: *Bau und Bild der Karpaten* 1903. kikapcsolt a Kárpátok keretéből – megjelent a *Revue de Géographie annuelle* I. k. 1906-1907. Csodálatos módon 6 év alatt sem a magyar geológiai, sem a geográfiai társaság nem ismertették kimerítően és szakszerűen. Bizonyára nem azért, mert Martonne könyve és hármass felosztása *egészen más beállításban* mutatja be nekünk az erdélyi és magyarországi Déli Kárpátok szerkezetét, mint Lóczy dr. kiváló orographusunk tektonikus térképe, hiszen a tudomány nem a nevek, hanem a tények után igazodik. Valami más okának kell lennie! Pedig szüksége volt és van e hegyek magyar nyelvű ismertetésére, mert francia geológiát minden tanár meg nem

Humboldt-ként mindig az egész glóbuszt tartjuk szem előtt, az embert pedig a Föld geológiai korbelti alakulatának, múlt tüneményének, a Föld magzatjának mondjuk, mint Hetíner; midőn a szociológiai tüneményeket s az ember szellemi megnyilatkozásait a Föld *physicum*ából, a természeti törvényekkel magyarázzuk – szóval a monizmus és balga geográfizmus álláspontjára helyezkedünk – azonnal előáll a *geographia materializmus*a az ő kikerülhetetlen fatalizmuszával együtt.

Az újabb morfológusok p. o. berlini iskola hívei Penck, Dawis. de Mártoné intervallis lucidisaikban épp ez okból csupán a Föld felszíni tüneményeivel foglalkoznak, nem az egész Földdel s annak múltjával; – az embert pedig teljesen kirekesztik a *physical* geográfiából, mert az ember társadalmi és kulturális jelenségei más értelmezési körbe tartoznak szerintük is. Ez radikális, de legalább logikus álláspont. De Martonne szerint: „Explication du relief du sol nous entraine sur le terrain de la géologie, cette des faits sociaux ért, laikus még kevésbé. Megtette azt a szívességet azonban a nagyszabeni természettudományi Társulat 61 évi (kérem 61!) évfolyamában Wachner Henrik (*Verhandlungen d. siebenbürg. Vereins für Naturw.* 1911. Nro 3.) Ez a némaság hangosan beszél! Miért kell eltitkolnunk a magyar publikum előtt, hogy külföldiek többet és jobban dolgoznak honi geológiánk különböző sortimentében, mint édes mi magunk? A tudományban sem pénzért, sem dicsőségért, mondjuk „világhírnévért” (ha ugyan az?), hanem egyesegyedül a tudomány előbbreviteleért és pedig legeslegelső sorban magyarul, a magyar közönség és ifjúság oktatására kell dolgoznunk. Nem ártana a *Bau und Bild Oesterreich'e* című vállalat másik, minket szintén érdeklő jeles művét *Ebenen Oesterreich's* kötetét bőven ismertetni, ha esetleg a fordítás tilos. Ez fontosabb nekünk, mint Oceania, Brazília, vagy Tibet, nép- és föld-”rajza”, mert az fölkelhetné az Alföld *Bau und Bild* iránti jogos érdeklődésünket. Hasonló történt Déchy Mór könyvével. Déchy Mór grandiózus műve a Kaukázusról, mely ezidőszerint a legkiválóbb *physiographiai* leírása e ránk magyarokra rendkívül fontos hegységnek (Avarok is élnek benne v. ö. *Hahn: Kaukasische Studien* 1911. és Zichy Jenő gr. külön kereste föl.) s a magyar szellem legnagyobb szerű, önálló alkotása – szintén csak amúgy foghegyről volt ismertetve. E könyv nem csinálhat konkurenciát a Balaton melléke leírásának, mert mindkettőre szükség volt és mindegyiknek más a célja, köre és sujet-ja. így hát: „Erklärung mir Herr Oriundur diesen (hämischen?) Zwiespalt der Natur!”

sur le terrain de L' histoire proprement dite.”) A fatalisták azonban nem mellé, hanem teljesen alárendelik az embert a phys. világ törvényeinek s el nem ismerik, természetesen történeti és geográfiai tudásuk elégtelensége miatt, hogy az emberi intelligentia nagyobb vagy legalább is egyenlő hatalom a földön a Természettel és hogy a kulturális ember felszabadul a milieu környezetének physical és socialis kényszere alól. Csupán kezdetleges műveltségi fokon álló népek u. n. primitív, természetes és nomád népek rabjai környezetüknek, a kultur ember nem az többé. Munkájával felülkerekedik a Természeten, mert culture is labour, and labour is culture, – sőt a természeti törvények segítségével halad tovább a kultúrában. Kapp culturgeografus még szebben fejezi ki e gondolatot, midőn az mondja, hogy az ember lakóhelyét a földet átszellemíti (Verklärung) midőn otthont, testi, eszthetikai jólétet talál rajta; ethizálja, midőn történelmi ténykedéseivel a jó eszméjét valósítja és idealizálja, midőn a földi életnek magasabb kapcsolatait már a földön megvalósítja.

A physical körülményeknek feltétlen hatását az emberre a természettudósok irataiban találjuk. Azok vannak hozzá szokva a „kell”, „szükséges” következtetés formáira – a szellemi tudományok művelői beérik „lehetséges” a „talán” conjecturájával. Kant és Chamberlainnek erre nézve igen megszívlelhető megjegyzései vannak. Das Mechanische ist die Welterklärung, das rein Ideale der einzige Gesetzgeber des inneren Menschen. (Chamberlain: Grundlagen d. XIX. Jahrhunderts 1904. II. 777.)

Azért hiába fogják *Ritterre* a geográfiai fatalizmusz megalapozását. Tanítványai Guyot bostoni geográfus meg Rouge hozták túlzásaival mesterüket hírbe. Ritter a geográfiában a történelem felvilágosítóját, értelmezőjét látta, de nem magyarázta az eseményeket a lakóhely szerkezetéből. Mindig a „sollte” szót használta a természettudományi „musz” helyet¹⁾ és elégszer haagsúlyozta 21 kötetes művében, hogy a geográfiai kedvez-

¹⁾ *Marthe*: Karl Ritter. 1880. 12. 1. *Kretschmer*: Hist. Geografie 1904. 5-10.

menyek, vagy akadályok *nem* bírnak föltétlen kényszerítő erővel csupán feltételessel – Emberen múlik, vajjon ki tudja-e és *akarja-e* használni geogr. helyzetének előnyeit és le bírja-e küzdeni akadályait? Azt is mondja, hogy ugyanazon geogr. lakóhely más és más hatással van különböző időben az oda telepedett népekre.¹⁾ Ez még nem fatalizmusz. De midőn a földségek merőleges és vízszintes *tagoltságát*, parti csipkétét elsőrangú történelmi és kulturális nevelőnek, Európát a kontinensek mintaképeinek, a fehér fajt épp lakóhelye miatt a globus első fajtájának mondotta; amidőn a kompendiozus geográfiát színes rongyokból összevarrt szőnyeghez hasonlította, melyen csupán felhordott és összetakolt színes alap-tételeket lát az ember, de okát nem tudja adni, miért agatták azokat egybe – ez már erősen fatalisztikus vonás, amennyiben Humboldként az *egész glóbust* hívja segítségül a népek jellemének megértéséhez. Ugyanezt teszi hát, amit az evolutionista szociológusaink és geográfusaink tesznek. A phys. formák fejlődését azonban firtatta. Épp ezért igen feltűnő az a lekicsinylő kritika, melylyel Richthofen a fő fő morfológus és geographizmusz téves irányának megindítója továbbá az opportunistá darvinista Kirchof Ritttert részesítették,²⁾ kik a *geográfiai formák* nevelő és *kényszerítő* hatását szinte dogmává emelték a német geogr. irodalomban s annak uszályába kapaszkodvt magyar morfológusok előtt.

A Rittertől annyira felmagasztalt felszíni tagoltságnak talán volt ösztönző és nevelő hatása az ókori, vagy kezdő népeknél, de jelenleg a *haladottabb* műveltebb nemzetek tudásuk és technikájuk révén túlteszik magukat a tagoltságon, a korábbi idők geogr. nehézségein. Mert a mi akadály volt régen, ma már nem kulturális akadály többé, sőt elmozdítója a kulturális előmenetelnek.³⁾ A tenger például máig a legjobb, legolcsóbb határoló és közvetítő, de régen kulturális akadály volt. A meddig tehát a phoenikiek és hellé-

¹⁾ *Waitz*: Anthropologie d. Naturvölker. 1859. I. 253. *Achelis* Ritttertől. Moderne Völkerkunde 1890. 74-75. l.

²⁾ *Kirchhoff*: Darwinismus angewandt auf Völker u. Staaten 1910. (Szerző halála után adatott ki). L. Lóczy-alap!

³⁾ *Friedrich*: Wirtschaftsgeographie 1907. 10-19. l.

nek hajózási gyarló technikájukkal csupán a partoknál tapogatóztak – akadály volt a sík tenger. Ma viharban a sík tengerre „menekül” a hajó és az óceán nemzetek és földségek állandó, legbiztosabb és legolcsóbb összekötője lett, melyen sokkal biztosabban utazhatik az ember, mint a szárazföldön. Világ-kereskedelem, világ-termelés, világ-kultúra óceáni hajózás nélkül elképzelhetetlen. Arra pedig semmiféle geográfiai configuratio nem segítette az embert, csupán akarata, szorgalma és szellemereje. A rossz-partu Német-Alföld máig jelentékeny hajós és gyarmatos nép, a kitűnő parti tagoltsággal rendelkező Keleti-Ázsia pedig csak localis forgalom teremtője. Szigetek nevelték és szoktatták a helléneket a tengerre, ma azonban az insulositás inkább teher, mint geogr. előny.¹⁾ Mint kikötő, átrakodó, kábeltartó, vizet és kőszentet szolgáltatató állomásnak jó a forgalomban, másnak, ha nem bírják sínpárral összekötni a földséggel semmire sem való. Krümmel, Richthofen, Hahn kikötő-felosztásai ma semmit nem érnek. Az üzleti világ központositáni szereti a forgalmat s ott csinál kikötőt, ahol az neki tetszik. Azért a *világ* és *nagy* kikötők nem mindig a természetileg legjobb kikötők. Csupán technika s pénz tette azokat forgalmi fókusoknak. Azonképen a félszigetek, melyek Ritter szerint a kontinentális törzsök végtagjai, ma a culturember előtt igen jók, ha keskenyek, közel vannak egy másik gazdasági területhez, de kellemetlen akadályai a hajózásnak, ha túlságosan nagyok, p. o. India, Balkán félsziget, vagy gazdasági sivatagokra néznek p. o. Alaszka félsziget Amerikában.²⁾ Legfrappánsabb példa Italia és a Duna vidéke, amelyek mellett az Adriai tenger közvetlen közelében és a Duna völgyében sínpárt helyeztek el. És ez a vonal több utast és árút szállít, mint a tenger, vagy a Duna. Az Alpok hágóira és póstaútjára ma a tunellek korszakában semmi szükség. Goethe kora elmúlt, midőn Mignonjával a szt. gotthardi havas hágóján kelt át, mert ma félóra alatt a hegy alatt robog át a gyorsvonat Italia felé. Tömerdek példát lehetne felhozni arra, hogy Richthofen és Rittertől annyira pointirozott geográfiai configuratio fölös

¹⁾ *Friedrich*: Geogr. d. Welthandel 1911. 16-17. 1.

²⁾ *Eckert*: Handelsgeographie 1908. 86. 1.

voltát kimutassuk a népek *mai* kultúréletében, A *technikai* tudás, üzleti vállalkozás és élelmesség korában a Tőke és a gazdasági érdek nagyobb hatalmú a földrajzlati körülményeknél. Ahol rossz part p. o. az Adria mellékén, ott föltöltéssel csinálnak városokat, mólókat és kikötéssel kikötőket. A spekuláció ma éppen költségek kímélése okából nem azt nézi, jó-e part természeténél fogva, de van-e gazdasági és kulturális háttere, hogy érdemes legyen raktárakat, mólót, kábelt, kikötőt csinálni rajta. A többi a technika, a pénz dolga. Kevés, de gazdaságilag rentábilis helyeket szemel ki a forgalom kikötőnek s ott csinál várost, ahol az *ember* intelligenciájának és akaratának tetszik, nem a Természetnek. Cest de L' Homme qui nait la volonté créatrice, qui construite et reconstitue le monde – mondja *Reclus*.¹⁾

A Ritterianismus még sociologusok, nyelvtudósok körébe is behatolt. Ihering például azt mondja; hogy ha az indogermánokat Mezopotámiába helyeznék: szemiták váltak volna belőlük. Greef szociológus mindenhatónak tartja a geogr. millieut.²⁾ A phys. geográfia – szerinte olyan fontos a szociológiában, mint a geometria (melyik?) a természettudományokban. Mongeolle történet-bölcselő pláne azt mondja, mindent a geográfiai millieu csinál: hőst, gondolkodót, királyt. Sem vér, sem lélek – csak morfológia. Helyesen utasítja vissza e túlzásokat Dr. Giesswein Sándor azzal, hogy Colon akaratereje nélkül (különben olasz volt) hiába nyúlakodott volna ki legjobban Európából a spanyol félsziget az Atlanti óceánba. Ezzel még fel nem fedezték volna a spanyolok Amerikát. „Ahol a szellem, ott a győzelem” mondotta *Madách*. Ezután ha Mongeolle törvényeket bírna fölfedezni a föld alakjának az emberekre való hatásáról, azok a törvények minden időben egyforma kulturállapotot teremtettek volna. Pedig ezt Ritter sem hiszi, mondván, hogy ugyanegy telluris darabja a Földnek különböző népekre különböző hatással van. Természetesen, mert minden kor,

¹⁾ *Rectus Elisie: L' Homme et la terre* 1906. I. 121. *Reclus* i. m. V. 298.

²⁾ Dr. Alexander *Giesswein*: Determ. u. metaphys. Geschichtsauffassung. 1905. 18, 20.

minden nép, ember más. Nincs egyféle ujjlenyomat és nincs egyféle ember a világon – mert mind külön lélek az ember. Csupán állat függ biológiai és természeti provinciáktól. Ember nem. A Tigris és Eufrát völgye, a szummer-akkádok letelepülése előtt pusztá volt és sivataggá lett az öntöző csatornák elhanyagolásával, míg ellenben az angolok a Nilus déltáját fölfelé is kiterjesztették. Az ember tehát át is alakíthatja a millieut, ha neki úgy tetszik. Az állatot a millieu formálja, az ember a millieut. The environmenment transform the animal, while man transform environment – mondja az amerikai Ward.¹⁾ A környezet átalakítja az állatot, míg ellenben az ember a környezetet alakítja át.

Ilyen értelemben *Richthofen* s általában a geographismus többi hívének térkép-speculatiói szintén papiros igazságok, nem életbéli valóságok, midőn a letelepülést tisztán a természetes forgalmi utakhoz kötik.²⁾ – Utakhoz, melyeknek 99%-át maga az ember csinálta s melyek korszakról, korszakra változnak ugyanegy kontinensen, ugyanegy országban! (v. ö. Reclus, i. m. I. 327, 353, 479, II. 493, III. 329, IV. 207, 366 és sok más helyen). Vagy midőn Richthofen az ember ösztönös mozgásában látja az ismétlődő(ez szerinte lényeges) jellegét a természettörvények hatásának. Ahol települések létrejönnek, nagyobb szerepet játszik azoknál az értelmi belátás, emberi akarat, történelmi és gazdasági okok, mint pusztán a configuratio, vagy phys. geographia. List Roscher, Schäfle nemzetgazdák tönkre silányították Cotta dogmatismusát a talaj befolyásáról a településekre és mily bárgyú eljárás erre alapítani a települést, élő bizonyság *Almaghia*, ki km,-ként számította ki Szicília talajneveit s annyit ért el vele, mint Penck és Harms Németország, Supan az Osztrák-Magyar monarchia leírásánál. Azaz: Semmit! Mert a Történelem nem törődik a geológiával. A település hajdan talán természeti formáktól függött – megengedjük – így, hogy gázlók- s hidaknál, mint híd-fők, hágók előtt, mint passz-városok átkeléseknél, utak csomósodásánál, mint útmenti városok kelet-

¹⁾ Greef: Sociologie general élémentaire.

²⁾ *Uichthofen-Schlütter*: Siedlungsstunde 1908. 264.

keztek. De itt is nagyobb tere van a történelmi magyarázatnak, mint a geográfiai kényszer s geológiai configuratio emlegetésének. Pest legelőbb halász s révész telep lehetett, modern fővárossá csak a kiegyezés óta Magyarország legújabb korabeli (1867) gazdasági és kulturális föllendülése óta lett. Azelőtt p. o. 1848-ban igénytelen provinciális; nem birodalmi város volt. Ezt persze a plasztika meg nem magyarázhatja, legfeljebb azt, hogy a millió év előtt letört és mélységbe zuhant Gellért hegy feltöltött sírhantján fekszik a mai Pest. Bécs 1869-ig a Szudéták, Alpok és Kárpátok csomójának középpontja volt, ma megint perem-város (Randlage) lett belőle.¹⁾ Maga Berlin a geomorfológusok Mekkája Partsch szavai szerint nem a természet, hanem a történelem kedvezéséből lett főváros „Nicht der Machts-Spruch der Natur, sondern der Gang der Geschichte hat dem neuen Reiche eine Hauptstadt gegeben”.²⁾ Ezért geográfiai oktalanság természettudományinak mondani a geográfiát, főleg az ember geográfiáját és egyesegyedül természettudományi tudást forszírozni a geográfusnál történelmi s általában humanista előképzettség nélkül. Az embert nem a Természet vezeti, a mai Ember a természetet vezeti és korlátozza, ha szüksége van reá. A kulturgeografia minden lapja bizonyítja, hogy *van az Ember* e földön oly kulturális tényező, mint a vakon működő u. n. *természet*, milieu, tagoltság, klíma stb. mikkel Strabon óta Montesquieu, Herder, Greef, Draper, Buckle stb. bajlódtak. Cotta, Kohl, Hahn, Hirschfeld, Hettner tételei régen elavultak, (v. ö. *Hassert: Die Städte* 1907. 10.)

Ami pedig az ember mozgékonyágát, t. i. *vándorlását* illeti, Schlüter és Richthofen elmélete szerint egyedül a zsidók és cigányok a geogr. mozgás főtypusai, mert mindig a kontinensen maradtak s a gazdaságilag gyöngébb népeknél ütöttek tanyát. Legújabban Amerikába is elszármaztak ugyan, mi azonban continentalis jellegükön mit sem változtatott.³⁾

¹⁾ *Hassinger: Aufgaben d. Städte-Geographie. Geog. Jahresbericht aus Oesterreich* 1910. 20. 25. 1.

²⁾ *Partsch: Mittel Europa* 1909. 353. 909.

³⁾ *Schlüter: Ratzelt is bekeveri a fatalizmusba, mely okvetlenül phsychophysikára vezet* V. ö. *Über d. Wesen von Natur und Mensch* i. d. *Anthropogeographie Zeitschrift.* 1907. XIII. 507.

Ha igaz volna Richthofen tétele a vándorlásról, a síkföldi hollandok sohasem telepedtek meg volna Déli Afrikában, hiszen a tenger mindig igazi megállítója volt a népek vándorlásának. De akkor a magyarság sem lépte volna át a Kárpátokat, hanem Richthofen és Mucke elmélete szerint mint síkföldi nép a Kárpátok túlsó tövében maradt volna Moldva- és Oláhországban. A Föld alakulata (Landesnatur) tehát nem elég a vándorlás kimagyarozatára. Tudnunk kell azt is, hogy a bessenyők szorongatták a magyarokat és hogy sem északra, sem délre nem vonulhatott a magyar a IX. századi politikai konstallációk miatt. Amihez persze hogy persze történelmi tudás kell. Richthofen és társai meg a materialisták általában azt mondják erre, a történelem nem tudomány, mert nem ismétlődik, így vissza nem vezethető természeti törvényekre.¹⁾

Az emberi geográfia tüneményeit sem Richthofennek, sem híveinek p. o. Schlüternek nem sikerült a Landesnaíur fatumjába beleilleszteni, amint nem is lehet történelmi tudás és az emberi mentalitás elismerése nélkül emberi cselekedeteket megmagyarázni. *Mucke Richard* például megkísérelte Richthofen szellemében a népvándorlás problémáját megoldani és összehányva nyelvet, kultúrát, multat és faji jelleget: síksági és fennföldi népeket és ethnikai rokonságot(!) ismer. Síkságok és fennfölkdek a népek főgyűjtői – ezért a tatár, magyar (mag-f-er) rokona az árjának, mivelhogy tita, tata=sátor; maga=kunyhó. – A mágusok a perzsáknál azonosak a zsidó lev-f-itákkal, azaz kunyhóban lakókkal, (lev^mag-kunyhó.) A mag+er=magyar, kunyhó ember. Hunfalvy Pál szerint pedig mag+er= a föld embere (Ethnographia 231.) De legérdekesebb az e kijelentése, hogy az ember társulási ösztöne, mint állandó szociológiai erő bolond (wüst) abstrakció, semmi egyéb.²⁾

Richthofen chorológiája ugyanannyit mond, mint Guyot tüzetes topográfiaja, Herder millieuje, Dawis physiographiaja,

¹⁾ *Schlüter*-. Die Ziele der Geographie des Menschen 1900. 10, 19, 43 v. ö. *Oswald*: Die Wissenschaft. Na meg rádásnak: *Földr. Közlemények* XXIV. 121. (Magyar visszhang!!)

²⁾ *Richard Mucke*: Das Problem der Volkerverwandschaft 1905. 148, 243, 215. Vajjon mit szólnak ehhez Spencer, Comte, Müller-Lyer és a társulás (Zusammenrãgbarkeit)? dogmájának hirdetői?

Ritter physiologiai geográfiája, főleg ha a physical geográfiát főlé helyezi az emberinek, miként Richthofen és Schlüter nyomán *egy* értelmetlen, csak a maga dolgát tudáskörén túl nem látó naturalista iskola teszi. Nem törődve a középkori latinság örökké igaz közmondásának értelmével, hogy Admiratio (t. i. jelen esetben Comte et Richthofen) est ignorantiae filia. No meg Byronnak is van igaza: „A kételkedés az igazság prizmjája!” Tudományban nincs tekintély, se vakhit. Hogy Schlüter Richthofen tekintélyének öregbítésére még Goethe nevét is vette segítségül – az természetes. Hiszen Goethe fiatal korában oly pantheista volt minő Richthofen haláláig, azzal a különbséggel, hogy Goethe Faustjában ledobta magáról a kényelmetlen köntöst, a mi geográfiai morfológusaink pedig máig feszelegnek benne. Pantheismus monismus=fatalizmusz=nemcsak az európai bölcelet és theologia, hanem a világ *Összes* bölcselőinek és theologusainak, vallási különféleségeinek a szemében rideg: atheismus. Egy és ugyanaz az eb, csupán a nyakravalója más. Istenük a tudományos dogma!

Brückner a klíma 35 éves változásaiban keresi a kívándorlások fő-fő magyarázatát. A klímának változásait és aratásokat okolni a népek vándortömegeinek megindításánál – oly természetes dogma a monophysiták előtt, a kik csak külső indítékot keresnek az ember akarati elhatározásainál, hogy egy cseppe sem meglepő Richthofen és Brückner egyetértő argumentálása. Richthofen hasonlóan a Tarym medence kiszáritásában keresi az okát a népvándorlás nyugoti irányának. Mert amily mértékben fogyott keleten a Tarym medence tengere: olyanban nőttek nyugaton a szelek megváltozása miatt a legelők. És így a földmivesek a nomádok helyeire kívánczok. Jó, jó, legyen így. Hát miért nem törtek be akkor a mongolok és mandsuk oda nyugatra, hanem délre, hogy fallal kellett a khinaiknak ellenök védekezniük.¹⁾ Aztán Brückner tétele Ázsia nomádjaira még így ahogy megállhatna – de lehet-e kérem csak úgy könnyedén foghegyről a népvándorlások nyugatra Amerikába való vak húzását (ad vocem madarak húzása), sit venia verbo vonulását klímaokokból magyarázni? A mi a madarokról igaz, ez nem igaz az ember complicitált társa-

¹⁾ *Zeiten u Völker* folyóirat 1912. III. 73. sk. 1.

dalmi tüneményeinek magyarázatánál. Brückner 25 évvel lemaradt a geográfiai tudomány történeti gyorsvonatáról. Érvelése abból az időből való, mikor még diligencen jártak a geográfusok és Richthofen ragyogott a geológiai infallibilitás dicsőségében. Még az Alpokról megjelent legújabb művéről is ezeket mondják kollegái: Bezüglich der Penck-Brücknerischen Temperaturwechsel im Alpengebiet, insofern die in Norden gleichgestellt werden können, lässt sich zur Zeit *nichts Sicheres* aussagen. (*Eckart: Die Veränderung d. Klimas seit d. Eiszeit. Geogr. Zeitschr. XVII. 1911. 386 1.*) Hiszen nyilvánvaló, hogy az egész közép és ujkorbéli emberiség költözés iránya a Nyugat. Ha onnan visszavándorolt, nem klímaváltozások, hanem az amerikai túlzott spekulációból támadt (1904.) munkapangás volt az oka, melynek szociális, pénzügyi, nemzetgazdasági magyarázata van, nem pedig klímatis.

Van ám kérem geológizáló és naturalista geográfián kívül ma már más geográfia is. Ennek a haladását is illik figyelemmel kísérni, ha már az ember és természet közötti viszonyhatásokat keressük, nem pedig könnyű szerrel feltétlen hitelt adni szórványos klimatológiai és hibás statisztikai tabelláknak s az azokból kikalkulált számításoknak. Ezt a tételt különben más formában *Quetelet* régi fatalista izü szociális fizikájában is hangoztatta. (*Perty: Anthropologie 1874. II. 447.*) Nála a házasságokat dirigálják az aratások, esők és aszályok. – Brücknernél a kivándorlásokat. Ma Queteletnek nem hisznek többé. Brücknernek még a dogmatikus naturalisták p. o. Frech breslauer tanár sem hisz többé. Brückner is emberére akad, ki klimatológiai és embergeogr. kártyavárát elfűjja. Hogy is lehetne a mai társadalom *komplicált* gazdasági kérdéseit egyszerűen 35 éves eső-cyclosokkal s klímaváltozásokkal megmagyarázni? (*Richthofen i. m. 1908. 87, 69.*)

Brückner különben már 1895-ben tette közzé tabelláit a *Zeitschrift f. Geographie* I. k. 46, 103 és 1902. *Peterm. Geogr. Mitth.*-ben. Csakhogy nálunk feledékenyek az emberek s 12 évvel utána felolvastattak vele Budapesten rég ismert és lecáfolt dolgokat.

Ritter praedestinációja és tudatos, vagy tudattalan hívei Richthofen vagy Brückner ellen a legszemlésebb és stilisztii-

kailag legelegánsabb formában már *Peschel Oszkár* kelt ki.¹⁾ Érvei teljesen ráillenek Richthofen physiografiai fatalismusára, Kár, hogy hamar feledésbe mentek. Íme mutatóul néhányat felemlíték a geomorphografiai fatalizmus cáfolatára. I. A lakóhely természete (Ortsnatur, Richthofennél Landesnatur) csak a kezdetleges népeket nyomja. „Die Ortsnatur lastet am strengsten auf jugendlichen, kultur-armen Zuständen”. II. A Föld csak ébreszt, ösztönöz; elősegíti, vagy hátráltatja a szellemet, de sohasem nevel, sem irányít, mert *más a szellem más a physical világ rendje*. III. A természetben hasonló okoknak, hasonló eredményei vannak (természeti törvények), de ez soha sincs így a történelemben „wegen der Unberechenbarkeit des vielseitigen Menschengeschehens” (szellemi törvények). IV. A tömegvonzást feltalálhatta volna egy német, amint Kepler törvényeire rájöhetett volna egy angol, mert ott exakt okokkal számolunk. – Az emberi eszméknek azonban *története* van, amely más is lehetett volna, mint aminő volt. V. Ritter és Kapp teleologismusa a víz formáihoz és síkságokhoz kötötték a kultúrák keletkezését, mindamellert Amerikának hideg, gyér-vízű, fennföldjein mégis támadtak kultúrák, mert különböző a népek *rátermettsége* (Anlage). Így Waitz is! VI. Furcsa a természeti fatalisták állítása, hogy a maláji szigeteken azért *nincs* kultúra, mert van elég szágó és így az éhség nem kényszerítette a malájokat dologra következő kultúrára; a Nilus völgyében meg azért van kultúra, mely a Nilus kiöntései fölössé teszik a trágyázást így munkára ösztönöztek. VII. Nincs geographiai praedestinatio sehol Ritter szellemében p. o. ilyen, hogy a legtökéletesebb continens Európa a legtökéletesebb kultúrájú embert, az európaiat hozta létre, mert ez geographiai doktrináriusság, mely ellen *Strabo* már 2000 év előtt kelt ki mondván: „A lakóhely nem csinálta a spártait, vagy thebait katonává, az atheneit irodalmi néppé, hanem az *etnikai* különbség.” Természetileg csak Itália lehetne a Földközi tenger ura, mégis az angol az voltaképpen, aki ott sem lakik. VIII. Hellasnak legtöbb kultúrnövénye idegenből kölcsönözött, Európa kultúrnövényeinek és állatai-

¹⁾ *Peschel*: Abhandlungen zur Erd u. Völkerkunde. 1877. 394,422, 423. Lásd *Peschel*ről. *Achelis*: Moderne Völkerkunde 1896. 211-218. 1.

nak zöme pedig *nem* Európában termett. Emberi értelem kellett tehát azok felismerésére – nem a lakóhely növény, vagy állatrajzolatok mikénti fölszerelése. IX. Amerika a fatalisták szerint azért maradt el kultúrában, mivelhogy $\frac{1}{2}$ a keleti continentalis csoportnak, az is két darabban van. Ausztrália még Európánál is kisebb. Ez a térbeli spekuláció semmit sem mond. Mert Amerikának kisebb terjedelme mellett változatosabb¹⁾ az állat és növényvilága, mint a keleti kontinens csoportnak s 1492-ben fedezettetett fel. Most pedig földeségi és óceáni elszigetelése ellenére elsőrangú tényező a világtermelésben és kereskedelemben. Ausztráliát utoljára fedezték fel, de ha a malakkai földnyelv Ausztráliáig leért volna, az lehetett volna Ázsiának, a mi Dél-Amerika északi continens-társának. így Emberen múlt mindig, nem a föld physiographiai berendezésén, vagy telluris helyzetén, hogy kulturális terület legyen belőle³⁾.

Hogy mennyire praevaleál a geográfiában az *emberi szempont* a physiographiai – pláne geológiai felett – a *határolás* kérdése legelőnkebben bizonyítja. Ratzelnek és Richt-hofennek majdnem geogr. kedvencei a határok, egész fatalisztikus hálót szőttek geogr. jelentőségükről, míg végtére Reclus éles esze széjjeltépte e babonás szövevényt. A nemzetek térfoglalása a fő, nem a természetes határok – ez az igazság, a miért fontosabb a geográfia actualitására az *ethnographiai* mint a sok természettudományi térkép. A Pyreneusokról nemcsak XIV. Lajos mondotta ki, hogy nincsenek többé, hanem régen sem voltak határolói a vaszkok elterjedésének s a délfranciaországi és déli-spanyol sajátos nyelvterületnek. Az Alpokba németek, olaszok, franciák és szlávok hatoltak – ezek sem néphatárolók. A Kárpátokon innen és kívül ruthének, lengyelek, oláhok, gorálok, németek és tótok laknak. Belgium és Franciaországot el nem választják a diplomatiától kiesztelt határok, mert azokon innen és túlvan francia élet- és cultura pezseg, a hol meg a germán elem tolong, ez már szorosán véve nem Belgium. A mint a békésen legelő birkák nem törődnek az erdélyi és északi Kárpátok legelőin a financzoktól kipöcözkölt határokkal azon-

¹⁾ *Andrée*: Geographie des Welthandels 1910. 56. 76. II.

²⁾ *Hellwald*: Kulturgeschichte 1882. I–II. 1910. I. 76.

képpen a népeket sem választják el többé, pláne a határokat átszegő vasutak korában, a hegyek. Így jókora geográfiai tudatlanság kell hozzá, hogy természetesen határolt, úgynevezett geográfiai egyediségeket nemzeti vegykonyháknak nézzen valaki, a hol minden egygyé olvad. Ez olyan Rooswelt-féle imperialista hóbort, nem geográfia. Vasutak szeldelik az Alpokat, Pyreneusokat, Kárpátokat, hogy szinte nevetségesek lesznek a középkorból reánk marad erődök- és váraknak, fontoskodó semmittevői. A modern stratégiának – az aviatikáról nem is szólok – nem kell okvetlenül várakat ostromolnia, hogy tovább előhaladhasson. Megmutatták ezt az oroszok 1848-ban, a mongolok 1242-ben. Hát micsoda geográfiai babona mindig a plasztikát tolni előtérbe.¹⁾

Másfelől a *nyelvi határ-csoportok* elhelyezkedését sem szabad politikailag értékén felül becsülni. Hogy déli Tirolt, egy két foltot Isztriában s a dalmát városok egy részét olaszok lakják – abból nem következik, hogy az olaszoknak joguk van Albániához, Szalonikihez s az Alpok ivén belül levő szláv és német tartományokhoz. A taliánok úgy látszik elfelejtették, hogy megrakták őket a lombardiai síkságon, meg Abessziniában. Mivelhogy sikerült sub nomine gyarmatosítás, hatalmukba keríteni a Vörös tenger és Szomali félsziget ^eşy-^egy partmellékét – azt vélik az irodalmi és politikai bömbölők, hogy övék már az egész Adria melléke. Jó, hogy mindjárt Boszniát és a Levantét nem követelik, mert valamikor réges-régen Venezia hatalmi köréhez tartozott ez is. Az Itália irritentát ágyúkkal és dreadnoughtokkal kell észretéríteni, még pedig mielőbb, mert a taljánok geogr. kapzsisága határt nem ismer. Mindig nevetséges pedig a harag erő nélkül. Félesztendeje 70 kilométeres partszegélyt sem birtak kiragadni a beduinok kezéből és ezek szeretnék kikezdeni az osztrák-magyar monarchia területi épségét!!

Épp oly arrogáns a nagy német eszme térfoglalása a kultúra geográfia és gyarmatosítás ürügye alatt. E hóbortot Lessing és Bismark akarták megvalósítani soweit die deutsche Zunge klingt. Geográfiai combinatiójuk bázisa

¹⁾ *Reclus* i. m. V. 305-315, 319–321.

az, hogy a felső Dunavölgyét a keleti Alpokat s a Szudéták keretét németek lakják; hogy a Dunántúlon az Alpok melléki németeken kívül, a Duna hosszában, a Dráva-Duna sarkában, a Szerémségben, a Bácskában, Dél-magyarországon és Erdélyben német telepek vannak. Németek voltak az elszlávosítás előtt a Kárpátokban rajonként letelepedett német községek is.¹⁾ De a németiségnek ethnographiai láncát végre így a Feketetengerig is ki lehetne húzni, ha csak néprajzolatati szigetek elhelyezkedéséről volna szó. A geogr. igazság az, hogy sem Galiczia, sem Oroszország németjei, sem Cseh-, sem Magyarország politikai nemzete és e nemzetekkel politikai és gazdasági érdekelttségében együtt élő egyéb nemzetiségek *nem akarnak* a szigetekhez csatlakozni, a protestáns császárság vagy orthodox czárság védőszárnyai alá kerülni, hanem a történelmileg konzolidált Cseh s Magyar királyságban, az osztrák-németek pedig Ausztriában akarnak élni és a német birodalomtól külön álló, megszokott társadalmukban, a maguk tájnyelvi irodalmi és politikai egyediségükben megmaradni. II. Rákóczi felkelése sorsát azzal pecsételte meg, hogy svéd, porosz, török és muszka szövetség után kapkodott, a mi sohasem kellett a politikailag érett magyarnak. Ha szörványosan elhintett nyelvi vagy felekezeti diasporák szerint igazodnék a politikai világ, akkor a zsidóságnak dél Oroszországot, az egész Osztrák-magyar monarchiát, Romániát, Boszniát, de sőt Algert, Tuniszt és az indiai malabari partokat kellene magukénak mondani. A letünőfélben levő mozlimség szintén egész északi Afrikát és délnyugoti Ázsiát követelhetné a maga számára.

Itt a történelemnek, a nemzetek jelen érdekeinek, hatalmi viszonyainak és sympathiájának van beleszólása, nem az ethrographiai plane – risum teneatis amicil – geológiai térképeknek és berlini mappacsinálóknak. Ezek geotektonikus térképeik alapján egész közép Európát szeretnék lefoglalni, mivelhogy Németország, Franciaország Szudéták országai a variscusi hegyrendszer tartozékai, a Kárpátok, Balkán, Dináriai hegyek meg az Alpok gyűrűdesi systemájához tartoznak. Ilyen beállításban írják könyveiket Hettnerék, Philipp-

¹⁾ *Kaindl*: Gesch. d. Deutschen i. d. Karpatenländern 1907. 3.k.

sonnék, szóval a berlini geografisták katedrai bölcselői, de azért a népek sorsát mégsem a mappák, sem a külügyminisztériumok csinálják.

Történeti tudás, humánus műveltség nélkül a legközönségesebb napi kérdéseket sem tudja megérteni a geografiailag iskolázatlan ember, értem a geogr. helyesen tanítottat. Angol-szász praedominalás, pangermanismus, szláv és latin eszme mind geogr. és történeti fogalmak. A latin népek körébe a helléneket s régi politikai függelékeit is szokás hozzászámítani – amit bizony sem ethnografia sem morfológia meg nem magyaráz. Azt sem, miért járja ma a keleti vizeken a franca lingua, francia nem olasz befolyás és vezetés a régi Levantén? Az olaszok jelenlegi tripoliszi kirándulása szintén érthetetlen, ha nem tudjuk a protestáns német császárság keleti aspiratioit a Frat-Tigrisz völgyére, a Brusszat és perzsa öblöt összekötő német vasút concurrentiáját az angolok szuezi átjárójával, melynek – a continensen legalább – a sziberai transcontinentalis vasút is nagy ellenlábas a s ha meg nem értjük politikai és gazdasági okokból a belügyekben rendezetlen Italia kapaszkodását, persze angol protektorátus alatt Afrika partjaira? Elessén 1895-el Tunistól, Abessziniától, ki kellene szorítani a törököt Barkából, hogy Anglia szabad kezet nyerjen Barkából Alexandriáig, megkapja a Kréta szigettel általegyenesben levő Buma kikötőt s a Buma Alexandria vasút kiépítésével éppen 24 órát nyerjen Suez felé, mivel Brindizi és Buma között gyors járatú hajói 30 óra alatt futják be az utat, szóval a London-Marseille-Brindizi-Buma út és angol érdek van itt szóban. A talián csak kitolt sakkfigura s a leendő angol-olasz-francia szövetség exponense.

Ilyen szellemben magyarázta *dr. Hunfalvi* János volt áldott emlékű professorom a geográfiát. Abban nem volt sem maradiság, sem tudománytalanság. Hiszen Ritter, Supan sem járta be 7-szer a világot, miként Humboldt vagy Bastian, mégis kitűnő professzorok voltak Ritter, Pecshel, Hunfalvi, habár nem felfedező tudósok. Egyik sem írhatott tektonikát, mert idejükben e stúdium csirájában sem élt. Hunfalvyra és követőire eszerint nem lehet a tudománytalanság bélyegét

rásütni, mert a geográfiában elsősorban a Hol?-t és Miként?-et követelte, nem pedig a geogr. Mért?-et. Utóbbira legnagyobb részben más szaktudományok: geophysica, klímatológia, matematika, történelem, statisztika, nyelvészet, jog, szóval szellemi és különböző természettudományok adhatnak s adnak egyedülilletékes feleletet.

A geográfia csupán összegezi, regisztrálja – így vélekedik Supan is – és társítja (synthesis) más tudományok tétéleit és felfedezéseit; beilleszti azokat a geográfia keretébe, ha belé illenek, de maga felfedezéseket analitikai módszerénél fogva semminemű tudományágban nem csinálhat. Legfeljebb keresi a fejlődés és áthasonulás- menetét úgy a physical, mint a gondolati és társadalmi világban a Föld különböző pontjain és kimutatja a geogr. továbbítással járó változásokat. Ezt tanította Hunfalvy, akit most divat lekicsinyelni, pedig voltaképp ő volt az *igazi* geográfus. A gáncsolok a geográfiát ötödrangú természettudományi disciplinává degredálták, pedig a geogr. sohasem volt tiszta természettudomány sem a történelemnek magyarázó vagy segítő tudománya, hanem dualisztikus természetű, mint az ember maga, kinek földi szerepelését írja le a geográfia.

Brunhes Emberi geográfiájában alapul veszi az ember három fő szükségletét: alvást, illetve lakást, táplálkozást és ruházkodást.¹⁾ Itt csak a ruházkodás emberi, mert a Természet el nem látta ruhával az embert. A 3 fő kategóriát külön-külön két részre osztja u. m.: 1. Lakás és hozzá vezető utak, tehát a település formáit a közlekedés lehetőségeivel kapcsolja egybe. 2. Termelés s állatok tenyésztése. 3. A szerves világ és a bányák, földnek kihasználása. Utóbbi kettő gazdasági fokozatokat érintő és mind a hat együttvéve *Brunhes* szerint az emberi geográfia főthémái. A gazdasági fokozatokból ki van felejtve a tudományos, vagyis a technikai és gazdasági ösmereteken alapuló legmagasabb fok, amelyet emberi kultúra teremtett, midőn a természet hatalma alól kivette a földet, amennyiben tervszerűen saját céljaira fordítja

¹⁾ *Brunhes*: La géographie humaine 1910. 229. 1. V. ö. ismertetését a Huszadik Században 1911. évi Annales de Geogr. 1910. Nro. 110. XX. 103-105.

a föld physical és termelő erőit s legyőzi, elhárítja a természeti akadályokat. Ez szerintem az emberi geográfia legtisztább tárgya – az emberi intelligencia és kultúra geográfiája, melyet Ratzelnek francia tanítványa kihagyott!! a sorrendből.

Annál inkább feltűnik a kihagyás, mert Ekkert, Friedrich, Andrée, Gruber¹⁾ joggal nagy súlyt helyeznek reá. Igaz, hogy szerinte a geográfia Va illeti meg az embert, szerintem több mint fele s a jelen civilisait korban, midőn az európai ember tudásával felszabadult a természet akadályozó békóitól, legalább $\frac{3}{4}$ -ben. „Tout civilisation humaine est amalgamé d'un peu humanité, d'un peu de sol et d'un peu d'eau”. Máshol meg Kapp vízi fatalizmusához csatlakozik: „deux cartes *premiers* de toute geogr. humaine sont la carte de l'eau et la carte des hommes”. Pedig ő maga említi könyvében, hogy Jeruzsálem víz hiányában is 10.000 lakost számlál és hogy *Adenbe* hajókon hozzák az ivóvizet. A város mégis meg van, mert Angliának szüksége van rá.²⁾

Nagy természettudományi praecipatióra vall az is hogy a városok, mint a népesség és térnek nagy összetömörülésének tényei a földfelületen, csupán a régi Richthofen-féle physical chablon szerint vannak helylyel-közel tárgyalva, figyelmen kívül maradt az ember döntő szerepe városok alakulására s a városiasság geogr. fontosságának kiemelése. Ahoi az országutaknak még kövezetére s a hegyi ösvényekre ügyelnek, ott nagyobb tért kell engednie az ember kulturális alkotásainak geográfiájára. Brunns ezek után $\frac{2}{8}$ -ban a physical geográfiába csapja be az embert alkotásaival egyetemben és így a magyar naturalista geográfusokkal együtt fatalisztikus utakon kóvályog. (V. ö. i. m. 187–195. 1.) Mennyire más Reclus!

Határozott természetimádó geografista *Herbertson*, aki Davis-szel együtt csak a lakóhely physiographiájára helyez

¹⁾ *Friedrich* Wirtschafts-Geographie 1907. 13-49. *Eckert* Grundriss des Handelsgeographie 1905. I. 61. 163. 166. *Gruber-Reinlein* Wirtschafts Geographie 1911. 32. 1. *Friedrich* Geogr. d. Welthandels 1911. 37. *Andrée* Geogr. d. Welthandels 1910. I. 62. 149. 271.

²⁾ *Reclus* L'Homme et la Terre 1905. 65. 81.

súlyt. Abba a tévedésbe esik, hogy a néhány ezer primitív embert s a 120-130 millió nomádokat fejlődés-fokozatoknak, nem pedig kulturálisan elmaradt népeknek tekinti és hogy szerinte az Ember környezetének gyámoltalan gyermeke, Physical featurus of the Earth, ist climats, plants, and animals is of practical importance, because these things have *helped to make the humain race wath it is.*¹⁾ Tehát csak segítették megalkotni az emberi nemet – fejtegetéseiből kitetszik azonban, hogy a Természet a mindenható.

Ratzel az antropogeografia német megalapítója legelőször az elnevezésben téved. Embert nem lehet az állat, vagy a növényvilággal ugyanegy kategória alá fogni, mert eszes lény, legfeljebb embernek geográfiájáról lehet szó, nem antro-po-geografiáról olyan értelemben, minőben a zoo – vagy phytographiát vesszük. Másfelől túlhajtja a geográfiai formák hatását az emberre. Szerinte e hatások a) olyanok, melyek az ember akaratától függetlenül hatnak a testére – lelkére; b) melyek a népek térbeli kiterjedését szabályozzák; c) elszigetelő határok, melyek folytán az ember szerzett tulajdonságait megőrzi, vagy másokkal való elegyedése miatt elveszti, végül d) megélhetési viszonyai. Ezeken kívül *Ratzel* elfogadja az emberiség lelki szervezetének egyféleségét, nem tartja azt oly réginnek, mint az evolutionisták és nem hiszen a fajsajátságba, hanem Schiller és Herderként az ember nevelhetésébe.²⁾

A geogr. formák túlbecsülése azonban oly minutiosus részletezésbe viszi, hogy szinte morphologiai *vakhitról* beszélhetünk *Ratzel*nél. Ha az ember cselekvése annyira oda volna nőve a környezeti természethez, hogy a kultúra nem volna egyéb a természettel való tudatos kapcsolatnál, megint elő

¹⁾ *Herbertson*: Man and his work 1911. 1, 89. 130 1. v.o. *Davis* i. ni. I. Föld és Ember című fejezetét.

²⁾ *Ratzel*: Die Erde u. d. Leben. 1912. II. 617, 664. *Ratzel* Antropogeographie 1909.1. 1, 2, Völkerkunde 31, 238, 246, 309,1. *Achelis*: Völkerkunde 1890. 255. 256. *Mucke* Problem d. Völkerverwundtschaft 1905. 148-243.

állana a Föld képének Comte féle fatalizmusza.¹⁾ Ami nincsen úgy. Amerika szavannái és prairie-jeit szántókká változtatták, a 4 kilométer szélességű gerincű Kordillerákat 7 pacific vasúttal lépte át az ember. A keleti part ép oly kedvezőtlen Amerikában, mint Németországban, azért mégis mind a kettő gazdasági, kereskedelmi hatalom lett. Rendkívüli geogr. fonáság tehát az egyféle geol. formához tartozó területeket egy keretben tárgyalni p. o. Németországot Belgiummal, Hollandiával, Csehországgal, ámbár 4 különböző nép lakik e tájkon; vagy a morphologia kedvéért széjjel tépni az orografiai folyamatosságot és a Regyezátot a Ruszka Pojanával és Damogleddel külön egységnek venni. Ilyen saltus geographicus lehet tudományos, de meggondolatlan, a felület statikai tényeknek meg nem felelő eljárás. Ilyen az is, hogy morphologiai okokból hasznosoknak mondják a Kárpátokat, mert klímahatárolók és károsoknak, mert kerek a formájuk. így Ratzel morfológiai fatalizmusza is teli van a térszínből kiokoskodott emberi vonatkozásokkal. Mivé fajulhat a morfológiai vakhit, szomorú példa rá Mucke könyve, ki síksági és felvidéki népekre osztja az emberiséget. (V. ö. i. m. 37. 1.)

Összehasonlításul érdekes összevetni a két *Herbertson* (nomen – omen!) antropogeografiájának tartalmát p. o. Zeittler hasonló című könyvecskéjével, – azonnal kitűnik mit tart fontosnak Herbertson, mit a német?

Az angol antropo-geografus, ki máskülönben, mint geomorfologus és klimatologus jelentékenyebb, 14 fejezetre osztotta 132 oldalra terjedő képes könyvét. Az első mérő physiographia: az ember létfeltételei a földön, a klíma, a tengerszín feletti magasság, a lakóhelynek tengertől való távolsága – földségek összehasonlítása, – települések, – a millieu, – növényiségi övek. – A második fejezet a sivatagokról szól, a tundrákról, állatok tulaj-

¹⁾ *Kirchhoff*. Mensch d. Erde 1908. 36, 58, 63, 81. E könyv szeleme egészen más, mint Darwinismus angewandt auf Völker d. Erde c. könyve. Pedig in peius mutari, insipientis est Impressionista ne legyen geográfus, mert adulator és panegerista lesz belőle, minő a pan-german geologizáló geogr. iskola mindenütt.

donságairól, – népek életéről, – a megszállásról, – lakásról, ruházkodásról a pusztákon, fegyverek és szerszámokról, a családról és az eszkimókról. A harmadik fejezet a melegvidékbeli erdőkről szól, főleg azok elasztottságáról, klímájáról, rengetegekről, rudas erdőkről, erdei táplálékról, ruházkodásról, földművelésről. A negyedik a puszták fejezete. Fűvellők igazi puszták – s ligetpusztákról. – Pusztai állatok, lakosok, a gyapjas állatok, ménesek, nomád életmód, családias megszállása a pusztáknak. A földségek pusztái. A IV. meg a melegövi sivatagokról szól, keletkezésük okairól, elhelyezkedésükről a föld felületén, oázisok tájképe és állatvilága, kereskedelmi helyek, a letelepedett népek foglalkozása, különbség a meleg és hideg sivatagok között. Az ötödik fejezet az egyenlítői erdőöveget, állatait, lakóit, szállásait rajzolja le, szól a törpe népekről, lakásaikról, ruházkodásuk és életmódjukról, maláji és braziliai erdőseégekről. – A hatodik fejezet ír a hegyekről, síkságok és partokról, lakóikról s a halász népekről szól. A hetedik a megszállás módjait, a kezdő társadalmakat, a pásztorkodó, földműves, vadásztörzseket ismerteti s lakóhelyeik befolyását életmódjukra, ruházatára s életükre. A 8-ik a földművelés öveivel foglalkozik, a 9-ik általában a fegyverek, szerszámok fejlődését ecseteli egészen Weule modorában¹⁾ – voltaképp történeti ethnologia. A 10. szakasz a különböző munkaerőkkel, víz, emberi, villamos, gőz munkával stb. foglalkozik. A 11-ik a kereskedelem és forgalom fejlődését tárgyalja á Iá Weule.²⁾ A 12-ik az egyes társadalmi csoportok népességi sűrűségével és a sűrűség skálájával foglalkozik – a statisztikai demographia, költözés tételeivel együtt. Az embernek nem kell okvetlenül természettudósnak lennie, hogy a statisztikában jártasságot szerezhessen³⁾. A 13-ik fejezet a kezdő társadalmak kormányformáiról beszél, melyhez a politikai tudomány és ethnologus ért. Az utolsó szakasz meg az antropológus metierje, nem Herbentsoné, ki olyan rossz anthropologus, mint éretlen jogász elme.

És ennek a naturalista geografistának anthropogeo-

¹⁾ Weule: Leitfaden d. Völkerkunde 191 2.118. U. o. Kuliurelemente d. Menschheit 1910. 3-25, 43.

²⁾ Weule: i. m. 125. 1.

³⁾ Példa: Thirring dr. és a jogászok.

graphiáját tartották nálunk a *similis simili gaudet* elv alapján egyedül!! követendőnek. Nincsen szerencsétlenebb a tudós cserkészetnél, midőn orvos sociologus, vagy jogász szeretne lenni, *chemicus* pedig vallástudós (á Iá Ostwald), vagy természetrajzár *anthropo-geografus* viszketegben szenved. *Chacun fasse son metier* s *Sutor ne ultra crepitám!* Herbertson elsősorban természettudós, másodsorban ethnologus, amolyan angol Weule és csak utolsó sorban geográfus, a szónak igaz, nem pseudo értelmében.

Egészen más szempontok vezérlik *Zeitler* passauai reáلتanárt

Zeitler, *Wagner Hermann*, *Oberhummer* bécsi professor józan elvei szerint 3 részre osztja az emberi geográfiát. A földet először, mint az ember lakóhelyét, másodsor mint iskoláját, harmadszor mint birtokát, uradalmát tekinti s e három rovat alá foglalja az antropogeographia tételeit. A Földnek mindekelőtt lakatlan és *lakható* területei érdekelnek, melyeken a megtelepülés s megélhetés lehetséges. Ezzel kapcsolatosak a település módjai a népsűrűségek különböző okainak s a velők járó mivelődési fokok és formák tárgyalása. A megszállók életjelenségei halál, születés, szaporodás arányszámai szintén e rovatban említetnek. Terjedelmes rész jut a városok rajzolatának, mely a par excellence emberi thema, hiszen csak ember terjed el és lakik a föld minden zegezugában, alkalmazkodik minden övhöz és mindenütt településeket, szállásokat, városokat épít; állat soha. Természetes, hogy csak az ember csinál történelmet, a városoknak tehát történelmi vonatkozásaik is vannak. Ezért azonban kidobni a településeket a geográfiából, nem szabad, mert a városok csoportos és regionalis, habár történeti és geográfiai jelenségek, minő az ember maga.

A föld nevelő hatásában a klíma s ettől függő táplálék, ruházkodás, továbbá a lakóhely környezete tájképe is működik közre. Azért szó lehet síkságok, tengerek hatásáról, tengeri forgalomról, mivelődés hatásáról. E rovatban foglalkozik a szerző *Brunhes* tételével a föld száraz és nomád területeivel; majd a hegyek forgalmi, települési, védelmi és határolási viszonyairól szól.

A föld az ember birtoklásában az *Ember* hatásait viseli magán. E szakasz szól az ember küzdelméről a térben (Ratzel) a tavakkal, folyókkal, homokbuckákkal, vízhiánnyal, küzdelméről a szabad forgalomért s ki van mutatva az, hogyan értékesíti az ember a földet? mit Brunhes kifosztásnak titulál.

Rövidesen ki van határolva a rayon, mennyit és mit lehet sikeresen tanítani a világtörténelem kapcsolatában a középiskolában? Szerintem Európa társadalmi geográfiája mellett evvel az emberi geográfiával kell befejezni a középiskolai geogr. tanítását heti félórával.

Csakhogy ez a gondolat át nem hatotta még a lelkeket s a tények és kiváló elmék hatalmas és sorozatos suggestiója szükséges, hogy gyökeret fogjon a nemzedékek gondolatvilágában. Hiszen könyvtáraink sincsenek erre berendezve. Kämpfer, Reclus, Ratzel nagy művei a legtöbb középiskolában hiányzik. Még a székesfővárosi egyetemi Geogr. intézet javarésze is természettudományi munkákból áll, – a rendszeres és tervszerű anthropogeografia beszerzése még csak most kezdődött. Nem megrováskép említem ezt, csupán jelezni akarom vele a geográfiai történeti fejlődését, mely először topographiával, – 25 éven át geo-archytektonikával a geogr. formák magyarázatával foglalkozott, most már elérkezett úgy hiszem a harmadik stádiumhoz az „arcával *felfelé* tekintő” (ἀνθρῶ, ἀνδρῶς) anthroposnak geográfiájához. A gondolkodó Lény (μῆνσ, manas, Manus, Mann) van oly fontos az ő külön – igen – hangsúlyozom – külön létkörével e földön, mint a Föld kérge s a rajta élő szerves világ.

Schlüter antropogeografiai felfogása érthető okokból – teli van röghöz dermedt fatalizmussal: a) A föld minden, – az ember nem diadalmaskodhatik a természeti erőkön, legfeljebb legközelebbi környezetén (Micsoda okoskodása ez! Aki a saját milieujét legyűri, az ne legyen képes kollektíve, munkaegyesítéssel nagyobb régiókat hatalmába hajtani? Hiszen ennek ellene mond a történelem és politikai geográfia minden lapja!!) b) A földhöz kötöttségnek kifejezője a nép sűrűsége. Mennél sűrűbb valamely vidéknek lakossága – annál jobban vonzza azt a föld. *Schlüter* aranybányákra (Klondike, Transzval) és kőszéntelepeket gondolt ez alatt. Azt azonban

elhallgatta, hogy Chinában éppen nem vonzottak eddig a kőszéntelepek, mert nem ismerték azok értékét s mihelyt Aljaska félsziget aranybányái kimerülnek, az ember saját *akaratóból* és belátásából odébb áll boldogabb tájak fölkeresésére, Hiszen Aljaska retentő klímája és megközelíthetlensége ellenkezőleg riasztólag hatott évezredekken keresztül az emberre, csak az ezüst agio csökkenése és az aranyláz *kényszerítette* az embereket e hideg, nyirkos tájak fölturkálására.

Ilyen Richthofen–Brückneri okoskodással a gazdasági formák csak ilyenekre praedestinált helyeken tudnának keletkezni. Pedig a Mississipi fűvellői és az északamerikai Unió búza-rozs kerületei épp annak az ellenkezőjét mutatják. Kietlen vadonokat, poros lősz és vályogföldeket csinált ott az emberi ész és akaraterő gabonaraktárakká. Ugyanezzel lehet megcáfolni Schlüter et Consortes térkép-spekulációit, amidőn az euráziai sivatagövnök kulturális hatásairól zeng naturalistikus vad nótát Siegfriednek eldobott fűzfasipján (*Wagner: Siegfriednek II. felv.*). Schlüter szerint a sivatagöv félkörben fogja körül Európát – *ezért* lehetett az kulturterület s e miatt nomadismus öve Belső Ázsia. Mivel pedig China nyílt a puszták felé, ezért és csak ezért törtek be a nomádok Chinába. Okoskodása a Brunhes térképein alapszik. Brunhes legfontosabbnak tartja az esőzés térképét, mert eső a Föld lakhatóságának előfeltétele. Esőzés térképe és a lakottság egymást magyarázzák: kivülről az erdőségek és száraz területek rokon térkepei fontosak, mert férj s feleség gyanánt kiegészítik egymást. Jó, jó! Nagyon szép mondás és rajzolás mind a 4 térkép¹⁾.

A chinaiak fajbéli erősségét nem a kóborló pusztai törzsekkel való harcok eredményezték. Ellenkezőleg áll a dolog. Oly szívós a chinai typos, hogy a kóbor törzseket mind beolvasztotta, akár a magyar a kabarokat, kazárokat, helyvel közzel a szlovéneket. Ami pedig Európát illeti, annak a lakossága az újabb banthropologiai és nyelvtudományi kutatások szerint antochton. Ázsiai puszták népei csupán időközönként törtek területére, legújabbban a törökség, azért van árja jellege

¹⁾ *Brunhes: Geographie de l'homme. 1910. 88 316. Kirchhoff Mensch u. Erde 43.*

kontinensünknek. Az arabokat ugyan a pusztai kapzsiság hajtotta be Spanyolországba, de azok is elkotródtak az árjaság rendszeres támadásai elől. Történelmi, nem physical okok voltak tehát Európa benépesülésének okozói. Ugyanilyen ethnographiai és történelmi okság zárta el az időről-időre India területére berontó pusztai mongol törzsek előhaladását Hindosztán áldott vidékein. Nem azért bágyadt – Schlüter legújabb perspektívája ez¹⁾ – a hindu, mert hazája az ázsiai földségnek félszigetben és orographiai elrekesztett végföldje és így nem volt alkalma állandó harcban edzeni népe fajbéli ellenállását, – hanem mert ilyen hindu a vére, philosopháló s merengő természete. Hogy azonban Indiában is meg vannak számlálva az angol uralom órái mutatja éppen az angolok kulturhatása folytán támadt nemzeti mozgalom, mely ki akarja túrni nemcsak a gyárakból és kikötőkből, hanem India területeiről is az angolokat. Holmi praedestinációról beszélni Indiában csak a történelemhez nem konyító Richthofianusoktól telhetik. Hindosztán nagy kulturális góc volt, kiterjedt hajózással, forgalommal, óriási élettel, melynek fejlődését csak a világtörténelmi kedvezőtlen constellatiók akasztották meg – nem pedig szigetbeli elkülönözöttsége. Durva és okatlan fatalizmus az ilyesmi, melytől óva-óvni kell a fiatal nemzedéket, nehogy az is elbágyadjon intellectuális erejében és akarati vállalkozásában az ilyen Schlüter-féle eszelős geogr. beállításoktól.

Kedvét szegi és elernyeszti a hiszékeny ifjúságnak akaratát ez a fatalista felfogás, ha cinikusan arra tanítjuk, hogy a földségek keleti hideg és nyugoti meleg, nyirkos oldalai hatással voltak a népek civilisatiójára. Ugyan micsoda hátráltató hatással volt és van a hideg óceáni áramlás az észak-amerikai Far West p. o. S.-Francisko s Columbia fölfedezésére vagy a Japán szigetek előmenetelére? Ezek csak amolyan könyvigazságok, miket Maury phys. oceanográfiájának idejében lehetett hangoztatni, de nem ma. A 40° szélességen alul ma is melegek a keleti partok. Azok voltak régebben is. Szintoly

¹⁾ *Rothe-Weyricht*: Moderne Erdkundliche Unterricht 1912. 388, 401 l.

²⁾ *Andrée*: 1. m. II. 564, 572, 576. (Elő India termelése). *Reclus*: L'Homme et la Terre V. 180. 1.

keserves Brückneres meteorológiai speculáció, hogy ha a besugárzást az egyenlítő és a 30° között I-nek vesszük, akkor csodák csodája a 30°-60° közötti tájak insolatiója az előbbinél 2-szerre, vagy 2½-szerre gyöngébb Jesszusom! – ergo azért van cultura a mérsékelt és nincs a subtropikus tájakon. Pedig a dél- s kelet-ázsiai kultúrák, valamint a Caraibok kultúrája a nyugoti féltekén besugárzott területeken támadtak. Ott is, mint a perui, bogotai, bolíviai száraz fennföldeken, nálunk az örmény fennföldön és a tibeti fennföldön közel 4000 m. magasságban is voltak kultúrák. Mert Ember privilégiuma a kultúrák csinálása, nem a Természeté. Nem a kalapács formálja a vasat, hanem az értelemtől vezetett emberi kéz. A természet olyan eszköz – minő az agy, a gondolkodás eszköze. Bastian szerint hyle=burok, melyben az entelechia (lélek) jut érvényre¹⁾ A mozgató erő mindig az emberi Lélek. „Nevezzük bárminek – mondja Shakespeare a rózsáról – azért illatos marad és rózsa marad. Mutatis mutandis a lélek akár mentalitás, akár entelechia (Bastian,) akár ágybéli vegyfyolyamat okozója, akár emberi ész vagy Értelem, akár égbeli szikra, mennyei reflex – mindegy a név nem határoz – Lélek az. Független *külön* substantia. Hogy ezt a geografixmusz nem érti s leszólja a bölcseletet, nem olyan baj.²⁾ A rögök között bujkáló futó bogárnak sincs fogalma a Napról, miért legyen egy szegény geografistának sejtelve a filosofiáról?

Mennyire különbözik a francziák szelleme a németek kategorizáló és bölcseledő szellemétől s mennyire tapad még a tudomány is nevekhez – *Reclus* nagy műve bizonyítja³⁾. Az Emberről és Földről írt klasszikus hat kötetes posthumus művével betetőzte korszakot alkotó geogr. működését. Hiába való Hettnerék és a porosz nagy német geográfusok leki-csinylése – Reclus alkotása nagyobb, érthetőbb és actualisabb Ratzel alapvető anthropol-geografiájánál. Ratzel sohasem

¹⁾ *Achelis*: Moderne Völkerkunde 1890. 201. 1.

²⁾ Kíméletből elhallgatom e geografista leventének kirohanását a philosophia ellen. „Chacun fasse son metier: – Les vaches soient bien gardées!” Verbum sat! . . .

³⁾ Érdemeit felsorolja *Achelis*: Moderne Völkerkunde 1890. 86-891.

tudott szabadulni bölcselmi és természettudományi hajlamaitól; nem hatotta át teljesen a magasabb szempontokat kereső s a konkrét tényeket sublimisebb felfogásban bemutató humánus műveltség – ezért oly laza, fragmentárius, széjjelterjengő és általánoskodó, helyenkint aprólékos anthropo-geographiája – míg ellenben Reclus minden természettudományos apparátusa és politikai különködése mellett derékon ragadta meg az emberi geográfiát, midőn az embert művelődési privilégiumában rajzolja a Föld különböző helyein és mindenütt diadalra juttatja az Intellectusát a Természet elleni küzdelmeiben – a valóságos világot, az ember *kulturális geográfiát* állítja szemünk elé, nem bölcséleti igazságokat és természettudományi parafrázisokat, miként ezt Ratzel és utánczóik teszik, p. Brunhes vagy Semple! Ellen Churchill! (Nomen omen.)

Nézetem szerint Reclus Ritter tanítványa, az emberi geográfia tulajdonképeni megalapítója a kontinensen vagy legalább a román világban. Önállóan és függetlenül Ratzel gondolati szövevényeitől s a természettudományi hypnozistól, nevezetesen a porosz naturalista iskola kizárólagosságától. – Történeti és geogr. érzékkel, az ember lényegének átérzésével, hozzá költői stílusban az emberiséget átölelő nemes szeretetével erkölcsi érzéssel írta meg korszakos művét. Halála után jelent meg, így hát persze nem aktuális! Sem támadni nem lehet miatta Reclust, hogy a stréberhad ezzel az *élő* tudós tekintélyeknek hozza meg a várható borra való fejében a hét rétre görnyedt devotiot, – sem dicsérni, mert semmitsem hoz post nubila ez a dicséret a konyhára. Aki azonban a tudományt a tudományért, nem emberek és positió kedvéért műveli: Reclus halála után is déferai nagy lelkének, bámulatatos geográfiai szellemének, a kinek földi életében csak egy nagy hibája volt: nem úszott az árral, saját lábán járt, tulajdon fejével gondolkodott, szerette a Természetet, de még jobban az Embert földi ezerszeres megnyilatkozásában.

Tartoztam e nagy Embernek e kijelentéssel, kit legelőször én választottam meg tiszteleti tagnak, mint a Délmagyarországi természettudományi társaság titkára Temesvárott. Mert úgy is sokat ütötték, üldözték életében, agyonhallgatják most érdemeit halála után, de magasztalni fogják megint, mihelyt a germán tudomány, germán geográfia kitombolta

magát. A harmadik nemzedék bizonyosan igazságosabban fogja megítélni fajunk nagyjait és kellő értékükre szállítja le majd most felszínen levő, ünnepelt reklám és divattudósokat, a tudományos claque-örök és kortársak magasztaló harsonájától elkapatott pseudogeografusokat divatos theorémáikkal, papiros igazságaikkal egyetemben.

Tájékozásul a *L'Homme et la Terre* (tehát az Ember elsősorban kérem!!) Paris 1905. Published by Elisée Reclus hatalmas hat kötetes, gyönyörű illusztrációkkal értelmezett standard jworknak csak rövides átnézetét adom, bebizonyítandó, mennyire eltörpül a nagynémet geográfia, Ratzel, Kirchoff, pláne a porosz iskola naturalista geográfiája (Richt-hofen, Schlüter) s a száraz, szófukar Herbertsonnék compendiuma e kolosszális nagybecsű mű mellett. Gondolatait úgy is felhasználtam könyvemben exceptis excipiendis.

Az I. kötet az ős embert és ős fajtáit mutatja be, a színeseket, törpe népeket, mivelődésüket, az európai nyelv-családokat, a történet előtt való ipáit, forgalmat, művészetet. Előveszi sorba a szociális tényeket, a hideg-meleg, száraz, (55. l.) erdős területek, (81 l.) hegyek, 71.) puszták, barlangok, folyók, (193) ingoványok, szigetek, tengerek és millieuk hatásait s azzal fejezi be az érdekes fejezetet, hogy az ember önmagának is millieuje. Azután következik az emberi munka geogr. képe. A természeti milieu változása, az állatok játéka mind példaadó, utánzás, kölcsönös segítség (141-147) a béke és háború jelentősége. A lakás kezdeteiről és települések történelméről, városokról, falvokról, utakról, ösvények jelentőségéről különbeket tud Reclus, Brunhesnél és Ratzelnél, úgy szinte a kereskedelem, ipar és művészet kezdetéről mond kimerítő dolgokat (200–233.) Díszítés, tatarozás, ruházat és meztelenségről geogr. áttekintést nyerünk. A szociális részben világosan, semmiféle evolutiós erőszakoltság nélkül látjuk a concret adatokat: matriarchátus, patriarchátus, a tulajdon, osztály képződés, nyelvek, írás, vallás és erkölcs geográfiai elrendezésükben vannak feltüntetve. Érdekes az amazonok és gyermek – gyilkosok geográfiája, a clan (törzs) és birtokrendszerek feltüntetése. Reclus orosz forrásokat is használ, miket a tisztelt morfológistáink alig tudnak megérteni p. o.

Miklukko–Maklai Izvestijait (ruszkavo geogr. Obszesztva) is értékesíti, míg Európában legfeljebb az orosz katonai térképeken utazgatnak a keletázsiai utazók s orosz térképeket átrajzolnak németre, magyarra, franciára, a hol éppen híres emberek akarnak lenni. A kormányformák geográfiája is érdekes, mit a porosz geogr. iskola csak erősít. Persze! hogy persze. Sem a növény, – sem állatkörök elterjedésének, így politikai formáknak sincs közük a talaj geognosiájához, miként a fatalisták vélik. A különböző vallásformák ma a összehasonlító vallástudomány problémái. A geográfusnak csak a mit és hol-t kell válogatni belőlük – a többit bízunk a theologusokra. A tetemek fölfalása, halottak, szellemeknek etetése, sírhelyek s azok geogr. formái szintén idetartoznak. A morálról közlöiteket nem osztom Reclusvel.

Igen érdekesek azonban a népvándorlásokról tett megjegyzései, a geogr. tájékozódás történetére (323) az Észak és Dél, Kelet és Nyugat közötti nagy különbségére, de főleg a culturák geogr. elterjedésére vonatkozó tételei. (343) A 7000 éves hamito-semita civilisatió a Nílus völgyében, Palesztinában és a Perzsa tenger mellékén és öbleiben volt honos. A 4500 éves mongol civilisatió belső Ázsiában és Turánban és a Fekete tenger körében. Útjaik elhatottak Afrika keleti, a két India és Indonesia partjaira. A 2500 éves civilisatió és utjai a Ganga és chinai alföldjein tömörülnek, a 600 éves civilisatiók Európára, Északi Afrikára, Mexicóra, Peru, Bolíviára terjednek. Ez új geogr. felfogás. A civilisatió útirányai R. szerint 7000–300 éves culturák idejével fordított viszonyban állnak. Mennél régibb a kultúra, annál kisebb utakat tett meg a Föld felületen, legtöbbre ment úthálózatával Európa újabb 300 éves kultúrája.

Majd Eran, Kaukázus, Frat-Tigris völgy, Phónika–Palesztina–Egyiptom, Lybia, Hellas és szigetvilága, Róma, China, Hindustan régi culturgeográfiáját írja le Reclus nem a történész, hanem geográfus látószögében. Például a településeket Pamir körül az aryanismust, Perzsia mint geogr. kultur egységet. Az elátkozott kulturátlansivatagot közép Ázsiában. Örmény csatahelyek örmény és eráni utak hajdan stb. Syrdarja és Amu-darja culturalis fókusai. A víz keresés és

elárasztás története. Utak a Parapomizuson és hatásuk Indiára. Iran és Túrán ellentéte. – Elam történeti hatása. Az ékirások és rovott betűk Perzsiában. Gazdasági eszközök Eranban. Keleti vallások. Kaukázus culturgeographiája, mely ránk magyarokra fontos 461. 1. A Kaukázus utjai, néptörzsei kapcsolatban a régiekkel. Örmény és szemita kultúrkörök. A föld birtokba – vétele. Akkádok és szemiták kölcsönös hatásai. A szemiták és a paradicsom őshelye. (449) Tutajos hajózás 507. Diluvialis legendák Chaldeában. A régi és mai Babylon. Bábeli torony és a babylonok csillagászati tudása. Sargon palotája. Ninive és Aszur művelődése.

Körülményesebben közlöm az I. kötet tartalmát, hogy fogalmát adjam annak, mikép értelmezi Reclus *az emberi és kulturális* geográfiát? A többi öt kötetben Reclus mindazt tárgyalja az ember földi ténykedéseiből, mi geographiailag érdekes. Nem események, hanem tények, gondolatok, művészetek és felfogások geográfiáját közli velünk – ez az, amit én emberi geográfiának tartok. így a II. és III. kötetben a Kelet, Hellasz és Róma múltjából ragadja ki a geogr. nevezetességeket p. o. phenikiek utjait, a szyr partok forgalmi jelentőségét a múltban s jelenben. A Hetiták problémája, kiket a magyarokkal szeretne Földes azonosítani. Palesztina néprajzolatát, zsidók vándorlását, monotheista vallások keletkezését A Kelet ethnographiája, a föld hatása vallási denominációk kiszínezésére, a régi jeruzsálemi templom bemutatása (félíg görög, félíg assyr), a hymarita építkezés, műveltség, Egyptom régi kulturális geográfiája, a gazdasági és szerzők, luxus cikkek geográfiája, az egyiptomi eszmekör keletkezése s geogr. elterjedése, a pyramisek kérdése (197), csillagászat, idegenforgalom bemutatása mind geogr. látószögben bemutatva. így Lybia, Szofala, Niger és Barka szereplése az őskorban. A görög társadalom konstrukciója bizonyára fontosabb az örökké hangoztatott ó topographiánál. A hellén hajózási technika és utjai, népkeveredés a szigeteken, az Argonautak útja, dórok betörése, jon, dor és aeol típusok geogr. hősei, a görögök gyarmatbirtokai, műiparuk, Athén művészete és geogr. cyklusa, a hazaszeretet s a görög szellem diadala, hatása a szomszédos népekre. Karthágó jelentősége, a klasszikái társadalom összetétele. Róma geogr. növe-

kedése, világharca a punokkal, a római patika, gazdagok uralma, társadalmi dulakodások, Pompeji, mint a római városi élet bemutatója, Róma s az Alpok legyőzése, terjeszkedés a Rajna, Rhone, Garzonne és Duna mellékére, a gallkeltak vándorlása, kultúrája, Nero az aristokratia letörője, a barbárok viszonya Rómához, a zsidók kiirtása, római úthálózat a Földközi tenger körül – mind geogr. téma.

Így tárgyalja India, China és a távolabbi kulturális körök geogr. érdekességű témáit, az az olyanokat, melyeknek telluris, nem localis hatásuk és jelentőségük volt az *emberiség* történetében. (III. k.) Például: régi ázsiai utak, elpusztult és romvárosok, fűvellő térségek, a selyem-útja, ősbányászat az Altaihegységben, mongolok és China (a magyarokat érdeklő fontos perspektívákkal!!) – Kínai fal, Tibeti cultura China ősi műveltsége és terjedelme, a sárga Föld (Richthofen állítólagos dicsősége!!) vidéke, Kína földbirtok-harca, ősök tisztelete, Confucius jelentősége. Japán őslakói s jelen conventionalis typusa. A Dekani felföld s Aryavarta (Hellwald szintén így tárgyalta Indiát cultuurhistoriájában 1876.) Ceylon pompája és a Vedák. Hindu typus. Kutatások India folyóvizeinek forrásvidékein. A Vedák költészete – Hinduk és babyloniaiak. A Rig-Veda geográfiája. (114.) Hindustan vallásai. India tőiténeti útjai. Kasztoz geogr. szempontból. Nyugati uralom Indiában. Hellének és Hinduk. A hindu ókori hajózás, mai continentalismusának okai, a budhismus geogr. elterjedése. A maláji, khmeri, madagaszkári civilisatio. A távoli kelet ethnografiája (221) ma és hajdan.

A kereszténységgel (III. k. 3. fej.) a modern cultura geográfiai kérdéseit kezdi fejtegetni. E szakaszban igen érdekes Roma és Iran a buddhismus és manicheismus küzdelme, mert geogr. következménye volt a gondolkodás megváltoztatásában. A hierarchiát azonban csupán a kapzsiság és pénzhajszolás szempontjából megítélni, mert Sophocles Antigonejében azt mondja: ΤΟ μαντ'κόν ἴαρ πᾶν φυλακῆ'ορον ἴ'ενο; (Antigone 1055. vers)¹⁾ – elfogult álláspont. Végére mindenütt emberek állnak az eszmék szolgálatában s az emberek

¹⁾ *Reclus* i. m. VI. 420. Ellenkezőjét vitatja *Lippert: Geschichte des Priestertums* 1884. I. 515. II. 675.

között vajmi sok a piszkos jellem, de éppen e piszkosak miatt eltagadni a hierarchiától minden nemesebb, humánus föllendülést és jobbra törekvést – szintén vastag elfogultság. Az antizemitizmusz épp oly utálatos, mint az antichristianizmus, mind a kettőnek: zsidó és keresztény világfelfogásnak történeti létjoga van, melyet respektálni kell, nem szidalmazni. Tudományos kérdéseket ridegen és igazságosan kell kezelni, még Reclusnak is, meg bármelyik sociologus geográfusnak, ha meghallgatásra, capacitatióra apellál.

De abban igaza van Reclusnak, – a hellének mfívcvészetete nagyot esett a kereszténység első puritán századaiban, minek geogr. következményeit egész Európában lehetett észrevenni. A hit és tanítás középkori egységének szintén roppant kihatása volt a középkor népeinek világfelfogásában. Csak így lehetett eltüntetni a klasszikái kort és egy új emberiséget teremteni a continensen. Az ilyenekben látom én – persze gyarló eszemmel, – az isteni Gondviselés vezető kezét az emberiség nevelésében és a jövő századok előkészítését. Középkor nélkül nincsen a germánság, románság, keresztény és mozlim világ közötti ellentét s a nyugateurópai gondolkodás kialakulása, melylyel manapság a fehér ember a világot hódította meg. Igen fontos e népvándorlás európai útjának fixirozása s az európai népek kicsirázásának története a geográfiában. Többi között akkor tűnt el a burgundi s räthinemzet – előállott a francia, angol, magyar és román nép. Új szempont a magyar Alföldet mint a költözőkődő népek pihenő helyének (repos) bemutatni (333) s igen figyelemre méltó, hogy a frank katona haját épp oly varkocsba fonta füle mögött, miként a magyar juhász. Ez tehát *nem* ázsiai hagyomány. (339) A császárság és pápaság geogr. kulturális hatása szintén a III. kötetben van méltatva, valamint az arab-berber világ kulturális cyclusa. A normanoknak és karolingoknak e nagy ethnologiai és történeti átalakítóknak külön fejezet jutott. Külön e kívül a lovagkorszak, szerzetességnek a keresztes hadjáratoknak s velők járó culturalis és geogr. változásoknak. (Település, művészet, városok geográfiája.)

A IV. kötet a középkori városok geográfiáját méltatja, a román és germán kultúrkörök mérkőzését, a gótika geogr. menetét Európában – ugyanakkor a buddhizmus diadalmas-

kodását Ázsiában. A mongolok, törökök, khinaiakról külön fejezet szól. Úgyszintén a geogr. felfedezésekről s a nyomukban támadt renaissance hypnozisáról, a mely tabula rasát csinált a régiből, de a protestantismussal karöltve a nemzetek individuális kifejlődésére adott alkalmat – így tehát elsőrangú tény a mi continensünkon. Ehhez fogható csupán a gyarmatok kezdete a külső világrészeken s a velők kapcsolatos társadalmi, vagyoni és *nemzeti* átalakulások Európában. XIV. Lajos korának polit, hatását egész Európa érezte. Napoleon előtt ez a korszak csinált legnagyobb territoriális beosztásokat, társadalmi felborulásokat és gazdasági reformokat. Ennek jönnie kellett, hogy a francia forradalom végezzen a középkor eszmeköreivel s új polit, és geogr. constellatiókat vetítsen Európa és Amerika földjére.

Az V. és VI. kötet a modern kultúra geogr. tényeivel foglalkozik. La *Geographie n'est autre chose que L' Histoire dans L' Espace*, de mérne que L' Histoire est la Geographie dans le Temps.¹⁾ jeligéjéhez híven Reclus a forradalmak világútját ecseteli, a nemzetiségi kérdést, melynek túlhajtása a nemzetköziséget szülte, az amerikai négerék és orosz musik felszabadítását, Napoleon korát, ki nagyobb geográfiai átalakító volt a geomorfologusok valamennyi dogmáinál, majd Itália és Magyarország növekedését (V. 147.) A keleti kérdés, Chinának és Oroszországnak a történelem arénájába való előnyomulása, Japán kulturális frontváltoztatás s az Unió rohamos megizmosodása mind szigorúan geográfiai és történelmi themák, melyeknek semmi közük a geomorphológiához, mert az emberiség történeti rythmusainak akkordjai — szellemi, tisztán emberi, nem geophysical tények. A Tökének megjelenése a népek életében s a geográfiában oly mélyreható s a morfológiától annyira különálló szociológiai tény, hogy föld, állam és népátalakító hatalmát most még meg se határozhatjuk. Ez és az emberi tudás osztotta fel a világot, Afrikát, fél Ázsiát és Óceániát; ez kerítette az oroszok hatalmába Ázsiának harmadát s megkondította a nomád népek,

¹⁾ Hasonlóan nyilatkozik *Kapp*: „Die Geschichte ist in ihrer höchsten Auffassung philosophische Geschichte oder Politik, und ihre Vorschule ist die Erdkunde”.

törökök, mongolok, színesek feje fölött a lélekharangot. Szuez áttérése, a spanyol köztársaságok szövetkezése, a germánok felülkerekedése az Atlanti ocean északi partmellékein, a közép-európai szövetség, I. Ferenc József providentialis szerepe az osztrák-magyar monarchia föl lendítésében, a törökség lassú kiszorulása a keresztény Európából, földségeket átszegő vasúti és az oceani hajózás világvonalai; világtermelés és világforgalom, a népek részvétele a globus hatalmi ügyeiben, a városok hallatlan térfoglalása, a világot átölelő pénzügyi világ ligája s a modern rabszolgaság mozgolódása, ez eddig ismeretlen geográfiai Hatalom deszpotismusza ellenében, a népek sindicatusa és a világbéke kísérletezése – mind a modern kornak történeti és társadalmi rezgелődései, amelyek geográfiai kifejezést is nyernek.

London, Paris, Berlin isochron-hálózata jobban beszél az ember, jelenleg a fehér fajtának szellemi fölényességéről, mint ezer anthropo-geographia. A városok társadalmi élete a glóbuszon sohasem volt oly mértékadó s kiható a kultúrában, politikában, jogrendben, mint jelenleg és sohasem voltak a földszínen oly nemzeti egyediségek és terepélyes culturalis és hatalmi körök, mint jelenleg. Ratzel jövendölése, hogy a népek háborúit földségek háborúja váltják fel, már is beteljesült. A földnek két legsűrűbben lakott s legnagyobb faji egyedisége a mongol és fehér farkasszemet néznek egymással. Másrészt sok jel arra vall, hogy a túlnépesedett és túlannművelt Európa egyensúlyában megrendült. Az angolok hatalmi gőgje, a szlávok deszpotizmusza s a rémségesen terjedő nacionalizmusz és pauperizmusz ideges rángatózásokat okoznak a fehérek társadalmában. Félő, hogy erősebb egészségesebb fajtának támadására megtántorodik a culturalis colossus. Reclus VI. 179. közölt térképe szerint hasonlíthatlanul több a despotikus államforma a keleti csoportban, mint a parlamentáris vagy köztársasági; a nyugati földségi csoportban és a Csendes óceán nyugoti keretében pedig a köztársasági államforma a praedominans. A *nevelés*, társadalmi tagozódás egészen új keretekben mozog.

Mindezt csak azért hozom fel, hogy nyilvánvalóvá tegyem a felfogás különbségét Reclus és a germán geogra-

fusok között. Másrészt, hogy az emberi geográfiának gazdagabb, érdekesebb, aktuálisabb programját tüntessem fel, de főleg azért, hogy rámutassak a mélyreható *különbségre*, mely *naturalista* és *emberi* geográfia között ez idő szerint fennforog. Amannál csak *a Föld*, ennél *az Ember* első sorban a geográfiai kutatás, érdeklődés tárgya.

„Minden tudomány, mely emberrel foglalkozik, mindig az Embernek ad elsőséget”, – mondja Ratzel (Anthropo-geographie I. 19.) csak a geografizmusz veti azt sutba. Reclus Elisée továbbá geographiai *tényeket*, a népek, nemzetek *állapotait* írja le, a mint azok az *emberi értelem* kezdeményezésével s a lakóhelyek, geogr. területek *felhasználásával* az emberiség geogr. és történelmi energiája folytán előállottak és a Föld felületén jelenleg jelentőznek. Egyúttal projiciálja az emberiség létküzdelmének kulturális és boldogulási harcának jövő kilátásait, amennyiben azok a geogr. történelmi társadalmi és gazdasági constellatiókból sejthetők. Mindig a *Hol* és *Miként?* kérdése tolu el s az emberi cselekvés indítékait nem a Természetben, hanem az Emberben találja Reclus. Homlokegyenest ellentétben a monofiziták felfogásával, kiket voltaképp csak a Föld physikai élete érdekel, az Ember rajta másodrangú thema (Schlütter, Richthofen, Brückner) vagy pedig kategorizáló általános tételeket összpontosítanak, miként Ratzel Reclus concretizmusza helyett. Miként a történetírásban, úgy a geográfiában is a t. i. természettudományilag megrontott geográfiában ezentúl csak *a tényekre* kell szorítkoznia a geográfusnak, hogy bele ne essék a történelmi hisztorizmusz példájára a geográfia feladatát szem előtt tévesztő *geografizmusz* kátyújába, magasan lobogtatva Aristoteles jeligéjét: – Az ember *politikai*, társadalmi *Lény*.

Reclus szociológiai fejtegetéseivel azonban *nem* értek egyet.¹⁾ *Magyarország*on csak oly szociális fejlődés lehetséges,

¹⁾ Az állam az emberiség kulturális fejlődésének rezultánsa. Ezt mir nichts dir nichts (illetőleg Mir Alles!) felrúgni nem lehet. A természetes népek államtalanságára sem lehet visszavezetni a kulturnépeket. Plato Politeaja, Morus Tamás Utópiája, Campanella: Civitas Solis, Saint-Simon Iparos állama. Cabet; Ikariája. Fourier Phalanster országa –

mely *számot vet* a magyar nemzet történelmileg külön kialakult *egyediségével*, nemzetközi helyzetével az ó specialis ethnikai, társadalmi és kulturális viszonyaival. – A kárpáti királyságból par la tour main nem lehet sem szövetséges köztársaságot sem a nyugateurópai szocializmusz kaptafájára húzott szociális országot csinálni – e királyságnak *összeomlása* és a királyság védő szárnyai alatt élő nép-egyediségek feláldozása nélkül. Politikához semmi közöm, mint geográfus beszélek.

utópiák. A democratia túlhajtása: demagógiára és ochlocratiara vezet. (Roma példája.) Az ökölnök politikája pedig, mely a proletariátust rendnek, nem *állapotnak* tekinti, a szabadsághoz szokott kultúrnépek előtt visszatetsző gondolat. A proletariátus *nem akar* rendi osztály *maradni*, hanem *jobb* létre kívánkozik. Segíteni kell rajta! Ez humanizmus és politikai okosság követelménye, de kulturális, gazdasági és humanitárius, nem forradalmi úton. Nincs olyan gazdasági situatio, melynek proletariátusa ne legyen, de nincs olyan proletár sem, ki gazdag ember nem szeretne lenni. Az ember és munka „szeretetével” (nem kötelességszerű végrehajtásával) e cél el is érhető, mit Amerika és China példája tanít. Abban legyenek solidarisak a nemzetek, hogy gyermekeiket erkölcsre, dolgosságra, méltányosságra és emberiségre neveljék világszerte, mit Reclus művének utolsó fejezetében sejdít és akkor talán ki lesz küszöbölve a proletariátus, pauperizmusz a Föld felszínéről, íme *nevelés*, tervszerű szellemi *akarás* (nem ám geomorfológia) készíti elő az emberiség jövőjét!! *Henne am Rhin*: Die Kultur d. Gegenwart, Vergantheit u. Zukunft 1890. II. 177. 1.

IV. Fatalizmusz a politikai geográfiában.

A geográfia a térbeliség tudománya, a történelem pedig az idő tudománya. A szemléletnek e két formájában játszódnak le az emberi cselekedetek. A geográfiában a térrel küzdök ember, a történelemben pedig az idővel áll küzdelemben, mert a múltból jelent csinál. Mindkét tudománynak közép-pontja az Ember, a föld a lakóhelye csak kerete, színtere cselekvésének. Mindkét tudományban az emberé az elsőség, második hely a Földé.¹⁾ Mégis a divatos felfogás úgy a történelemben, mint a geográfiában az, hogy a mellérendelt, passiv elemet, a keretet, a glóbuszt elsőrangú tényezőnek teszi, nem pedig az eszmélő és tervszerint cselekvő embert. A történelemben ez a fonák irány hisztorizmusz, a geográfiában morfológizmusz és evolutionizmusz, mely mindenben fejlődést és természeti törvényszerűséget szeretne látni, akár megállapítható az, akár nem, p. o. a szellemtudományokban, a jogban, erkölcsben, vallásban és művészetben, de főleg a politikában, mely par excellence emberi tudomány, hiszen az ember Ζωον πολιτικον.

A politikai geográfia az erőviszonyok mérlegelése az emberiség létérti küzdelmében, kell tehát a geográfiai térszint respektálnia; de az neki csak ösztönzéseket, perspektívákat nyújt; az intező és kieszelő maga az Ember.

Fatalizmusz eszerint mindent a föld physikai szerkezetére és külső habitusára visszavezetni, mint azt p. o. Richt-

¹⁾ *Cultur* d. Gegenwart. Systemat. Philosophie 1908. 269.

hofen teszi, midőn a településeket direct a forgalmi utakból s a gazdasági meg culturális fokozatokat a föld physiographiájából származtatja.

Appenzell kerületben például éppen az úttalan magas havasi legelőket szállották meg legelőbb, azután került a sor a völgyekre. Igen sok ó- és középkori város a védelem szempontjából megközelíthetetlen, kietlen helyen támadt. Járatlan erdőkben szerzetesek csináltak legelőbb telepítéseket és ezek nyomán alakultak községek. Európa IX–X. századbeli községeinek több, mint fele egyházi telepítés¹⁾. Richthofen és társai teljes híjjával vannak a történelmi perspektívának, nem lehet tehát tőlük rossz néven venni, ha a történelemben járatlanok. Ipari, gazdasági, forgalmi városokon kívül továbbá vannak politikai városok p. o. vásárok kijelölésével, áru-megállító joggal bírók: vagy szent helyek Mekka, Edzmiadzin, egészségi, temetkező, kerti városok stb.²⁾

Sok város fejedelmi parancs-szóra lett p. o. Peterburg Oroszországban, Alexandria Egiptomban, Karlsruhe Németországban; kongressus határozatból p. o. a brazíliai szövetséges államok fővárosa; vagy államférfiak akaratóból p. o. Washington Észak-Amerikában; Cambera Austráliában.³⁾

Geographische Verhältnisse allein können keine Siedlung entstehen lassen, wenn nicht menschliches Eingreifen diese Vorzüge erkennt und ausnützt – mondja Hassert.⁴⁾ mit különben Ratzel és minden józan eszű geográfus már régebben állított, hogy föltétel és föltételező kell község alapításához. Legtalálóbban fejt ki a városok geográfiáját a halhatatlan Reclus: La géographie n' est pas chose immuable, elle se *fait*, sera fait tous les jours, elle se *modifie* parla *action* de l'homme.

Így a modern forgalom Richthofen doctrináriusságát gúnyolva sokszor szándékosan kerüli a természetadta kedvező föltételeket s miként a folyók sziklagátok áttörésénél a leg-

¹⁾ *Hausrath*: Pflanzengeographische Wandlungen im Deutschland 1911. 97, 110, 1. *Schöne* Polit. Geogr. 1911. 21. 24.

²⁾ *Reclus* V *Homme et la terre* V. 351–376.

³⁾ *Brunnes*: Geografie d'el' homme 229. 1.

⁴⁾ *Hassert*: Die Städte 1907. 11, 28, *Ratzel*: Polit. Geogr. 1887, 346 1. *Reclus* V. 335.

közelebbi irányt választja. – A mi két galíciái vasutunk nem a kényelmesebb hágókat használja fel, hanem oldalas völgyeken át lépi át a Kárpátokat (Vicsa, Olsava). A gott-hardi vaspálya sem a hágó alatt, hanem odébb töri át az Alpok gerincét s ezzel 1 kilométernyi emelkedést takarít meg. A Simplon vasúti tunnel elkerüli a természetes utat és úgy-szólván völgyi vasút. A Tauer hegységen alatt vezető tunnel 64 kilom.-rel megrövidíti az utat Münchenből Triesztbe¹). A szibériai vasút úttalan, kietlen vidékeken 13V₂ nap alatt teszi meg az utat Berlinből Dalni-ig a Pecsili öbölíig. A bagdadi vasúton 9 nap alatt lehet majd Londonból Bombayba jutni, holott a rendes tengeri út Szuezen háromszorta annyi ideig tart. – Az afrikai, amerikai transcontinentalis vasutak mind « azt bizonyítják, hogy Richthofen fatális természeti lekötöttsége kényszerítő ok lehet a nomád, vagy primitív népeknek, de nem irányadó többé *ma* a kultúrembernek, ki az útnak rövidségét és a közlekedés gyorsaságát keresi s technikai tudásával mégis találja. Már pedig Richthofen és iskolája folyton ismétlődő természettörvényeket keresnek. A forgalmi geográfiában ezek után hiába keresik. Ott az emberi elme és technika a fő fórum, nem a természet²). A hajójáratok és vasutak kombinatív összekapcsolásából Dél-Amerikát akarják közelebb hozni Marokkón és Zaharán át vezetett vasúttal (800 millió fr. költségen) a Braziliába induló hajókkal, amiért egy hét alatt (tengeri út 4 nap) jutnának Spanyolországba a brazíliai és argentinai árúk. Ugyané vonal Rio de Orotól Szenegambián át St-Louis, Dakar érintésével Felső-Guineát, Bathurst-ot érintené, lehatolna Déli Afrika szélén a német, portugál és angol gyarmatokon át a délafrikai köztársaság kulturális területéhez s így Afrikát a Fokváros – Kahira vonallal együtt erősen odaláncolná Európához és azt kontinensünk élelmező és nyersszállító földséggé tenné, ami életkérdés leszen maholnap a városok tömörülése s az ipari munka többlete mellett. Európában nem lesz elég élelemtermelő munkásunk, amiért Afrikára kell majd szorulnunk. A tripoliszi háború szintén a messze jövőről való gondos-

¹) *F. Hahn*: Die Eisenbahnen 1905. 47. 107–135.

²) *Schöne*: i. m. 78-81 l. 197-199 l.

kodásának egyik alapja, mint az ember geogr. belátásának és akarateréjének tényadata. Az ember tehát fölhasználja a geográfiai elrendezés és plasztikai fölépítés tényeit, de a maga tudásával diadalmaskodik rajtuk. Azért fontosabb az anthro-pogeografia, mint a geotektonika, amint fontosabb a gótikus kölni, milanói remekmű végrehajtása, mint az építés anyagának ismerete. Eszme a fő! „Szó (és természet) eszme nélkül menybe nem hat!” (Hamlet IV.)

Hasonlóan eredménytelen báró Richthofen másik kísérlete – *természetes* útvonalakat és okokat találni, melyekkel az ember „mozgási tünetényeit” a „vándorlást” lehessen alaptörvényekre visszavezetni¹⁾. Állatokra, növényekre, helyen való természetrajzi okoskodás az, de emberre, ki maga legtöbbet tett és tesz valamely vidék növény és állatjellegének megváltoztatására és széjjel hordja a neki tetsző állatokat és növényeket a világ minden sarkára, a löszvidékek felfedezőjének törvénye, nem törvény, még valószínű inductio sem. R. mindig elfelejti, hogy a geográfiai biológiában az állatok és növények változásai a természeti erők és a környezet összegéből állanak elő $B=T+K$, míg embernél ezeken kívül egy nagyobb faktor az esze lelke is hozzá járul, $L=T+K$, de $T=K$ és így az ember cselekvésének tényezői $E=T+K+L=2T$, testi és lelki természet, miről persze a monizmus hallani sem akar.

A politikában továbbad nem mindig éhség, vízhiány, klímaváltozások, vagy egyéb természeti okok döntenek, hanem a vezető férfiak szelleme és *akarata*, kombináló századokra tervező cselekvése. A vándortömegek mindig nagy emberek vezetésére bízzák sorsukat s ezek értelmi belátása dönt, nem a Természet.

N. Károly, Julius Caesar, Nagy Sándor, Napoleon, Árpád, a híres spanyol conquistadorok Cortez, Pizarro Amerikában, Cecil Rhodes Dél-Afrikában és felfedezők minő Colon, Peary, Nansen, Amundsen, Sveen Hedin a geográfiai tér

¹⁾ *Reclus*: i. m. I. 197-199 1. Edmond *Demolins*: Les grandes routes des peuples.

Ratzel: Anthro-pogeogr. 1912. II. 412. 1.

nagyságával birkóztak meg, mit a kis geográfiai méretekhez szokott geográfiai kishitőség nem most megtenni. Magyarország dirib-darab törzsei geográfiai parcelláikon be nem látták, föl nem fogták a leendő Magyarország térbeliségének foglatát, amit Árpád elméje és ivadékai beláttak. Voila! Ezért győzött Árpád 200,000 főnyi csapata. Ezért lett elsőrangú óceáni és gyarmatosító hatalom Anglia, mert tovább ért a geográfiai tekintete¹⁾ s politikai számító belátása, mint a continentális népek esze és akarat ereje. Ezért ura a Földközi tengernek és Indus óceánnak, ahol voltaképp nem is lakik, csak időzik, mert mérlegelni tudja a geográfiai térbeliséget és politikai conjuncturákat. Az ember esze tehát a Hatalom és szolgálja a Természet, amely déferai ennek az átható Értelemnek és Akaraterőnek. Nem fordítva.

A monismusnak igaz, nem kell a talentum, mert az embert olybá veszi, mint egy jurakorbeli repülő gyíkot, csakhogy nem arról van szó, mit tart a doctrinariusság, mit a fatalista tudomány, de mit mondanak a *teliaris tények*? Ezt Brunhes is elismeri, pedig Hettner rossz néven vette tőle e tudományos igazság constataását, hogy az ember körül csoportosuló geogr. tényeket más szempontból kell tekinteni, mint a physical geográfia tényeit. A kutatásnak nem szabad megelégednie a tények megfigyelésével (observer), hanem el kell azokat különíteni a psychologia hatásaitól . . . ne peut pas se contenter de les observer en eux-mêmes (csak magukban!) elle doit observer et discerner l'effet psychologique . . . Sohasem szabad elfelejteni, hogy az emberi geográfia tényeit sem teljesen magyarázni, sem alárendelni nem szabad geográfiai okokból – a geográfiai okok lelki visszhangja magyarázója (retentissement) pedig az emberi lény (l'être humain) az ő megítélése, különleges óhaja, szükséglete vagy akarata. Bajos eltalálni, hol a határ a természetes okok és az ember öncselekvősége²⁾ között.

¹⁾ *Kopp*: Vergl. Erdkunde in wissenschaftliche Darstellung 1868. 562, 564, 621. Akkor a kulturgeográfiát mondták tudományosnak, ma a naturalista geogr. mondja magát annak.

²⁾ *Brunhes*: La Géographie humaine 1910. 786, 787 l.
v. ö. *Hettner* elitélő szavait a Geogr. Zeitschrift-ben 1911.

Az ember értelmi erejénél ma és minden időben a forgalmat hatalmi és kulturális vágyainak kielégítésére használja föl. Ratzel könyvet írt a fölszíni formák politikai hasznáról, Helmholt ezekre alapította a világtörténelem megírását, de csak deductiv úton. Inductióval az emberi akarat és történelmi fordulatok kiszámíthatatlansága miatt nem lehet a politikai geográfiában boldogulni, csak deductióval. Legfeljebb perspektívát nyújt a geográfia a jövőre, de bizonytalan. Példa rá Velence, amely forgalmi eszközeivel és szellemi fölényével (Kultur-Überlegenheit, Ratzel) az Adriai és Aegei tengert birta és háborúkat viselt continentalis hatalmakkal, ma azonban háttérbe szorult. Oroszország vasutjai és csatornái segítségével lett óriás continentalis hatalom, mire senki sem gondolt, amint az Északamerikai Unió ugyanezekkel gazdasági versenytársa lett Angliának – az óceánokon. Az utóbbi szintén transcontinentalis vasúttal akarja biztosítani magának dél és keleti Afrika uralmát és minden áron azon lesz, hogy a hedszaszi vasutat és az anatóliai-bagdadi vasutat is, miként régebben a Suez csatorna részvényeit – kezébe kaparíthassa. A mezopotámiai vasút végszakaszát már is angol pénzen építik és Perzsia parti melléke szintén az indiai birtoka érdekében angol befolyás alá került. Tibet és Pamir forgalmi útjainak egyik fele szintén az övé. Másfelől Oroszország hasonló módon a forgalom észszerű felhasználásával terjeszkedik belső Ázsiából India felé. Nem a Föld diktál tehát, hanem az Ember politikai érdeke, technikai tudása és hatalmi aspirációja¹⁾.

Ez itt egyszer s mindenkorra meg legyen jegyezve, a mi különben e könyv figyelmes olvasásánál mindenki előtt eddig nyilvánvaló volt, hogy nem kicsinylem én a technikai tudomány jelentős szerepét a geográfiában, sőt mindig azt hangoztatom: az ember értelmi és technikai tudásával véssen erőt a Természet akadályain s a kultúra nem egyéb, mint az ember eme diadala a környezetére, a geogr. milieu fölött. Az emberi geográfiának igen fontos részét, külön szakosztályát a *technika* vívmányai teszik, melyekkel az ember geogr. hely-

¹⁾ Ratzel: Politische Geographie. 1897. 425 1. Ratzel: Anthopographie 1912. II. 261-348.

zetét értékesíti – és aki ily közreműködésével hasznára válik a geográfianak s a föld felszíni átalakítás munkájának p. o. Lanfranconi, Vásárhelyi a Tisza–Duna szabályozásánál, Wein Aurél, Majna a Duna, Tisza kipartolásával, Nyirédi Géza az ecsedi, Dános Miklós a Blattai mocsár eltüntetésével, Kvassay, Bogdánffy, Hieronimy stb. kiváló technikusaink jelentős geogr. techn. munkálkodásokkal – azok előtt én *mély tisztelettel* kalapot emelek. Nekem csak a *geografizáló* technikusok és geológusok ellen van kifogásom, kik egyszerre két malomban örölnek s így mindent elrontanak. Ahelyett hogy fontos stúdiumukat fejlesztenék, egyszerre két, néha mint tanárok, bányamérnökök három sőt több nyeregben akarnak ülni és irányadó szerepekre vágyakoznak mindenhol. Mégis legszívesebben geográfusok szerepében tetszelögnek.

Micsoda arrogancia lenne geográfus részéről, ha geogr. diplomájával misézni, operálni tunnelt, hidat, vasutat akarna építeni, jogi tudás nélkül szociológusnak mondaná magát? Quod uni iustum etiam alteri aequum. Maradjon kiki a maga körében és bőrében, ahol szükség van talentumára, munkájára. Jusson másnak is kenyér.

Hogy mennyire nem törődik a politika a felszín (tér-szín) alakulataival, csupán a térbeliséggel és hatalmi vágyakkal, kitűnik bármelyik politikai térképnek a tektonika, képpel történt összehasonlításából. „Das Leben unterwirft sich dem Boden, nicht umgekehrt”²⁾.

Valamint egy hatalmas erdő öv szeli át az európai continenst tekintet nélkül arra, hogy pateozoósz romhegyeket, harmadkorú üledék, vagy mezozoósz rónarétegeket talál útjában – úgy a Kaukázust többféle néptörzs lakja, mint a hány napja van az esztendőnek. Az Alpokban olaszok, franciák, németek, szlávok lagnak, a Kárpátokban ruthenek, tótok, rumének és székelyek. A Balkán félszigeten minden állítólagos geológiai egyfélesége ellenére (Suess dinárai tyusa) szerb, bosnyák, horvát, bolgár, albán, görög, hellén népek helyezkődtek el. Romániát egy csöppet sem zavarja függet-

¹⁾ *Andrée*: Geographie d. Welthandels 1910. 263. (Kitünő mű!)

²⁾ *Technische Monats-Hette* Stuttgart 1912. Sok értékei technikai-geogr. közlést hoz.

lenségében, hogy nagyrészt az orosz táblához s hogy a Kárpátok gyűrődött felületéhez tartozik. Az u. n. orosz östáblán ma geológiai értelemben véve a felszíni egységet németek, lengyelek, oroszok, zsidók és osztrákok osztoznak. Az a nagy vagyonos kulturális kör, mely földségünk leggazdagabb népeit fogja körül s ura az iparnak és az óceánnak u. m. Anglia, Dánia, Német-Alföld és birodalom, Belgium, Franciaország és részben Csehország absolute semmit sem törődik talajának morfológiai különbségével, mert itt tudás, akarat, munka diadalmaskodtak az élettelen rögökön, melyeken a népek kultúrmunkája folyik. Az osztrák-magyar monarchiának fölépítésében 3-féle gyűrődés, 2-féle massivum, kétféle síkság, háromféle klíma u. m. continentális, tengeri és hegyi klíma vettek részt, 17-féle nép lakja – mégis külön államegység gyanánt szerepel Európában. Észak-Amerika mindenféle klímát, rögös, tönkös régen és újabban gyűrődött, üledékes és nem üledékes gyüretlen vidékeket foglal magában, – különböző népei mégis a szövetséges köztársaság és gazdasági egység *eszméjében* találkoznak. Ha a Természet diktálna, nem pedig az emberi intelligencia, az Eszme: nem lehetne itt még oly természeti egységet sem elképzelni, minő p. o. az óceánokban tapasztalható, ahol az egyforma hideg víz egyféle állatoknak nyújt megélhetést a trópusok és sarki tengerek mélyében egyaránt.

Teljesen figyelmen kívül szokta hagyni a morfológiai fatalizmusz a *birtok megoszlásának* fontosságát, mire Meitzen figyelmezteti. Az u. n. szabályos települések p. o. a keltáknál, Westphaliában stb. nem a térszínnek, hanem a birtoklás szabályos eloszltságának következménye, a települések szabálytalan eloszlása ellenben p. o. Angliában a feudális nagybirtok túltengésének következménye. A mi Alföldünkön szintén nem annyira kutak és legelők, mint a birtokok eloszltságának módjától függ a falvak, községek elosztakozás-módja. így tehát *első ok* az enyém, tied fogalma: *a szociális* tény, nem pedig a természeti adottság.¹⁾

¹⁾ Meitzen: Siedlung u. Agrarwesen der Germanen Slaven Finnen 1885. Reclus: i. m. VI. 271.

A természettudomány ezenkívül szinte célzatosan kerüli a *háborúkat*, melyek állandóan izgalomban tartják az emberfajtákat, főleg a színeseket. A térérti küzdelem leghatékonyabb kifejezője a háború s az iránt tisztában van mindenki, hogy egy nyert csata többet ér minden morfológiai spekulációnál. A nagy hódítók előtt csak a hatalmi cél lebegett, tehát akarat és *megfontolás*, midőn világbirodalmakat összehódítottak – a terület *physicuma* nem jött náluk számba, amint Kyrosz, N. Sándor, Batu khán, Napoleon stb. esetei bizonyítják. A geogr. előnyöknek felismerése szerepelt ugyan ösztönzőnek, de mindig ember volt, ki az előnyöket felismerte s akaratát végrehajtotta, nem az élettelen természet kínálkozása. Az angolok geográfiai pillantása, mely a forgalom legkiválóbb pontjait ki tudja szemelni és hódításait technikai tudományával biztosítani, vagy Afrikában a Cap-town Kairo vasút építésével, a Nil assuani medencéjének összeszorításával, az ausztráliai kútfúrásokkal igyekszik állandóságra *szert tenni*, – élő bizonyosságai az emberi Értelem nagyobb hatalmának. Ez a politikai belátás még a faji és geográfiai korlátokon is túl teszi magát. Ma Európa gazdasági és hatalmi előnyeinek biztosítására kezdet fog Spanyol-, Franciaország és Anglia, persze az amerikai Unió ellenében, hogy Déli Amerikát és Afrikát Európához láncolja, a miért a nyugotafrikai vasutat a délatlanti óceáni hajójáratokkal kombinálja. Íme a kulturális szövetkezés eszméje, a gazdasági és politikai védekezés conföderatiója a természeti akadályok leküzdésével!!

Reclus honvesztett lett politikai nézetei miatt, pedig ugyanazt hirdette geográfiai előrelátásával (*voir pour prévoir*) amit H. Spencer és Laboulay más formában mondtak. Azt t. i. hogy az emberiség előbb-utóbb a politikai és gazdasági szövetkezés álláspontjára helyezkedik. A világgazdálkodás irányzata a rohamosan haladó technika temérdek vívmánya, ma a városok tömörülésére és a termelők szövetkezésére szorítja a kulturnemzeteket. A politikai végrehajtás talán közösen választott bizottság kezébe tétetik le. Lehet ez utópia, lehet szellemeskedés, de mindenesetre céltudatos gondoskodás a politikának jövőjéről. A gazdaságnak eddigi szokatlan mértékben növekedése: családi, nemzetiségi, városi, nemzeti,

pénz és világgazdálkodás okvetlen eszmélődésre készítetnek. – A földnek tér és erőviszonyai, mint a politikai geográfia főthémái, mind emberi tervezés, fontolgtatás tárgyai. Nincs természeti kényszerűség tehát a politikai geográfiában, hanem van emberi combinatio és cselekvés.

A kulturális és politikai geográfiának újabban igen felendült sortimentja a *városok* geográfiája. Hiszen az idők jele, hogy 9 évi veszteglés után Penck, a vérbeli morfológus kiadta Ratzel anthropogeografiájának II. kötetét és beismeri, hogy a geográfia „nem várakoztat magára, megy előre a maga útján.” Ehez glaciologusok és orografusok már egyáltalában nem konyítanak, innen ez a közönbösség, melylyel a városok geográfiája iránt, székesfővárosunkat sem veszem ki, 25 éven át viseltettünk.

A fatalizmusz itt csütörtököt mond, mert a Természetnek és az Embernek egyenlő része van e geogr. elem teremtésében.¹⁾ Micsoda eszelősség p. o. azt mondani, hogy Brassó csak physical adottságok eredménye, hogy a fogarasi havasok és Pezsányi hegység közötti lelapultság, a Bárcaság termékenysége s a Romániába vezető szorosok csináltak Brassóból várost. Dehogy azok! A szászok csináltak és a magyarok politikai esze. A szászok szorgalma varázsolta a Bárcaságot termő paradicsommá s a mindenfelé kiépített magyar vasutak fokozták a város jelentőségét.²⁾ így vagyunk N.-Szeben, így Kolozsvár geogr. helyzetével. A helyzet, a vöröstornyai szoros, a termő síkság, a Cibin és Székás, Viszla vízválasztója semmiségek, ha hozzá nem járult volna I. a szászok okossága szorgalma, II. Románia gazdasági fellendülése, III. a római utak példájára a magyar államnak Szebenben összefutó vaspályái. Persze, hogy holmi morfológiával, történeti és ethnográfai tudás nélkül ilyenre rá nem lehet jönni. Kolozsvárnak geogr. helyzete, ily Cotta-féle geológiai beállításban az,

¹⁾ *Ratzel*: (Kiadta Penck.) *Anthropo-Géographie* II. 1912. 228, 323. *Kleine Schrrften* 1906. II. 437, 459. *Rectus l'Homme et la Terre* I. 194-195. V. 343. *Oberhummer*: *Die Geographie d. grossen Städte* IX. *Genèvei földr. Congressus* 1909. Évk. *Hassert* *Die Städte* 1907. 10.

²⁾ *Supan*: *Oesterreich-Ungarn* (Kirchhoff-féle *Länderkunde* 1/2. 223. E gyűjtemény Angliát kivéve jobb és kimerítőbb Mackinder hasonló angolnyelvű vállalatánál.

hogy a neogen erdélyi medence (medence a non medencendo, lucus a non lucendo, hol van ott *ma* medence?) a gyalui havasok és kolos-almási dombvidék érintkezésén, a Szamos közepfolyásának kezdetén épült. Mindez hiábavaló volt volna, ha a magyar kormány ki nem építi a Sebeskőrös-szamosi és marosvölgyi vasutakat a szamosvölgyi és küküllő-menti vonalakat. Ezek tették Kolozsvárt Erdély főhelyévé, meg az oda erőszakolt állami intézmények, egyetem, vasúti felügyelőség, erdészeti felügyelőség stb. stb. Pénzen csinált város ez, akár csak Szeged, mely a maga erejéből mindig csak a Tiszavölgy közepének gazdálkodó városa maradt volna vasutak és állami támogatás nélkül. Ezért furcsa arrogálás Dél m agyarország fővárosának szerepét játszani, mikor nincs is Délmagyarországban s a Délvidéken Temesvár, Szabadka, Eszék és Újvidék eléje vágta.

Ha az igazán *nagy városokat*, a százezer lakósuakat a Földünkön való elhelyezkedésükben nézzük, nyilvánvaló hogy a Hettneristák kétségbe esnek a tapasztaltak fölött. 1. A nagy városok mindig kulturális helyeken keletkeznek, a római impérium kerületében, Indiában, Kelet-Ázsiában; az Atlanti-Oceán két partján. 2. Minél távolabb esik valamelyik földség a kulturfokusoktól, annál szegényebb nagy városokban. 3. Épp ezért a Csendes óceán parti kerete csak később lesz városok koszorújává, miként az Atlanti Óceán lett a fehér faj kulturális energiája folytán. 4. A mongol kulturális kör keleti-Ázsiában sokáig nem fog erőre kapni a fehérektől lakott Amerika és Ausztrália csendes-óceáni partkerete, városai és transcontinentális vonalai miatt. 5. A déli continensek, ahol a színesek vannak, legszegényebb városokban. 6. A klíma mellékes. Trópusos és subtropusos vidékeken (China, India, Malai tenger) épp úgy találunk városokat, miként havasi, hideg tájakon (Helsingfors, fennföldi városok belső Ázsiában s Amerikában). 7. A föld két helyén zsúfolódik az emberiség s a városok tömege. Az Atlanti óceán északi meleg és mérsékelt klímájú partmellékein s keleti Ázsiában. Előbbi helyen 20 millió km² területen, vagy 500 millió fehér fajú ember él, Kelet-Ázsiában a két India beszámításával 12 millió km² területen 780 millió ember, az embe-

riség fele.¹⁾ Az Atlanti óceán városias partkerete háta mögött elterülő kultúrterület előbb lehet gazdasági egység, Atlanti óceáni városok szövetsége, mint a Csendes-Oceán parti városkerete, mely csak kialakulóban van. Mennyire fontos gyűjtőhelyei a városok a kultúrának, íme csak néhány adat. London világkereskedelem s a csillagászat fokusa, Paris a földmérés, Bern a posta, telegraf; Berlin a geológia, Róma a statistika, Bruxelles a gyarmatosítás fokusa. Genève a háború sebesültjeit gondozza, Strassburg a szizmológiát figyeli, Budapest, Varsó, Newyork a zsidóság gyűjtője.²⁾

A nagy városok e földön való elosztakozása Hassinger szerint következő:³⁾

Főldség	Millió város	Félmillió város	50000—100000 lakosú város	Összesen		
I. {	Európa	8	22	141	171	
	Ázsia	8	9	80		97
	Észak-Amerika	3	6	41		50
II. {	Afrika	—	1	7	8	
	Dél-Amerika	1	1	9	11	
	Ausztrália	—	2	2	4	
Összesen	20	41	280	341		

Parallele közlöm Európa népességének sűrűségét, mert település nagysága a lakosság sűrűségével nőttön nő.

¹⁾ Buschans Völkerkunde 1909. 297.

²⁾ Rectus V Homme et la Terre V. 128.

³⁾ Hassinger: Geogr. Vertheilung d. Grosstädte auf d. Erde. Rundschau f. Geographie 1911. XXXIII. k. 385 (térképpel). Scobel: Geogr. Handbuch 1909. I. 442. Kötöny André Atlasához, hol Magyarország plasztikája Flemmingen kívül a legjobb. Peterm. Geogr. Mitt. 1906. 251.

Európa vidékei	Lakos km ² -ként	Európa vidékei	Lakos km ² -ként
Izland és sarkvi- déli Oroszország	1	Alpok vidéke . .	55
Finnország . . .	7	Kárpátok (felényi- vel alacsonyabb .	65
Skandinávia . . .	10	Lengyelország . .	75
Keleti Oroszország	15	Franciaország . .	75
Déli „	25	Olaszország . .	120
Közép „	35	Közép Európa . .	120
Balkáni félsziget		N. Brittanía . .	140
Romániával . .	40		

Az első tábla I. csoportja az északi földségek, a világ két legnagyobb kulturális fajának, az európainak és a mongolnak elterjedésével. A II. a déli kontinensek túlnyomólag a színes fajták kiterjedés köre. Érdekes itt, hogy a kulturális központoktól való távolodás arányában fogynak a nagy városok. Továbbá, hogy a területileg Ázsiánál 4-szerre kisebb Európának 171 városa van, éppen fele a világ összes nagy városainak. A gazdasági, politikai kultúra és vagyonosodás egyenes arányban áll a nagy városok keletkezésével. Közép-Európában két város 1V₂ millió lakost számlál és 53 száz-
ezres városa van, melyben összesen 16 millió ember lakik. (*Partsch* i. h. 245 l.) Ezért Magyarország egyetlen milliós és egyetlen százezres városával a középeurópai kulturcyklus szélén van.*) Még Oroszországnak is 3 milliós, 1 félmilliós és 13 legalább 100,000 lakosú városa van. Csak az a reményünk, hogy a 320000 km² Magyarország akaraterejével, kulturális szorgalmával és politikai előrelátásával még utolérheti legalább viszonylag Oroszországot, melynek 5½ millió km² (fele Európának) a terjedelme.

A városok geográfiai kérdésével szorosan összefügg a *település* meg a *határnépség* geogr. problémája, mely szintén

⁴⁾ Örömmel, szinte lelkesedéssel üdvözlöm *Bárczy* István székesfővárosi polgármester urat, a *magyar városok* országos kongresszusának érdemes elnökét e kérdésben, ki megértve a városok demokratikus és kulturális jelentőségét *statistikai* Evkönyveit indított meg 1912. a honi városok, gazdasági, ipari és népesedési állapotáról.

nem tisztán természettudományi kérdés többé, minő Malthus, Quetelet idejében vala, hanem nemzetgazdasági politikai és történelmi, így humánus mégis geogr. thema.

A terület *befogadható* képessége nem függ¹⁾ a nagyságtól, mert például félreeső területeken, ha mindjárt Richthofen recipe-je szerint kitűnően vannak felszerelve, nem zsúfolódik a népség, így Braziliában az Amazonok erdeiben. Inkább a forgalmi helyzettel kapcsolatos, ha az illető ország belé esik a világforgalomba vagy legalább annak országútján vesztegel, például Hollandia. így ez szociális, nem geogr. előfeltételezettség. A forgalmilag kedvező helyeket szívesen keresi föl a kivándorló, így Amerika keleti tájékeit, melyek ma már annyira európai jellegűek, hogy igaz amerikai életet, felfogást, embereket Amerika közepén és Nyugaton kell keresnünk. Puccini s Far West lányát mutatta be nekünk ethnographiai operájában. Igen fontos továbbá magának a népségnek *fogvasztóképessége*, a mi megint individuális vonás, nem geogr. adottság avagy a helyrajzolatil viszonyok eredménye. így p. o. Erdélyben a frugalis román nép, mely beéri a mamaligával, tejjel s magakészítette ruhájával, úgyszintén a délszláv, a kinek a szép bútortzat helyett inkább ékszer, drága fegyver, lőszer-szám kell, nem ismeri az ipar csereértékét, a bosnyák jel-szava: Fala Bogu (hála Istennek, meg vagyok elégedve) s így nem szolgáltat *munka-alkalmat* a munkát kereső bevándorlóknak. A mellett egyénileg mind a két népfaj annyira frugalis, hogy a termelés változatosságára sem szorul. 20 angolnak ruhára, élelemre, luxus-cikkekre költött pénzéből 100 hindusztani fényesen megél. Azon a pénzen, a mit egy lipótvárosi tutilista (a tutus = biztos, nemo = senki, pitié = szájalom, siralmas budapesti torznyelv hivalgó származtatásai) egy este az orfeumban elver, a kárpátvidéktől vagy oláh, a keleti megyék nemoli és pitiáner kazár-ivadéka 15 évig is eltudna éldegélni.

A népsűrűség kulturális nem térszíni alkalom – mondja dr. Bálás Károly, kinek érdekes fejtegetéseit követem – és

¹⁾ *Ratzel*: Anthropogeogr. II. 273.
Hassert: Die Städte 1907. 34. 47.

sohasem lehet a túlnépesedés általános, csupán helyi, a munka alkalmat keresőkre nézve túlság, nem a többiekre. Így például a nomádoktól lakott területen gyér a népesség, km^2 -ként 0,7 ember, mert keresetmódjuk többet el nem bír. Többet fogadhat be a megművelt föld km^2 -ként 1-5 lakost, a tropikus vidék 3-8, Európa rossz klímájú vidéke 8-9, Közép-Európa földmives vidéke 17-26, némileg iparos-íájéku 26-35, iparos gócek 70-106. Intenzive gazdálkodónép, például Japán, India, China, Java kertészkedő népe kilométernyi sűrűsége 177, városokban 266, ipar és kereskedelmi fókuszokban km^2 -ként 300 ember lakik⁴). Míg Csehország belsejében minden 2 kilométer után falut és Németországban minden 50 kilométer után várost találunk – az Alföldön 100 kilométer után sem bukkanunk falusias jellegű mezővárosra. *Culturel*, nem pedig termőföld szolgáltat munka alkalmakat és okoz sűrű településeket.

A *határ népség* továbbá nem a terület természeti befogadható képességére, hanem a társadalom minőségével az u. n. szociális millieuvvel s a szomszédási helyzettel kapcsolatos. $H=j$, hol $H=$ a határnépség, $T=$ a terület tápsze-reinek összege, $t=$ az egyéni létminimum. Ha még a többi szükségleteket is figyelembe vesszük, a határnépség $H=\frac{E}{g}$, hol $E=$ a társadalom gazdasági javainak összegét, $g=$ pedig az egyén gazdasági szükségleteinek kielégítésére szolgáló javak létminimumát (minimalis standard of life) jelenti. Ha kedvezőtlen vagyoni eloszlás folytán a népesség nagyobb $H>\frac{E}{g}$, beáll a a túlnépesedéssel járó nyomorgás, különböző nélkülözés; ha pedig kisebb $H<\frac{E}{g}$ a határ-népség kultúrátlanóságára mutat, mi rendszerint kezdő népeknél fordul elő, kikkel az evolútiós ethnológia annyit bajlódik. Mintha bizony ezeknek társadalma volna tanulságos! . . .

Végeredményben a népesedés sűrűsége a nép teljesítő képességéhez mért vagy nem mért igényei szerint igazodik. Mulatni, élvezni és henyélő néposztályoknak el kellpusztulniok, frugális a mellett egészséges, szorgalmas nép vagy osztály sűrűsödik és gazdagszik. Tisztára politikai, ethnographiai és nemzetgazdasági, nem pedig geographiai s természeti alapja van

¹) Dr. Bálás: A népesedés 1905. 50. 1.

ezek után a nemzetek és településeik szaporodásának s vagyonosodásának²⁾ a mit különben *Roscher* nemzetgazda különösen kiemelt a naturalista felfogás ellensúlyozására³⁾.

A nélkülözés, *hiány* érzete, mely ma oly széles körökben gyűrűzik, szintén a határnépség minőségének következménye. A hiány lehet vegetatív (ruha, élelem, fűtés), szellemi és vidékről vidékre változó, mint p. o. Magyarországon, hol minden vidéknek más a geogr. és társadalmi jellege. Mennél nagyobbak a társadalmi létminimum igényei a közgazdaság fejletlen volta mellett – annál érezhetőbb és kínosabb a hiány. Csakhogy ezt a hiányt nem érzi minden lakos. Nálunk p. o. az agráriusok elég jó módban vannak a többi foglalkozáskörök létminimumához képest. Mezőgazdasággal foglalkozó vidékek (India, Oroszország) határnépsége, a jó vagy rossz évek szerint változik. Lehet valamely vidéknek relativ határnépsége is p. o. ha a vidék lakosságának többsége erdei haszonból él. Legnagyobb a baj, ha kelleténél kicsi a népesség és nem bírja a szükséges munkaerőt a létminimum elérésére sem előteremteni – akkor eladósodik, pusztul a népség elégtelensége miatt p. o. tropicus vidékeken.

Mily fontos a szociálpolitikai észleleten kívül a társadalmi és politikai geográfiában a *birtok geográfiai elosztásának* módja, melynek megint semmi köze a physiographiához, klímához – ezt talán fölös bizonyítani. Mivel azonban itt a történelemnek nagyobb szerepe van, mint a birtok természeti állományának – a geografisták nem is hederitnek erre a geográfiai kategóriára. Csakhogy strucmadár politikával el nem üthető a geográfia tudományos haladásának ténye. A külföldi geográfia szemináriumok igen is nagy figyelemmel kísérik az egyes országok birtok mappáit, hiszen ezeken épül fel a társadalmak stucturája, nem geotektonikán. Magyarország jelen társadalmát meg nem érthetjük, ha nem tudjuk, hogy nyugotai a Duna két partján elterülő, a történelmi jogfolytonosság és királpárti hűségben kitarító fele a betolakodott török uralom elleni küzdelemnek köszöni

²⁾ *Balás Károly*: A Népesedés 1905. 24, 291, 485, 415-523.

³⁾ *Geogr. Zeitschrift* 1905 Siedlungsformen 369.

mai birtokviszonyait. Keleti Magyarország nagyrésze pedig a Hunyadi család régi birtoktestének és II. Rákócy Ferencz néhai tulajdonát tevő birtokok tömeges feldarabolásának. A nagy uradalmak elleni lárma hiába való dolog, mert történeti alkotással állunk szembe. Egészen más irányt vett a birtokok megosztás az 1867. év itt beállott békés időben, mióta egy egészen új társadalmi elem kezd, a struggle of lif előnyeit felhasználva mint bérlő (körülbelül 1½ millió hold) és tulajdonos (2 millió holdon felül). Magyarország legjobb vidékein gyökeret verni és a városokban gazdagodni. Ez ellen nem segít a hírlapi alarm, sem a konferenciák buzdúlata, sem a Herder-féle fatalista sovány vigasztalás, hogy:

Schweige, leide
Hoffe, meide,
Nicht verzag!

hanem egyesegyedül a megemberelés, neki gyürkőzött versengés a birtokszerzésben egy erős, modern neo-aquistica. „A tény az, hogy Magyarország két véglet között lebeg, a szerencsés születésűek és a rendkívül élelmeseek [és takarékosok] csoportja között” – írja *Balás*.

Erős középirtokos és polgári osztályunk, mely legalább eddig még mindig fenntartó pillére az európai nagy nemzetek modern művelődésének – sajnálatos – nincsen. Azért csak elkeseredés vagy félrevezetés agitálhat Magyarországot gyöngye polgári és középirtokos osztálya ellen – akár az ochlocratia, akár oligarchia részéről jön e támadás. Ezeknél még csak egy veszödelmesebb – a félműveltek terrorizmusza, mely – újra sajnálatos – mint könnyen kezelhető agitationális sokadalom napról napra tért hódít Európában.

V. Fatalizmusz a kulturális geográfiában és etimológiában.

A modern ethnologia és kulturális geográfia a művelődés történelmével egyetemben a *kifejlődés elmélet* hypnozisa, igézete alatt áll. Nem is tudományos könyv, vagy módszer ma, mely esetleg más álláspontra helyezkedik – így tartja a hivatalos, ámbár nem mindig hivatásos tudós világ.

Aki pedig még sem hódol az új kor e divatba jött fétise, az evolucionális felfogás csalhatatlansága előtt – az eo ipso maga rántotta ki lába alól a gyékényt. Sajnálkozással, válvonogatással elnéznek szegénynek feje felett. Szakasztott így vagyunk vele, mint Lombroso idejében a lángelmék leszólásával. Minden ingenium – pszichológiai aberrationak tartatott, csak a tuczat ember volt igazi ember. És ennek nem volt szabad ellentmondani. De hiszen . . . mindig lehet kéznél egy felsőmagyarországi „de”, vagy „azonban” szócska – mért nem lehetne kételkedésnek helye a tudományos felfogás ellenében? In hac vita omne *quid*, habet summ *sed!* Aztán tempus est veritatis Pater – Usus rerum omnium Mater. Sok igazság volt, ami ma *nem* az.

A *kifejlődést* elmélet ellen senkinek sem lehet kifogása, ha ideiglenes igazságnak, vagy igazságra vezető – pusztá módszernek tekintik. Azt például kimutatni, hogy a mai milliós és díszes kert városok először, a letelepülés legelső formájából a fákon épített légyottra, alvásra szánt rejtkehelyekből keletkeztek; hogy a lakás első formája a vacok, fekvőhely bármily biztonságban levő egészséges helyen, idővel kunyhó és sátor, utána a faház, barakk, majd a kőház;

hogy a falu a sátoros kunyhók és barlanglakások csoportosulásával kezdődött, a város a kőház építésével, és ez a lakóház idővel a családi házból a kapitalisztikus korszakban felhőkarcoló bérpalotává fejlődött – ezt mint valószínűséget, ha a geográfia es technika története megtalálja a fejlődési kapcsolatokat, lehet sőt kell a geográfiában előadni. Azt is, hogy a fa ágából), mint legelső védelmi eszközből bunkó, kelevéz, a törzsökéből tutaj, csónak, hajó; a tűzgerjesztő fűvóból húros hangszer, hegedű, zongora lett, ámbár igen subiectiv e fejlődés-sor (Müller-Lyer i. m. Phasen d. Cultur. 1908. 11. 1. v. ö. Czirbusz Géza: „A zene az ethnografiában” Szeged 1884), – de mindent fejlődésszerűleg magyarázni s a *formák egyetemességét* vitatni még sem lehet, legkevésbé a geográfusnak, hol temérdek az anomália, kivétel, hol a vera lex=natura est elve járja. Az evolutióval eltelt gondolkodásmód materialista beállításban azonban, mely a lelket csupán a 3-ik vagy 4-ik dimenzióban levő erősebben hatványozott materialis erőnek mutatja be s ugyanazokat a természeti erőket húzza rá, mint az anyagi világra, nem lehet ment a fatalizmustól, akár haladásnak, vagy csak közönséges átalakulásnak vesszük az evolutiót. Szükségképpen összezördül emiatt a két világnézett abban: adottság, teremtett-e az ember mentalitása vagy csak öröklött sejtbeli fejlődmény? Az nem fatalizmus, ha Weule, Steinen 10-féle képpen magyarázzák a tűz felfedezésének módját, legfeljebb muzeológiai bakafántoskodás, vagy ha Schurtz²⁾ a zenét a kovakövek összecattanásából, a hullámok rythmikus csapdosásából, az újra felajzott húr pengetéséből származtatja és ha Weule lipcsei muzeológus a legelső hangszernek a bűgő fadarabot (Schwirrholz) tartja, újabban pedig a fogak közé szorított madzag pengetéséből magyarázza. – Materializmus azonban, mihelyt Darwin szellemében a zene fejlődését a sejtek selectiós halmozódására visszavezeti s azt az ugrást, mely a kövek összekoccanása, a társas munka

¹⁾ Weule: Kulturelemente d. Menschheit 1910. 41. 82. s. a k, 1.

²⁾ Schurtz: Urgeschichte der Cultur. 1908. 473, 513; Reclus: i. m. I. 229-231. Mensch Aller Zeiten. 1911. 224. 1. Weule: Kultur der Kulturlosen 1910. 90-94.

Bücher-féle rythmusa p. o. evezésnél és Beethoven orchestralis muzsikája s IX. szonátája között fennforog: a physiologiai mechanismusból magyarázza és mindenáron állati analógiákat és állatból való fejlődést forçiroz mindenben — miként Weule teszi, ki a táncot a koslató állatok bújja mozgásából származtatja. Hasonlóan ízetlen feltevés csupán a ludak gágogásában, verebek csiripelésében, bögő majmok nyivákolásában — ami állítólag a társulás jóleső érzésének a kifejezője — analógiát keresni az indiánok, vagy néger falvak éjfélig tartó trécseléseivel¹⁾. Vagy Bücherrel azt állítani, hogy minden rythmikusán kilökött levegő hangot ad (Vox nem sonus, Stimme nem Ton!) — így a beszéd, a munkára, serkentő nótából keletkezett.²⁾ — A társas munka előzetes megértést, tehát beszédet föltételez. Azután nem is természetrajzolatlan és élettani kérdés a nyelv keletkezésének története. De ha nyelvtudomány és methaphysica rá nem jöhet a beszéd eredetére — semmiféle természettudományi törvénnyel és módszerrel nem fog sohasem sikerülni a nyelvrendszerek belső harmonikus szerkezetét, logikai és formális egységet megmagyarázni. Ezt csupán pszichologiai utón az örök emberivel azaz az ember szellemiségével, beláthatatlan tudat-tartalmának vizsgálatával (intuitio) lehet megmagyarázni. A gondolat nyelvbeli közlése a lélek megnyilatkozásának csak egyik módja. Lehet mimeléssel, írásban, jelekben, érintéssel is gondolatokat és üzeneteket közölni. Példa reá a siketnéma Kellén Helén, ki tapintással szerez fogalmat a külvilágról vagy Lorm Jeromos német költő, aki csak egy érzékével szerez tudomást a külvilágról, — gondolatait, érzéseit mégis szabatosan írásban s rajzolatban tudta közölni. Maas Alfréd²⁾ szerint a szumatrabeli Táluk nép rendes nyelve mellett még külön gesztusos nyelvet használ. A közlés szükségképsége vele születik az emberrel, mivelhogy értelmes lény. Geiger tétele, hogy beszédből fejlődött ki az értelem — abszurd állítás.³⁾ Humboldt W.-nak van igaza. Az ember

¹⁾ *Weule*: Leitfaden d. Ethnographie 1912. 63, 74, 114-118, 127. 1. Jó kézikönyv.

²⁾ *W. Geiger*: Ursprung der Sprache 1868. II. 81. v. ö. *Ratzel*: Völkerkunde I. 216.

³⁾ *Maas Alfréd*: Durch Central-Sumatra 1910. 528 1.

csupán beszéde által ember, de hogy azt feltalálja, *előszót* embernek kellett lennie, Itt mindenféle orvosi okoskodás csak zavarja és eltereli a kérdést. Az ember lelke *szükségképen* megnyilatkozik, ha nem is beszélne, nyilatkoznék kőben, szerszámban, nézésben, zenében, írásban, jelekben, bárhogyan – de megnyilatkozik. (Siketnémák.)¹⁾ Az emberi *mentalitásnak* velejárója a közlésen kívül az okság ösztöne, a vallási, esztétikai, erkölcsi praedispositiója, szóval minden, mi valamivel több az öntudatlanul és céltalanul működő természeti vak erőnél, ami szellem, lélek, nem anyagi világ.²⁾ Annyira hatalmas e mentalitás az emberben, hogy még baleset, vagy születés folytán elnyomorodott emberekben is megnyilatkozik az alkotás ösztöne, a miről majom, állat semmit sem tud. Rafael akkor is a világ legnagyobb festője volna, ha véletlenül kezek nélkül jött volna a világra. Napoleon –, Julius Caesarnak módjukban volt volna válogatniuk az emberi tudás és cselekvés, melyik ágaiban legyenek nagyok? (Taine.) Kar nélküli műlövők, vagy művészek gyakran produkálják magukat az orfeumokban. Azok közül Ducornet francia fésző volt volt a leghíresebb, ki kezek nélkül született s oly nagy volt a képzőművészetekért való rajongása, hogy a legnagyobbnehézségeket is legyőzte és Watteauval együtt a lillei akadémián tanulván, kora legnagyobb festő művészei sorába küzdötte fel magát. Egy másik lemásolta Antwerpenben Rubens képeit bámulatos praecisitással és lábai használatát úgy megszokta, hogy csodálkozva kérdezte: minek is van volta-képen keze az embernek? John Carter meghülés folytán kezeire és lábaira megbénult. Fogai közé fogta az ecsetet unalmában s annyira vitte a rajzolásban, mint mikor kezét használhatta. A majmot ellenben csak dresszirozni lehet. Magától nem jó rá semmire és szeme produkció közben úgy szegeződik a tanítójára, mint lónak a szeme a cirkuszigazgatóra és ostorára. Dr Karl betűző és számoló lovai egyes csalafintaságok. Itt sokkal több a suggestió és ámitás, mint

¹⁾ *Henne am Rhyn*: Kultur d. Gegenwart 1896. II. 176-480.

²⁾ *Bastian*: Das Beständige i. d. Menschenrassen 1868; 62, 79, 1. *Reclus* i. m. I. 129. 1.

a spiritizmuszban. Csakhogy e számárságot, mert evolutio, inkább elhiszik az emberek.¹⁾

Ha p. o. Schoetensack anthropologus szerint kúszó állat az ember, akkor fákon lankék az mai napig. A majom az maradt, az ember az egész világon a mászás különféle könnyítésére magától jött reá. Így csinált szerszámokat, fegyvereket még pedig mindenütt a legbámulatosabb változottságban; feltalálta a tűzgerjesztés legkülönfélébb módjait, önerejéből a legkülönfélébb helyeken és módok szerint. Ez még Weule szerint is az ember eszességének a hangosan beszélő bizonyítéka.²⁾ A Londonban élő Hamlyn asszony, ki orfeumok és circusok számára dresszirozza be majmait, maga bevallja: legelső, hogy fegyelemhez szoktassa az állatokat, „ha egyszer megvan a kellő tekintélyem, a többi könnyen halad”, mondja a majomnevelő színképezde igazgatónöje. Arra meg nincs eset, hogy okoskodással, combinativ úton, bármily majom könnyebítsen dolgán. Mindig egyféleképpen teszi betanított ügyességeit. Egyféle lehet tehát a majom és ember physikai szervezete, de okoskodó, tervező lelke csak embernek van. Ez a lélek más substantia.

Itt tér el az ethnologiai és geográfiai idealizmusz a természettudományi felfogástól,³⁾ mely csak egy substantiát, egy világot, egy anyagvilágot ismer és a lelket az anyag energiájává degradálja. Ha az ember csupán egy monas-a a kozmosznak – akkor nincs a földön külön szellemvilág, külön törvényeivel, céljaival és alkotásaival – csupán anyagi alakulás, ismeretlen irányú fejlődés van, melyről senki sem tud számot adni – akkor minden földi dolognak, ásványnak,

¹⁾ *Das Denken der Thiere.* Himmel u. Erde 1912. 268. 1.

²⁾ *Weule:* Kulturelemente d. Menschheit. 1919. 56, 64. 1.

³⁾ *Graebner:* Methode d. Ethnologie 1902; *Graebner:* Anthropos; *Morgan:* Ancient sociology 1876. *hennán:* Ancient history 1886. *Quatre-fages:* Menschen-Geschlecht 104, 267. *Lippert:* Kulturgeschichte d. Menschheit. *Foy:* Művelődéstört, könyvt. Köln és Heidelberg. *Tylor:* Anfänge d. Cultur. 1873. I-II. *Draper* Geschichte d. geistigen Entwicklung Europas. *Henne am Rhyn:* Die Kultur d. Vergangenheit; Gegenwart u. Zukunft. *Hellwald:* Kulturgeschichte (tisza materialismus) 3. kiadás. 1880.

fűnek, gondolatnak, erkölcsi elvnek, művészetinek stb. tovább evolutionalis története van.

Így fogja fel az embert Lippert, Lilienfeld, Henne am Rhyn, Hellwald Tylor, Draper a művelődés-történelemben, így bogozta ki Weule Bastian elemi néprajzolatil gondolataiból (Elementargedanken) az ember fejlődés történetét technikában, lakásban morálban és intellectusban. Ilyen evolútiós beállításban tekintik Hettner és társai az embert a geográfiában és telluris szereplésében. Ostwald a tudományos haladásban. Quatrefages és Hettner nézete az emberről ez: Der Mensch ist nicht der Zweck der Schöpfung, sondern nur ein *Teil* der *Erdnatur* aus ihr hervorgegangen und von ihr abhängig.¹⁾ Közel jár e felfogáshoz Ritter kijelentése: „So vili ist entschieden: Die Geschichte steht nicht *neben* sondern *in* der Natur”. Ratzel sem ment minden természettudományi suggestiótól, következő szavai legalább azt sejtetik: Die Menschheit gehört zur Erde als ein *Stück* Erde” és „Der Mensch ist ein Kind der Erde”, mert földből született és földi anyagokból áll. Másrészt azt mondja, hogy a föld már akkor hordozta méhében az embert, midőn a többi szerves életet létrehozta és hogy az ember nevelésre szorult és nevelhető gyermeke a földnek, kit az utóbbi erőkkal ruházott fel a küzdelemre, meg hogy az ember történetébe beleszővődik a Föld története is. Az emberiség mai megjelenésében a tulajdon fajának és a Föld történelmének eredménye.²⁾ A földnek ez a sokszoros emlegetése és a történetével való egybekapcsolása nagyon evolúciós ízű, ami különben Ratzel egyéb iratain is megérzik. Könnyen értelmezhető ezek után Ratzel merev állásfoglalása Bastian ellen, (Bastian jelentőségéről lásd *Achelis*: Moderne Völkerkunde 1896. 199 és amit a lélekről mond 201. 1.) aki a Völkergedankenjében az ember *szellemi lényét*, társadalmi oldalát emeli ki és azt mondja, hogy minden nép és nemzetben van valami eredeti, közös adottság (Das Primäre ist der Völkergedanke), mely pszichológiai tényekben nyilatkozik – és ez az ethnologia tárgya. A milieu, vagy monde ambiante az egyesre vonatkozik és

¹⁾ *Geogr. Zeitschrift* XIII. 1907. 421, 1.

²⁾ *Helmholt*: Weltgeschichte 1905. I. 63. 1.

az embertanra tartozik. A társadalmi gondolat az ember szellemi világára és így az ethnologia tárgya. Az ethnologia célja lehet die Erkenntniss für Bildungs-Gesetze der *Denk-Entwicklung* zunächst als allgemein *Menschliche* in den psychologischen Grundelementen.¹⁾ Ez az általános emberi, az emberiség lelki, érzelmi és logikai egysége – amely épp oly telluris tény, mint maga a föld az ember környezete és hagyományos hite és meggyőződése az emberiségnek.²⁾

Ratzelt az általános emberinek ez a hangoztatása arra ösztönözte, hogy nagyobb tért engedett a milieu hatásának. Tagadta a nemzetek különböző rátermetségét (Keine Begabung)! mindent a geográfiai habitusból (Herder) és továbbításból magyarázott s ahol a geogr. kölcsönvételt nem tudta bebizonyítani, inkább a generatio aequivoca felé fordult³⁾ mint Bastian általános pszichológiai felfogásához. Amit néhány példával illusztrálunk. Obszidiánt nyílhegynek és íjjat az egész Földön használtak. (*Weule: Culturelemente* 49. I.) A bronzot önállóan és külön találták fel Amerikában, külön Egyiptomban és a maláji szigeteken. Kölcsönvételtől szó sem lehet. De még Peru bronzkulturája is független Mexiko azték bronz-kulturájától.⁴⁾ A pányvát déli-Amerikában, észak-Afrikában, Ujkaledoniában, az Új-Hebrida szigeteken átmenet nélkül találjuk. Valószínűen így áll a dolog a vetítő dárdával is. (*Peterman: Geogr. Mitth.* 56. k. 1912. febr. 82-85. 1.) A hajító deszkát Ausztráliában, Új-Guineában, Braziliában – ami érthető, de hogy az eszkimók is ösmerik, feltűnő a népek mai geogr. elszoltsága mellett. Itt Ehrenreich a Baessler Archiv kiadójának elmélete, hogy egyforma culturalis feltételek egyforma gondolkodást teremtenek be nem vált.⁵⁾ –

¹⁾ *Bastian: Der Völkergedanke im Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen.* 1881. 172–173. *Weule Kultur d. Kulturlosen* 13. Bastian Völkergedanken-ját a legtöbben félreértik.

²⁾ *Ratzel: Anthro-Geografie* II. 459. *Bastian Beiträge zur. vergl. Psychologie* 1868. 11.

³⁾ *Helmholtz: Weltgesch.* I. 161. 1. *Hoernes Urgeschichte* 107.

⁴⁾ *Ehrenreich: K. Blatt für Ethnologie.* 24 k, 176.1. *U. a. Baessler Archiv. Beiträge I. Völkerkunde* 1912.

⁵⁾ *Schürt: i. m.* 639. 1.

Feltűnő továbbá a csillagképeknek állat- és emberekről való megegyező elnevezése mindenütt a földön, az 5 és 10-es számrendszer, az évnek a hold járása szerinti beosztása, a római és azték kalendárium egyezése az ó- és újvilág kultúrnépeinél. A tűznek fűróval való gerjesztése Dél-Amerika nomád törzseinél, de azt Ceylon szigetén a Vedáknál, Peru emlékein és a délafrikai Szán és hottentota népeknél is találjuk. A szemmelverés babonája az egész világon el van terjedve. A boltozat építését önállóan találták ki az etruszok előtt az assyrok, hinduk, toltekek és eszkimók. A szellemek idézését az északnyugati indiánok és a szibériai törzsek között, a trepanatiot Peruban és az ázsiai magyaroknál találjuk.¹⁾

A couvade furcsa szokása, midőn a férfit ápolják a gyerekágyas asszony helyett nemcsak a vazkoknál és Korzika óslakóinál, ibereknél, hanem a maláji dajakok, burmani mongoloknál, az Amazon melléki erdei törzseknél, a karaiboknál az Antilákon, sőt még az afrikai négereknél is ösmeretes szokás.²⁾ Hogy ez a matriarchátus és patriarchátus fejlődés-szerű kapcsolatát tenné? – azt Weule és Wundt állítják ugyan, de bizonyítani, tárgyilag megállapítani nem tudják. *Reclus* határozottan tagadja, mondván, primitív népeknél nincsen, csak előhaladottaknál. (I. 252. 1.) Ezekről a kölesönvétellel meg nem magyarázható szokásokról mondotta Ratzel, hogy ősnemzés (generatio aequivoca) révén keletkeztek. Gerland három alternatiót állít föl magyarázatukra. Vagy ugyanegy helyen támadtak s az elszéledett népek magukkal hozták, vagy egyik nép átvette a másiktól, vagy végre mindegyik nép önmaga

¹⁾ *Bastian*: Der Mensch in der Geschichte III. k. 265. 341–399., *Waitz*: i. m. I. 296. Anthropologie d. Naturvölker I. 296. *Rauch*: Die Einheit d. Menschengeschlechtes 1904. (Kimerítő!) *Ellenben Simple*: influences of geografie environnement on the basis of Ratzel-system of Anthropogeographie amolyan ethnogr. sütőtepsiben készült lepényhalmaz Ratzel sütőmintája szerint. Tudományos Phonogramm eredetiség nélkül, aminők a Richthofeniádák a berlini kulturális körben. A híres Mommsen 1875. a bpesti múzeum római feliratait papírra lepacsmagolva – „*Abklatsch*”-nak nevezte a kövekről vett e papírmásolatokat. Sok ily „*Abklatsch*” van most forgalomban az ethno- de főleg a naturalista geográfiában, p. o. törmelékűpokkal üzőt komédia az alföldek magyarázatánál.

²⁾ *Työr*: Anfänge d. Cultur. 1873. I. 70-170.

jutott e gondolatokra és eszközökre a föld különböző pontjain. Gerland feltevése ma sokkal elfogadhatóbbnak látszik, mint a kifejlődésre alapított nézetek, ámbár tisztázottnak ezt az álláspontot sem lehet még elfogadni.¹⁾

Ha az ethnographiai különösségek és egyezőségek egy néhai ős hazának hagyományos emlékei, az csak *Atlantisz* lehetett, melynek emlékét az ókor legintelligensebb európai népei, a hellének, kelták őrizték meg. De természettudományi, nyelvi és ethnologiai argumentumok is szólnak mellette.

Ez az Atlantisz állítólag az eocénben kezdődött, a miocénben teljes kifejlődésre jutott, azután rohamosan összetördözött s az Atlanti óceán északi medencének hagyott helyet. A tengerfenék mai plasztikája már csak utolsó stádiumát jelöli, mert régebben egy volt a keleti és nyugoti kontinens csoport, mely időben Európa, Ázsia s Amerika északi felét földközi tenger borította, a déli féltekén pedig a mai Óceánia Ausztráliával, Madagaszkár Dél-Afrikával volt összekapcsolva s a csendes óceáni szigetek nagy sziget-darabjai, mint *Lemuriai* földség köröskörül vették Atlantszt – Európát, északi Afrikát és Ázsia derekát.

A glóbuszt átölelő északi földközi tenger eme Atlantisza, Európa és a sarkvidéki földség közé volt szorítva, melynek tagjai Ázsia mai félszigetei és északi szigetei, Grönland föl egészen a sarkig. – Ez a felfogás némileg öszevág Böhm és Kreichgauer nézetével, hogy a földségek az egyenlítő körül sorakoztak.

Eme északi kontinentális egység mellett szól a paläogeografián kívül az oceanographia; a geológia, amennyiben Labradort Grönlanddal, Baffin földjével, Izlanddal, Skandináviával kapcsolja egybe. – Szól továbbá északi Amerika paleontológiája, a tevének, lónak, hegyi oroszlánnak keleten és nyugaton lett ásatag vázai s a növényekből a búza, amelynek ős fajtáját eddig nem sikerült megtalálni, de főleg a pizang, az a kényes gyümölcs, melyet ember csak dugványozással terjeszthetett eredeti ős hazájából, amiért Keleten és Nyugaton is megmaradt. Bizonyítja a vaszkok (euszkaldok)

¹⁾ *Adielis*: Moderne Völkerkunde 1826. 226.

népszigete, amelynek nyelvét semmiféle európai nép nyelvvel nem lehet rokonságba hozni. Legközelebb áll még a kihalt akkád illetőleg a turáni néphez s ennek révén a rhätiai s talán a magyar nyelvhez is. – Az innuitok (eszkimók) őshazáját ma Amerikában keresik, pedig anthropologiailag és nyelvileg a keleti földségcsoport lakóinak látszanak¹⁾.

Az is igen feltűnő, hogy az ősz egyiptomiakat az emlékeken épp oly rézvörös bőrűeknek látjuk, miként a szakáltalan indiánokat s hogy a hegyi kabileket, kiket a berberek ivadékaiknak tartottak, ma legalább embertani tekintetben az ősz egyiptomiak ivadékainak tekintik. Ez is a mellett bizonyítana, hogy az ősz egyiptomiak a mai Dél-Amerika Közép-Amerika, Anglia és északi Afrika között elterjedt Atlantisz continensről költöztek a Nilus völgyébe.

Igen felőtölő, hogy a phoenikieiek abc-je Közép-Amerika kultur népeinek betűivel hasonlatos; hogy Plogeon szerint a Maya nyelv úgy hangzik, mint Homérosz hellen nyelve, nyelvanyagának $\frac{1}{3}$ -át állítólag a görögből lehet származtatni. Azonképpen meglepő, hogy a chiapenek nyelve a yucatáni maya-emberfajtnak egy nemzete, héberhez hasonlít. Az eféle hasonlatosságokra ugyan keveset lehet adni, mert a közép-korban minden valamire való európai nemzet nyelvét a zsidó nyelvvel szerette rokonságba hozni, a magyar is, de mint curiosumot megemlíjtük. Quatrefages, Bancroft, Le Plongeon szerint valamikor négerek is éltek Amerika földjén, de vagy kihaltak, vagy másfelé költöztek. A jelen amerikai négereket tudvalevőleg Las Casas hozta be. Régen feltűnt többi között Ratzelnek is nyugot-Afrika és Dél-Amerika kulturális rokonsága, meg az, hogy a központi amerikai népek faragványai a hindu oszlopos termekre és bálványok cifraságaira emlékeztetnek, a félviben egymásra rakott kőlapok primitív boltozata az etruszkokéhoz hasonlít. – A pyramisek és lapos tetejű monumentális épületek Amerikában épp oly kedveltek voltak, mint Assyriában, Chaldeában és a Nilus völgyében. Azon pedig már a spanyolok álmétkodtak, hogy az életnek

¹⁾ *Stratz*: Naturgeschichte d. Menschen 1904. 38-44. 1.

²⁾ *Fidtjof Nansen*: Nebelheim (Niebelungen országa) 1911. I. 123. 179, II. 9-32.

jelvénye az ős amerikai művelt népeknél a kereszt, amit a jámborok az ördög mókájának tartottak. Még feltűnőbb a keresztelés, fülgyónás, szerzetesrendek, fogadalmak szokása Peruban és központi Amerikában, az isten szónak európai hangzása. – Mert a szanszkrit *dyaus-pitar*, a latin *Deus-pater*, a görög *zeus*, a kelta *Dia*, *Ta* (ejtsd: *Thia!*) a héber *Jah-ve*, *Jah* és a mexikoc *Teo*, *Zev* mind Istent jelentenek. Az Isten *symboluma* a nap tányérja, miként Egyiptomban és a shinto vallású Japánban, épp oly megközelíthetetlen szentség, mint a szövetség ládája a zsidóknál, a *tabernaculum* a keresztényeknél. Mind e hasonlatosságokról kimutatta az archeológia, hogy *Colon* megjelenése előtt meg voltak már.

A *yucatan* romvárosok szakasztott olyanok, mint az egyiptomi *Luxor* és *Karnak*, a sirok építése, halottak bebalzsamozása egy és ugyanaz keleten és nyugaton.

A hagyományok között legelső tanú *Plató* főleg: *Kritias* párbeszédeiben. Úgy beszél az *Atlantisz* szigetről, mintha látta volna. *Aelian* (Kr. e. 400). *Varia* historiájában, *Proclus*, *Marcellus*, *Diodoru*, *Siculus*, a gallok mind tudtak még a jókora *Atlantisz* szigetről.

Legérdekesebb, hogy az ős aztek-tolteki kézirat, a *Troano* a vizözönről, mint az *Atlantiszt* elnyelő nagy katasztrófáról úgy nyilatkozik, miként a *Biblia*, *India*, *Chaldea*, *Babylon*, *Media*, *Hellas*, *Skandinávia* és *China*¹⁾.

Mindez csak arról tanúskodik, hogy nem oly régi a mostani emberiség, minőnek az evolutionisták hirdetik, – az egyes jégkorokat nem választja el 30,000 éves *cyclus*, miként *Brückner* véli, mert a jégkorszak előtt voltak már emberfajták, következőleg *cultura*, rozs, búza ismerete, állatok szelidítése stb. (*Brückner* igen szereti a „30”-as szá-

¹⁾ *W. Scott-Eliot*: *Atlantisz* ford. Szimelt 4 térképpel 1912. 13, 17, 21, 23, 25, 27, 33, 38. A szerzőnek buddhista és okkultista bolondságait ad *acta* kell tenni. De az *Atlantisz* bizonyításhoz összehordott különféle érveit figyelemre kell méltatni, mert komoly archeologok adataival egyeznek. – *Ratzel*: *Anthropo-Geogr.* II. 472. – *Reclus*: i. m. IV. 349, 471.

mokat)¹⁾ – s hogy geologailag sem lehetetlen az Atlantisz néhai létezése. Északi Afrika, Brazília, az Unió és központi-Amerika, Skandinávia összefüggése Izlanddal, a Farörökkel, Azórokkal, egy kontinens s azon többféle emberfajta s egy nagy ős kultúra lehetett. A continentalis összefüggés nem-csak a buddhizmus és amerikai, egyiptomi vallások összefüggését magyarázza meg, hanem sok furcsa ethnografiai parallelákat, minő a couvade, tatuozás, a bőr festése, amit az evolutionisták Lubocktól kezdve mind fejlődésfokoknak tekintenek. Habár abban meg Ratzelnek van igaza és Chateaubriandnak, hogy a gondolat szintén úgy költözik fajtáról-fajtára, miként a szerszám, vagy divatcikk p. o. Bürger: Lenore ballada-themáját nem csupán Bulgáriában, hanem Óceániában is ösmerik az u. n. kezdetleges népek.

Hogy a földségek és óceánok jelen eloszoltságából, semmiféle továbbítás ki nem magyarázható, az bizonyos; – de hogy ennek az idők óceánjába merült Atlanti culturának, a bolíviai, perui, bogotai, yukatani és mexikói fennföldröken megmaradt régiségeknek, nyelv és történelmi hagyományoknak nem akad-e majd egy ethnologiai Newtonjuk? – ki a keleti és nyugoti kultúrák közötti kapcsolatot megtalálja – azt amúgy categorice eltagadni nem lehet. A négerrel sohasem lehet elhiteni, hogy jég is van a világon s abból, hogy az óceánok fenekét csak felszínesen a continensek szélein ismerjük, nem következik, hogy sohasem fogjuk a feneket talpát ismerni. Ma nevetséges, hogy az északi emberfajta bölcsőjét a sarki és atlanti földségekön keresik, a színeseket a déli Lemurián, de már sok tudós sejtelemre azt mondták: bolond beszéd, phantazmagoria, ami ama valóság.

Ilyen problémáknál a Rechthaberei épp oly veszedelmes, mint az európai physicusok ismert babonája, hogy egyes-egyedül Newton elméletével magyarázható a kozmosz rendje, mozgása. Ratzel mindenáron a geogr. továbbítását vitatja, csakhogy ne legyen igaza Bastiannak, aki meg mindenben pszichologiai csirákat lát.

¹⁾ Legújabb művét: „Die Alpen in d. Eiszeit“ Nussbaum analizálta és Penck – Brückner-ékkel szemben de Martonnenak ad igazat. Amennyiben a sveici glaciologusok szókimondó emberek. *Wiss. Mitt. d. Bemer Alpen Museums* 1910. s. *Geogr. Zeitschr.* XVII. 1911. 277.

Valószínű hogy ily merev történelem-geogr. concretizmusal, vagy pszichologiai idealizmusszal nem lehet a kérdést tárgyalni, hanem hihetőbb, hogy a legközelebbi szükségjetekekre vonatkozó készségeket, a kultúrának első rétegeit, mint Weule mondja¹⁾ az ember mindenütt maga találta föl, így lakás, illetve hálás, étkezés, tűzgerjesztés, főzés módját, vadász, halász, és védelmi eszközöket; azután lakóhelye földtételeihez szabta s ebből állott a culturtörténelem jelleges geográfiai provinciája. Mert az ember elsősorban – Reclus Elisée szerint²⁾ – minden időben és helyen ember volt és maradt Reclus szép definitiója szerint „L'homme est un *dieu tombé* qui se souvient des deux”, de a hiúság, kényelem, kielégítésére való mondjuk fejlettebb kulturális fogások, divatok p. o. fogak kifűrészelése, tatuálás, infibulatio, babonák, dalok, hangszerek, mesék stb. vidékről-vidékre vándorolhattak. Igazán fölösleges és Ízléstelen erőlködés a jogszokásokat, erkölcsöt állati cselekedetekből, vagy physiologiai okokból magyarázni, egyesegyedül azért, hogy az evolutio elve megmentessék. így p. o. az udvarias meghajlást nemi följajlás gondolatára, az üdvözlést szagolásra, simogatásra, a csókot a csókolózók nyálának (Weule) elegyedésére³⁾ stb. visszavezetni. A kultúra semmit sem nyer velők, ha igazak lennének e deductiok, mert az emberi részvétet, szánalmat p. o. a vele kapcsolatos erkölcsi gondolatokat nehéz lesz a physiologiából levezetni. A sok evolutiós historizálás végre is arra kell hogy concludáljon, ki objective ítél nem elfogult evolutiós monismus szempontjából, hogy a föld minden népénél vannak vallási, erkölcsi, művészeti és társas hajlandóságok⁴⁾ praedispositiók, mint az ember szellemi voltának, mentalitásának adottságai – csakhogy a természettudomány szándékosan, vagy önkénytelenül mindig csak

¹⁾ Weule: Kultur der Kulturlosen. 1910. 41 1.

²⁾ Reclus: L'homme et la Terre I. 196. 14. IV. 417.

³⁾ Weule az embert csupán egyenesen járó agyi állatnak (Gehirn-Tier) taksálja. Viselje egészséggel.

⁴⁾ Bastian: Rechtsverhältnisse bei d. verschied. Völker d. Erde. 1872. Post: Grundr. d. ethonol. Rechtswissenschaft. 1894.

a fizikai fejlődéssel bajlódik s az ember mentalitására ügyet sem vet.

Mily idő előtti az ethnologiai adatokból fejlődéstörvényeket csinálni, elég annak a ténynek a fölemlítése, hogy az európaiak *gyarmatosítása* nagyrészt a szélekre szorítkozik. Szumatra, Borneo belsejéről a hollandok századok óta semmit sem tudnak. India kincsei azért nyugodtak, mert Anglia csak a partok mellékével törődik s a benszülöttek belső dolgait nem meri firtatni. Afrika, Amerika, forró övi tagjai ethnogr. rébuszok. Humboldt, Mikluko-Maklay, Bastian bizony csak a széleken jártak, a belső törzsek ethnografiájáról vajmi keveset tudtak. Hogy lehet tehát fragmentáris adatokból az emberiség fejlődésére, eszközök és szerszámokból kultúrkörök intenzitására következtetni? Igen találó Ratzel hasonlata az evolúcióra: Ha ki akarom mutatni azt, hogy b tárgy, gondolat a-ből lett, ki kell mutatnom, hogy a_x régiebb a_2 -nél stb. **a.** $\frac{a_1}{|} \frac{a_2}{|} \frac{a_3}{|} \frac{a_4}{|} \frac{a_5}{|}$ **b.**¹⁾ Valamint a geológia a rétegek egymásutánjából következtet, úgy teszi azt az ethnologia, de végeredményben az ethnogr. tárgyak culturtörténelmét „kulturhistorisch durchdringen” s abból a népek művelődését teljességében leírni: Foy dr. múzeológos szerint „tudományos óhaj és sóhaj”, nem kész igazság, mert „les initiateurs furent eux mêmes des initiés de la nature” (Reclus, i. m. I. 165. 1.) Kivált ha csak a physical fejlődés előre elfogadott normája szerint nézzük az ethnologiai és ethnografiai adatokat.

Bastian, Post, Peschel, Krümmel irányát elejtették ma a katedrákon, ámbár az Élet minden megnyilatkozásában számolni kell az ember értelmi oldalával. A szellemi tudományok sem haladnak oly gyors tempóban jelenleg, mint a természettudományok, főleg a technikaiak, melyek felé a közérdeklődés fordul s azért földrészünk legjelesebb elméit foglalkoztatják. Mihelyt e természettudományos láz elmúlik és a szellemi tudományok: metaphysica, psychologia nyelv és történettudomány megint fölül kerekednek, sok evolúciós tény azonnal más színben fog feltűnni, mint jelenleg, ter-

¹⁾ Ratzel: Anthropologie. II. 412. W. Foy-Gräbner kölni múzeológusok. Ethnologica. 1909. VI. 25, 201. 1.

mészettudományi beállításban látszik. így például meglepő, hogy sehol vadon élő embert nem találtak a föld kerek-ségén. A hottentottát, busmant, peseréket stb. gondolták primitív törzseknek, átmeneteket a diluviális embertől a kultúremberhez és kisült, hogy e törzsek mögött nagy kulturális múlt van. Ösmerték a tüzet, van mythosuk, nyelv-rendszerük, ilyen a milyen művészetük. Legújabban az afrikai törpéket és brazíliai harakiri erdei népet akarták primitív népeknek feltüntetni (von A. Steinen). Szorosabb kutatás után azonban kiderült, hogy a törpék nagyon is félel-metes ellenségek, nem oly kultúrátlanok, ahogyan őket Her-ber-ton feltünteti¹⁾. A harakirik von Steinen szerint²⁾ szintén élénk beszédes kis népecske, kik a gyógyítófüveket, erdei uta-akat igen jól ismerik, kuraréval mérgezik nyilaikat, rajzolnak és 3 kürtös dobbal adnak híreket egymásnak. Az is feltűnő, hogy minden korban, minden kultúrában a technikának, az élet ész-tétikai berendezésének oly sok tényeivel találkozunk, hogy az assírok, egyiptomiak, aztékek és kibcsa népek kul-túrája Peruban a maguk idejében és lakóhelyén oly teljese-k és kielégítők voltak, mint a mi több ezer éves művelődésünk. „Ha az ókori egyiptomiak technikai inventariumát – mondja Peschel – a mienkkel hasonlítjuk össze, csak annyiban vagyunk előbbre, hogy gőzgépünk van³⁾”). Aki egiptológiával, vagy aszirologiával, a hinduk kultúrkörével foglalkozott, vagy a régi héber kulturéletet, a perui és mexikói kultúrákat figye-lemre méltatta – az emberi lénynek nemesebb vonásait mindenütt észrevehette. De még most is többet tud az u. n. parasztnép, akár a természeti népek, hagyományos tapasztalataiból az orvosláshoz, füvek ismereteihez, mint a mi bibliomaniában szenvedő orvos világunk. A régi hegy- és folyónevek is bizonyítják s minden európai felfedező bizony-ságot tehet róla, hogy a legrégebb népek úgy ismerték, ha nem jobban lakóhelyük minden zege-zugát, bokrát, mint a mi kartográfusaink. Feltűnő, hogy a carthografiai elemek az

¹⁾ *Herbertson*: Man and his work 1911. 40 l. (Mily kisszerű e könyv Reclus alkotásához képest!?)

²⁾ *V. Steinen*: Unter den Naturvölkern Central-Brasiliens 244.

³⁾ *Peschel*: Völkerkunde, 523.

egész földön ismereteseké) Peary, Nanzen és a többi sarki felfedező a sarki népek helyismeretével értek el sikereket és hogy mennyi a nomád vagy elhagyott vidékek lakóinak geográfiai tudása, azt jól ismerjük a geográfiai utazásokból. A legfontosabb útbaigazításokat Sven Hedin Brunhuber benszülöttektől kapták, akár Livingstone, Camerun, Rohlf, Stanley Afrikában. A magyar nép geográfiai nagy érzékére vall, midőn fölismerte a hátszegi hegyrajzolatú és katonai jelentőséget azzal, hogy a hátszegi medencét nem Sztrigy völgye, hanem a körülfogó kristályos tömegek beszögelléséről nevezte el háta szögletének, főleg a hunyadi havasok beszögellésére való tekintettel. Hunyadi János sem volt tektonikus, azért jobban ismerte a délmagyarországi és nyugat erdélyi hegyeket, Szerbiát, Albániát és a Balkánt, mint Inkeytől – de Martonneig, Kanitzig és Touláig a geomorfologusok tudós serege. Győzelmei ép úgy alapultak a térszín és lakosainak alapos ismeretén, minént I. Napóleon európai diadalai. Az embernek szinte kedve volna ezek után geogr. ösztönről beszélni, ha régi népek és emberek geográfiai tudását mérlegeljük. Bosznia occupatiója alkalmából ép azokat az átjárókat, hegyeket völgyeket szállotta meg az osztrák hadsereg, melyek réges-rég óta védelmi, vagy figyelő őrhelyek voltak és IX. sz.-beli jelvényeket viselnek.

Az intelligencia, tehát *mindig emberi tulajdon* volt. Sohasem volt kizárólag állat az ember sehol a Földön. Még a legkorábbi diluviális korban is művészeti hajlamokat, társas életet mutatott, praktikus eszközöket használt, ura, nem rabszolgája volt környezetének, eltemette halottait, tehát érző szerető, gondolkodó ember, nem állat volt az u. n. primitív ember.¹⁾ Herbertson szavait használva *with hardly germ of the higher sentiments or desires*. Mi valótlanág!³⁾

A tűzföld lakóit Darwin hozta hirbe. Azóta sokszor megcáfolták, hogy a peseré nép lakóhelyéből kiszorított, mivelődésében elmaradt, nem pedig vad nép. Újabban nyelv-

¹⁾ R. *Andrée*: Ethnogr. Parallelen 1878. I. 197-221. I.

²⁾ *Hoernes*: Urgeschichte d. Menschen. 1892. *Peschel* Völkerkunde 27. *Achelis* í. m. 119.

³⁾ *Meyer*: Entstehung d. Irdischen 1888. 255,

vének gazdagsága tűnt fel, mit bizonyára a művelődés kezdetén álló népnél hiába keressünk. Szakasztott ilyen mesék a hottentotta nép kezdetlegességéről híresztelt evolúciós fontoskodások, mert bizonyos, hogy a Szan-népek régiebbek Afrikában a bantu négereknél s a törpe Akka néppel valószínűleg belső és déli Afrika ősi elemeit teszik¹⁾. A ceyloni Vedákról Geiger W. derítette fel, hogy nyelvük elrontott szingaléz nyelv, tehát azok sem primitív emberek, amint az Ainok, Negritok sem primitív, hanem legyőzött és kulturailag elmaradt néptörödékek. A kiháló félben levő ausztráliaikat régebben a Haeckel-Fr. Müller féle iskola az emberiség legalsóbb varietásának mondotta²⁾. Peschel azonban megcáfolta e nézeteket. Primitív nem lehet az a nép, mely irtózik a vérfertőzéstől, leleményes és bámulatos nyelvet tudott megalkotni. Különben is az összes természeti népek száma 30-40,000; a nomád népek száma 120-140 millió. Ez még Vi2 része sem az emberiségnek. Vajjon nem észszerűbb-e azt fölteni, hogy az okuméne lakható területeit megszálló népek erősebbek voltak, a kik elől a gyöngébbek hátráltak, mint erőnek erejével az evolúcióba kapaszkodva állítani, hogy az erősebb emberfajták fejlődésfokozatait e kiszorult, miveltlen törzsek és népek teszik? Azokból lettek mívelt népek, kik ma anyagilag és szellemileg nyomorognak. Nem helyesebb felfogás-e Gerland és a philosophiai Spiritualismus felfogása, hogy nem az alacsonyabb formákból lesznek a magasabbak, hanem a magasabb formák adják át szellemi erejüket az alacsonyabbaknak és így emelkednek azok a magasabbak közé. A geográfiai továbbítással (Ratzel) és a talentumnak az egyéni életértékek felismerésével, mihez persze semmi köze a geológiának és a faji materialismusnak, megoldható a haladás tökéletesedés problémája.

Nyilvánvalóbb lesz a feltevés jogosultsága, ha a főmorfologus és fatalista *Richthofen* culturalis felosztását nézzük.

¹⁾ *Fick*: Die Sprachstämme des Erdkreises. 1910. 121 l.

v. ö. *Helliwald*: Naturgesch. e. Menschen II. 12 l. *Richthofen*: i. m. 85.

²⁾ *Friedrich Müller*: Ethnographie 1873. 175. l. *Peschel*: Völkerkunde 352.

Az emberiség szerinte lakhely – változtató és helybenmaradó csoportokra oszlik. Természetesen ez utóbbi hasonlítatlanul nagyobb számot képvisel. I. A helyváltoztatók a vadászok és rénszarvas nomádok. II. A helybenmaradók a halásznépek: inuitok, pesevér és az Alenták, továbbá Déli-Amerika és Polynézia némi földművelést űző törzsei.

A helyváltoztató miveltebb nomádok körül a lusta (!) népek keleti és Dél-Afrikában állattenyésztők, a folyton mozgolódók állattenyésztésen kívül futólag termelnek is. Ilyenek Belső-Ázsia és Arábia nomád népei. A helybenmaradó népek, miként a félnomádok, lehetnek félműveit és műveit népek a kultúrára fordított erejük mértéke szerint. A kapás gazdálkodás kis területen, rabszolgatartás, öntözés, terraszrozás, trágyázás (kerti művelés) nagyobb és a technikai gazdasági forma nagy uradalmakon – a kulturális fokozatok jelzői. Richthofen szeme előtt lebegett az óvilágot végighasító puszták és sivatagok öve s a két határos kulturális öv t. i. az északnyugati hidegebb s a délkeleti melegebb monszumos regionalis vidék. De nem bírja ezekbe Amerikát beosztani, melynek az óvilággal ellentétes észak-nyugot-délkeleti fekvése, szerkezete és központi síksági sorozata van.

Azt mondja tehát a következtetéseiben, hogy a hideg kizárja a kultúrát, mert az ember minden erejét fenntartására fordítja. A tropikus övben van ugyan elég enivaló, de itt meg oly túlhatalmas a Természet, hogy nem bír vele az ember, nem marad erőbeli fölöslege, mert minden erejét a gazdasági munka emészti föl. Amerikában ingadozik az ember e két szélsőség között, mi voltaképpen nem is ellentét, hiszen egyet mond Richthofen mindkettőnél: az ember erőtelenségét hangoztatja a Természet hatalmával szemben a sarki és forró övben. Végül arra az eredményre jut, hogy az indián sem bírt megküzködni a természet erejével sem a meleg, sem a hideg öv alatt. Ennek az általános emberi gyámoltalanság okát Richthofen a felszerelés hiányosságában (Rüstzeug) keresi. Azt mondja t. i. hogy az ember kulturaszegény vidékeken nem talált alkalmas állatokat, növényeket és *módokat* (ahá!!!), melyek segítségével a Természet

¹⁾ *Achelis*: Volkerkunde 227.

főlé kerekedhetett volna. De ahol talált és azokat *értelmesen* (mint Einsicht handhabt) kezelte, – ott munkaerejének egy része felszabadult az önfentartás gondjaiból s azt a fölösleget művelődésére fordíthatta. „Az ember tehát még magasabb művelődés fokán is a geogr. körülményeknek és *saját* munkaerejének produktuma”¹⁾).

Ez a point: a saját munkaereje és akarata! A sivatag Colorado térségein öntözéssel szántókat, Californiában gyümölcsös kerteket csinált a szorgalom. A franciák Zaharát és Szudánt, az angolok Egyiptomot és Ausztráliát hozták gazdaságilag rendbe artézi kutak fúrásával. Ugyanezt tettük mi a Delibláti homok sivataggal – az egyedüli közép európai sivatag – mely eltűnt és szőlős vidékké változott. El fog tűnni sovány homokterülete is egészen és legelők zöldéinek majd, ahol eddig a Kossava szél kergette maga előtt a buckasorokat.

Mégis csak több az Ember, mint az útjában álló Természet. Persze kultúrember; hiszen csak arról lehet szó.

Richthofennek abban igaza van, hogy a biogeographiai tekintetben legjobban fölszerelt vidékek: kulturterületek. India 94 használható növényfaj hazája; a földközi tenger melléke 93-nak; a forró-övi Amerika 77-nek; a trópusos Afrika 41-nek.

Valamennyi művelődési focus volt; legkiválóbb a hindusztáni a csatlakozó szigetvilággal s a földközi tengeri Egyiptommal. Amerikában a fennföldi kulturgócok és népek szintén a térítőkön belül és azok közelében voltak. A keleti continentális csoportban Eurázia az emberiség bölcsője vezet 263 növénytypussal (Európa 130, Ázsia 133) Afrika Madagaszkárral 40 culturalis növényt tud felmutatni. A keleti földségek Óceáni és Ausztrália 10 növényével együtt tehát 500, míg a nyugoti csoport culturalis növénykészlete 89 s ha Polynéziát hozzá vesszük, akkor sem több.²⁾ Richthofen

¹⁾ *Richthof on:* Allgemeine Siedlungs u. Verkehrs-Kunde von Schlüter. 1908. 190.

²⁾ *Geogr. Zeitschrift:* V. 457, VI. 263.

³⁾ *Andrée:* Geogr. d. Welthandels 1910. 76.

azonban teljesen mellőzi a történeti perspektívát, mert tudnia kellett volna, hogy Európa középkori benépesedése újabb nyelvtudományi és anthropologiai kutatások alapján nem kelet felől, hanem észak felől történt.¹⁾ Innen zúdult a népesség *többlete* a Földközi tenger s az Atlanti óceán felé. Északon tehát annak ellenére, hogy csak 37 eredeti növényt bír felmutatni, népfölösleg volt. Az inuitek, vagy eszkimók hazája szintén nyelv és történeti adatok nyomán a Hudson öböl környéke volt. Onnan rontottak a normannok telepeire és megakadályozták a X-XII. században Amerika megszállását Európa felől. Hogyan egyeztethető ez össze a növénygeográfiával? Amerikában nemcsak a meleg, hanem a hideg tájakon is kultúra volt. Keleten az Appalacsok vidékén tengerit és vízi rizst termeltek és nagy politikai szövetkezéseket csináltak Colon idejében; nyugaton a Cordillerák vidékén pedig a halomépítők (moundbuilders) és a barlang-lakó indiánok (cliff dwellers) csináltak olyan-amilyen kultúrát, de mégis művelődést biogeografiai felszerelés nélkül. A közép és dél-Amerikai fennföldkultúrák pedig minden euráziai behatás nélkül oly niveaun állottak, mint bármelyik kő-, bronz-, vagy vaskultúra Keleten.²⁾ Pedig a Kelet háromszorta jobban van felszerelve a Nyugatnál. Hogyan egyeztethető össze a fölszereléssel a tibeti művelődés, mely 4500 m. magas fennföldön ugyancsak hitvány phys. fölszereléssel hideg és szárazság ellenére kultúra lett? Az is csak amellett szól, mint már említettem, hogy ember a föld minden pontján ember marad és emberi voltánál fogva teremt kultúrát akár kedvező, akár nem a geogr. környezete. Dawisnek gyarló érvelése, hogy íme a grönlandi lakó és az afrikai rengetegek erdei lakosa – tehetetlen a Természet erejével szemben fordítva áll. Ott *is* megélhet az ember és az adott létviszonyokhoz szabja életét, kicsike társadalmát.³⁾

¹⁾ *Wottmann*: Polit. Anthropologie 220. *Spielmann*: Arier u. Mongolen 1905. 3. *Weule*: Leitfaden d. Ethnogr. 1911. 15. 1. *Penka*: Die Herkunft d. Arier 1886. 41. 1.

²⁾ *Ratzel*: Anthropogeog. II. 145.1. *Heimholt*: i. m. I. 217. 233. 314.

³⁾ *William Morris Davis*: Physical Geography, Boston 1899. 6-7. 1.

Másrészt mindig emberen múlik, hogy felismerje a geogr. kedvezményeket. Vassal bőven van felszerelve északi Amerika. Az indiánok az európaiak letelepedéséig még sem vették hasznát, amint az eszkimók sem a meteorvasuknak. Az óvilág emberisége pedig felismerte a vas értékét. Ezért lakik Euráziában az 1600 millióra menő emberiség $\frac{4}{5}$ t. i. 1250 millió, az egész Keleten: 1400 millió ember, míg a Nyugat népessége csak 2 millióval több Afrika 141 millió népességénél. Dehogy melyik emberfajta tehetségesebb? – az történeti sorsán, helyváltozásain fordul meg, mit különösen Demolins kiemel.¹⁾ Ez nem geográfiai, sem természettudományi, hanem történelmi, pszichológiai, szociológiai szóval szellemtudományi kérdés. Richthofennek a fajok maradáságáról vallott nézete mai anthropologiai tudásunk mellett (Finot) idejét multa. A törökök megmaradtak hatalmaskodó nomádoknak Európában is, de nem fajtájuk, hanem mozlím vallásuknál fogva, mely kizárja az európai kulturkörbe való beilleszkedésüket. A magyarság ellenben és a finn európaivá lett. A megcsontosodott khinai kultúrának egyik oldalhajtása, a japánok, akarati elhatározásukból lettek az európai kultúrkörnek tagjai. Pedig távol esnek tőle s hazájuk plasztikai és biogeogr. felszerelése keleti Ázsiára utalja őket.²⁾ Mestereik most legújabban azzal lepték meg a világot és útját vágták kultúrgyermekük: a japánok hatalmi áskálódásainak, hogy republikánusok lettek.

À négerék faji szívóssága megtört Amerikában, hol egy külön néger kultúrának a kezdői, mely nem volt eddig a glóbuson. Erre maga Richthofen is azt mondaná, mit a japánokról mondott: „Das ist etwas durchaus Phänomenales!” Persze, minden ami lelki és természettörvényeken felülálló, meglepő – tüneményes.

Az sem áll, mit Richthofen az indiánokról mond, hogy faji csökönységük és tétlenségük miatt pusztulnak – a meszticek vagyis európaiakkal kevert indiánok nem pusztulnak, ellenkezőleg Déli és Közép-Amerika újdonsült kulturális

¹⁾ *Demolins*: Comment la rout crée le type social? Paris 52. 84.

²⁾ V. ö. *Herbertson* térképét a Journal géographique London. XXV. köt. 3. 1905. 302. 1.

elemeit teszik. Mesztic köztársaságoké a jövő a román Amerikában. Hogy kiből mi legyen? sohasem lehet tudni előre. Az oroszokat fumigálták a napóleoni háborúig, a románokata a plewnai csatáig, most félnek a keleti kolosszustól, s az oláhság 10 millió népe számottevő Magyar és Oroszország szomszédságában. Sohasem beszélhetünk rasszok állandóságáról, mert nem tudjuk, mi válhatik még belőlük, ha most passzívek is. Végre amit Richthofen, Hellpach (orvosból geográfussá vedlett tudós) stb. a klíma dermesztő, vagy bályasztó hatásáról állítanak, – annak geográfiai és kulturtörténelmi tények ellentmondanak. Bruhns egy csomó várost sorol fel, hol kultúra volt és van, pedig igen magas a fekvésük, tehát dermesztő a hideg, szertelen a klíma. L'Hassa (20000 bonc lakik benne ráadásul.¹⁾ 3500 m. magasban fekszik. Teherán 25 ezer lakossal 1130 m. Hamadan (Ekbatana) 35 ezer lakossal 1800 m. Kabul hágváros 75 ezer lakossal. Amerikában Gicouani a perui paradicsom 3655 m. Oroya 3800 m; Acucero 3950 m. Pasto 4350 m, hozzá 13000 lakossal, Potosi Bolíviában 23000 l. Huanchaco 4100 m. magasságban.

Ami a forró elírna ernyesztő hatását illeti, úglátszik a morfológusokat, kik csak a Góbit, a Hanhait és a chinai löszföldröket látták, egy csöppet sem zavarják morfológista hypnotikus álmukban a délázsiai és polynéziai kulturális körök.²⁾ India a márványkő csipkészetében messzire túlszárnyalta Hellaszt. Rendkívül kitartás, szorgalom és ügyesség kell hozzá, hogy áttört márványból rácsos kapukat, oldalfalakat csináljon valaki. A hindosztáni hímzések, szövetek, elefántcsont-faragások, szőnyegek művészies technikája úgyszólván utolérhetetlen. Épp az a meglepő, hogy a trópusok és szubtrópusok alatt élő népek, hol állítólag a nagy melegtől s a természet túlságos gazdaságától kimerül az agy, phantázia és izomerő – ily bámulatos aprólékos és végtelen türelmet követelő művészetet tudtak teremteni. Hogy most nem tudnak – persze, hogy nem, mert Anglia tudtán kívül még egy pária sem hagyhatja el hazáját, de hogy már is

¹⁾ Bruhns: Geogr. de l'homme 1910. 255–260.

²⁾ Ratzel: Anthr. Geogr. II. 431.

túltesznek a hindu gyári munkások az angol gyártmányokon, – azt igen jól tudják az angolok és minden dolgához értő geográfus.

Az Urania-színház „Mesés Indiá”-ja csak kivonatossan, tárca-írói stílusban adta vissza Hans Heinz Ewers kulturális rajzolatait Indiáról – még az én 12 évvel azelőtt megírt Ázsiában is jellemzetesebb dolgokat találhatott volna – de e rapszodikus képsorozatból is kiviláglik India elmúlt nagy kultúrája – a meleg dacára.¹⁾ Vajjon hátrálta-e a meleg a berber és mór kultúrát Észak-Afrikában, az arabokét keleten és Spanyolországban.²⁾

d) Épp oly tudománytalan álláspont mindenben és mindenütt fejlődésnek utána járni. Igaza van egy szellemességéről ismert budapesti hölgynek, hogy az evolutionisták a kispesti egykerekes deszkát azonnal a bicikli ősapjának fogják tekinteni, ha 200 év múlva egy megvadult ethnologus folklorista a bicikli „fejlődéstanit fogja közölni valamely tudós folyóiratban. Úgy jár vele, mint Mortillet prae-historicus, ki az eolitheket legelső kőszerszámoknak deklarálta (v. ö. *Hoernes: Urgeschichte d. Menschheit* 1905. 35.1.) Most meg kisül, hogy azok közönséges hőmpölykövek geológiai ékes nyelven szólva, melyeket a tenger hullámcsapása, a víz, jég koptatott le gömbölyűre, (v. ö. *Obermayer: Der Mensch d. Vorzeit* 1912. 407. *Mensch aller Zeiten c. gyűjteményes vállalatban: Pohlig: Eiszeit u. Urgeschichte* 1911. 119, 121. 1.)

Mintha bizony nem lennének ezen a világon talentumok, kik egyszerre nagyot löknek a fejlődés menetén új gondolatokkal és felfedezéseikkel! Vagy új váratlan fölfedezések nem történhetnének p. o. a radium fölfedezése, amely nyomban megváltoztatta nézeteinket a chemiáról, a tér dimensióiról. A villamosság és gőz felhasználása azonnal, minden átmenet nélkül megváltoztatta a gondolat közlésének s a

¹⁾ *Hans, Heinz-Ewers: Indien und Ich.* 1911. 100-148, 154, 188, 176, 226, 238.

²⁾ *Dierks: Moderne Spanien.* 1908. 108. 152. *Meier-Graeffe Spanien-Portugal* 1912. 67, 93, 52, 327 371.

forgalomnak eddigi formáit s eszközeit. Mintha nem volna ismétlődés, (periodologia) visszaesés, hanyatlás, sőt elmúlás a földön, miről a romok geográfiája, eltűnt népek és nyelvek tanúskodnak! Igaza van Ratzelnek: „Ne keressük örökké az ellentéteket, melyek a rasszokat egymástól elkülönítik, hanem a *kapcsolatokat* az örök emberit, melyek az emberiség kulturális egységét bizonyítják”. Agy és idegrendszerünk, logikánk, szükségleteink egyfésélege az egész glóbuson minden népet képessé tesznek arra, hogy kivehesse részét a kultúra nagy kincséből. Egyik többet, másik kevesebbet, de abszolút kulturátlanság, állatiság sehol nincs és nem volt soha a Földön emberek között. Az emberek minden időben tudtak valamelyes civilizációt és hozzávaló eszközöket teremteni.¹⁾ Az eszközök minőségéből, anyagából, durva szokásaikból azonban épp oly kevésbé következik kisebb kulturális fokuk, mint a megélhetés, gazdálkodás és társulásuk formáiból. A kőbaltával járó ausztrál minden ügyefogyottsága mellett nemesebb érzésű és erkölcsű, mint a bronzot ismerő és emberi áldozatokban gyönyörködő azték és phönicieti ember. Sem Amerikában, sem a keleti kontinensek csoportján nem találhatunk primitív állapotokat, legfeljebb elmaradt, vagy visszahanyatlott népeket. A primitív állapotokra vadászó anthropologusok p. o. *Buschan*, Wundt az ethnographiában ugyanazok, a mi Hellwald volt a geográfiában és művelődéstörténelemben, – persze hogy mindenben őállapotokat szimatolnak, jólelkűséget, becsületességet azonban meg nem tagadnak tőlük.²⁾

Amint vannak fattyúhajtások a terebélyes százados fákön, kiágazó fattyúmedrek hatalmas folyamok medreiben – így erkölcsi elfajzásokat is mindenütt találunk. Minek és kiknek minősíthetjük a politikai őrsemeket, felekezeti erkölcsbaktereket, társadalmi pletykavadászokat és professionals rágalmozókat, mint erkölcsi hybrideknek, a társadalom fattyúhajtásainak? No! ha az a művelt Európá-

¹⁾ *Haberlandt* Völkerkunde 1906. 59, 73, 95. s. k. 1.

²⁾ *Baschan*: Illustr. Völkerkunde 1910. 203. 1. Evolutionista mint Weule, de jó összefoglalás.

ban lehetséges, mi feltűnő lehet abban, ha a Masszái népnél s több maláji-törzsnél p. o. a Palaui szigeteken is, hébe-korba ellátogatnak a lányok, menyecskék a férfiak klubházaiba!! Hogy ebből mindjárt a nemek promiscuitására lehetne következtetéseket vonni? – furcsa okoskodás. De ponamus, hogy így van: szabad-e mégis apró erkölcsi kilengésekből az egész emberiség fejlődés törvényét kiolvasni? A legprimitívebb népek p. o. Védak Ceylonon, Kubuk Szumatrán, Mincopik az Andamanok szigetén monogamisták. Ahol polygamia grasszál, – ott gazdasági ok forog fenn, vagy jóléttel járó erkölcsi lazulás, ami mindenütt van a világon.¹⁾ Gondoljunk csak a berlini (Eulenburg) 1910 és londoni 1912. (Doly Balsden) botrányaira! Avagy renyhesség az oka. Afrikában p. o. azért annyi a polygamikus törzs, mert ott a férfit a nő munkája tartja fenn; mennél több tehát a felesége, annál könnyebben él a füstös. így volt ez a régi zsidóknál, egyiptomiaknál és a merovingiai frank királyoknál. (A modern prude példákról hallgatok). – Reclusnak kell igazat adnunk, hogy a szociális egyensúly gondolata a világon az egyének egymás közt jogi egalitását követeli. (Le pointe d' équilibre et parfait l'égalité des droits *entre* les individus.) De hogy Schurtnak is van igaza, midőn a monogamiát az ember természetével legegyezőbb, *legősibb* nemi társulásnak mondja: kitűnik a mozlím népek valamennyijénél, hol bizony a szegény embernek csak egy felesége van, mint nálunk a szegény munkásnak. De a milliomos főnökének??? Nohát! Ezeknek a prude pénzes köröknek erkölcse nem signaturája a társadalmak erkölcsi skálájának. A high life a keresztény világ dekadens nemzeténél=a mozlimség bonvivantjaival . . . Mindazáltal az abusus nem usus! A polygamiát például eltűri Amerika a mormonoknál, de nem követi senki s a Nagy Sóstó polygamikus felekezete maholnap széjjelmállik, mert hímnemű depotismusra vezet, ma meg a nők egyenjogúsításáról és arányos foglalkoztatásáról beszélnek Amerikában.

Ethnografiai és physiologiai szempontból igen fontos *eugenetikai* tényező az *abstinentia* a népek életében. Általá-

¹⁾ *Reclus*: I. 261. s. k. 1.

ban egyes rapsodikus kilengésektől eltekintve p. o. a malájok időszakos gyilkossági dühétől, oroszok időszakos (napoj) részegség! deliriumától, a négerék buja táncaitól tavasszal – a természetes és műveit népek élete egész *totalitásában* erkölcsös, mértékletes, sőt abstinens. Aki nem olyan elpusztul, amint a régi római elpusztult a tisztavérű, természetes nemi életet élő germánok csapásai alatt. A román és délszláv népeknek azért van jövőjük s a nagy oroszok azért nyelik a gyatra török törzseket Ázsiában és Európában, mert ezekhez képest viszonylag abstinentebbek. A frugális és edzettebb románság, mint hegyi nép legyúrte és magába olvasztotta a szlávokat és irtogatja még az erdélyi százasokat is. Amit a városi, a vidéken soha nem lakozó, csupán időző tolkloristák hada irkál és szaval a népek erkölcstelenségéről a legvastagabb tudatlanság. Az a 200 napos böjt évenként, mikor a görögkeleti orosz és román föttet egyáltalán nem eszik és feleségéhez nem nyúl, még leányt se csókol, mert megbírságotják s kinézik a községből: többet tesz a románság és szlávság faji szívósságának teremtéséhez, mint bármi más. A böjt frugalissá teszi az embert, a sok húsevés tobzódóvá, bujává. A tótok, románok szerbek, oroszok frugalitása és nemi tartózkodása – a köznépet értem egészében – legjobban biztosítja a népek faji terjeszkedését és eldönti a harcot a részeges, bujálkodó, duhaj városi és frugális, abstinens, tehát idegerős vidéki nép statisztikai mérkőzésében, a népek létérti harcában is. Qui capere potest, capiat. Nem oly bolond dolog a kath. középkor népeinek abstinentiája, frugalitása, böjtölése, mint rendszeren vélik, ha mindjárt a szélsőségig ment is – ezzel biztosították fennmaradásukat. Jövőre is így lesz. Az fogja bírni tovább, aki physical vágyait okosan mérsékelni tudja. Ez fogja kimarni a bágyadtakat, az erkölcsiség s testileg elzüllöttek. Természetesen élni annyi, mint erkölcsösen élni; már pedig a föld népeinek 90%-a természetesen él.

Morgan volt az első¹⁾ ki 1877. az ember kulturális fejlődésének skáláját próbálta megszerkeszteni és következő

¹⁾ *Morgan*: Ancien Society and Researches in the lives of *human* Progress savagery trough barbarism to Civilisation.

hármás kategóriára jutott: vadság, barbárság kora, civilisatio. 31 év után felújította e genetikus sorrendet Müller-Lyer: Phasen d. Cultur c. munkájában. Morgan felosztása a következő:

I. Vadállapot.	II. Barbárkor.	III. Civilisatio.
a) Az ember fákon él. Nem beszél. Mindenevő. b) Kezét használja, gyűjtő gazdálkodást folytat. Éleszti a tüzet. Kővel főz. Kő baltája és husángja van. Ilyen az ausztráliai, polyneziai. c) Feltalálja a nyilat. Kukoricát termel. Csónakot csinál, falvakban lakik. Vadász, halász, p. o. északnyug. indián.	a) Cserépedénye van. Állatszélidítő. Culturnövényeket termel p. Pueblos népe Észak-Amerika. b) Vályogból épít házat; réz és bronz eszközei vannak. Ilyenek az aztékek Amerikában és a pásztornépek az óvilágban. Az árják elválnak a sémiectől. c) Eke, szekér, betű, hajó feltalálása. Fal-lal kerített falvak. Görögök hőskora, germánok Róma alapítása előtt.	Munkafelosztás. Vagyonyosodásra való törekvés. Vasfegyverek.

A tábla az evolúció gondolatát az eszközökben és a foglalkozásokban keresi s oly következtetésekre jut, hogy nem kultúrember ma, ki cilinderben nem jár és az Andrásyúton nem lakik. Mert, hogy a polyneziai malájnak nincsen cserépfazeka és íjja, hanem kőszerszáma, a néger pedig már pajzsot és vető dárdát visel s nem használ többé kőszerszámot: azzal nincs felemelve a néger és lealacsonyítva a maláji. Az utóbbinak faipara, szövőszéke, virágzó földművelése, gazdag mythosa, csengő s kifejező nyelve nagyobb kulturális előnyök a néger katonai előnyeinel. Lehet, hogy a néger legyőzné a malájit, de azzal nem lesz míveltebb a malájinál. Új-Hebrida lakói valamikor cserepes fazékban, most forró kővel forralják fel a vizet, mert hamarabb forr fel így a víz. A mexikói azték kultúra e rovatban barbárnak

van feltüntetve, pedig ez a mívelődés ismerte a napkultuszt, napévet, volt postája, kalendáriuma, hatalmas boltozatos építészete, csakhogy épen a vasutat nem ismerte. Így lehetne pontról-pontra cáfolni Morgant, amennyiben a cultura lényegét fel nem fogta. Az embernek szerszámon, gunyhóján, fegyverein, feleségén kívül vallása, társadalma, művészete, költészete, jogrendje van – amiről anyagi kultúra számot nem adhat. Az emberiség kulturális kifejlődését egész teljességében kell bemutatni, miként ezt a világtörténelem teszi,) – ezt a totalitást azonban a legújabb munkákban sem találjuk. Morgan és követői Buschan, Lippert stb. nagy súlyt helyeznek a nyíl használatára, melyet Weule szerint a föld minden népe ismert.²⁾

Ratzel a kultúrállapotok megítélésére szintén a kő és vasszerszámokat vette alapul s anthro-po-geographiájában északi és déli rasszokat különböztet meg. Az északi fajták közül a vasismerő sarki népek, mongolok, malájok, khinaiak, indochinaiak, japánok és törökök az ázsia-amerikai *mongolos* kultúra képviselői. Európa és nyugoti Ázsia, északi és keleti Afrika vasismerő népei az *atlanti* culturának tagjai. A zaharai törzsek, a délafrikai népek, a hinduk, Madagaszkár és Ceylon sziget lakói, ausztrálok és Dél-Ázsia sötétbőrű népei a *négeres* (negroid) vaskultura népei. A kőkultura népei az eszkimók, az északnyugati és keleti indiánok, közép és délamerikai kultúrnépek, patagonok és tűzföldiek (peserék). Ez a kép Colon idejére szól, mert ma a kőkorszakbeli culturás népeket nem, legfeljebb törzseket is csak szórványosan találhatni.³⁾ *Vierkandt* két térképén mutatja be az emberiség kultúrképét. A XVII. századbelin egész észak Európa, Ázsia, Amerika és fél Afrika, Ujseeland a természetes népek territóriumai, kivétel csupán az amerikai csendes óceáni fennföldi kultúrák és Japán. Az afrikai négy-szög, Arábia, belső Ázsia a nomádok vidéke, (mi Richthofen szeme előtt lebegett). Letelepedett félművelt népeket Khinában a két Indiában, Balkán félszigeten, Eránban, Kis-Ázsiában,

¹⁾ *Helmholt*: Weltgeschichte i. m. I. 24.

²⁾ *Weule*: Kulturelemente d. Menschheit 1911. 49-56.

³⁾ *Ratzel*; Anthropo-Géographie 1891. 11.779.

déli Oroszországban találtunk. *Teljes* kulturájú nemzeteket Skandináviában, Itáliában és nyugoti Európában. Furcsa, hogy Magyarország alföldje a nomád területekhez van sorolva s hogy Ausztrália barangoló törzsek hazája. Ma pedig a XVI. sz. óta felényire apadt a természetes népek kiterjedésévé. Ilyen kulturátlanok élnek északi Ázsiában, a Lappok földjén, Britt-Amerikában, az Amazon erdeiben, Déli-Amerika csúcsán és Belső-Afrikában, barangolók Ausztrália nyugoti felében. Félművelt nomádok északi-Afrika, Arábia és belső-Ázsiában. Letelepedett félművelt azaz iparúzó, termelő, de a cultura ideális művelésének önzetlenségétől át nem hatott népeket pedig a két Indiában, Kelet Ázsiában, Japánban és az Atlasz vidékeken találunk. Míg *teljes* kulturájú, azaz a kultúrát a kultúráért művelő népeket csak Európa nyugoti és déli és Amerika mérsékelt tájain, kivált a germán unióban találunk. A Balkán, Magyarország, Oroszország, valamint közép és déli-Amerika műveit országai *vegyes*, azaz részben teljes, részben félkulturás vidékek¹⁾. Eszerint Eurázia 50 millió km² területéből csak csak 4 millió km² igazi kulturaterület, északi-Amerika 30 millió km²-ből ellenben 9 millió km². Meg kell jegyeznünk, hogy Európa legműveltebb országai Skandinávia, Dánia az atlanti kulturacyklus keleti fele u. m. Németország, Brittanian, Franciaország, Svájc, Belgium, Németalföld, mely kontinensünk szeme fénye „amelylyel a világpiacra tekint” összesen 137 millió lelket számlál. Az Atlanti kulturacyklus nyugoti fele az Unió, mely a globus másik főkapitalista termelője és kereskedője csak 94 millió. Érdekes, hogy Hettner, Quatrefages és Vogt után, kik az embert a föld creaturájának nevezik a teljes cultura mértékéül nem csupán a munkát (és fajbéli rátermettséget), hanem az önmagáiól megfélekedező és magát átadó ideális felfogást tartja. „Alte Kultur gründet sich auf die Arbeit”, mit Richt-hof en is mond, „und Vollkultur, *insbesondere* auf den Idealismus der Gesinnung, auf die Tätigkeit der *Hingabe*, und der *Selbstvergessenheit*”, mit Richthofen nem mond.²⁾ Pedig igaz, mert ez Jézus etikáján nyugszik.

¹⁾ *Geographische Zeitschrift* VI. 265.

²⁾ u. o. VI. 315. *Schöne*: Polit. Geographie. 22, 27, 98, 111.

Már ebből is szemmel látható, hogy a kultúra nem a föld terméke, hanem az ember szellemvilágának produktuma, melynek okait, keletkezését történelmi tudás nélkül meg nem érthetjük.

Nem érthetjük meg nélküle jog, nemzetgazdálkodás, egyáltalában humánus tudás nélkül – mit a geográfizmus annyira perhorrescal a geográfiában – semminemű kultúrtényt, melynek regionális kiterjedése van, tehát geográfiailag tárgyalható és mint ilyen a kulturális geográfia tárgya p. o. a *közlés* kifejlődés menetének 5 pházisát a) beszéddel és jelzéssel (tűz, füst, dob, követség), b) írással és annak geográfiai különösségeivel; c) gépek segítségével p. o. sajtó, táviró, telefon, kábel, szikratávírás, posta – melyek kultúréletünk kétségtelen signaturái jelenleg a glóbuson.¹⁾ Érthetetlen marad jelen regionalis elterjedésében a *táplálkozás* kifejlődésének és elterjedésének szempontjából. Ennek is 3 fázisa s 2 geográfiai régiója van, A két kulturgeogr. regio I. Természeti népek; II. Művelt népek. A természeti népek legelső termelőit nem ismerjük. Sohasem voltak, de az evolutionisták meg akarják találni azt az anthropoid állatot, mely élelmet termelt, gyümölcsfát ültetett és aratását rossz időkre elraktározta, mint, mint kutya a csontot. Pedig Branca és Klatsch anthropologusok legújabb kutatásaiból kitűnt, hogy sem az ausztráliai, sem az auringnac-i ősembert nem lehet az anthropoid majmoktól leszármaztatni, mert az utóbbiak végtagjaik arányában állatias jelleget tüntetnek fel, az ember pedig még a paleolithikumban is, testarányában emberi jelleget viselt és különböző fokú kultúrákat teremtett. (Peterman: Mitteil. 57. k. 18. 76. 1911.) Ez volna tehát a keresett I. őskor, vagy vad állapot!?! II. Barangoló vadászok: Ausztrálok, afrikai törpék, busmanok, hegyi Vedák, Mincopik az Andemanokon, peserék a Tűzföldön és eszkimók. (!) III. Félig meddig helyben maradó vadászok – az északamerikai északi és nyugoti indiánok; IV. Halásztörzsek: Itelmek, Aleuták, Gil jakok, Kolusok, Csinuk és Vancouver-törzsek. A *barbár korszak* képviselői a) pásztornépek Ázsiában u. m. Kalmük, Kirgiz, baskír, özbek, jakut, tibeti, Toda nép; rén-

¹⁾ Müller-Lyer: Phasen der Cultur I. 1908, 241. 1.

szarvas tenyésztők: osztják, vogul, tunguz, szamojéd, lapp. Afrikában: beduinok, dinkák, bari, massai, vahuma, gaíla, somal, ovahero, hotentotta törzsek; b) Kapás és vadászó földmivelők: a legtöbb indián északi és déli Amerikában. c) halászó kapások: Óceánia népei d). Csak kapás földmivelők: Zambezi népek, Kalunda, Bajeje Afrikában, Indonézia népei, d) Állattenyésztő kapás törzsek: Kaffok, Ovambok, Dahoméj, Asanti és a régi cölöpépítők. A kultúrnépek a harmadik, vagyis a *civilisait* korzsak képviselői. Azok lehetnek a) kertészek p. o. amerikai culturnépek, chinaiak, japánok; b) ekével dolgozók: asszyrok, egyiptomiak, phoenikieiek, zsidók, karthágóiak, arabok, perzsák, hinduk, görögök, rómaiak és a középkor népei; c) kereskedelmi termelők a modern népek, melyek szükségleteiken felül termelnek.

Szándékosan közöltem ez áttekintést, mert ez így geogr. tény – az evolutios elméletbe való beállítás azonban teljesen önkényes. Mert nem okvetlenül ezeket a fejlődési fokozatokat kellett minden népnek megtennie, hogy műveit legyen, a mennyiben egyforma cultura sohasem volt a világon. A diluviumban sem, de a középkorban sem, ahol csak osztályok voltak a műveitek és a legújabb korban szintén igen ritka a teljes osztálykülönbseg nélküli kulturális nép, p. o. friezek, dánok, finnek, svédek, norvégek.¹⁾ Ma is teljes culturájú népek tömege mellett diluviális, kőkorszakbeli törzseket találhatni p. o. korjékeket oroszok mellett csontszerszámokat készítő eszkimókat, sőt Ausztráliában a (pápuákat Melanéziában) teljes culturájú nép szomszédságában barlanglakókat találunk. Egyik nomádból földmives, másikból rablólovás vadász lesz, amint akarata, vagy a körülménvek arra kényszerítik. Az emberiség, Peschel szép hasonlata szerint, örök zöld rózsabokorhoz hasonlít, melynek egyfelől hervadó rózsái mellett friss bimbók fejlenek és rügyek bimbóznak. Abból, hogy geografiailag egymás mellett élnek semmi sem következik, még akkor se, ha a kulturformák jelen elterjedéséből ki lehetne mutatni kifejlődésük egymásutánját, mert a post, hoc, ergo propter hoc – hamis következtetés. Már pedig a geológiai következtetés mind

¹⁾ Waltz: Anthropologie d. Naturvölker. 87. 1.

ilyen, úgyhogy a geológia maholnap az astrologia hírébe keveredik. Az evolutionista történészek a természettudományi suggestio alatt szintén úgy eszelik ki a fejlődés-fázisokat. Ez oly tudományos fatalizmusz, mely tönkre tesz minden komoly tudást. Hogyan lehet egyetemes fejlődésről beszélni, midőn leszállás, hanyatlás, pusztulás is van elégszer, sőt többször a népek életében? ¹⁾ midőn a Földön egyszerre több cultur-fokozat volt és az egyes kulturális fokok – ha ugyan kellene ez a fejlődés sorrendje? – különböző helyeken, különböző időben keletkeztek! A kőkorszak p. Európában a K. e. 4000-2500 esztendőkre esik; a rézkoré 2500-1000; a bronzkoré, 1800-800 K. e. De az egyiptomiaknak már a K. e. 4000 évben voltak bronzeszközeik, 2000 évben ismerték a vasat; a chinaiaknak ellenben csak a K. e. 2000 évben volt bronz- és 600 vaskoruk. A peruiak ismerték az ónt, ólmot, aranyat, ezüstöt, az aztékek a bronz készítését – vasat nem ismertek – ! A malájok nem ismerték a kőkort, a négerék a vaskorszakot. Hol van tehát a fejlődés egymásutánja? Papiros igazság az emberiség egyetemes egyidőbeli fejlődése.²⁾

Hogy lehet az evolutiót törvénynek elfogadni, amikor az evolutionisták p. o. Spencer, Morgan, Bachofen³⁾ szerint a család hordából s polygamiából lett? Michels turini szociológus a bpesti feministáknak meg azt suggerálta 1912. febr. 9, hogy eredetileg a férfi *egy* asszonyt, *az* asszonyt ismerte, ma már *több* asszonyt és nem asszonyt ismer érzékeinek kielégítésénél; hogy a platonikus monogámia számártság, mert a férfi polygam és a nemek felszabadulása a kultúra következménye, mert az haladás. Nohát szép haladás, amely a természetellenségeket kodifikál. A nagy városokban p. o. Berlinben terjedő masochismus és lesbosi szerelem

¹⁾ Hertz Friedrich: Moderne Rassentheorien 1906. 294. 317. Ez az igen figyelemre méltó könyv Chamberlain könyve ellen, főleg a zsidók elleni kifakadásai (I. 323-425) miatt íródott. Polemikus, de igen tanulságos könyv s a mi fő elfogulatlan minden irányban.

²⁾ Hoernes: Urgeschichte d. Menschheit 1908. 89, 95. 1.

³⁾ Helldal: Kulturgeschichte. 1875. 34. 1. Grosse: Die Formen d. Familie. 1896. 11. 13.

régebben bűn és örültség számba ment, ma kulturális fokozat! Voila. (Bloch: Sexual-Leben unserer Zeit. 1907. 692.)¹⁾

A gazdasági formákból evolúciós következtetéseket levonni, ma már elavult felfogás. Hahn kimutatta, hogy a gazdasági formák tisztára a megélhetés formái, *nem* műveltségi fokok, ahol az akaratok sokszor a véletlennek nagyobb az ereje, mint a klímának, természetrajzi fölszerelésnek. A földművelésnek első kezdői az asszonyok vala, csupán a termőföld kiterjedése és a kapának ekévé változtatásával állt be a férfi is földművesnek.²⁾ Míg az ura halászott, vadászgatott, ő növényeket kapálgatott és termelt. Már kezdetben megvolt tehát a természetes munkafelosztás. Földművelés letelepülés nélkül lehetetlen, azért nomád népek állataikból pénzelnék, vagy rablásból élnek. Az állattenyésztés azonban nem kulturális fokozat, mert semmiféle vadon elfogott állat fogságban nem szaporodik. A földművelésnek megkellett előznie az állatok rendszeres tenyésztését, mihez idő és tervszerű munka, azaz intelligencia kell. A legrégebb kultúrnépek p. o. chinaiak, rómaiak nem itták meg az állati tejet, máig is émededik a mongol, midőn tejivó európaiat lát – Indiában ellenben fő a tej. Csak később, a letelepülés után valószínűleg kiszorult népek voltak állattenyésztők. Először a szemiták pásztorkodtak (arabok, héberek), azután az iráni törzsek, szittyák, törökök, mivel a pusztákon ló, teve és csorda nélkül meg nem élhettek, de sohasem a tej, hanem az állatok húsa és bőre kedvéért, meg azért lettek nolens-volens pásztorok, gulyások, csikósok, mert a rónák végtelenségét csak az állatokkal tudták leküzdeni. Amellett növényevők is voltak, mert az ember mindenevő, a legritkább esetben kizárólag nyers hús, (halevő) vagy növényevő. Az emberiség átlaga hús és növényevő fogazata miatt, tehát elkülönített állattenyésztő és növénytermő fokozatok a priori lehetetlenek, ahol pedig kénytelenségből húsevő az ember p. o. sarki népek, ott pácolással, ütással, erjesztéssel, főzéssel, sütéssel készítette el mindenütt és mindenhol ételeit. Arra is van eset, hogy a

¹⁾ *Stoll*: Das Geschlechtsleben, in. d. Völkerpsychologie. 1908. 351.

²⁾ *Hahn*: Alter d. wirtschaftlichen Kultur d. Menschheit. 1905. 27.

földművelőkből p. o. kukorica és rizstermelő indiánokból a fehér ember megjelenésekor (ez véletlen rájuk nézve) vadász és halász törzsek lettek, nem kultúra elmaradás miatt, hanem kénytelenségből. Igen valószínű, hogy az eszkimók odahagyják a sarki tengert, mihelyt a medvék, fókák, rozmárok az európaiak pusztításai miatt eltűnnek s a délibb vidékekre húzódva minden átmenet nélkül iparosok lesznek az európai országokban. Az oláh ma par excellence juhász nép, de soha sem volt kizárólag csak pásztor, mert nemzeti eledele a puliszka ugyanaz, mi a római bakának (pulmentum) olasznak (polenta) volt a főtáplálkozása. Megőrölt liszt és tej a főtápláléka, így egyszerre kukorica-termelő és pásztorokodó, így volt mindig, mióta ember él a Földön¹⁾ – azért a megélhetés módja még nem kulturális fokozat.

A kultúra a *tervszerű munka* eredménye, erre csak ember képes, mert beszél és terveinek végrehajtására segítő társakat keres, vagy szerez. Állat sohasem szövetkezik tervszerűen a természeti akadályok leküzdésére, vagy a természet kényszerítésére, hogy akarata szerint éljen. Ember igen. A tunguz törzsek egy része földművelő lett, mert akarta, a másik értelmi belátása s az oroszok parancsa ellenére vadász, halász maradt. Az indiánok nem lustaságból, vagy fajukkal veleszületett csökönyösségük miatt hátrálnak az európaiak elől, mint Richthofen állítja, hanem mert nem akarják, mint a mi cigányaink, a civilizáció terhét s folytonos munkáját magukra vállalni, vagy kénytelenek kitérni legjobb földjeikről az európaiak nyomása miatt. A cigány sem akar dolgozni, de a hol dolog nélkül meg nem él, bizony kovács, bognár, muzsikus, napszámos lesz belőle, valamint az orthodox máramarosi zsidó is ráfanyalodik földművelésre, kovács, kőmives, szabó, mészáros stb. mesterségekre, vagy fuvarozásra, ha üzérkedésből meg nem bír élni. Kálmán király idején zsidaink földművelők voltak, sőt keresztényekkel házasodtak, de miután keresztény rabszolgákat nem volt szabad tartaniok, felhagytak a földműveléssel, iparral és éltek úgy ahogy tud-

¹⁾ Grosse: Die Formen der Familie. 1896. 29 l.

²⁾ Acsády: A Magyar Birodalom története. 1903. I. 173, 195.

tak. Sok indián törzs letelepült s olyan-amilyen chacun â son metter, chacun â son gout! kulturális életet él. Hogy abban esetleg elveszíti faji jellegét és más ember lesz belőle – ez az élet sora. – Semmiféle nép, nemzet, nyelv, kultúra nem örökös. Folytonos kölesönvétel, átalakítás és átalakulás folyik; minden ezredben új népek születnek p. o. rumének, magyarok, bolgárok, oroszok a középkorban és a régiek elpusztulnak p. o. törökök, finnek, vaszkok, ibérek, burgundok, gótok, illyrek, thrákok s i. t. De mindezt nem geográfiai okokból és természeti külső hatások, hanem magában az emberiségben rejlő okok, a népek politikai küzdelme, kulturális, vagyoni emelkedése, erkölcsi züllése vagy tömörülése, szóval a *szellemvilág és társadalmi élet* okai csinálják, nem a Természet. „The culture is labour and, the culture makes or the man but spoils it at once”.

Schurtznak művelődési felosztása ezen okból szűk körű. Ahol a növényeknek és állatoknak jelenlétére, vagy hiányára nagyobb súlyt helyeznek, mint az eszmélő, fontolgató és jövőre tervező emberi elmének – ott csak karikatúra, nem systhema kerekedhetik. *Schurtz* kultúrköröket és vegyes kultúrákat talál a földön.¹⁾ a) *Mezopotániai* kulturhely a turáni, hamita és sémi népek kultúrája. Búza, rozs, zab, barom, eb, juh, lóbab, lencse, répa a jellemzője, b) *Keletázsiai* kultúra a Jangcse és Hoangho vidékén; füge, thea, barack, bors, kacska és selyemhernyó a signaturája. c) *Indiai kultúrfókus*, az árják és dravidák kultúrája, banána, rizs, dinnye, uborka, cukorrépa, tyúk, elefánt a kulturális inventaruma. d) *Indomaláji kultúra*; bivaly, jamgyökér, bambusz, kókusz, kender és fűszerek vidéke, e) *Egyiptom* 4000 k. e. Lakói Afrika utolsó bevándorlói; signaturája a vas, mely innen Afrikában terjedt el. f) *Nyugotázsiai* asszyr, héber, phoeniki, arab és az izlam (csak?) kultúra ázsiai és afrikai szervesvilággal, g) *Amerikai* alpaka, láma, maniokgyökér, kakaó burgonya, tengeri, batáta, ananász, koka, kaktusz, papujafa- s pulykával, tehát bőséges természeti fölszereléssel; a fa, kő, bronz – de vas eszközök nélküli kultúra, h) *Európai kultúra* valamennyi kultúrnövény felhasználásával és az egye-

¹⁾ *Schurtz*: Völkerkunde 1903. 71–73 1.

temesség jellegével, amennyiben emberi, nem keleti, politikai, nemzeti, vagy vallási kultúra kizárólag. Schurtz tartózkodik e szótól: keresztény kultúra, mert emberiség, egyetemesség keresztény felfogás. Növények, állatok, kedvező világ helyzet, plasztika, klíma, parti tagoltság¹⁾ eme főszme fénye mellett elhomályosulnak, i) Végre a *sarki*, majd nyugot-afrikai népek és az amerikai meszticek *vegyes* kultúrája. Igen heterogen, vegyes rovat.

Hasonló egyoldalúság és célzatosság vezeti *Müller-Lyert* különben igen szellemes könyvében, midőn a táplálkozás, lakás, munkafelosztás történeti fejlődésének fázisait vadságban, barbárságban, civilizációban és szocializációban állapítja meg. A kultúrfokok szerinte:

- 1) Vadásznépek
- 2) Halásznépek Vadság
- 3) Pásztorok és Nomádok
- 4) Letelepült földművesek Barbárság
- 5) Iparosok, kereskedők
- 6) Kereskedelmitermelők, nagyiparosok Civihstatio

Vagy a) nemzeti közös munka, b) családi munka a férfiak munkájának specializálódásával, kiválásával, c) uradalmi munka rabszolgákkal és jobbágyokkal, d) kapitalista vállalkozás, városi gazdálkodás munkaadókkal és munkásokkal, e) társulás, szocializálás a nők munkaerejének bevonásával, a helyi és nemzetgazdálkodásnak világgazdálkodássá való fokozásával. Az egész globus nagy műhely létszen, melyben mindenki magáért és másokért dolgozik.

Müller-Lyert két szempont vezeti a) a szociális termék, productumnak fejlődés története és b) a beszerzésére fordított munka történeti fejlődése. A kultúra szerinte a munkának specializálása, megosztakozása és a megosztott munkacsoportok egymást kiegészítő együttes munkássága, cooperálása az egésznek érdekében. Az ember nem azért kulturális lény, mert intelligentiájánál és haladásvágyánál fogva az, hanem mert belé illeszkedik a társadalom egészébe. Ez körülbelül

¹⁾ *Peschel*: Völkerkunde 54 1. *Strabo's* Erdbeschreibung von Forbiger. 1856, II. 5. fejr. 187-189 1.

az a csordavonás (Heerdenzug) mit Spenzer is említ és amelynek legalkalmasabb igazoló példája a divat. Esztelenül utánozza az ember a felkapott divatot, akár jó, akár nem, akár szép, praktikus, vagy ennek ellenkezője. (Igaz, hogy csak az újkor embere a divat majmólója legalább a ruhában – a classikus kor nem ismert divatot az öltözködésben). Tehát ennek is művelődés-fokozatnak kell lennie.

Nézzük a munka fejlődésének sorrendjét.

Az első a rokonság (Sippe) végzett munkája, midőn családiasság nélkül hordákban élt az ember. Megjegyzem, hogy Westermarck szerint az emberhez hasonló majmok csak párosan, tehát nem hordákban élnek,¹⁾ mint Spencer és Müller-Lyer föltételezik. Később családokra tagozódik a munka és keletkeznek halász, vadász, föld mi velőtörzsek, kik már habár ideiglenes falvakban lagnak és csere kereskedést üznek a szomszédokkal. Az uradalmi gazdálkodásnál p. o. Polynéziában, Afrikában, a régi germánoknál, a *fala* sociologiai csoportja emelkedik a törzs fölé, erősödik a családiasság. Ilyenkor már nem ölik meg többé az ellenséget, hanem elfogják s rabmunkára kényszerítik. Keletkezett a védelemmel foglalkozó úriosztály, mely a munka terhét a rabszolgákra s önként meghódoló idegenekre (görögöknél perioikok) bizta. – Ma Albánia állapota felel meg körülbelül e szociológiai fokozatnak. A magyarság beköltözésekor állott ily fokon egészen a XIII. századig, a midőn az állam, királyság kerekedik ki rendi tagozódással. Állam és *város* keletkezése egy időre esik, kapcsolatban vele a termelő jobbágyságon kívül álló szabadok (helléneknél: metiurgok; rómaiaknál: szabadosok), kik ipart és kereskedelmet üztek. Akkor keletkezik a jobbágysággal dolgozó, várak körül tömörülő *uradalmi vidék* szociális csoportja (Megyeiség) és a Városok szociális csoportja közötti ellentét, amely azért nevezetes, hogy a jobbágyok a városokba szökdöstek s ott az iparosok számát szaporították s lassanként az uradalmakhoz tartozó, azoknak dolgozó iparosok is szabadulni igyekeztek a főúri hatóság alól. Városi élet és szabad élet egy a középkorban, a minék

¹⁾ Westermarck: Geschichte der menschl. Ehe 187 1.

ellenkezőjét vitatja *Henne am Rhyn*¹⁾. A királyok a városok pártján vannak (Zsigmond, IV. Béla, Nagy Lajos, Mátyás, Mária-Terézia) az ellenzék a termelő vidéken lakik, nálunk a megyékben. Hirtelen fordulat áll be a gépek feltalálásával, mely a mezőgazdasági (szappan, liszt) és házi ipart ép úgy tönkre tette, a mint a városok ipar, kereskedelmi céheit is megszüntette. Az országok kereskedelméből *földségek* kereskedelme lett s a munkát nemzetközileg kiterjesztve egyetemésítette. (Ökonomische Arbeitsorganisation). Ezzel beállott a *kapitalizmus* kora, mely a forgalmi eszközök kiterjesztésével a continent, kereskedelemből világkereskedelmet csinál, a magántermelőt az áru termelő (Eigen-product, Waaren product) váltotta fel. A középkorban a világkereskedelem csak fűszerekre, déli gyümölcsökre, finom szövetekre szorított – ma rendes szállítója a népek szükségleteinek, bárhol legyenek is azok. A tőke uralmát a *szocializálás* korszaka váltotta fel a XIX. század második fele óta, midőn majd az állam gazdálkodik és kiragadja a hasznot a tőkés kezeiből p. o. vasutak, víziutak államosításával, szesztermeléssel, dohány-szesz-monopoliummal vagy szövetkezetek lépnek direct összeköttetésbe a termelőkkel és szállítókkal s a közvetítő hasznot a szükségletek olcsóbb beszerzésére fordítják.

Ez kulturális képe Európa socialis fejlődésének, de kérdés részt vettek-e a *többi kontinensek* e szociális munka megosztásának elősegítésében? Azt állítani például, hogy a polynéziai uradalmi gazdálkodás közelebb áll hozzánk, mint Afrika iparos falvi typusa, így tehát a polynéziai fejlődés-foka az európainak – geográfiai és chronologiai absurdum. Az is nagyon kétséges, hogy a föld különböző tájairól összehordott, különböző időkből és kulturális cyklusokból származó ethnologiai és szociológiai adathalmaz adhat-e felvilágosítást az európai munka fejlődésének történetére s ezekből az adatokból szabad-e az egész emberiség fejlődésére vagy csak helyi kulturális fejlődésére?

¹⁾ *Henne am Rhyn*: Die Kultur I. 363. Tétéle csak kulturátlan népekre illik, kik kraal-ban, jurtaban, aulok-ban laknak. A város történelem és a kultúra eredménye. A modern város túlteszi magát a talaj kellemetlenségein. (V. ö. *Hassinger*: Geogr. d. Städte. Geogr. öest. Jahresbericht 1910. 6-7 1.) És mégis conchyliogusok akarnak érteni a városok geográfiájához!!!

dési fokozatára lehet következtetni. Az egész glóbuszt átölelő világkereskedelem sohasem volt, ma sincs meg. A mai, leginkább a fehér faj világ elterjedésének kereskedelme. Abból igen kicsi részük jut a mongoloknak, négereknek s a színes fajtáknak. Mikép beszélhetünk tehát az emberiség kultúrájáról, egyetemes haladásról, a munka és társadalom *világ* szervezőtéről, mikor csak európaiakról és művelődésükről lehet szó? Tagadhatatlan, hogy a geográfus célja rátalálni a fajok kultúrfokozataira s azokat belé kell illesztenie az emberiség képebe, de semmiféle következtetéseket azokból le nem vonhat. Az egyetemes haladás, fejlődés menetére sem szabad következtetnie. A geográfus csak a telluris helyekre, egyes társadalmak leírására szorítkozhatik. Egyiket a másikból, vagy másikkal nem magyarázhat. Ez a szociológus dolga, ha egyáltalán helyes az alap-feltevés, hogy az egész emberiség társadalmi szervezet, mely egyetemesen s nem részlegesen fejlődik, halad, vagy visszaesik; olyan mint a pók kifeszített hálójára, mely a legkisebb rezgést közli a központtal. De hát melyik legyen az a kulturális központ? amely irányítja a föld valamennyi kultúráit? Európa, amely csak 14-ed része a föld felületének? A fehér faj, mely V₃-a az emberiségnek?

Mindamellettt úgy Spencer, mint Müller-Lyer az emberiséget, mint összefüggő gazdasági, kulturális és társadalmi egységet fogják föl. Kant teleológiai akaratából indulnak ki, hogy a rész működését mindig az egész irányítja. Ez helyes nézet volna, ha az egész Föld a kultúrának egyféle magasmagaslatán állana. De tényleg nincs így. Helyes, hogy fejlődik a productum, a szükségleti tárgy és az előteremtéshez szükséges munka, meg hogy a rendszeres munkaszervezet: kultúra. Ezt a genetikus rendet keresnie kell a geográfusnak a föld különböző pontjain, ha ugyan megtalálja, mert a kultúra haladása nem egyetemes, mindig csoportos és egyes helyeken halmozódnak a szükségletek és a munka; nem mindenütt és egy időben. Az egész emberiségnek kellene Spencer s Müller-Lyer szerint cooperálnia, hogy ismeretlen és öntudatlan ideáktól hajtva magasabb művelődésre juthasson. Csak úgy irányíthatná vakon az egész: a társadalom, a részt az egyént. De csak akkor, ha abban az egy emberben is megvannak

habár tudattalanul az emberiséget hajtó ideák és ösztönzések. Csakhogy bajos ilyet bebizonyítani. A fatalisták p. o. Schelling, Spinoza, hisznek ezekben az öntudatlan eszmék létezésében, Hartmann, Le Bon szintén a tudat küszöbén álló gondolatok és érzések hypothesiséből indulnak ki fejtegetéseikben, – mindez azonban egy ismeretlen X, miből nem lehet következtetési sorokat levonni, mert a főtételeltétel nem ismerjük a következtetés formájában.

Az evolutionista szociológusok tehát a még *nem* kész kultúrából következtetnek a múltra, a priust mondják ki, mielőtt bebizonyítanak, hogy a cultura az egész földön egyszerre, egy tempóban haladt, minő p. o. a diluviális ember kultúrája, nem pedig különböző helyeken és időközökben. Eddigi ethnologiai tényhalmazainkból sem a prius, sem posterius, de még az egyidejű mellérendelés sem mutatható ki. Hasonlatosságok, paralellismusokkal van teli a tudomány, anélkül, hogy oksági, vagy időrendi összefüggésüket ismernők. Ismétlem kötelessége a kulturális és szociológus geográfusnak e fokozatokra, hasonlatosságokra figyelni – csak a magyarázatukba ne ereszkedjék. Spencer és Comte feltételezi a culturalis egységet, mert az ember az egész földön ember, pszichologiai szerkezete egyféle (ha ugyan?) – eddig azonban csak csoportos munkát és localis kulturákat és szükségleteket találunk, sehol és soha egyetemeseket. Másrészt éppen a szociológia alaptétele, hogy hordaéletből lett a részleges nemesedett családi élet, birtokközösségből a magántulajdon – a prius tehát az általánosból a részlegesre ment át. Ha Müller-Lyer felfogásának helyt adunk, hogy civilizált ember civilisait társadalmának rabja, mert a kalapjától kezdve az inge gombjáiig, mind más ember készíti: akkor a primitív ember sokkal magasabban állott felette. Hiszen a kőkorszakbeli ember kőbaltájával intézett el mindent, valamint az orosz parasztnak is egyedüli és főszerszáma a balta, mellyel mindent végez. Éppen azért mondjuk primitívnek, mert a phys. környezetének volt rabja, most meg nyilvánvaló lett, hogy a kulturás ember rabja társadalmi környezetének, annak keretén kívül meg nem élhet. Csupa ellenmondás az alapfelfogásokban! Nem is említve azt a szociológiai iskolát (Gumplovitz, Ratzenhofer), kik az egyidőbeli térbeli sokféleséget tartják a

társadalom lényeges kellékének, mely nélkül el nem képzelhető verseny és haladás.

Végül még csak egyet. Ha a kultúra alapja, feladata csak munka, munka és munka – akkor a zenei esztétika muzsikális haladás abszurdum. A munka itt nem elég. A componáláshoz nem is kell zenei virtuozitás, mert új zenei motívumok és melódiák az egész világon egyes emberek és népeknek sajátlagos találmányai, miket semmiféle munkával nem lehet mint újat a világrahozni. Ez a példa csak egy kis szikra annak a szellemi világnak bevilágítására, ahonnan intellektuális érzelmi és kulturális értékek fakadnak.

Azután szomorú perspektíva, ha az emberiség örökön örökre nyüzsgő hangyaboly, mely csak a jövő nemzedékért dolgozik. Nem lehangoló fatalizmus-e a nemzedékrendnek örökös körforgása, örökkévaló mechanikai törvények szerint?

Van-e értelme akkor az ember életének? Boldogságot hoz-e a szakadatlan munka, eszmélés, idealizálás nélkül? Igaza van Hahn Edének: „Vajjon a sok dolog s culturmunka mellett jobb dolgunk van-e, mint atyáinknak; boldogabb-e a városi gyerek a falusinál?”¹⁾ És mindez azért, hogy beteljesüljenek Marxnak a történeti materializmuszt igazoló szavai: „Nem eszmék vezetik az embert, hanem gazdasági okok. A jogi, esztétikai, erkölcsi bölcseimi u. n. eszmék nem okozói, hanem okozatai a gazdasági változásnak, vagy fejlődésnek”. Még sötétebb fatalizmusz vonul végig fekete fonálként Müller-Lyer könyvében, mely így szól: „A haladás az elkülönülés és társulás folyamata. Ebben nincs helye az egyén boldogságának. Mert a Természet ez a felfoghatatlan Végtelen nem törődik a célokat kítűző gyarló emberi ésszel – hanem feláldozza az egyént és boldogulását – a fajtájának oltárán”. Azaz, igaza van Schopenhauer sötét fatalista pessimusanak – „az egész semmi csak a fajtája örök, ebben rejlik a halhatatlanság egyedüli gondolata”²⁾ — Ilyen világfelfogás mellett kulturális geográfia és emberi történelem teljes haszontalanságok, nem tudományok. Csak a természettudományok-

¹⁾ Hahn: i. m. 209.

²⁾ Müller-Lyer: v. m. 258, 350. 1. v. ö. Eacken: Philosophie d. Geschichte Kultur d. Gegenwart 271, 273. 1.

nak van tudományos jogosultságuk. „Eigentlichen wissenschaftlichen Charakter haben nur Naturwissenschaften. Ausser ihnen kann es keine andere Wissenschaften geben”, mondja Ostwald és magyar utánmondója. Persze ezek előtt a Természet – minden és végtelen.¹⁾ „Mint *tiszta tudomány* előttem a földrajz *csak* természettudomány lehet – mondja Lőczy dr. geológus és orografus – és csak olyan *természetvizsgáló* (no, no!) fejlesztheti (a geográfiát kérem!!), aki valamelyik természettudományban önállóan kutatni képes) Legjobb erre a kiszólásra Hertz válasza, mit Chamberlainnek attreszál: „Die Rassentheoretiker – und die Theoretiker der naturalistischen Geographie mondom én – betonen ihre „Wissenschaftlichkeit” wie der Schwindsüchtige mit seiner gesunden - Farbe prahlt”. Mindig arról szokás beszélni, a mi nincs – Verborum sat! A tudományos geográfia „tudományosságával” is így állunk.

Legérdekesebb e kulturális fokozatoknak, mint az emberiség! fejlődésének normáira, hogy egyszer *már* meg *volt* mind a 4 főformájuk a klasszikái korban. Kapa, eke, kertművelés, kereskedelmi cikkek termelése; családi, uradalmi, városi és kapatalista gazdálkodás meg volt Müller Lyer bevallása szerint is a helléneknél, rómaiknál, szóval a Földközi tenger körében, mely körül Herodot hasonlata szerint úgy ültek a népek, mint a békák a tó peremén³⁾. Amióta feltalálták a pénzt, mely modern bölcsekedésünk gerince – Sím-mel szerint⁴⁾ – s az árucserét teljesen kiszorította, kezdetét vette a kapitalizmus is, mert a pénzt gyűjteni lehet, árukat nem. Nemcsak Hellasban, Rómában, de a közép és újkorban többször megismétlődött a kapatalista gazdálkodás. A keresztes hadjáratok föllendítették az olasz városok Venezia, Genova kereskedelmét s akkora kapitalizmus fejlődött ki, hogy városok királyságokkal vetélkedtek hatalomban. Amerika fölfedezése után a sok arany szintén kapitalizmust ho-

¹⁾ *W. Ostwald: Wissenschaft* 1911. 22. 1.

²⁾ *Földr. Közi* 34. k. IV. f. 122 1. V. ö. *Hertz: Rassentheorien* 1908. 320. 1.

³⁾ *Müller-Lyer: i. m.* 178.

⁴⁾ *G. Sím-mel: Philosophie des Geldes.* 1907.

zott a spanyol félszigetre, azért volt akkor annyi hadihajója, gyarmata, fénye, hatalma a portugáloknak és spanyoloknak. A kapitalizmust tehát éppen nem lehet kulturális gradusnak venni, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a *jelen* kapitalista gazdálkodást a fehér embernek a glóbuson való terjeszkedése és a gőzgép csinálták. Kappnak fatalisztikus felfogása tehát, hogy a kultúra a vízhez kötött, ezzel beigazodnék, mert a jelen kultúrája az ókori népek Földközi tengeréhez képest óceáninak mondható¹⁾. Itt csupán azt hagyta ki Kapp, hogy a Földközi tenger, mint kulturális fókusz idejében, az Indiai óceán körül és az ausztrálmáljai tenger körében szintén nagy kultúra volt, amint a mi az Atlanti óceán körül tömörülő művelődésünkön kívül van még Csendes-óceáni kultúra is. Valamint tehát a Földközi tengerhez kötött műveltség csupán európainak mondható, úgy a mi atlanti művelődésünk sem még világkultúra. A történelmi perspektívával azonban keveset törődik a természettudományos geográfia. Nem gondolt tovább Kapp Ernő arra, hogy kapitalista munka nélkül nem lehet tengereket hatalmába keríteni. A rómaiknak kicsike kapitalista gazdaságukkal sikerült a Földközi tenger körül telepedett hamita, szemita, núba és kelta-triák népeket egy kulturális körbe vonni. Velence és az olasz városok kapitalista gazdasága szintén bírta egy időig kulturális góccá tenni a középtengert, még országokat is nyelt és háborúkat viselt a kapitalista Velence – de a Csendes óceánt Balboa 1513. csak megpillantotta. Magelhaens 1611. keresztül hajózta, Ausztráliát a Csendes-óceáni kultur-fokust legelőször 1601. a portugál Eredia látta s Coock 1768. fedezte föl újból – azóta Ausztrália nem tudott ura lenni még Polynéziának és Malajonéziának sem, nem birt elszakadni Angliától, hogyan gondolhatna ez a Csendes Óceán uralmára, hol japánoknak, khinaiaknak, amerikaiaknak is van beleszólásuk? Csendes Óceán nélkül pedig nincs oceánizmusz, nem lehet globuszi kultúra sem.

Szerfölött bajos a kulturális *fokozatok* megállapítása, vagyis megtalálni a mértéket, amelylyel a népek művelődé-

¹⁾ *Ernst Kapp: Vergleichende allgemeine Erdkunde. 1868, 412, 414, 417, 432.*

sét mérjük. Mert a legtöbb esetben az egyik népnek kulturális niveaujához oly barbár állapotok és jogszokások ragadnak, amelyeket alacsonyabb kultúrfokon álló népeknél nem találunk. Így például az aztékek eléggé fejlett technikai és közigazgatási kultúrája a legocsmányabb embertelenségekkel volt fertőzve. Az Astarte kultusza oly kis-ázsiai népeknél divott, amelyek más tekintetben művelteknek mondhatók. A hellen kultúra ragyogó művészetével a nyilvános prostitúció s hetairák dédelgetésével, s a tisztességes nőnek szociális inferioritásával volt kapcsolatos. Afrikában, a rabszolga államokban pedig szabad iparos osztály fejlődhetett. Az itelmek, csukcsok, giljások, Van-Couver-indián törzsei egyszerű halásztörzsek, mégis oly bőségben vannak, vagy voltak az élelmi szereknek, hogy munka felosztást, rendi tagozódást találunk náluk nagy technikai ügyességgel egybekötve. Úgy vagyunk velők, mint nagy férfiaink megítélésénél. Beethoven p. o. a nagy zenei talentum a legkönnyebb számítási műveleteket sem bírta elvégezni. A zene tehát kell, hogy valamivel több legyen, mint puszta rezgések matematikai aránya. Bismark előtt igen közömbös volt a művészi zene. Sok ember ki nem állhatja a színházat, melyért Budapest és Kolozsvár annyira bódúlnak stb.

A kultúra összes régiói nem érdekelnek sem egyeseget, sem népeket, amiből azonban nem következik, hogy kulturális foglalkozás egyik-másik téren abszolút kultúrátlanság.

Vierkandt ezért csak két kategóriát talált: természetes népeket és kulturális nemzeteket. A teljes kultúrával bírókat mégis külön csoportba kellett beosztania.

List, Boz, Schmoller, Sombart az élelmi és használati cikkek beszerzése, a technika és munka specializálódása szerint három kulturális fokozatot szögeznek le, u. m. a vad, a barbár, a civilizált állapotot. A *vad* állapotú törzsek csatongoló halászok s vadászok gyűjtő iparral, azaz egész iparuk a legszükségesebb élelmi- és használati cikkek gyűjtése, a természet kifosztása. A kultúra eme ősi korában még csak vérrokonság tartja össze a hordát, melyből később törzs kerekedik. A kontinensek széleire szorult törzsek azok peserék, eszkimók, ausztrálok stb. kinnél a munka nem szerint

van megosztva. A nő a földet műveli, házi dolgokat végez, a férfi beszerzi a táplálékot. A *barbár* népeknél nemcsak nem, hanem foglalkozás-körök szerint tagozódik a munka. Csáládonként és törzsenként fálvak, vagy sátrakban laknak; vagy nomádok, kik háborúval, állatok tenyésztésével, növények termelésével a producens fokot képviselik. A *civilisatio* állam és városok alkotásával, a munka átalakításával árúk forgalomba hozatalával és szomszédos országok kereskedelmével jár. Ide tartoznak a kereskedemi, iparos vagy földművelő államok népei s a mai kapitalista irány világtermelésével, világkereskedelmével, kozmopolitásaival. Végre a *szocialisatio* a jövőndő társadalmi alakulás, mely nem a tőke, egyes osztályok, nemzetek, confoederatiók, hanem a tömegek, a milliók érdekeit tartja szem előtt. A nő a házi és kisiparnak a tőkegazdálkodás miatt történt tönkretétele s a nagy emberszaporulat miatt kicsúszik a férfi gyámsága alól, egyenlő jogú kereső fél lesz az államban s a társadalmi munkában.

E nemzetgazdasági fölosztás csakis anyagi szempontokat tart szem előtt és teljesen figyelmen kívül hagyja a civilisatio és kultúra közötti nagy különbséget. Civilisait minden keresetképes, ki munkájával és szociális felszerelésével bele tud illeszkedni a társadalom munkaszervezetébe, akár férfi, akár termelő, akár átalakító, diplomás, tudós vagy művészember. A civilisatio még nem kultúra, amint a scientia sem sapientia. Elég tanult ügyes ember lehet erkölcsi barbár s viszont civilizálatlan ember magasan állhat emberi mivoltának nemes tulajdonságaival humanitásával tudósok, művészek, államférfiak és hadvezérek fölött. A kultúra emberei az *eszmei világnak civilizáltjai*, akiknél a szív, és érzés nemessége, az erkölcsi felfogás, ízlés, világnézet fennköltsege előbbre való a társadalmi dresszuránál, etiquette-nek alkalmazkodásánál, az ügyességben elért virtuozitásnál és tudományos hivalgás, vagy kitűnés sallangjainál, a rendjelekkel, tagságokkal, címekkel, kinevezésekkel, pénzzel és társadalmi pozícióval kitüntetett külső ragyogásnál. Civilisatióra tanítani lehet az embert, kultúra csak nevelés útján jöhet létre egyes-egyedül a szellemi tudományok, vallás, ethika, jog, bölcselet, aesthetika révén.

Az ember mentalitásának ezt a részét ki nem hagyhatjuk a kultúrából. A kapitalizmusz és szocializálás ma még csak az Atlanti óceán két partján folyik a fehér ember országában – máshol nincsen, de ott is p. o. Amerikában *XL* egyéni tisztesség, becsület, erkölcsi érték fontosabb a milliárdok szerzésénél. Az amerikaiakat nem a pénz birása, hanem a szerzésének szenzációs bravourja serkenti a munkára. Nem azért harácsol össze milliárdokat, hogy azokon eszeveszett tobzódással túladjon, de hogy mennél több jót tessen velők embertársain. Ezt a germán Amerika népeinek psychologusai és nemzetgazdái mind kiemelik. (*Münsterberg: Die Amerikaner. Brücken: Psychologie d. amerikanisch. Volkseele. H. G. Wells: Die Zukunft in Amerika. 1912. 174, 191 1.*)

Tisztán az ember szellemi voltára helyezkődik Houston Stewart *Chamberlain*¹⁾, midőn európai művelődésünk fokoza-
tait három kategóriába foglalja:

I. Tudás	{	1. Fölfedezés
2. Tudomány	II. Civilisatió	{	1. Ipar
2. Gazdaság
3. Polit.s Egyház
III. Kultura	{	1. Világnézet (erkölcsstan)
2. Művészet			

E három kategória nem csupán Európa népeinek műveltségére szorítkozik. Csakhogy teljesen más, mit tart fontosnak a tudásra a mongol, mit a fehér ember? És kultúrának vagy csak civilisatiónak²⁾ tekintjük-e p. o. Japán, China, Hindustan kultúráját?

Az európai emberiség műveltségei határállomásai Chamberlain szerint a) Hellen philosophia és művészet b) Római jog c) Krisztus megjelenése d) A zsidók megjelenése Nyugaton e) A germánok föllépése f) Új kultúra 1200–1800 új nemzetekkel – mely Európában lényegileg árja jellegű és keresztény világnézetű!

¹⁾ *Chamberlain: Grundlagen der XIX. Jahrhundertes 1904. II. 731. Kifogások Hertz i. m. 298.*

²⁾ *Fr. Müller Ethnographie 1873, 364, 484. Máig használható. – Kitéző néppszichológiai jellemzések. Világos ethnogr. felosztás.*

VI. Fatalizmus a társadalmi geográfiában.

Legnehezebb és legbonyolultabb ága a földrajzotati tudománynak a szociológiai geográfia, melynek két fő problémája: a *klíma* és a *fajsajátság* kérdése geográfiai. E két faktor fatalizmusza abban gyökerezik, hogy hatásuknak egyetemes jelleget adunk, holott csak varietások vannak a Földön – az egész emberiség képét e két tényező magában át nem alakíthatja. Ezt még Hettner is kegyesen megengedi mondván: „Der Einfluss, welchen die Beschaffenheit der Erde auf ihre menschlichen Beiwohner ausübt, ist tatsächlich nicht der Einfluss der Natur, des *Erdganzen*, sondern nur der *örtlichen* Verschiedenheiten der Erdoberfläche.¹⁾ A megoldást sem a természeti, sem a szellemi tudományok meg nem adhatják, legfeljebb a pszichologia, ha a test és lélek substantiáját kettőnek veszi. Monizmussal itt sem érünk célt. Várákozunk kell, míg a természettudományi láz kitombol: a magát, a szellemi tudományok az egész vonalon megújídnak és nem sejtett fölfedezések új horizontokat nyitnak a kutató szeme előtt.

a) A *klímának* fanatikusai mindent a napfényre, borúlatra, hidegre, melegre, nyirkosság- és szárazságra vezetnek vissza. Divatba jött a geográfiában a természeti képnek (Landschafts, Naturbild) a művelődés képével való szembeállítás. Taine a Herder-féle természeti millieu, tájkép mellett a társadalmi környezetnek is déferai. Nietzsche, Schäffle, Liszt a vagyoni millieunek tulajdonítanak nagy jelentőséget. Ripley

¹⁾ *Geogr. Zeitschrift* XI. 1905. 548. 1,

szerint a művelődés nem más, mint a népnek a millieuhöz alkalmazkodása. A faj fatalistái ellenben ügyet sem vetnek a klímára, Finot pedig legújabban megjelent nagy hatású könyvében¹⁾ mindent egybe foglal millieu alatt, ami csak az emberre vonatkozik s Ratzel felfogásához simulva eltagad rasszt, rassz-sajátságot és csupán tudományos gyűjtőneveknek mondja az ember-fajtákat. Szerinte csak emberi nem van és változatai élnek a földön. Fajtabeli különbségek nincsenek.

A klímáról szóló megjegyzéseim erre is világot vetnek. Itáliának p. o. egységes szerkezete és egészben egységes klímája van — mégsem volt Róma bukása után egységes nép, csak 1871. óta az. Németország pedig az egész közép és újkoron át dirib-darab rosszul határolt föld volt, vallásilag ketté szakadt, mégis politikailag egységes lett. A forma, a keret nem teszi tehát a geográfiai képet, az ember tölti ki tartalmával. A hegyek állítólag elszigetelik az embereket, Svájc mégis szövetséges köztársaság. Kirchhoff szerint a pusztá kiszikkasztja az ember bőrét és megnyújtja a termetet p. o. araboknál, de kirgiz, magyar, mongol inkább zömök²⁾ és van elég hájas alak a nomádok között a kalmüök búrjétek között. Richthof en ráfogja a négekre, hogy a nagy meleg miatt renyhék. Amerikában ugyancsak meleg vidékeken kiváló ültetvényesek. Indiában pedig még a gyári élet is virágzik tropikus hőségben, csak nevelni kell hozzá az embert! Afrikában nem a meleg, hanem a sok növényi és állati parazita teszi tönkre a munkát p. o. a természet-hangya mindent összerág, a gabonabogár néhány nap alatt fölfalja az egész évi termését. Nem a nagy meleg elől menekült a sok délamerikai indián az erdőbe, hanem a sárga láz, malária és egyéb tropikus bajok elől, melyekkel szemben a sík földön tehetetlen.³⁾ Ez az oka a fennföldi kultúráknak, nem pedig a felszerelés hiánya. Abban nincs panasz a trópusos Amerikának, Kultúrmövénye és vize bőven van, de a parti vidékeken kevés az egészséges

¹⁾ *Finot*: Les préjugés des races. 1908. 176. *Quatrefages*: Das Menschengeschlecht 1878. I. 270. (franciából). *Ripley*: The races of Europe. 1900. 14. 1.

²⁾ *Kirchhoff*: Mensch und Erde 1905. 39. s. a. k. 1.

³⁾ *Andrée*: Geographie des Welthandels I. 239–244.

vidék. A nagy hideget sem lehet okolni a kultúra hátramarasztásában. Oroszországban 7 hónapos a tél és nagy a hideg, de Finnországban sincs különben, mégis a kicsi Finnország kivitelre dolgozik. Az *ember más* e hideg tájakon, nem a klíma. Hellásznak derült ege s akkor még pázsitos, rétes, patkos felszíne esztétizáló, vidám, művész néppé tették a hellént. Megvan az olaszos klímája máig is a Balkán félsziget közepének, de az a török csöndes egykedvűségén mit sem változtatott. Az anahuaki fennföld tropikus bujasága, tavaszias klímája szintén nem változtatta meg az indián melancholikus, szótlan természetét¹⁾, holott az eszkimó sarki klímája alatt is vidám, élénk nép. Szicília Európa legmelegebb szigete, ergo népének vére is forró, mint mondani szokás és valóban a középkorban a két temperamentumos spanyol és olasz állott a kultúra élén. Ma a hűvös északnyugati embere a német és angol Európának legmozgékonyabb, leggazdagabb nemzete, mióta a politikai és kereskedelmi súlypont a Földközi tengerről az Északi tenger felé billent. Gyönyörűek a spanyol és olasz festmények, miserabilisek az amerikai képtárak, de miért tudott Németalföld borult egével (40 nap) és esős klímájával (140 nap) színérzékelt kelteni, festőiskolát alapítani? Valószínűleg más volt a hollandnak, flammandnak *történelmi sorsa*, mint germán fajtársának az Atlanti-óceánon és túlhan, mert ez hatalmasabb tényező a klímánál s a föld környezeti hatásánál. Spanyolországban ibérek, karthágóiak, rómaiak, nyugoti gótok, arabok laktak. Mindegyiknek más volt a kultúrája, pedig ugyanegy klíma alatt éltek – ugyanennek a földnek tehát különböző népekre különböző hatása volt. Sőt ugyanegy népnek p. o. spanyolnak, nemzeti erejének különböző változatait látjuk ugyanegy hazában. A bátor katonát, ki az arabok kultúráját letörte, az új-világ népeit legyőzte, amely Calderon idejében divatot, ízlést diktált Európának a XIX. század végén egy kalmár néptől az amerikai yankeetől kapott ki a cubai háborúban, valamennyi jelentős gyarmatát elvesztette és ma félrehúzódozó continentális életet él, annak dacára, hogy hazája világító torony gyanánt nyomul be az óceánba. A spanyol csillag nem világítja meg többé az óceánokat, az

¹⁾ *Kirchhoff*: Darwinismus angevandt auf Völker. 1911. 481. 1.

amerikaiak csillagos lobogója és a britt oroszán tekintélyek óceáni vizeken.¹⁾ Még a dal és muzsika is elhúzódott a Földközi tenger napos mellékéről s a borúsabb Németország tájaira menekült. Az orchestrális zenének és zenedrámának a németek lettek megalapítói és kelletlenül bár, de meghódoltak zenei genialitásuk előtt a földközi tenger népei: franciák és olaszok is, (Puccini, Mozart, Delibes.). Mert nem klíma, sem faji psychologia, csupán műveltségi fokozatok psychológiája van a földön.

Másrészt a klíma hatásait rövidesen eltagadni nem lehet.¹⁾ A sarkok alatt legnehezebb megszokni a nyári nappal idejében az álmatlanságot, a síkságot minden ember megszokja, de síksági emberből nem válhatik egyszerre hegyi lakos s ha azzá lesz physikai és szellemi erejének rovására léssen. Legérzékenyebb a szőke hajú angolszász és német fajta, amely a trópusok alatt szakadatlanul, megszakítás nélkül élni nem bír. A barna hajú románfajta ellenben jobban tűri a hideget p. o. olaszok, franciák a sarkok tájékán, Canadában és a forróságot p. o. a spanyolok Közép- és Dél-Amerikában, hol nemcsak megmaradtak, hanem életre való nemzedéket is hoztak létre, mire a germán faj képtelen.

Másfelől *Finotnak* kell igazat adnunk, ki az embernek végtelen alkalmazkodási tehetségét vitatja, midőn azt olvasuk, hogy a németek kitűnően prosperálnak Ausztráliában, Queenslandban, Új-Guineában, az angolok és hollandok Déli-Afrikában, utóbbiak a tropikus Indonéziában p. o. Szumatrán. Eszerint lassú szoktatással bármily klímát ki bír az ember.⁸⁾ A klíma hatásaihoz tartozik: a dél és észak különbsége franciáknál, németeknél, olaszoknál. Európai kirándulóknak physical megváltozása (szakáll ritkulása, bőr kiszáradása, nagyobbodó szemek) Amerikában, Ausztráliában, a tropikus psychosis azaz spanyol conquistaderok, német gyarmatosok ideges tombolása (Troppenkoller) a forró égöv alatt. – Csakhogy az elváltozás a testet érinti. Amerikában p. o. a bőr kiszáradása, a haj eldurvulása, szögletesség az arcban

¹⁾ *Zollshan*: Rassenproblem. 1911. 183, 212. 1.

²⁾ *Bastian*. Allgemeine Züge d. Ethnologie 1884. 9. 1.

³⁾ *Kirchhoff*, Darwinismus etc. 45. 1.

a külsőt, – de a lelket az új társadalmi környezet alakítja át.¹⁾ Geopsychológiáról tehát csak a monizmus beszélhet. A „see-lische Acclimatisation” – miről Hellpach könyvet írt,²⁾ a szociális környezet hatása. Oly nagy stílú az angol és amerikai életküzdelem, ügyekezlet és hatalmi önérték, hogy önkénytelenül elmerül benne a kivándorló és átalakul a lelke. Az óceáni népek nem értik a continentalis európai népek lassúságát, kimért tempóját, osztálykülönbségeit, sokszor nyárs-polgárias kicsinyeskedéseit. Ez fogja meg a kivándorló lelkét, mit nem szabad a klímával összeköttetésbe hozni.

Az is igaz, hogy ugyanegy klíma alatt különböző lelkeletű (temperamentum) törzsek élnek Amerikában, ahol a föld összes klíma-övei megvannak, mégis egyetlen emberfajta lakik az Ellesmere szigettől a Tűzföldig. Ámbár terjedelmes Amerika forró öve, négyert még sem produkált Amerika soha. Oda kellett vinni az afrikai fajt, mely most a trópust kitűnően bírja és a fehérek rovására szaporodik a déli államokban. Az alemannok sem az Alpokban sem a középhegységben le nem vedlettek nehézkes, flegmás voltak; a frankok, felső-szászok ellenben könnyüvérűségüket a síkságon is megtartották. A magyar sem változtatta meg lassú, tempózó modorát sem a rónaságon, sem a dombvidéken, sem a délmagyarországi sváb, vagy bulgár sem hagyott fel fontoskodó, tűnődő, csöndes természetével.

Figyelembe veendő, hogy a *millieu*, akár természeti, akár társadalmi folyton *változik*. Tacitus korában a mai Középeurópa erdőség volt. Magyarországon a XIII. század eltűnt 39 folyó 3000 tó³⁾ A folyók ma egészen más irányban folynak, nem csupán a szabályozás, hanem physikai okoknál fogva. Aki az Alföld XVI. századbéli térképét nézi, alig bír rajtuk eligazodni. Italia Mommsen szerint csupa erdő volt; a görögök ültettek először szőlőt, olajfát, fűgét, a köztársaság

¹⁾ *Woltmann*: Polit. Anthropologie. 1905. 296. I.

²⁾ *Hellpach*: Die geopsychischen Erscheinungen. Wetter u. Klima 1911. 144, 149, 156, 159, 310. I.

³⁾ *Ortway Tivadar*: Magyarország régi vízrajza, II. 33. s. v. ö. dr *Czirbusz*: A Kárpátok folyóinak és hegyeinek nevei. 1908. 87. I.

idejében terjedt el az erdő rovására a myrthus, babér, cziprus, jávor. A császárok alatt egyre olaszosabb lett a klíma. Csak K. u. 3. században honosult be a citrom s eltelik 200 esztendő, míg szabadon megélhet. A narancsot és pálmát arabok hozták Itáliába a XI. sz. A XVI. században meghonosodik a rizs, kukorica, aloe, kaktusz; a XVIII. században oleander, mely ma ott sövényt, kerítéseket alkot. Lassan lesz a nehéz, komoly római parasztból vidám szenvedelmes olasz.¹⁾ Így alakult át Hellas. A mai letárolás és erdőtlenség ismeretlen volt Aristides, Pericles, N. Sándor előtt.²⁾ A középkor képe teljesen elüt a maitól. Hosszas fáradtságba került, míg az erdők, rétek és legelők összezsugorodtak és városok, utak, hidak keletkeztek. A klimatikus főtenyezők: cyclonok, nap-sütés, évszakok ugyanazok lehettek akkor is, mint ma, de a klíma hatása is más volt. Itt nincs a Richthofen, Buckle, Ostwald, Greef követelte „ismétlődés”» miből természettörvényre és egyenlő okozatokra lehetne következtetni. Történeti perspektíva nélkül geográfus semmit meg nem érthet sem a társadalmi, sem a jelen geográfiából. A geográfia csupán a nyers ténynek földi eloszoltságát mutatja – megfejtését azonban a történelem s pszichologia adja.

Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk, bármilyen millieunak *ellentétes hatását* talentumokra, lángelmékre és tömegekre egyaránt. Ezt már Heraklitos hangoztatta az ő híres egyensúly törvényével: Nyugalom a mozgásban. „Mennél erősebbek a klimatikus, gazdasági, tájképi és társadalmi hatások, annál hatalmasabban nyomulnak az elmékbe ellenképeik”. Assisi sz. Ferencet egy dőzsölő kor szülte. Napoleon császársága a forradalom ellensuggestiója és a szent szövetség fejedelmi coalitíója az alkotmányos forradalmakat provokálta. Caesar megtalálta Brutusát s a mai kapitalista irány elhatalmasodása felszínre vetette a szocialismust, Lassale, Owen, Georg Marx, Kautsky neveit. Shakespeare puritán környezetében az új-szövetség erkölcsi világának magasztalója lett. Egy velencei ember festette a legszebb erdőket: Giorgone és a svájci Böcklin a tenger legijesztőbb viharait. Schiller

¹⁾ Hertz: Rassentheorien 1904. 281. Pompás vitatkozó ethnologia.

²⁾ Götz: Historische Geographie 1904. 141. 1.

sohasem látott tengert, mégis remekül írta meg a „Tauchert” és a színszegény holland festők, kik csak szürke tengert és felhős eget és sárga földet látnak – a legszínesebb genre-festők. Amikor a rokokó világ hóbortjait üzte, előállott Rousseau kiáltó szavával: Vissza a természethez és amikor a természetet népesítették be temérdek istennel – létrejött a kereszténység. Lelkünk eme különös, mindig az ellentéteket kereső és forszírozó tulajdonsága a környezeti hatásokkal *ellentétben* mindig a *contrarius* gondolatoknak, irányoknak ad alkalmat. A suggestióban ezek ellentétes, *contrarius* suggestatok gyanánt szerepelnek.¹⁾

b) *A faj* mindenhatóságába vetett fatalizmusz, modernebb fatalizmusz a természeti millieunél, Montesquieu ezt a klímára értette, Herder a környezet habitusára, Buckle a táplálkozásból és a természeti katasztrófákból magyarázta ki a fajok karakterét, Demolins) pedig a népek költözködésének s vonulásának alkalmával szorzott tulajdonságok átöröklésének tudja be a fajbeli és nemzeti típusok kialakulását.

Weissmann semmit sem ad az öröklésre s elveti Darwin hármastételét, hogy a typus a környezethez való alkalmazkodásból, öröklés, létérti küzdelem illetőleg *selectio* a gyöngébbek kiselejtezésével keletkezik. *Weissman* csak az utóbbit tartja meg, az első két tételt mellőzi mondván, hogy az ember csupán faji typust örököl p. o. mongol, néger testi sajátságait: szerzett tulajdonságokat, ügyességeket nem örökölhét. Azért fő a létérti harc, melyben benne van a millieuhoz való hasonulás is. Ez az u. n. neodarwinismus, melyen Nietzsche filozófiáját, a nationalisták pedig, minő p. o. Gobineau, Chamberlain, nationalisták érdekeiket felépítették. Az utóbbiak magukat és fajtájukat tartják mintatypusnak, a többi csak hybrid változat, vagy inferioris typus. Ammon, Chamberlain az árják imádatába vannak belebódulva, azért turáni, mongol, sémita előttük alsóbb, az öröklés miatt soha meg nem változó fajta, vagy korcsalak. Az árjakkal való keveredés emeli a typust, de az árja vérkeveredéssel degenerálja a

¹⁾ *Reibmayer*: Entwicklungsgeschichte d. Talente u. Genies. 1908. II. 121-124.

²⁾ *Demolins*: Comment la route crée le type social? 1902.

nemes véréért. Ez az elmélet főleg a feudális és kasztszellem jogosultságát vitató köröknek tetszik. Nietschze, ki az Istenben nem hitt csak az energiában, csodálatosan egy új filozófiai vallásnak: az *erősebbik* jogának lett hirdetője, mely irányt Stein Lajos és tanítványa Schweiger Lázár doctrinarius dogmatismusa miatt¹⁾ joggal philosophia militans-nak neveznek.

A neodarwinismust már Waitz cáfolta meg, akkor pedig meg sem született az, midőn kimutatja, hogy a fajtak állandóságának oka nem annyira az öröklés, mint egyforma szellemi kultúra és utánzás. Különben Waitz Ratzellel együtt azt mondják: nincs külön faji, szellemi typus, csak kulturális különbség.

Efféle nagy mondásokkal szemben szintén nagy ágyút kell kivonatni. Széchenyi István kortársai talán Gobineau-nak s Ammonnak tapsolnának, ez a nemes lélek azonban ma is azt vallaná, amit a Világban írt, „Nincs valóban más jus, mint a jus fortioris. Nem mondom inak és izmok ereje, mert ilyen módon az ökor is parancsolna az embernek, de *a lelki erő és az értelmi súly ereje*”.²⁾

Így fest a természettudományi exactság, Egyik theoria falja a másikat, mondaná rá Byron. Sem az ó, sem az új Darwinismusnak nincs igaza.

Öröklött és szerzett tulajdonságokon, Ripley szerint a selection and specialisation fordul meg a népek Charaktere igaz, de nem kizárólag és nem materialis értelemben, aminőben a monismus veszi, hogy a koponya alkata (mit már Waitz tagadott) emlékező sejtek öröklése csinálja a rasszok energiáját és kulturális értékét. Ha igaz volna *Semons* és *Galton* elmélete az ágybéli bevésettségek (engramma) és emlékező sejtek (mnéme) örökléséről⁴⁾, bátran ki lehetne cserélni a

¹⁾ Dr *Schweiger* Lázár egri főrabbi, ki a bécsi anthropologiai társaságban nagy sikerrel olvasott, Bpsten az izr. kultúregyesületben tartotta meg érdekes és értékes előadását az új darwinismus szeretetlen irányáról. Ez az előadás megérdemelte volna, hogy tudós körök is meghallgassák; egy a tudós tusakodásokon kívül álló tehát elfogulatlan monotheista ethnologus tudós nézeteit. Dr. Cz. G.

²⁾ *Széchenyi*: Világ 118.1.= *Ripley* The races, of Europe 1900.89,554.

³⁾ *Wollmann*: Politische Anthropologie. 93–94. 1.

hollandok, angolok, németek gyermekeit a bölcsőben, azokból csak germán eszű emberek válnának hasonlatos zenei, vállalkozó, dolgozni szerető tehetségekkel. Csakhogy *ugyanegy* gyűjtő név alá foglalt nemzetek p. o. germánok, szlávok stb. mindegyike más és más. Az ilyen örökléssel csakugyan létrejöhetne a dolichokefal szótár, brachykephal nyelvrendszer, miként Müller Miksa gúnyolódik. Megszülethetne a nemzeti physica, nemzeti vegytan, nemzeti philosophia, mathesis, ami a chauinisták phantomja. Hogy az örmények, cigányok, zsidók, görögök, chinaiak, angolok idegenben, különböző klímá-övek alatt megtartották típusukat, azt annak köszönik, hogy idegenekkel soha össze nem házasodtak. A más nemzetiségbe beházasodott zsidók, görögök, rácok, németek bizony elválnak a 2-3. nemzedékben. Példa reá a rácokból, görögökből, dalmátokból, németekből összeházasodott Szeged belvárosi népe, vagy a szlávokból magyarokká lett makóiak, a szlávokat felszűrő dunántúli, a tótokból lett lutheránus magyarok az Alföldön. Öröklés állandósíthat tulajdonságokat, de azokat a hagyomány, társadalmi környezet és történelmi conjuncturák írják elő, vagy pedig nagy elméknek, események suggestiv ereje szokta meggyökereztetni. A hús és vér csupán a praedispositiókat örökíti át, a tulajdonságok kiszemelése (selectio) és az értéktelen tulajdonok kiselejtezése ellenben nem az ember physisén, hanem psychéjén múlik. A németek ezt generativen und Traditions-Werth-nek nevezik. A chinaiak szellemi tipikus állandósága, hallgatag engedelmissége, az egyesnek, a családnak és a családoknak a császár hatalma alá való rendelése p. o. nem a mongolfajjal veleszületett tulajdonság, hanem a vallás, patriarchalizmus, így lelki tulajdonságok elfogadása, nevelése és tervszerű átörökítése nem öröklése. A mostani chinai szövetséges köztársaság élő bizonyosság arra nézve, hogy tudatosan fogadta el az amerikai Egyesült Államok alkotmányos formáját s ezentúl az engedelmisséget nem a császár, hanem a chinaiak hazája iránt fogják követelni. A mongol kultúrkör számtalan rasszokat egyesített a vallás, világfelfogás és különösen az ideografikus írás révén, melyen bárki megérti a különböző nyelveken megírt gondolatokat. Ez a körülmény meg az is, hogy a chinai birodalom szomszédságában nem volt sokáig nagy

szárazföldi és tengeri hatalom, melytől félthette volna államiságát, kárhoztatta azt patriarchális egyféleségre és passzívításra, nem a mongol vér. Mióta Japán és Oroszország China hatalmi érdekeit veszélyeztetik, azonnal felhagyott történelmi passzivitással. Bizonyítja ezt hadseregének jelen reformja, vasúti építkezése, parlamentáris és köztársasági alkotmánya, melyet Orosz és Japánország közötti geogr. és történelmi helyzete miatt kénytelen volt elfogadni. Azonképpen az oroszból a vallás, nyelv és politikai hatalmi vágy egyfélesége alkotott egyféle óriás nemzetet, nem pedig a lakóhely síksága, vagy a szláv vér. Hiszen a szlávok vére éppen partikularizmuszáról és politikai képtelenségéről híres! Partikularizmusz jellemezte a középkort a keresztény család eszméjének bukása után. Parasztok, polgárok, falvak, várak és városok, nemesek, kereskedők, lovagok, katonák, grófok, fejedelmek stb. egyvelege volt a középkori társadalom signaturája a keresztény erkölcsi eszmének félretolása után. Erre megint a classikus kor nemzeti eszméje kerekedett fölül a vallás eszméje fölött s Richelieu és Napóleon épp oly kíméletlenek voltak annak terjesztésében, mint Cromwell, vagy Gusztáv Károly svéd király, vagy Bismark, ki a partikularista németeket államegységbe terelte. Így sem a föld, sem a faj, hanem az Ember elméje és akarata csinált és csinál ezentúl is kulturális nemzeti, vagy politikai egységeket a glóbuson.

Nincsen *psychologiai végzettség*¹⁾. A nemzetek folyton változnak szokásaikban, felfogásukban. A zsidók pásztorok, majd földművelők voltak még Kálmán idejéig nálunk is. Azzal, hogy nem volt szabad keresztény rabszolgákat tartaniuk s a többi foglalkozás köröktől is elváltak zárva, üzérkedésre adták fejüket. Az ősgermánok katonák valának, kik a két római bíró dalmát döngették, a középkorban pedig iparosok és kereskedők lettek. A XVII. században majdnem teljesen a francia kultúra utánczóik voltak, a XVIII. században érzelgettek és philosopháltak, míg a XX. században kereskedelmi és gyarmatosító nemzet lett a német. Hasonlóképp átalakul a nomád arab a vallás igézete alatt hóditóvá, majd az arab műveltség teremtményévé, míg példája át nem ragadt a kereszt-

¹⁾ *Finot*: i. m. 234. 279.

tény népekre s az arab uralom visszahanyatlott régebbi jelentéktelenségébe. Szakasztott ez a sora a törökség szereplésének. Nomád, hódító és meghátráló az európai nemzetek kulturális és nemzeti ereje elől vissza Ázsiába és Anatoliba! Pillanatnyi sikerek föl nem tartoztathatják ezt a lassú geográfiai visszavonulását európai területekről. Minden nemzetnek Én-je átélt történeti sorsának temetője, melynél bajos eldönteni, mi okozta emelkedését, vagy romlását, physikai egyénisége, vagy a külső világ alakulása, melyet föl nem tartóztathat, csak felhasználhat, ha bírja.

Társadalmi környezet, politikai helyzet az igazi változtatók nem pedig a külső világ, a Földtengely billenése, jegesek előnyomulása, delejes sarkok eltolódása, melyek legfeljebb a physisét érintik, az intellectusát nem. A *társadalmi környezet* légköre, mintegy hypnotizálja az embert nem csupán szellemi, hanem testi elváltozásaiban is. Magyar vidékre került szerb bunyevacokat nem lehet megkülönböztetni környezetüktől sem typusban, sem észjárásban, hacsak meg nem szólalnak. A poroszok közé elszármazott franciák testben lélekben németekké lettek.¹⁾ Bármit mond az antiszemitizmus Heinérol, az ő érzelmi köre, dala ép oly német, mint a Petrovicsból Petőfivé lett lyrikus a magyar nép érzésének kifejezője. Amilyen környezetbe kerül az ember, ilyenné lesz. A kereskedőt, iparost, papot, földmivest, katonát azonnal fel lehet ismerni bármint öltözködik s bárhol a földön. Az iparosok foglalkozása oly tipikus az illetőnek testi-lelki habitusán, amint más a szatócs, más a kis kereskedő, nagykereskedő és tőkespekuláns megjelenése és szellemi valója. A chinai mandarin-tudós egy csöppet sem különbözik európai rangtársától s aki a tudósok kongresszusán nemzeti különbségeket keres, hasonlóan fog csalódní, mint a mikor a turfón megjelenő különböző országbeli születési, vagy pénzaristokrácia képviselőit akarna nemzeti-ségi kategóriákba szedni. Egy szellemi typus ül rajtuk valamennyién – mondjuk az intelligentia, szociális szellemi fölényesség, vagyoni jólét typusa – mi csak azt bizonyítja, hogy a kultúra utánzással, közös eszmék, szokások begyökereztetésével – függetlenül a lakóhely konfigurációjától –

¹⁾ *Zollschan*: Rassenproblem. 1911. 189. 1.

kiegyenlíti, egyfélévé teszi a typust.¹⁾ Annyira hypnotizálja a környezetet, különösen a városi közönséget, hogy minden kornak irodalmi ízlését, kedvenc gondolatait meg lehet találni az utca külsejében, az öltözködésekben, szokásokban.²⁾

Mennyire megváltoztatja a *szellemi* typust a geogr. horizont tágulása, a *forgalom megváltoztatott iránya* – a mívelődéstörténelem minden korszaka bizonyítja. A svájciak a középkorban zsoldos katonák voltak, ma iparosok és kereskedők, mert közelebb jutottak új forgalmi eszközeinkkel Európa északnyugoti kulturális ciklusához, míg a földközi tenger kultúrája idejében vasút és alagutak nélkül el voltak zárva Itáliától és az Atlanti óceántól. Az agrárius Angliából a gőzgép felfedezése óta iparos és kereskedelmi nagyhatalom lett. Belgium, Francia, Hollandia követték példáját, minek következtében ma kábelekkal vannak láncolva Európához az óceánok, vasutakkal a földségek. Természetes, hogy a forgalom elterelése nyugot felé tönkretette az afrikai és ázsiai puszták karaván kereskedelmét, a rabló, harcias nomádokból Richthofen minden okoskodása ellenére, hogy a puszta csak nomádot nevel, állattenyésztők és félig-meddig termelő törzsek lettek a törökök, mongolok és arabok.³⁾ A kirgizek egy része felhagyott a nomád étellel s munkára fanyalodott. Amily mértékben terjed a nomádokat rendbe szedő orosz közigazgatás ezeken a végtelen kóbor területeken: olyanban pusztul majd a nomadizmus, – nagy keservére a geopsychicusoknak, kik a felület formáiból a klíma hatásaiból magyaráznak mindent és a fajok *változhatatlanságáról* *regélnek* tudós meséket.

Anglia a XVIII. századig sejtelmével sem bírt óceáni szereplésének. Volt ugyan sok vasa, kőszene, sok jó kikötője, Richthofen szerint tehát kitűnően fel volt szerelve, de bizony a gőzgép felfedezéséig nem vette hasznát e fölszerelésének. A törökség áldott vidékeken lakik, Ázsia és Európa határmegyéjén, hol, ha fel bírná ismerni helyzetét és megállani

¹⁾ *Finot: Les préjugés des races.* 281, 283, 287.

²⁾ *Die Strasse von Urwald bis zur Eisenbahn.* 1911. 181. *Fred: Psychologie d. Mode* 1904. 27, 75. 1.

³⁾ *Zollschan: i. m.* 209–213.

helyét e két világrészben, Európa leghatalmasab államát csinálhatná – igen ám de nem török renyhességgel, mozlin kizárólagossággal és erkölcstelenséggel. A Föld hiába kínálja előnyeit, ha az ember föl nem tudja azokat ismerni, mint tyúk a gyémántot. Mindabból mégsem az következik, hogy rusnya törökből nem lehetne kulturális nép, mivelhogy a vére, fajtája – mely Richthofen és társai szerint változatlan – nem veszi be a kultúrát. Az orosz sem akarta befogadni az európai kultúrát, de Nagy Péter beléjük verte s Németországból sem lett volna soha egységes nagy birodalom, ha Frigyes Vilmos bottal nem szorítja a hivatalnokokat kötelességtudásra és szorgalomra s ha a német népet tervszerűen nem nevelik egészséges, erkölcsös és munkaszerető nemzetté. Az aztán mellékes, hogy az érzelmes népből Goethe hatása alatt praktikus nemzet lett – de lett a saját akaratából és szorgalmából, mire mindig a mások zsírján és szorgalmából élősködő törökség, mindaddig tehetetlen, míg fel nem éri eszével, hogy ma kultúra = munkával. „Nem a vér, hanem a verejték szerez ma nagyobb szociális hatalmat.”¹⁾

d) Ha a geo- és rassz psychologianak semmi értelme, még kilátástalanabb törekvés a *szociális-psychologia* megalakítása a monizmus és fejlődési elmélet alapján.

A társadalmi darvinizmus a *kiszemelélen* (helyesebben kiselejtezésen) és az öröklés elvén alapszik. Darwin szerint a legerősebbik, a legéletrevalóbb diadalmaskodik saját környezetében. A legjobban alkalmazkodni tudó azonban nem mindig a jobbikja fajtájának.²⁾ A szerb tövis s aranka terjed a búza rovására nagy alkalmazkodási erejénél fogva, akár a társadalmi törtetők és erkölesi chamaeleonok. Ebből mégsem az következik, mint Weissmann a neo-darwinizmus alapítója véli, hogy a biospharának az erősen alkalmazkodó alakjai fins-fleurs-jei a biospharának. Legjobban bírja a létérti küzdelmet a bacillus, pedig az életkör legaljából való.

Ha a legjobbiknak kiszemelése döntene az emberek életében, nem pedig az isteni Gondviselés vezetné a népek

¹⁾ *Woltmann*: Polit. Anthropologie. 210 1.

²⁾ *Finot*: i. m. 23. 35.

sorsát: Plato óhaja, hogy bölcseleket kell tenni az állam közigazgatását Chinában valóságot nyert. A hivatalokba rang és fajkülönbség nélkül a legszorgalmasabbakat és legtehetségesebbeket választják szigorú államvizsgálat útján. Ezzel azt érte el China, hogy népe a világ legengedelmesebb alattvalója, (Richthofen) de phantasia, okoskodás és szív nélkül való művelődése a megcsontosodott praktikum. Azért az önzetlen tudományos lelkesedésért, mely a művészetet a művészetért, l'art pour l'art, a tudományt az igazság földéért és nem más célból űzi – a chinai egy tál rizksását sem adna. Fő a hagyományos rendhez való alkalmazkodás s annak megtartása, ami hasznos.

Csakhogy a *művelődésnek önzetlen céljai* is vannak p. o. a boldogság terjesztése (phllanthropia), szellemi igazságok, szellemi élvezetek szerzése, miáltal a lélek magasabb eszmei fenségéhez közeledik (philosophia, művészi-zene stb.) A tudománynak, művészetnek, erkölcsnek eme szociális műveléséről a selection alapuló mandarin-tudásnak sejtelve sincs. Pedig ez egyedül a magasabb európai civilizációknak alapja. „Két lába a kenguruknak is van, beszélni megtanul a papagáj, seregély is, de teremtő, alakító (φαντάρω) tehetsége csak az embernek van. Új eszmekörök nyitása, új irányok kitűzése az ő szellemi világának (mentalitás) emanitiói”. Arra törekszik kultúrájában. Indiában szintén Darwin receptje szerint kasztokban nevelik az embert. Valóságos tenyészháza a selectios embereknek! És mi a következése e selectiós nevelésnek? Az, hogy Anglia 30000 katonával tarthatja féken a 300 millióra menő hindu társadalmat.

Amit a darwinisták a selectióra fognak – azt számos esetben *szokás* csinálja. A pápua lány azt felelte Haddonnak: Ti pénzért házasodtok, mi ahhoz megyünk férjhez, aki legszebben táncol! A maorik és polynezeiek szakáltalansága onnan datálódik, mert divat náluk a szőrtelenség. Borneóban még a szemöldököt is kiráncigálják, csakhogy szőrtelen legyen az arc – akár mongoloknál. Szakállas ember nem kap feleséget Új-Seelandban, bagozó legény a Fries szigeteken. Japánban ellenkezőleg keservesen panaszkodtak az Aino asszonyok, midőn a kormány Jeso szigeten betiltotta a tatuoazást és a

szakállviselést, hogy most már nem kapnak férjet az aino-leányok. Ausztráliában birokra kelnek, mint a szarvasok, a férfiak az asszony bírhatásáért. Ez állati vonás, amint a chat-tok (hesseni) és malájoknál sem kapott feleséget senki, míg embert le nem győzött és megölt. Ma Európában a szépeket a gazdagok veszik el, a csúnyákat a szegényebb osztály. Ezért gyérülnek Franciaországban a házasságok, valamint Rómában a császárság végső idejében. A polyandria, több férjesség és több nejlőség, úgyszint a házasságtól való tartózkodás rossz szokás, erkölcsi meghibbanás, vagy gazdasági ok, de nem fajtabeli ok, melyet általánosítani lehetne. Ilyen az a vélekedés is, hogy az indián törzsek közül a győztes leölte az ellenséges férfiakat s asszonyaikkal egybekelt, amiért állítólag a két Amerikában egységes fajta állott elő. Az afrikai, ázsiai, amerikai példák azonban csupán kulturái elmaradottságok, nem normák. Mert két tény domborodik ki az ember biogeographiájában. I. hogy a két nem az egész világon egyenlő számban születik és II. hogy a fajták többsége természetes és erkölcsös házaseletet él monogamiában. Az 1637 millió emberből 1360 millió Euráziában lakik. 860 millió fehér és 500 millió sárga mongol. A többi faj együttvéve csak Ve (270 millió) az emberiségnek; a feketék, négerek, pápuák, dravidák, ausztrálok csupán Vs. Amerikai és maláji 80 millió, afrikai, dravida, ausztrál 193 millió¹⁾. A színes fajtáknak esetleges erkölcsi kilengéseik nem róhatók fel tehát az egész emberiségnek, hisz annak jelentéktelen %-át teszik.

A nem-alkalmazkodó, Darwin szerint tehát kivetni való angolszászok és egyéb elégületlen európaiak Amerikába költöztek, s ott oly gazdasági világkultúrát teremtettek, mely maholnap egész Európát kiemeli sarkaiból. Az Ausztráliába deportált salakból, tehát kiselejtezett nem-alkalmazkodókból lett a mai mívelt ausztráliai társadalom, amely szintén az Unió példáját akarja utánozni²⁾. Seek Ottó szerint Róma és

¹⁾ *Schurtz*: Urgeschichte der Cultnr. 121, 134 l. *Schurtz*: Völkerkunde. 1903. 81 l.

²⁾ *Babington*: Fallacies of Races theorys 1895; *Kirchhoff*: Darwinismus angewandt auf Völker 50–52; *Ratzel*: Die Erde u. d. Leben. 1902. 651. l.

Spanyolország bukását az okozta, hogy legderekből embe-
reit fölemesztette a forradalom. Ugyan azt mondhatni a
francia forradalomról. De Sulla, Marius, Pompejus, Crassus
összevéve sem érték annyit, mint Julius Caesar vagy ha-
sonlómása Napoleon. Ha az utóbbi nem is érdemelte meg
azt a tenger vért, amint a francia forradalom s ő maga ki-
ontott, mégis annyit kiérdemelt mind a kettő, hogy Napóleonnal
és forradalommal új történelmi és gazdasági atmoszfé-
rába lépett Európa. Amit a spanyol hatalom bukása szintén
fölért a haszonnal, mit a román kultúra Amerikában új nem-
zetek teremtésével a keresztény eszmének és civilizációnak
szerzett vala¹).

Emberre még a neo-darvinisták koordináló és *recompensáló törvénye* sem alkalmazható, mely abban áll, hogy a
szervezetnek egyik tagja sem szenvedhet módosulást anélkül,
hogy az az egész organismusz meg ne változzék. A szarva-
sok agancsainak fejlesztésével p. o. vastagszik a nyakuk,
koponyacsontjuk és nyakszirtjük. Ily módon talán elképzel-
hető, hogy a gyíkből madár, a halból meg gyík fejlődhetett.
Már arra, hogyan lehet hernyóból pillangó a koordinált dar-
vinismus sem felelhet. Az pedig teljesen kizárt dolog, hogy
ha ennek a törvénynek révén módosulna is részben az ember,
a módosulás megváltoztatná az alap típusát. Annyira
erős a típus maradásága, hogy például a chinai lányok
elnyomorított bunkólába soha át nem öröklődik. Újból kell
azt elnyomorítani. A Samoa szigetek és északnyugoti indi-
ánok gyermekei normális brachykephal (mongol) fejjel szü-
letnek, de összepréseléssel idomítják a fejet hosszú koponyának
és ezt százados usus dacára mindegyik fiún kell megcsinálni,
mert nem öröklődik.²) A zsidók 6000 esztendeje, a mozlímok
1300 esztendeje üzik a körülmetélést, mégis mindegyik fiu
normálisan születik. Ha az emberi fajták legszélőbb példá-
nyát, a szőkehajú dolchokephal germánt a szögletes, ráncolt
arcú busman mellé állítjuk, nem akkorák az eltérések e
két emberforma között, mint a vad juh és a szelídített kirgiz

¹) *Seek*: Gesch. d. Unterganges d. antiken Welt. IL kiad.

²) *Heilborn*: Menschen d. Urzeit. 1910. 75. 1.

birka közt, ananász dinnye és uborka között. A cromagnoni ősember és a mai ember között nincs akkora eltérés, mint az orangután és az ember között. Még a legrégebb paleolithkorú aurignaci és neandervölgyi ember is – ember volt, nem pedig állat, mert ismerte a főzést s eltemette halottait. A Würtembergben talált miocén korú Pitheco-anthropos pedig koponyája után ítélve – majom volt, nem ember, mit Richthofen is kénytelen bevallani.¹⁾

Azért meglepő, ha geográfus, mint p. o. Kirchhoff, oly nagyon mellette van a darvinizmusnak. Geológusoknál, orvosok és anthropologusoknál ez legfeljebb szépséghiba, de humánus műveltségben gyökerező geográfusnál és történész-nél annyi cáfolat dacára határozott tudatlanság, vagy ellenkezési viszketeg.²⁾

A *szociológiai materializmusz* szintén érthető a politikai küzdőtéren, midőn a legitimitás és tekintély elvét hirdető konzervatív és liberális pártok ellenében a forradalom elvét tartja jogosultnak.³⁾ A tudománynak azonban semmi köze nem lehet a politikához, mert akkor nem tudomány többé, hanem emberi érdekek szolgája. Azért különös, hogy Bastian, Spencer a szociálpsychológiából metafizikai, társadalmi következtetéseket von le. Gondolatmenetük a következő:

Az ember, mint elsősorban társas lény, társadalmon kívül el nem képzelhető. Nem magától lett, hanem az előtte volt nemzedékek sorának utolsó láncszeme s elpusztul mihelyt magára marad. Élete sem más, mint életsejtek ideiglenes conglomeratuma; a társadalom is az, csak hogy magasabban potenciált szervezet, melyben az egyén az egésznek tagja. A társadalom nem egyesek összegéből keletkezett, fordítva az egyén keletkezett a társadalomból s benne, általa lett az, a mi (Achelis). Mivel pedig a társadalom folyton megújuló életfolyamat, az ember mindazon hatások resultánsa, melyeket elődeire a környezet physicaillag, a szomszédos eszmekörök

¹⁾ *Richthofen*: Vorlesungen über Verkehrsgeographie. Kerausg. v. Schlüter.

²⁾ *Kirchhoff*. Darwinismus stb. 50–54. I.

³⁾ *Woltmann*: i. m. 301-317. 1.

(Bastian: Ideenkreise. Vierkandt: „Psychische Ansteckung”) lelkileg s a társadalom történelmi sorsa reá együttesen gyakoroltak.

A fejlődés általános, visszaesés nincs (Lilienfeld, Gerland) csak előhaladás, mely alól senki ki nem vonhatja magát (Hoernes). A szocialis-biologia törvényei oly praecisi-tással működnek, hogy azokból politikai eseményeket lehet előre megjósolni (Méray-Horváth). Az emberiség tulajdonkép nem más, mint nagy egyéniség, népeknek összeforrott foglalata. Azért mindenkinek állandéka, minősége az egészstől függ. (Comte, Quetelet) „In der Erklärung der gesellschaftlichen Zustände dürfen wir nicht vom *Ich* ausgehen, als dem angeblich allmächtigen Schöpfer unseres Weltbildes, sondern umgekehrt, die Entstehung desselben (das Ich-es) aus den unendlich-zahlreichen konkreten *Niederschlägen* desselben (des Weltbildes) zu begreifen suchen”.¹⁾

Azok a lecsapódások, leszűrődések, öröklött és szerzett tulajdonságok kristályosodási formája – maga a társadalom. Kicsiben tehát minden egyén reflexe, külön kis kiadása az egésznek. Makrokosmos a mikrokosmosban (Bastian, Lotze). Az öröklött tulajdonságok vagy öntudatlanul fölmerülő, akaratlan küszöbérzetek, melyek fölismerésünk határain alul és kívül, mint homályos képzetek irányítják az egyént (Hartmann: Philosophie des Unbewusten), vagy pedig akaratserkentő, tudatos, világos szemléletek és ösztönzések, melyek gondolkozásunkat, akaratit elhatározásunkat s általában összes cselekvésünköt determinálják. Az öntudat e kétféle rétegének egyesüléséből áll elő a népek Charaktere és kultúrája. (Vierkandt).²⁾

Herbert Spencer az a sociológiában, ami *Richtthof* en a physical geográfiában – a genetikus eszmének fanaticusa. Mesterének Comtenek socialis physicájából csinált biológiai sociológiát. Comte *statikára*, vagyis a család, rassz, nemzet csoportjaira és *dynamicára* az az a haladás, vagy evolutióra

¹⁾ *Achelis*: Sociologie 1908. 58. I. Igen kitűnő kis könyvecske, mely e céltudatosságot és lélektant beveszi a szociológiába.

²⁾ *Vierkandt*: Natur u. Culturvölker. 1896. 75, 79, 96; 359.

osztotta be híres művét. Spencer a társadalomtudomány bölcseletét adván, a szerves alapegységből a sejtből indul ki és ezt családnak, hordának nevezi. Az ember mint socialis atom tulajdonkép nem is létezik (Wundt felfogása), csak a csoportban vagy a csoportok összegében a társadalomban jut emberi öntudatára (emberi egyén=abstractio, társadalom=emberi valóság). Amint minden állat keresztülfutja fejlődése korszakában az előtte élt típusok formáit, úgy a társadalom sem más, mint a sejtnak folytonos differenciálódása. A sejt legelőbb hártáival védekezik, szikjével táplálkozik – a család mint socialis sejt először is védelmező (hím) azután tápláló tagjaira (nő) oszlik. Az állati sejtől, különválás folytán csomós góccal bíró idegrendszer, izom és vérrendszer lesz – így az emberi társadalomban is irányító uralkodó osztály és végrehajtó, dolgozó alárendeltek, majd a cső és vérrendszer hez hasonlóan kereskedelmi osztály lesz. És így tovább! Csupa parallelizmus és metafora az egész deductiója! Spencer maga mondja, hogy metafora a rendszere, de követői mégis kész! igazságnak vették a metaforáit és megcsinálták az evolúció tanítását és követelését a kultúrában, társadalomban (Lilienfeld, Dürkheim). Ezt az evolúciót természeti törvények vezetik. Azok kényszere alatt áll az egész társadalmi biológia. Comte a geológusokat követi merész nyújtó-általvetéseivel. Úgy ugrál atomról sejtre, sejtről gondolatra, mintha az igen természetes volna. A szellemi élet magasabb bölcseleti, esztétikai, erkölcsi köreiről mitsem akar tudni. – Helyesen mondja Giesswein Sándor dr. – színvak az eszmei világ megnyilatkozásai iránt. Mindig csak az állati étellel bajlódik, miként a geológus a törésekkel, gyűrődésekkel, vagy a geophysicus a fizikai erőkkkel. De valamint a szerves világban más törvényeknek hódol a növény vagy állat, például biológiai törvények ellent mondanak a gravitáció törvényének, hiszen fölfelé megy a virágok nedve, fölfelé kering a vér stb. – ily különbség van szerves és szellemi világ között. Az állat például csak örökléssel szerzi tehetségeit, az ember szellemi kincseit közölheti későbbi generációkkal és távollevő fajokkal. Így irányíthatja messze fekvő népek történetét p. o. az európai modern kultúra meghódította és átalakította a japánit, kikezdte a khinait stb. – Ezt szerves lény nem teheti.

Azután Spencer sejtje: – önkényes fölvevés. Marx legalább egy kézzelfogható őst sejtet: a gazdasági viszonyokat teszi főoknak, ezekből lett minden. A termelő osztályokból lettek a vagyonos osztályok, ezekből a jogiak és összes kultúrájuk, politikájuk történelmük, de Spencer összehasonlításokban beszél. Utána majmolói: Foy, Gräbner, Weule, Dürkheim, Marx s Loria szerint a történelem nem más, mint a gyomor kérdése. Sombart szerint: küzdelem az etető vályúért! – Ez cinikus, de érthető beszéd. Negatívja a szellemi világnak, de nem képletekben való bölcsekedés, mint az evolutionizmus az ethnológiában, szociológiában, melynek örökké az állat szolgál mintaképe gyanánt.¹⁾

Spencer épp oly teljes híjjával van a történeti felfogásnak, miként a természettudományos geográfusok Richtofenükkal az élén. Mindig a barbár népek között térferegnek, minden evolúciót ezeknél kezdik, sem feledést, sem kölesönvételt, sem önálló leleményeséget el nem ismernek – náluk *minden* okvetlen sorozatos egymásutánban fejlődik. Ez a fődogma: scientific fait=tudományos hithűség (Ward). Aki nem hiszi, tudományos eretnek, monisticus nyelven: hülye, ignorans, maradi, letárgyalt ósdi, chronikus marasmusban nyavalgó. A progressivista ellenben mindentudó, mindennek patentes okfejtője. Igen találó ezekre Dr. Giesswein poétikus hasonlata: – „Mindig a nyirkosságot, földnemet, trágyát nézik, mégsem tudják, hogyan lesz mind ebből illatos színes virágszál?”²⁾

Ez épp olyan eljárás, mintha valaki Goethe Faustját mértani és algebrai formákba szedné vagy Sz. István templom gótikáját a Lajtha mész szemcséinek összetételeiből magyarázná, vagy azt mondaná, a csontok, izomrostok, nedvek, csövek egyvelege – ember és Heine, Petőfi líráját az atomok vegyarány számításaival grammokban akarná kifejezni. Strebe zum Ganzen! – mondta Goethe. Ezért idegenkedett a dolgok mekhanikai értelmezésétől, a geológiának a neptunizmus és Vulkanizmus receptje szerinti tárgyalásától. Ezért

¹⁾ Dr. *Giesswein Sándor*: Determinista metaphys. Geschichtsauffassung. Wien 1905. 30-34. 1.

²⁾ U. e. *Metaphys. Geschichts-Auffassung*. 1907. 21.1.

nevezte öröknek Faust II. részében az ősanákat=ideákat. Ezért kellene a geográfiában a társadalmakat *jelen* szerkezetökben és szintájukon ismertetni, pedig nem örökké a fejlődési sorokat keresni intézményekben, eszmékben, tettekben, szóval az ember egész földi szereplésében. De most ez a tudományos divat, hogy tudat alatti képzetek, öröklött physical hajlamok, ösztönök irányítják az emberiség összes ténykedéseit. A szellem csupán graduait fejlődési fokozat: öntudatlan ösztön, tapasztalás, hagyomány, okfejtő értelem, s e szellemi élet összefoglalója a lélek (Friedrich). Ez a módszer, mint egyedül igazságra vezetőnek van feltüntetve. Nem is lökjük félre a fejlődés sorozatát, ha constatalható; de van mellette hanyatlás, torzfejlődés, sőt lökésszerű felemelkedés mindennemű fejlődés nélkül p. o. a chinai patriarchális társadalom hirtelen ugrása a parlamentarizmuszba. Ezzel a rögtönös progresszussal szintén számot kellene vetnie a progressivistának, mi mechanikai utón nem sikerül.

Íme a tudományos végzetesség a maga kérlelhetetlen meztelenségében, hogy *szervezeti öröklés* minden.

Ha igaz e felfogás, akkor az emberiség legfőbb életérdeke e földön a fajnemesítés (eugenetika) és lángelmék, kiváló mintaemberek termelése. És csakugyan ezt hirdetik fő célnak Nietzsche, Chamberlain, Ostwald a politikai anthropologia és természeti bölcsélet az egész vonalon. „Die Sociologie oder besser *Kulturologie* ist die Wissenschaft vom Menschen, deren Inhalt sich auf alles bezieht, was den Menschen vom Tier unterscheidet, oder was mit andern Worten Kultur ausmacht.” A szociológia Ostwald szerint az emberről szóló tudomány, ahová minden tartozik, ami az embert az állattól megkülönbözteti, nyelv, jog, vallás, technika, gazdálkodás – szóval kultúra. Ezeket kell tudományosan művelni. Ennek betetőzője a *geniologia*,¹⁾ a lángelméket tenyésztő tudomány, mert az u. n. homo sapiens-nél igen

¹⁾ Geniologia helyett okosabb *eugenetikával* foglalkozni, mint ezt nálunk a társad, tud. társaság teszi. A román folytonos gyaloglásával a sváb s a szász nép mérsékeltségével, abstinentiájával és a szabadban való időzésével megmutatta az utat, hogyan lehet valamely népfaj szívós, szép és egészséges?

sok törvényszerűség megállapítható, melyeket de Candolle, Galton, Weissmann, Semon stb. eléggé beigazoltak; ezért most már szó lehet igazi, okszerű (rationelle Wissenschaft) tudományról. Egészen az a hang, amit nálunk a „tudományos geográfia” különösen fiatalabb kiáltói, mert az epigonok mindig lármásabbak talentumos mesterüknél – oly nagyon szeretnek! Grosse Geister finden sich! . . .

Még etikában is találkozunk.

Halljuk csak Ostwaldot, miket mond erkölcsről, persze laikusról s emberi boldogulásról?

„Az ethika feladata *boldogítani* az embereket, mert ki ki boldogulni akar e földön. De eddig vallásos és papi oldalról mindig csak azt lehetett felőle hallani – ez igen alantas és túlságosan emberi, gemein, felfogás. Magasabbra kell törekedni. Magasabb megokolások azonban nincsenek az embernél, mert mindaz, amit az emberi boldogítására kieszeltek, az emberen kívül esik, azért be nem bizonyítható. Többi között: belső erkölcsi törvényről regélnek. Csakhogy ethnografiai adatok éppen annak ellenkezőjét bizonyítják – nincs általában erkölcsi öntudat. Honnan vegyük hát az örök erkölcsi törvényt? A kinyilatkoztatást mi monisták elvetjük, onnan nem meríthető a fő ethikai törvény: el kell fogadnunk tehát a természetes erkölcs törvényét, mely az időbeli erkölcsi és társadalmi gondolkodásnak összesége (Gesamtheit des ethischen Denkens der Zeit und Gesellschaft). Az *összeségnek helyeslése* az egyedüli immanens forrása az erkölcsi törvénynek. A legjobb ember az, ki legtöbb boldogságot terjeszt és helyreállítja a harmóniát, a rendet az emberek között. így erkölcsi ideálok szükségképpen szociális ideálok, mert ethika nem más, mint magaviseletünk embertársunkkal szemben, azaz e viselkedés törvényeinek foglalata” (Ethik ist weiter nichts, als unser Verhalten zu unseren Mitmenschen, die die Zusammenfassung der socialen Gesetze darstellt). Szóval illemtan.

De halljuk tovább!

„A népek eddig minden jónak és értékesnek, nemesnek legfőbb fogalmát az *Isten* szóba foglalták egybe. Nálunk monistáknál ez a fogalom *Tudomány*, mert mindannak fog-

lalata, mit az emberiség eddig, mint az emberiség vágyait, reményét, törekvéseit, ideáljait, Istenben concentrált. A tudomány hatalmas, örök, mindenütt jelenlévő, mindentudó, a legjobb, legigazságosabb. Ez teljesen pótolja az Isten fogalmát.¹⁾ Robespierre Grand- Etre-je.

Íme homlokegyenest ellenkező nézet az emberi értelem, tudás korlátoltságáról, megismerésünk határaitól és bizonytalanságáról vallott ama régibb nézeteknek, amelyeket az emberiség legjobbjai eddig hangoztattak. Többi között a kontinens még mindig legnagyobb physiologusa Du-Bois-Rey-mond az ő híres ignoramus és ignorabibus kijelentésével, vagy Poincaré a term, tudományi vastörvények függését alanyi gondolkodásmódunkból, mely kijelentések inkább megfelelnek az ember gyarlóságának! (V. ö. lapot). Míg e tudományos pöffeszkedés – szinte émelyítő lett már – öntelt hangjával és gyerekes vakmerőségével (mondhatni: Keckheit), amely buta cserebogár módjára nagy erővel „nekimegy a falnak – azután elhallgat”?! ha t. i. a tények megcáfolják.

Nézzük ezek után, vajjon jogosult-e a legújabb adolatria, a Tudománynak imádata, mint az erkölcs legfőbb forrásának és fórumának felmagasztalása? Comte általában az emberiség előtt borult le, Ostwaldnak fétisbálványa az emberi tudomány.

Az *Öröklés elvét* főleg fajimádó chauvinisták hirdetik tudományos elvnek. Macaulay volt e történeti babonának megindítója, aki fanatikus ellensége volt a kerekfejű puritánoknak s a presbiteri egyháznak, nevezetesen a skótoknak. Gobineau a *l'inégalité des races humaines* 1854. 4 k. munkának írója arisztokratikus szempontból az emberfajtákra általánosította Macaulay politikai és felekezeti elvét. Előfutárja volt Nietzsche a *Herren und Sklaven moral-féle elvnek*, amely különben Bismark brutalitásának (*Macht geht vor Recht*) és ez Spinoza etikájának folyománya, hogy t. i. minden szabad, ami lehetséges. (Menger: *Neue Sittenlehre*. 1905). A nyomában járók u. m. Kean, Lapouge²⁾ a *l'anthropologie et la*

¹⁾ *Ostwald*: *Wissenschaft* 1911. 45-46 1.

²⁾ *Lapouge*: *Anthropologie et la science politique* (*Revue d' Anthropologie* 1887.)

Dr. Gieswein: *Methaphys. Geschichtsauffassung*. 1907. 15 1.

science politique írója 1897, Denicker, Ripley, Chamberlain és leglármásabb utánzója Ammon anthro-po-szociologus, Auslese d. Menschen, u. d. Gesellschafts-Formen hírhedt írója a germán faj dicsőítésére írták e tudományos rapszodiát, több subjectiv lelkesedéssel, mint igazságszerető tárgyiassággal. Ugyanazon urak teszik azt, kik önkívületbe esnek, ha turániak a szumeri-akád kultúrát régebbnek mondják a hamito-szemita babyloni kultúránál és súlyos személyeskedésekkel dorongolják le a francia írókat, ha a germánok tanító mestereinek a román népeket tartják; vagy Domanovszkyt meg a chauvinista moszkovitákat, ha azok a szláv-ságban látják a jövő európai emberiségnek kulturális megváltóit. Lelegegánsabb köztük Chamberlain, ki panegyrista könyvével császári dicséretet kapott II. Vilmostól, mert a helléneket, Napóleont, Julius Caesart germánnak, Jézust a Megváltót is árjának mondta¹).

A fajfatalisták nézete szerint az európai rasszok legkiválóbbja, eugenetikus élitesége a hosszúfejű, székehajjú, kékszemű teutontypus, mely Ripley szerint a hosszúfejű szőkék kiválogatásával támadt Európa északi tájain²). Megmutatta ezt katonai fölényével, művelődésének intensivitásával, érzelmi bensőségével és akaraterejével. Gyöngébb fajlagosság tekintetében a kisebb termetű, barna, szerencséjére még dolichocephal (hosszú fejű) mediterraneus fajta; legutolsó ellenben a barnaképzű, természetes kurta fejű, uram kurta! havasi alpi fajta, nem is említve a négyszögletes fejű mongolokat, finneket, ural-altájiakat. Germánok és románok csinálták meg szerintük a kultúrát, melyet a kurtafejűek, szlávok, kelták, mongolok megromtottak és végveszedelemmel fenyegetnek. Mindig a kurtafejűek voltak a lázongók. Ezek csinálták a Stuartok alatt mint roundheadsek, kerekfejű puritánok és írek, az angol és mint keltagallok a francia forradalmat. Ma a városok lakói a polgárok szintén demokraták és épp az a nagy baj, hogy a városok fellendülése óta a vidéki nép föle: a hosszúfejűek, a kurtafejűek városaiiba húzódik és ott

¹) Chamberlain: Grundlagen d. XIX. Jahrh. 1904. I. 227–247.

²) Schurtz: Völkerkunde 1903. 15-18. Weule: Ethnografie 1912.

3. Wolimann: i. m. 288.

eltűnik a pugris mokraság áradatában. Nálunk erre az észjárásra azon államférfiak intézkedésein lehet felismerni, kik a vidékiességet, megyeiességet tolták a városok nyakára s a felekezeti kisebbségeket tették a többség uraivá, azzal a különbséggel mégis, hogy nálunk a khinaiak szerint „lófejű”-eknek csúfolt dolichocephalokat sem a vidéken, sem a városokban nem lehet túnyomó számban találni. Inkább a vidék kerekfejű; a városokban nagyobb a változatosság a koponya-formákban.

Kurtz Hermann a dolicholaphalokat ellenben kezdetleges typosnak mondja így okoskodván, hogy a déli félteke fajtái u. m. busmanok, ausztrálok, maorik s az északi félteke kiszorult színes fajtái a maláji kubo nép, a ceyloni Védák, a hindostani dravidák, a japáni ainok és az eszkimók (!) hosszúfejűek. Maga Ádám szintén hosszúfejű volt és busman, vagy Ausztrália lakója lehetett, mert Adam=szinesbőrüt jelent; de Kain, ki a khinaiak őse, kurtafejű volt. Ez Nod országba költözött, hol elszaporodván a kurtafejű mongolok kiszorították a hosszúfejűeket délre és északra. Ázsia fennsíkjain azonban összekeveredtek az ősbibb hosszúfejűekkel és elsatnyultak. A mongol Kain=Kin tehát vesztett az elegyedéssel, a mongol kultúra régibb az indiai, egyiptomi, és szemita népek kultúrájánál. íme egy példa arra, miket hadar össze-vissza a természettudomány, mihelyt a szellem-tudományok tilalom-területére csap. Sutor! Ne ultra crepitem! Legalább a következtetésekben ne! Megjegyzendő, hogy Mortillet, Taylor, Schaffhausen, Kirchhoff szintén a kerek és kurta fejű rasszt tartja a kulturális fajnak, mert a tanulás művelés formálja és harmonizálja a fejet s tagadhatatlanul szépíti az arckifejezést, még kulturátlan rasszoknál is. Erről minden ethnografiai atlasz tesz bizonyosságot.

Más perspektívát nyújt – mert ebben sincs, nem is lehet megállapodás – az a nézet, hogy a fehér fajta, mint a kultúra hordozója és úttörője az északeurópai szőke fajnak (skandináv), a földközi tenger vidéki barna fajtának s a kettőnél ősbibb ismeretlen talán afrikai? mongol? kazi fajnak a keveréke. Közép és Déli Európának ez a kazi fajta lehetett a legrégebb lakossága, mikor még se északról a szőke, se

dél és délkeletről a barna fajta be nem özönlött és ki nem szorította azt helyéből. Ennek a mongolos kazi fajtának maradéka a Vaszk nép a Pyraineusokon s ennek, nem a kelta népnek nyelvi nyomait őrzik Európa legrégebb hegy és folyó-nevei. A földközi tengermelléki fajta a világtörténelemben szémi népek neve alatt szerepelt, a szőke faj pedig az árjaság neve alatt. A pelasgok eszerint szemiták voltak, kiket az északra jött (?) árja hellének leigáztak. Az árjak Mandzsúriából (!) elszármaztak Eranba, Hindosztánba, Baktriába, a Balkán félszigetre; a szemiták Kis-Ázsiába, Arábiába, Egyiptomba. A szemiták és árjak elegyedéséből a chetiták keletkeztek, kik K. e. 2-3 évezredben a Földközi tenger körül laktak, később felszürcsölték a kazi fajtát és e három fajtából előállított a fehér emberrasz. A vérkeveredés a fajtökéletesedés egyik útja, azért oly intelligens és erős a fehér emberfajta. Tiszta fajokat már sehohsem találni, mert sem a zsidó, sem az arab nem tiszta sémi faj, sem a középeurópai ember nem tiszta árja, mert sok benne a mongolos (finn-ugor) kazi vér. Az utóbbi: a magyar kulturális emelkedését szintén vérkeveredésnek köszönheti, annak t. i. hogy beleolvadt az itt talált fajokkal. Azt persze kifejejtette az elmélet, hogy a frankok elfogadták a gallok nyelvét annélkül, hogy azokkal összeházasodtak volna, amint a britt kelták elfogadták az angolszász nyelvet, a pannon szlovének a magyar s a bulgárok a móziai szlovének nyelvét – vérkeverés nélkül.

A tartóból nem lehet a tartalomra, tokból az ékszerre, koponya formájából elmebeli tehetségekre következtetni. *Stieda* königsbergi egyetemi tanár Sauerwein Györgynek, egy 52 nyelven beszélő dán missionarius agyát vizsgálván, arra a meggyőződésre jutott, hogy a jobboldali homlokbércről szármított harmadik koponya dudorodás, hol a beszélő és nyelvtelenség székel, némáknál normális és Saurweinnál sem mutatott különös eltéréseket.¹⁾ A szürke agyállomány s a barázdák tekerődéséből sem lehet pozitív következtetéseket

¹⁾ Régen írt erről *Perty*: Anthropologie II. 253. 1. Hasonlót mondott *Hyrtil* híres bécsi tanár „Mihelyt a tudomány az agyból a gondolkodás törvényeit kitudja magyarázni, közel lesz az ítélet napja, mikor különben is leesik a hályog a szemünkről. „Alles schon dagewesen”.

vonni a szellemi tehetségekre, legfeljebb az agysejtek vegyi átalakulása fejthetné meg a lélek működését. Ezért a fatalisták p. o. a lett Gabry a fajok congressusán a nyugoti zsidókat a vegyes házasságoktól félti faji ösztönük elvesztése miatt, bizonyára az öröklött agysejtek múlását értvén a faji ösztön alatt. Ez azonban fallacia. Sem az agy minősége, mennyisége, sem a tartója, a koponya nem irányítja és minősíti a lelki tehetségeket. Föltéve mégis, hogy a normannok a norvégek ősei, mint élite-fajbeli emberek hosszúfejűek voltak és így az előkelő rasszhoz tartoztak, mert felfedezték Amerikát, megalapították az orosz fejedelemséget s elfoglalták Déli-Itáliát – ma mégis a radikálisok a hosszúfejűek, a konzervatívok ellenben kerek és kurtafejűek Norvégiában. így vagyunk a német dolichocephaliával is.

Ha a fatalisták arról panaszkodnak, hogy romlik a lányok ízlése Angliában és Németországban, mert a barna képű legényeket részesítik előnyben: akkor arra kellene gondolniuk, hogy Luther, Wagner, Kant, Dante, Rafael, Michel Angelo, Shakespeare, Goethe éppen nem voltak hosszúfejűek, sőt horribile dictu!! a barna faj keveredésének nyomait mutatják.¹⁾ A mi Mátyás királyunk inkább mezokephal, olyan buksi Kant fej volt, Petőfi ellenben határozott kurtafejű – pedig milyen lélek lakott e csonttartóban! Das Geistige ist immer der Kern – mondja Schurtz – der Stoff nur das räumliche Mittel – az meg közömbös milyen formát ölt a szellem megnyilatkozásaira nézve. Napoleon, Jul. Caesar, Savoy Eugen, Kant, Mommsen jelentéktelen külsejű emberek voltak, N. Lajos sántított, Mátyás éppen nem Adonis formájú – amiből semmi sem következik szellemi tartalmukra és alkotásaikra.

A koponya formájánál fontosabb az agy súlya, mely nőknél rendszeren 100–200 grammal kisebb a férfi agyának súlyánál. E tekintetben a szellemi tehetségek éppen nem igazodnak a koponya és agy méreteihez. Bismark koponyájának a hossza a homloktól a nyakcsigolyáig 212 mm. szélessége a halántéknál 170 mm. Valóságos szláv kurtafejűség és csodakopo-

¹⁾ *Woltmann*: Polit. Anthropologie 1904. 355. 1.

nya, mert a rendes mérték 195-nél 155 mm. A legnagyobb koponya 205-162 mm. Bismark koponyája 1965 cm³, 245 németé 1478 cm³. A kancellár agy velejének súlya 1867 gramm, 35% nehezebb más agyvelőnél. Kanté 1650 gr., Schilleré 1580, Danteé 1420, Gausz matematikusé 1492, Byroné 1807, Cuvier 1830; III. Napóleoné 1500. Bismark kurtafejűsége mellett tehát legsúlyosabb agyvelejű ember volt, de azért nagyobb volt elméjének fajsúlya Kant, Byron, Schiller, Dante elméjénél? Megint matematikai képzelgések. Eszmeiségnek és vérnek, meggyőződésnek és anthropologiai fajbeliségnek semmi közük egymáshoz. A jezsuitákat okolni p. o. Lengyelország pusztulása és társadalmi összeomlása miatt, mikor ott ethnikai, gazdasági, politikai okok összesége döntött Lengyelország sorsán: oly elfogult álláspont, mint amikor Chamberlain a cseh protestantizmuszt a germán vér függetlenségi hajlamaira vezeti vissza. A csehek ma katolikusok és oly veszett ellenségei a szintén kath. németeknek Csehországban, mint annakelőtte. A kath. délnémet egy hajszálnyival sem rosszabb a szláv vérrel átszűrt északi germán porosz fajtársánál, kinek a protestáns vallásán inkább a szlávok vallási túlbuzgósága látszik, amint nem rosszabb magyar a tiszamelletti vagy dunántúli katolikus magyar és székely, a nyírségi és bodrogközi protestáns magyarnál vagy ügyvölgyi református székelynél. A társadalom szerkezeti lényege – a *hetegorenismus*, mely lelki valónk tulajdonsága és egyéniségünk bázisa. Az emberi társadalom nem repcetábla, sem krumplisföld, hol minden termény egyféle – a társadalom különböző lelkek és csoportok mozaik összetétele, melyeket meggyőződés, érdek, túlkapás ösztönöz a különködésre. Az egyféleség utópia, csak a szellemi szolidaritás és ellentéteség valóság Gumplovitz szerint a föld mindennemű társadalmáiban.

Mennyire *közömbös* a *vérbeli származás* még az u. n. „nemzeti fajerő” mérlegelésénél, találó példával szolgál Astbauer utazó, ki a riff-kalózkodról megemlíti, hogy bárkit berbernek tekintenek, mihelyt beházásodik a törzsbe s igaz hitűvé leszen; kitűnik továbbá Petőfi példájából, kinek apja szerb, anyja tót származású volt. Utjesenich anyja Martinuzzi olasz, apja horvát; vagy Zrínyiebből, ki horvát létére korában szá-

mottevő magyar eposzt írt.¹⁾ Nagyon furcsa dolgok sülnek ki, ha Dantenek Aldinger gót nevéből, miből Alfieri lett, gót²⁾ vagy Bethlen, Bocskay, Szapolyai, Rákóczy, Kossuth vérbeli származásából fajmagyarságukra következtetéseket vonnánk, vagy Degenfeld, Wenkheim, Wekerle nevéből kiindulva, megtagadnák magyarságukat. Hisz nem csont, sem a vér, hanem a *lélek teszi* az embert. I. Napoleon atyja olasz ügyvéd, anyja mulatt táncosnő volt s kedvenc fia Napoleon állítólag soha sem tudta gondolatait helyes párizsi franciasággal kiejteni. Az olaszvérű Zola és Gambetta, utóbbi még zsidó is volt hozzá, fanatikusabb franciák a legtisztább vérű gauloisnál. Baquer a spanyolok Heinéje egy a XV. században Spanyolországba szakadt német családból való volt. A francia szellemű Börnére, Heinére épp oly kevésbé lehet, akár a francia, akár a germán vérbeliséget ráfogni, mint Chamisso, Fouquet de la Motte, Dubois-Reymond, Du Prell, Bjelesovszky, Lewes Goethe legjobb értelmezőire, vagy a naturalizált angolra Houston Stewart Chamberlainre a német leszármazást. Viszont Schedel-Toldyra, Weinberger-Vámbérré, Hunsdorfer-Hunfalvira, Steingassner-Tömörkényre, Hermann Ottóra, Budencre, Kiss József költőre „a fajmagyarságot”, Franckra, Strossmayerre, Stadlerre horvát, Riegerre cseh, a normán eredetű Guy de Maupassant, a genfi rhäti eredetű Rousseaura gall, az olasz de Maistrere s az oláh Brancovani asszonyra, ki Barré név alatt a francia l'esprit ez időszakos legcélesebb képviselője – s a mulatt vérű Dumasra francia eredetet rábizonyítani.

De nem is szükség távoleső francia példára hivatkoznunk. Minden gimnazista ismeri a három nemzet nyelvén író és három valláshoz tartozó *Hugó Károly* esetét – vajjon hol lehet ennek az embernek tehetségében örökséget keresnünk? Úgyisintén a két nyelven író Kerényit, Petőfi s Tompa versenytársát, vagy a tótul és magyarul verselő Ország Pál és Szemere Miklóst? Hasonló a délmagyarországi sváb dialectuson író Eugenie delle Grazie olasz lány és ugyancsak svábul író és gondolkodó bolgár Milov István.³⁾ *Nevelés*, nem születés

¹⁾ *Finot*: Les préjugés de la race 270. 1.

²⁾ *Chamberlain*: I. 499. 1.

³⁾ *Guttenbrunn-Miller*: Schwaben in Osten 1911. 64, 205. 1.

alakítja tehát a lelket – azzá lesz az ember amivé nevelik. A négeremből p. o. Amerikában yankee lelkű és tudású ügyvédek, papok, gazdák, szenátorok lesznek. Ha igaz volna a születés kényszere és az individuum előlegesen megszabott egyénisége hibáival és tehetségeivel együtt, – meg nem érthető, hogy nagy férfiaknak p. o. Goethének, Bismarcknak, Petőfi-nek, II. Rákóczy-nak nagyon közepes, sőt negatív képességű fiaik voltak, hogy vannak ugyan művész, politikus, iparos, katona-családok, melyekben bizonyos szervi praedisposíciók öröklődnek, de csak a nemzedékrend elseje lángelme, a többi gyarló utánczó, ügyesített virtuóz, de nem alkotó és teremtő lélek többé. Többek között Wagner fiát, Siegfriedet s Arany Lászlót a „Déli bábok hőségé” nagyon is filozófus – íróját emlitem. Nem lehetne felfogni, hogyan lett Amerikában az inferioris rassznak kikiáltott négerből kultúremler? Hayti: néger köztársaság. A secessió háború óta a négerségből önálló ültetvényes lett s gazdaságainak értéke meghaladja a 2000 millió frankot. Egyéb ingatlanjával együtt ma a négerség a déli államokban 4 milliárd fr. képvisel. 37 év alatt 2000 néger látogatta az amerikai egyetemeket, kik közül 700 orvos, 200 pap, ugyanannyi ügyvéd lett. A déli államok dohány, rizs és gyapottermelése el sem képzelhető néger munkája nélkül, kik fel se veszik a hőséget, amint Canadában a hideggel sem törődnek. Az Unió déli államainak munkástömege $\frac{3}{4}$ -ben néger. Procker Washington igen meghatározó színekben rajzolja kiművelődésének történetét. Crowther néger püspök nemcsak jeles theologus, hanem kitűnő nyelvész is volt, aki jeles nyelvtant írt afrikai néger dialectusáról. A race maudite egy másik képviselője Stoffles András hottentotta folyékonyan beszélt és írt angolul és holland nyelven s az angol parlament előtt oly okos védőbeszédet mondott üldözött fajtársai érdekében, hogy a vénhedt angol civilizációnak cinikus emberei mind elbámultak a naturizált hottentotta tudományán. Egy másik hottentotta anyanyelvének nyelvtanát írta meg, melyet Hahn Theofil vett alapul összehasonlító nyelvi stúdiumában. A missio-iskolákban általában tanulékonyabbak a néger és szán fiúk a fehérek ivadékainál.¹⁾

¹⁾ Rauch: Die Einheit d. Mensch. Geschlechtes. 1873. 254.

Amióta japán diákok európai egyetemeket látogatnak rohamosan növekszik a japán feltalálók száma.

1904-ben ezren fölül kértek patentes találmányaikra.¹⁾ Különösen kitűnnek az orvos és természettudományokban. Sekyas és Omosi tanárok jeles seismologusok, Dr. Kitesatos felfedezte a merev görcs és diphteria szérumát, Shygas a dyssenteria, Takasin a mirigy-daganatok, Jogamina a beriberi nyavalyának, Ehrlich assistense a vérbaj oltó anyagát. Hogyan fejthető meg természettudományi alapon a századokig bagyományos míveltségen tengődő japánok rögtönös intellectuális fejlődése, ha el nem fogadjuk a talentumnak s egyáltalában a lelki tehetségeknek a társadalom öröklött szervezettől való *független*, külön voltát? A szláv millieub született Tesla Amerikában Edison versenytársa lesz. Ha a szocial-psychologiai folyamat formálná egyedül az emberi társadalmakat, ha a phys. és psychikai millieunek századok óta megcsontosodott szervezete hozná létre az egyéneket s az *egyéni lélek* a collectiv léleknek csupán viszfénye, átszegő pontja volna, – akkor egész karakterünk véletlenül találkozó és összeverődő atomok kergető játéka lenne – nem egyéb. Jellembeli következetességünk, önelhatározásunk elveszené minden erkölcsi és psychikai megokolásat; agyrem lenne az erkölcsi *javulás* és szellemi *haladás* világrendje és értéke, üres képzelgés az *öntudat*, phantom a külvilág, amelynek képét lelkünk alkotja meg magában.

A népek *nyelvcseréje* sem mehetne egykönnyen, ha physical öröklés végzete nehezednék jellembeli kifejlődésükön. A keltákból Galliában franciák, írekből angolok, a hamita eredetű egyptomi fellahból arabok lettek. Az Anatoli félszigeten lakó hellénség csak nemes hellén vonásait tartotta meg, beszéde török. A nuba-négerek és a fehér fajtához tartozó berberek, kabylok büszkén vallják magukat araboknak. A szerb vérű mozlím hitű bosnyákok inkább elhagyják hazájukat semhogy levetnék török köntösüket. Pedig testük-vérük külsőben is délszláv. A középkor elején Svájc egész lakossága a rhäti fajhoz tartozott, ma egy-két hegy és folyó név maradt hírmondónak a rhatiségből s a rhäti lakosok ina olaszul,

¹⁾ *Finot*: Rassenverurtheil 275. s. k. 1.

s németül beszélnek. Az ázsiai oroszok jelentékeny része burjút török és jakut volt. A négerek Amerikában elfelejtették a néger beszédet és angolul beszélnek, írnak, imádkoznak. Sok kivándorolt spanyol, olasz, portugál elfelejtette anyanyelvét s az indián nyelvet fogadták el.

Másrészt tagadhatatlan, mert történelmi tények bizonyítják, hogy bizonyos *készségek*, főleg az anya révén, *öröklődnek* s a nemzetek pusztulása az anyák decadentiájával kapcsolatos. Etruria mindig kultiváltabb volt, mint Róma, a középkori művészet történetében Toscana, Dante hazája, volt a vezér, hol a régi etruszk családok ivadékai szerepeltek. Velence signorája a politikában századokig dominált a tengeren, sőt beleavatkozott a szomszéd népek politikájába a diplomáciában kiügyesedett családjai révén. Külön művészeti iskolája is volt. Magyarország rendi alkotmánya – bármit mondjanak – politikai zsenialitást teremtett s e nemesi nemzet öröklött politikai praedispositiói tudták Magyarországot ezer éven át idegen népcsaládok körében fenntartani. Tény az is, hogy a klasszikái kultúra, akár a helléneknél, akár a rómaiaknál, assyroknál, egyptomiáknál, a politikai nemzet, vagyis a nemes hellén és római családok, patríciusok révén és kezén virult fel oly magasra. A politizáló családok szolgálai munkát nem végeztek, jobb viszonyok között éltek, ráértek tehát a tudomány és művészet luxuriosus ágával foglalkozni. Mihelyt azonban a társadalmi viszonyok változtával más külön készségekre született elemek keverődtek közéjük, elhanyagolt Hellas és a római köztársaság. Reibmayer ezt a vér keveredésének rójja fel s a tisztavérűséget mondja talentum és zseni teremtőnek. Közül 3 térképet is, melynek egyikén Hellasz, másikon Itália és a harmadikon Németország zsenitermelő vidékei vannak kiszínezve. E térképek szerint az Aegei tenger két partján támadtak legelőbb és leggyakrabban lángelmék. Ez geográfiai nem vérbeli megokolás. Déli és Közép-Görögország nemzeti talentumokat produkált, Makedonia, Thessalia és Epirus igen ritkán. Csakhogy Plato, Aristoteles, makedoniai N. Sándor nem partmelléki hellének valának. Itáliában a kelta északot és etruszkokat tartja Reibmayer elsőrangú kulturtermelő vidékeknek. Mégis az ókori politikai élet Róma körül és déli tartományaiban játszódott le, hol a színezés

szerint legkevesebb volt a zseniális férfi. Németországban éppen Ausztriát és Bajorországot nevezi zsenitermelő vidéknek, bizonyára a lovagi költészetre gondolva és legkésőbbre maradt zsenik termelésében északi és keleti Németország, Kant és Bismark vidéke. Utóbbi tájakon még csak érthető a vérkeveredés rossz hatása, mert soká tarthatott a poroszok, sziléziaiak megnemesítése, de Bajorország- és Ausztriában avarokkal keveredett a németség, már pedig ez Inzucht a tisztaverűség elmélete szerint rossz keverék volt, mert árják mongolokkal keveredtek, (*Fischer: Hunnen in schweizerischen Eifischthal. 1896. 12. 1.*) – mégis itt sarjadzottak ki legelőbb talentumok és lángelmék. Magyarországon a római provinciákkal határos részekben, szóval dél s nyugoti Magyarországon volt és van máig nagyobb kultúra, de ez ki nem zárja, hogy Petőfi az Alföldön, Kossuth és II. Rákóczy Ferenc Zemplénben születtek. A modern Magyarország legjobban megmívelt részei vegyes ajkú területek, még Révay, a magyar történeti nyelvtudomány megalapítója is Dél m agyarországon született. A vér tehát nem határoz.

Ostwald *geniologiája* H. Spencer társadalmi organiszmusából (*society is an organism*) és Comte szociológiájából (*subordination de L' humanité à une loi développement continu*) s mind kettőnek fatalista elveiből táplálkozik. Csodálatos, hogy éppen az *anthropologue* politikusok tagadják a lángelmék *physiologiai* úton való létrejöttét. „Das wahre und grosse Genie ist ein seltenes Menschenexemplar und ist nicht erblich¹⁾” – mondja Woltmann nem is szólva Bastianról, ki az ember kultuszát a buddhista incarnatioig társadalom – *psychologiai* problémáinak tartja²⁾.

Állatot, növényt lehet tenyésztetni, nemesíteni; *embert csak nevelni lehet* s itt az ő akarati hozzájárulása is szükséges, mi állatoknál, fajlovak, birkák, tehének nemesítésénél számításba nem jó. Ha lehetne talentumokat tenyésztetni, a birtokos családok, kik a nemesítés minden előnyével rendel-

¹⁾ *Woltmann: Polit. Anthropologie 1905. 94. 1.*

²⁾ *Bastian: Der Mensch i. d. Geschichte II. k. (Psychologie u. Mythologie) 1860. 411-416.*

kéznek csupa talentumot és geniet szolgáltatnának. Pedig sem a költők, vezérek, államférfiak, sem a tudósok, felfedezők, sem a művészet vezető lángelméi (talentumok gyakrabban) nem azokból kerülnek ki. P. o. Utjesenich, Martinovics, Hunyadi, Washington, Keppler, Newton, Colon Kristóf, Hildebrand pápa stb. Legkönnyebben öröklődik, ámbár legnehezebben jut elismerésre a zenei talentum, mégis azt látjuk a névsorból, hogy valamennyi híres muzsikus polgári származású volt. Mozart atyja igaz kartermester, Brahmsé bassista, de Wagneré iktató, Verdi és Strauss atyja kocsmáros, Liszté jószágintéző, Lortzingé bőrkereskedő, Schuberté tanító, Schumann atyja könyvkereskedő, Chopiné könyvelő, Haydné bognár, Palestrina apja paraszt, Paganinié kereskedő stb.¹⁾ Luther atyja bányamunkás, Kanté nyerges, Goethéé hivatalnok, Schilleré kocsmáros, Fichte apja takács, Munkácsié iparos, – de mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Michel Angelo, a genialis polyhistor Leonardi da Vinci, Madách, Zichy Géza és Jenő, Széchenyiek, Eötvösök, Telekyek nemesi rangból valók. Ami annak az igazolására való, hogy a tehetség, lángelme, nem függ a physicumtól, sem a sociális vagyoni, vagy geográfiai millieutól, osztálytól, így nem physioiogiiai öröklés tárgya. A genie azt lehet mondani, rövidzárlattal dolgozik. Átugorja a logikai sort s intuitív belső belátás útján rögtön jut a conclusióhoz, új értékek fölfedezéséhez, mit közönséges u. n. normális ember meg sem sejt, meg sem ért²⁾. Ezért üldözés, gúny és mellőzés tárgya lapis offensiója, botló köve a tucatembereknek, a koreszmék alkalmazkodóinak mindenben.

Eugenezis útján tehát sem génieket, sem okos családokat, sem nagy nemzeteket nem produkálhatunk. Okosabb thema e helyett *characterológiával* jellemek-fejlesztésével foglalkozunk, mert nincs szükség tanult, színeskedő gazemberekre, hanem jellemes jóérezésű munkaerőkre.

A nemzeteket a nagy characterű és erejű emberek viszik előbbre³⁾ s mennél több értékesebb elméje van vala-

¹⁾ *Woltman*: i. m. 98 l. a hosszú névsor.

²⁾ *Zollschein*: Rassenproblem. 272-278.

³⁾ *Ratzel*: Völkerkunde I. 43.

melyik népnek, bármily kicsi és bármilyen geogr. helyzete, annál értékesebb nép a világtörténelemben. Nincs igaza Münsterbergnek, hogy a népből támadnak a nagy férfiak, mert az fatalismus, vagy ha úgy tetszik szociológiai objectivismus, hanem a nagy férfiak teszik nagygyá nemzetüket. Kornis Gyulának van igaza, hogy a psychologia és természettudomány köre heterogen világ, nem Münsterbergnek és a positivista Petzoldnak¹⁾, hogy a psychologia objectivista, tehát természet tudomány. Minden lélek singularis, általános törvények alá nem hajtható, fejlődéstől független öntudatos energia.

Minél fajlagosabb tehát ez a lélek, annál értékesebb és áldást hozóbb környezetére. Ha sikerülne a psychológiát úgy objectivizálni, amint állítólag naturalisták hiszik, akkor a psychologia csak mint sociál-psychologia volna képzelhető, amit a szellemi, vagy kultur-tudományok határozottan tagadnak. A psychologia subjectiváló, tehát szellemi, nem természettudomány, miként Bastian hitte ezelőtt 53 évvel, mert lényege, mozgatója, a lélek – singularis, mindig különböző külön subjectum, semmiféle chablon alá nem hozható öncselekvőség²⁾. Nagy elmék csodás önenergiájukkal hatnak a tömegekre, mely utánok indul, nem a nagy ember a tömeg után; suggallatainak ígézetébe kerülve átalakulnak jobbra, vagy rosszabbra, de átalakul a sokaság tekintet nélkül lakóhelyére, fajtájára.

„A talentumok és lángelmék az emberiség született vezetői abban, mi legyen a társadalmi és physical javulás? A géniek és tehetségek feladatát senki kétségbe nem vonta, de a hatásukra nézve kétféle a vélemény: individuális és szocialista”. Az első nézet szerint talentumok és lángelmék a népek műveltségi és történelmi életének mozgatói. A másik ellenkező nézet, mely ma oly nagy tetszésben részesül, a lángelmét a társadalmi szervezet szerveinek végrehajtó szer-

³⁾ Petzold: Das Weltproblem vom Standpunkte der Positivisvismus 1912. 178. A physicum nála egy a psychicummal.

²⁾ Kornis Gyula dr: Okság és törvényszerűség a psychológiában 1911. 171-176. 1. Bastian: Psychologie als Naturwissenschaft Leipzig 1860.

számainak tekinti, kiket a korszellem vezet és kiben a kornak szellemi élete csupán a legpraegnansabban nyilatkozik, így hát a korszellem absztrakt fétise – a mozgató. Hartmann e két nézetel szemben egy harmadikat is megkockáztatott. Fiatalos népek lángelméket termelnek, túlművelt öregebb népek pedig csak talentumokat, mert azoknál annyira meggyökeresedtek a régi suggestiók, oly erős a homogenitás, hogy csupán az alkalmazkodó talentumokat tűrik meg, a lángelméket keresztire feszítik. Legrövidebben fejezte ki tételét *Carlyle*: „A világtörténelem a nagy emberek élet-története”. Ez pedig singularitás, mely kifog a homogenitáson¹⁾.

Valamint Spencer, Weissmann öröklött gondolatai és praedispositioi homlokegyenest ellentétben állnak a természeti és társadalmi milieu kétségbevonhatatlan tényeivel – úgy a faj és klímahatásokra alapított túlzott nézetek laposan elvágódnak a természetnek egyik örök törvényének zátonyán, melyet a philosophia azonsági törvénye a szociológia *heterogenizmusznak* nevez. Nincs a világon két azonos tárgy, substantia, fűszál, hajszál, falevél, Minden individuum más. Gumplovitz szerint nem lehet arról szó, hogy bármi, így az emberiség is, szakadatlanul egyféleképpen, előremenőleg fejlődjék, mert fejlődése minden fokán egyszerre s együttesen a pozitív állapotokkal ellenkező negatív, különböző állapotok keletkeznek egyszermind ugyanegy népnél s ugyanegy társadalomnál. Az összekötő szolidaritás hajszála igen vékony, hacsak azt a történelmi sors meg nem erősíti.²⁾ A zsidóság szolidaritása alkalmazkodása (plis de pensée) például a közös származás, nyelvnek, történelmi múlt és sorsnak – eredménye. Egy rendkívül agilis, életrevaló, összetartó, a kultúra iránt fogékony race – állott így elő, mely azonban világelterjedésében Chinától Marokkóig (a marokkói zsidók Feznek a ghettojában akár a berliniek!) Marokkótól Tuniszig sokféle csoportra oszlik. Teljesen más az ázsiai törzsből szakadt szefardok, kiket a rómaiak Jeruzsálem elpusztítása óta Spanyolországban internáltak, más a hollandi, a német, orosz, lengyel, kasszidim,

¹⁾ *Vierkandt*: Natur- und Kultur-Völker 1886.355. 1.

²⁾ *Gamplovitz*: Sociologie 1885. 55,67, 117, 142, 145, 146, 168.1.

tuniszi, algeri, palesztinai és török vérű kazár zsidó, ki sokféle vércserén esett keresztül és Juda törzséből származik. Más a székely, más a kun, más a palócz, más a dunántúli magyar. A németeket csak a császárság, az irodalmi nyelv, meg a gazdasági érdekek tartják össze – az angol ethnosról nem is szólva – tényleg teljesen más a hesseni, szász, württembergi, svájci és porosz német. És a francia, spanyol annyiféle, a hány a departementja vagy tartománya.

A lett, kozsub, liv lengyel, provenszáli azért meg nem szűnt élni, mert a politika kitörülte az élők sorából. Öltön Európa más politikai képet, legyenek más összekötő vezéreszmék s azonnal megváltozik Európa ethnographiai képe. A politikai alkotások időlegesek és sem a talaj, sem a néprajzolat folyományai, hanem egybefoglaló eszmék és érdekek kifejezői – mihelyt ezek értéküket veszítik, felborul a földség politikai térképe, fel az ethnographai csoportosulás, mely éppen nem kristályosodás, mert ugyanaz a nép három államhoz is tartozhatik pl. o. az oláh, örmény. Mégis maradób az ethnographiai változatosság, mint a politikai állandóság. Ezért *fontosabbak* a politikai és kulturális geográfiában az *ethnografiai* és demographiai, mint a geotektonikai szelvények. Egyféle műveltség sohasem volt a földön, amint egyféle állat vagy növényvilág sem volt ugyanegy geológiai korban a Föld minden helyén. Minden kornak megvolt a maga sokféle szociális és művelődési typusa a glóbuson, külön tehetségekkel, feltalálásokkal, irányokkal és eszmei körökkel. Az elamiták, hetiták, akkad-szumeriek vagy Theba, Memphis kultúrájáról semmit sem tudunk. Letűnt mind és egy újabbik került felszínre új emberekkel, Ízléssel, divattal, új gondolkodással és politikai alakulásokkal. A *sokféleség* a természet törvénye, nem az egyféleség, mely mindig csak látszólagos, akár hellen, akár szemita, római, chinai, hindu, amerikai, maláji, germán, szláv, finnugor, török vagy román világról és kultúráról van szó. A nevet adó nép csak vezérnemzet volt, soha az egész nép. Azért ítéli el Finot, a tetszésszerinti kaptafákra hozott nép-pszichológiai jellemzé-

¹⁾ *Finot*: Les préjugés des races 1905. (ford. Müller-Rödlerk. a.) 205 l. Szellemes, igen tartalmas könyv.

sekkel és abszurdnak mondja a népek lélektanát. A heterogeneizist ma azonban teljesen elnyomta az evolutio, akár erőszakolt, akár természetes gondolata – ezért alig esik róla szó. Legfeljebb geogr. körökben. Mindazáltal igazságnak marad, ha el is hallgatják.

A *suggestio* nagyobb eleven erő s hatalom a történelemben, társadalomban, mint akár a milieu, fajbéli dispozi-tiók, gazdasági okok, vagy véletlenségek (katastrófák, háborúk, geogr. előnyök). Maga a nevelés is jórészt suggestzió. Az u. n. korszellem, divat, irodalmi, művészi, politikai irány egymást támogató suggestziók resultánsa. Még a szerelem a női szépség változó ideáljai – mind suggestziók.¹⁾ A suggeráló elmétől, illetőleg eszméjének fontosságától és a sugalmazandó sokaság fogékonyságától függ, vajjon új irányba terelődik-e a nemzet sorsa, győzedelmeskedik-e az új s elhalványul-e mellette, a néplélekhez erős önsugallatokkal láncolt régi megszokott eszmekör? Széchényi az új Magyarország suggestiójával ellenkezésbe jutott társadalmával, a történeti múlttal, a politikai helyzettel, mégis rendszeres sugallatával célt ért. Letelre a nemzeti organismust régi útjáról. Unus homo centum valet et centum vix unum. *Stoll* vaskos könyvet írt a suggestiónak világszerte való elterjedéséről,²⁾ annak különösen az ethnografiában való szerepéről. Le Bon szerint: pszichikai kisugárzásával hypnotizálja a nagy ember a tömeget. Még Ratzel is elismeri a „környezet nyomásától” emancipált nagy elmék rendkívüli hatását. De nemcsak a kimondott szó, a kép és betű, a könyv is csinál változásokat a tömeg kollektív lelkében. Mindez Comte, Spencer társadalmi felfogásával, hogy az egész emberiség: szervezet és az egyes társadalmak benne kisebb szervecsoportok, vagy sejtducok a nagy keretben – a suggestio, a gondolat átvitelével s tömegerejével össze *nem* egyeztethető. Mert ha századoknak folyományai a kisebb társadalmak és népegyediségek, mint Weismann véli s az emberiség a glóbus fizikai és történelmi hatásainak

¹⁾ *Fred*: Psychologie der Mode 1905. 30.

²⁾ *Stoll*: Suggestion und Hypnotismus i. d. Völkerpsychologie 1904. 351, 371. I. Kiváló mű! Dr. *Czirbusz*: A sugallat ereje. Torontálm. Közm. egy. Évk. 1909. 55-81. 1.

végeredménye, – ezt a physicailag szervezett rendet semmiféle pozitív és ellentétes suggestióval föl *nem* lehetne bontani. Pedig úgy egyes nemzetek, mint korszakok a suggestio hatalmáról beszélnek. A klasszikái kor nationalismusa p. o. kiegyezhetetlen ellentétben állott a keresztény világnézettel – mégis az új eszmének nagyobb ereje legyűrte a földközi tenger szűk nemzeti felfogását. Diadalmaskodott. A középkori társadalmi berendeltség örökösnek látszott, míg a fölfedezések, találmányok mint positiv suggestiók nagyobbik ereje azt a társadalmi rendet félre nem toltá. A népesség tömeges szaporodása, a gépek feltalálása korunkban töke halmozást és tömegnyomort eredményeztek, mely a társadalmi berendezettségnek valamely új formáját követeli, olyat, mely számol a kultúra eddig elért vívmányaival, de amely a jövőben is biztosítja az európai emberiségnek erkölcsi, szellemi előhaladását és a boldogulásnak, megélhetés könnyebb, igazságosabb módját. Ezt mindenki érzi, ki társadalmi életünk millió ellenmondásait és elhelyezkedési küzdelmeit látja, akár idealista, akár subjectivista, akár legridegebb realista irányban véli a mentő deszkát megtalálhatni. Bismark szövetséges germán, román és szláv köztársaságokat jósol Európának, amely a mi contrarius suggestiókkal megtelt elméneknek nem tetszik; Labulay, Letourneau pedig tekintettel a városok tömeges szaporodására oly gazdasági kor képét rajzolják elénk, hol a városok ligája szembehelyezkedik, vagy coopérai a termelő helyek ligájával. Kérdés beválnak-e a jóslatok a XX. század előre nem látott viszonyaiba? Az eszmék tehát kóvályognak a fejekben, dulakodnak a szívekben és lelkiösmeretekben; mint mondani szokás, lógnak a levegőben minden öröklött engammák ellenére, csak jöjjön valami lángelme, Chamberlain szerint hős, ki e rendezetlenségből, társadalmi chaosból, rátalál a kivezető útra? Hol lesz az az elme s ki lesz, milyen fajtából való? – mellékes Alles hängt davon ab dass der *rechte* Mann in die *rechte* Zeit fällt¹⁾, mert az sem geográfiai sem anthropologiai, vagyoni, sem szociális, hanem intellectuális kérdés, az ember eszmélődésének, tervszerű számításainak, a fajaért és lelkeért való *előzetes* gondoskodásának problémája. Tisztán szellemi

¹⁾ Waitz: Anthropologie d. Naturvölker. 1856. I. 450.1.

probléma. A pszichológiai elhanyagolt tények szoros kutatása talán egy új metaphysicát talál a kibontakozásra, mire a természettudomány – plane monistikus kizárólagosságában képtelen.

A társadalmi suggestiótól különbözik a *iransscendentalis sugallat*, melyben valamennyi lángelme, köztük Kant is meggyőződésszerűleg hitt vala. Abban áll az a probléma tikus suggestió, hogy az ítéleti belátás, alkotás indítékát, inspirációját az emberi lélek valahonnan máshonnan kapja. Newton, Archimedes előtt, tiszta véletlenből egyszerre fölvilágosodott a keresett megoldás. Goethe, Wagner, Lehar, Mozart Napoleon szintén azt mondták magukról, hogy a költemény, compositio egyszerre megcsendül lelkükben, készen van in embrió a lélekben s megnyilatkozást követel maga számára. Az istentől megáldott talentum azonnal megtalálja a benne világosságra fölmerült gondolat motívum, fölfedezés formáját, de a tehetségtelesség letörik, elbágyad a lélek ösztönző sugallata. Az u. n. synthetikai ítéletek ilyen fensőbb suggestzióra lelik meg a fogalmak meglepő, új igazságokat kitaláló kapcsolatokat. Az időelőtti lángelmék tanuláskézületű készségét p. o. Mozartnál e suggestzióra vezetik vissza.²⁾

¹⁾ *Achelis*: Völkerkunde 1907. 260. 1.

²⁾ *Kant*: Psychologie herausg. v. Du Prell 1889. XXXV. 75.93. *Perty*: Anthropologie. I. 874. I. 283, 289. *Bastian*: Psychologie u. Mythologie (Der Mensch i. d. Gesichte II. köt.) 1860. 380. 463. s. k. 1.

Csodálatos, mily hiszékeny és kevéssé válogató pozitivisták századunk a legnagyobb term. tud. nagyzások és tudós füllentések elfogadásában! Elhiszi pl. a millió éveket, azt is, hogy ugyanegy hegynek két dűlője különböző korokból való, sőt azt is, hogy ugyanegy hegyvonulatot p. o. a Karsztmellékít, négy geológiai kor formált. Elhiszi, hogy biillió évek kellene, hogy a csillag sugara szemünkbe érjen s mi abból a sugárból a csillag jelen mivoltára következtessünk. – Elhiszi, hogy lehetséges a csillagok, hold és föld együttes és ellentétes állásából egész esztendőre megjövendölni az időjárást. Öntudatlanul, vakon működő erőkbe is hiszen, villamosság, delejesség, életerő, de hogy *öntudattal* bíró *erő* legyen, mely *lélek*, – s hogy ez földi anyag nélkül *tovább* élhet és közlekedhetik egymással – azt már el nem hiszi, mert a fő dogmája, hogy csak *egy* substantia lehetséges és attól fél, hogy számárnak tartják, ha a divatos közhittel ellenkezőt mer állítani.

Lényegében a talentumok sugalmi ereje individualizmus. Azzal természetesen össze nem fér *Le Bon* spiritalista szocializmusa, mely következetesen tagadja az egyén értékét, csupán a társadalom létjogát ismeri el – az utóbbit pedig a természeti erők mechanizmusa vezeti. Az újabb szociológiának felkapott gondolata a tudattalan gondolatok, érzések, melyek öröklődnek. Csakhogy oly keveset tudunk ezekről az öntudat küszöbén alul maradt Öröklött képzetekről és érzéseinkről, mint az ösztönről, mégis rájuk hivatkozunk.

Természettudósok eddig elfogadott felfogása az, hogy a Föld először csillagászati fázisokon, a gáz, folyó állapot és tömörülésen esett keresztül, míg a geológiai fázisokhoz jutott, ezek pedig 3 külön körre szakadnak u. m. a Föld élettelen korára (azo-zoóosz fázisa), a mikor semminemű élet nem volt a földön, szerves korra, növények és állatok együttes? vagy időrendi? megjelenésének korára és e két kortól teljesen különböző szervezet feletti korra, amelyben a harmadkor közepén vagy végén az ember jelenik meg intelligenciájával és kultúrájával. – Hiábavaló felosztás ez is! Az evolutionisták erőnek erejével az állatból származtatják az embert, sőt újabban Hamerling jóslatát követik, hogy a majom megromlott, csenevész fejlődésében elmaradt ember. A romlás a jégkorszak előtt történt meg. A csillagászati és geológiai őskor 52 millió évig tartott, az ókor 34 millió, középkor 11 millió évig, a harmadkor 3 millió évig a jégkor Penk szerint félmillió évig, így tehát 1 vagy $\frac{1}{2}$ millió év előtt történt a majmok differenciálódása, különválása az embertől. Azóta volt idő impressziókat felfogni, tapasztalatokat gyűjteni s mindezekből szűrődött le az emberi Értelem, intelligencia, még pedig a következő fázisokban: ösztönös cselekvés tudatlan kényszer folytán, megszokott, vagy ha-

Meyernek, Hertznek elhiszi az erők megmaradásának törvényét, mert öntudatlan phys. erőkről szól. De már Kantnak nem hisznek, ha az életerő s az öntudatos erőnek fennmaradását lehetségesnek tartja. Nem *hypersuggestio* ez?

Az 1912. évre szóló időjárást jóslatokat egy koronáért meg lehet, tudni e füzetből *Brandt-Hienseimann*: Mond und Wetter in Jahre 1912. Hannover, Schaper kiadása. Credo, quia absurdum.

gyományos cselekvés, végre megokolást és célt kereső cselekvés, – az értelem gradusán. A hit a teremtést fogadja el, mert megmagyarázhatatlan a fazeologia e hirtelen ugrása – az evolutionismus pedig egy másik hitet fogad el, mivel bizonyítani úgy sem tud – a *tudattalan gondolatok és érzések* hitét, melyből az intelligentiát magyarázza. Közel jár e hit Schelling és Goethe fiatalos fatalizmusához, de eddig csakis hit, vélekedés ez, nem szín – vagy kész igazság. *Le Bon* tehát *Les opinions et les croyances* 1911. 2. könyvében azon nézetének ad kifejezést, hogy a tömegek kollektív lélektana *más* az egyén pszichológiájánál. Az ember egyenként fontolhat, okszerűen és célszerűen cselekedhetik, de a tömeg nem a logika, hanem öröklött érzései és érzelmeinek azaz tudatlan képzeteinek hatása alatt álló érzelmi logikáját követi. Tömeget érvekkel soha sem lehet meggyőzni, csak érzelmi és érzéki gerjedelmekkel, miket Gambetta, Mirabeau, Kossuth, stb. használtak gondolatátvételi suggestióknál, vagyis mint Hamlet mondja IV. felv.: „Az ember nem észszel, hanem szemmel szeret”. Megfeledkezik azonban *Le Bon*, hogy Francklin józan egyszerűsége, Washington és Hunyadi János önzetlen cselekvése és önfeláldozása mások javáért, talán mégis inkább környezetének értelmes belátására, mint érzelmi logikájára s „ragadós véleményekkel” appellált; végül a maga erkölcsi felsőbbségének suggestatával, nem materialis kisugárzó erejével, diadalmaskodott a tömegen, az akadályokon és a jövődönök esélyein! Nagy fogyatkozása azonban úgy a fizikai mint a szellemi világ monistáinak a történelmi perspektívának teljes hiánya. Amit *Le Bon* kifelejtett, az megesett már Richthofen és társain is. Hogy is mondja Mephistopheles Faust legújabb baklövéseire célozva!

„Auch hier geschiet, was länst geschah
Denn Nabots Weinberg war schohn da”.

Azután *Le Bon* fazeológiája lényegében Stoll és Willy Hellpach: *Einredung, Einfühlung, Eingebung suggestios elméletének*¹⁾ francia mása. Minden újabb nézetet legelőször ki

¹⁾ *Willy Hellpach*: *Die geistigen Epidemien* 1906. A Gesellschaft című gyűjtemény XI. k. 37, 67. Orvos ír philosophiáról! – Hasonló szellemű *Draper*: *Geschichte d. geistigen Entwicklung Europas* (ford. Bartels) 1871. 590, 591. (Physiologista történelem!!) íme a természettudósok belekontárkodása a szellemi tudományokba!

kell mondani: ez az *állítás* fázisa, akár pszichikai erő kisu-gárzásával, akár nem. Azután *ismételgetnie*, majd tekintélyivel, előnyökkel körülgarníroznia a *prestigium*; csak azután következik a ragadós vélemény a *suggestio*, mely megveszekedett formájában, széles korokban intensive és extensive gyűrőző ragadványos vélekedéssé, közhitté, *járvánnyá* fajul. P. o. a fajtársát eszeveszetten öldöklő francia forradalom, mely valamennyi fázist megfutott. Csakhogy az új eszmének kimondása, a közakaratnak elfogadható gondolati formában kimondása a főmomentum ebben a sorozatban a lángelmék adománya, kik a dolgok rejtett vonatkozásait felismerik és találó, életre való kifejezésre tudják juttatni eszméiket. A tettet könnyű analizálni, mikor már megvan, de synthctikus elemelkedéssel új igazságot kimondani nehéz. Ezt mással, mint individuális felsőbbiséggel nem lehet kimagyarázni.

Vissza kell térnünk újra a Lélek problémájához. Mit ér a végtelen fejlődésre, időbeli aeonokra, beláthatatlan fa-zeológiára hivatkozni, ha nem tudjuk mi a lélek?

Oh was hilft Unendlichkeit
Dir unseliger Weltstürmer?
Wenn sie dir verleihen, was zur
Seeligkeit dir *fehlt* – die *Seele!* . . .

(Robert Hommerling
„Homunculus”)

Az a vita, mely ember és föld, egyén és társadalom, természet és szellemi világ között még a geográfiába is behatolt és bárgyú fatalizmusba verte az elméket, meg fog szűnni, mihelyt egyforma erővel két irányban tanuljuk megismerni a *Földet* és a *Lelket* egyaránt; mihelyt a tudományos eredményeken alapuló új metafizika keletkezik, mely a lélek singularitását kiemeli a természettudományi monizmus nyűgéből és ennek a spiritualizmusz lesz a philosophiai egyengetője, de nem Le Bon, Bergson és Schmitt Jenő beállításában, mint spiritualista monizmus, mert végső elemeiben ez is fatalizmusra vezet s az embert teszi meg Istennek.

A modern spiritualizmusz a dimenziókból indul ki. Az anyagi világ Kelvin lord szerint csak az első, a síkdimenziót ismeri. Az atomok síkban helyezkednek, az erők

síkban működnek. A gyermek és a megoperált vakember eleinte szintén csak sík dimenzióban lát meg mindent, csak később, tapogató kezeivel győződik meg a testek 3 dimenziói határoltságáról. Az állatok ebben a síkdimenzióban látják a világot.

Azért megy neki a cserebogár a falnak, mely a lángnak. A szerves világ két (p. o. moszatok) és háromdimenziós, amennyiben az élő sejt háromdimenziójú test. A szerves világ mögött van még a végtelen háttér: a végtelenség, nem ugyan térben, mely pusztá pusztá projectiója az emberi észnek, sem időben, mely általánosítás, hanem a szellem végtelenségében mindent átható erejében. Matematikailag Zöppritz bizonyította be a 4-ik dimenziós állapot nemcsak lehetőségét, hanem postalatumát. Negyedik dimenzióhoz tartoznak a vallás, jogi, művészi praedispositioi, nyelvalkotás, logika; ezek az u. n. szellemi adottságok, melyek nem a fizikai sejtekből fejlődtek (itt semmi sem ethnologiai fejlemény) hanem dimenziós különösségek. Ilyen továbbá a gondolat pillanatnyi fölmerülésével, az ő hely és térméklüliségével. Bármennyit tudunk, agyunk állománya nem növekszik, sem nem módosul, akárhány nyelvet beszélünk, öntudatunk a nyelvek különböző rendszere és egyéni hangulata ellenére egy és ugyanaz. Nem igaz, hogy a gondolkodás időben megy végbe, csak az érzetek és képzetek felfogása és sorakozása történik időben; az ítélet, vagy következtetés kimondása rögtöni, minden átmenet nélkül való. Ily hirtelen minden értelmi belátás, találmány, a talentum végig futása az oksági láncon stb. Az embernek ez a negyedik dimenziója nem más, mint mentalitása, szellemissége. A külső világ, a különböző millieu csupán serkentő ébresztő hatással van a lélekre. Minden ismeretnek csirája t. i. megérthetése benne van lelkünkben. Minden hangulat, érzelem, megismerés lehetősége öntudatlanul szunnyad, mint homályos képzet, készség, vagy praedispositio tudatunk bensejében – míg a külső világ azt tudatos világosságra nem hozza. A fizikai világnak, a Földnek eszerint csak ébresztő hatása van. A külső világ nem ad tartalmat gondolkodásunknak, csak okot szolgáltat a tudatlan képzetek tudatos fölmerülésére s e képzetek eligazítása, elrendezése egyedül a lélek

dolga, gondolkodásának ügköre. Ember és Föld egymás közötti viszonyában tehát nincsen alárendeltség, miként a materialista monizmus állítja, előbbre helyezvén a materiális világot a szellemnek s így joggal elavult eszmekörnek tekinthetjük a naturalista geográfia álláspontját, mely az embert a phisikai világnak alárendeli s Tannhäuserrel mondhatjuk oda mutatis mutandis ez ósdi, múlt századbeli geográfus uraknak:

„Singst du von Liebe (von Wissenschaft?) *grimmer* Wolf?
Gewisslich hast du nicht gemeint
Was nur *genissenswert* erscheint!
Was hast du Aermster wohl genossen?
Dein Leben war nicht Liebereich (wahrheitreich!!)
und was von Freuden (des Wissens) dir entsprossen
Das galt wohl wahrlich keinen Streich”.

Ábrányi Emil magyar ford. így hangzik:

„Mondd te szegény, mit élvezel te?
Élted üres volt és *sötét*
S ha részesültél néha kéjbe (t. i. felismert igazságok jóleső
érzésében)
Az igazán fabatkát sem ér”.

Wagner többet és mást mond, mint Ábrányi Kornél, de aki érteni akar belőle érthet mind a két szövegből.

Jó adag elmebeli korlátoltság és tudományos ignorantia kell hozzá, hogy Ostwald, Comte nyomán még ma is mindent a materialista monizmus kaptafájára húzzunk, mindent physical erőkből magyarázzunk s kiküszöböljük a physical világ fölött álló szellemvilágot, Istent lelket, szellemvilágot, mit Goethe sem dobott félre.

Csakhogy a spiritualizmusz újra a fatalizmus útjaira terelődik, mihelyt kizárólagos monizmus kivan lenni *Schmitt*, Le Bon, Bergson recipe-je szerint. Az ember mentalitása csupán része a negyedik dimenzióknak, vagy szellemi világnak. Erre vonatkozik Jézus kijelentése: „A menyország *ti bennetek* lakozik és az én országom nem e földről való”. Kant és Chamberlain szerint Jézus szavait: „Jöjjön el a te országod” – kortársai nem értették. A kultúra legmagasabb fokát az *erkölcsi megújhodást* értette a Megváltó, mondja Chamberlain, melynek csirái bennünk élnek, de kortársai egyébre, politikai országra, földi újjászületésre – értették.

Az emberi öntudat tartalma nem lehet végtelen, örök, még készségeiben sem, hiszen akkor Isten volna az ember, pedig csak korlátolt intelligenciájú erkölcsi eszes lény. Az ember istenítése Comte bölceletének s a Goethe Faustjának reflexe. Amit Schmitt örök emberinek mond, az csak a dualismus embere: a testtel földi éleiben egyesült lélek, mely örök csak addig lehet, míg az ember a mai formájában él a földön. Az pedig, hogy az ember szellemi oldala, szintén fizikai örök végtelenség, mert Le Bon, Nitsche, Schmitt szerint az eutrópia hőelméletét a szellemi világra is lehet alkalmazni, azzal t. i. hogy minden erő egyszersmind hő lehet, így tehát valamennyi energia lassanként hővé alakul, annak egyenletes elosztását magába szívja a szellem, hogy azután megint új világokat vetítsen ki magából, (*natura natans*): ez a vetítés habár a tökéletesedés tendenciájával – teremtés, kimúlás és örökön örökké tartó újjá alakulás, Nietzsche féle merő zarathustrai fatalizmusz. Mint ilyen tökéletesebb ugyan a budhizmusnál, de megölje az ember egyéniségének, a lélek singularitásának.

A spiritualista monizmuszt, habár haladás a physical monismushoz képest – mégis csak monizmus, mely le nem hánthatja magáról a fatalizmuszt.

Fatalizmusz volt *Goethe* fiatalos művészi spiritualizmusza, melyből Le Bon, Bergson és a jelen Spiritualismus és *sociologizmusz* találkozik. Ezt a kitérést azzal okolom meg, mert e nagy szellem hatását máig érzi a tudomány, költészet, dráma, még szociológia is. Chamberlain Goethét a germánság új prófétájának nevezi, talán azért, mert Comte önönmagát az emberiség prófétájának nevezte ki. *Goethe* a híres Mütterszenében az örök ideákat, a létezők primár mintáit tartja ősanáknak. Ezeket az örök Esméket a Szeretet valósítja és testesíti meg. Az Esmék és a Szeretet hirdetője tehát *Goethe*, de újabb magyarázói szerint fatalistikus irányban.¹⁾ Mert az örökké létesülő (*das Werdende, das ewig wirkt und lebt*) Természet, a *natura natans* akár *Goethe*, akár *Walther*, *Herder*, *Spinoza* mondja – fatalizmusz. Az a

¹⁾ *Büchner*: Goethes Faust, eine Analyse d. Dichtung. 1912. 104.

kijelentése, hogy aki a világ törvényszerűségét, jelenségeinek szükségképességét és bennök az örökkévalót átérzi, az teremtő-Istenhez közeledik, valóban végzetszerűség. Hiszen das höhere Menschentum, az emberinek felmagasztalása, a haladás gondolata igaz, de ha azt a felmagasztalást végtelennek mondjuk, miként Goethe Faustja, vagy a modern Spiritualismus agnosticizmusa – akkor a végtelen tökéletesedésben bennfoglaltatok az isteninek eszméje. Pedig az ember *jelen testi-lelki* constructiójában bizony korlátolt véges lény, öntudata sem lehet örök eszmék és érzések mysticus tárháza.

Goethét mindazonáltal nézetem szerint helytelenül magyarázzák. Mint minden nagy ember éppen emberi volta miatt fejlődés-fokozatokon esett keresztül. A fiatal strassburgi diákot össze nem lehet hasonlítani Goethevei az államférfiúval s a klasszicitás magaslatára emelkedett agg költővel. Az ő élete a törekvő, becsületesen törekvő Faust élete minden ballépéseivel, emberi fogyatkozásaival, az Úrtól beléje plántált jó eszméjével, mely sokszor hamis utakon jár, de azért erkölcsi nemességre törekszik. Azért lett Faust typusa a XIX. század embereinek és jó időre az marad nekünk középeurópai embereknek. Mivel a modern monizmus és evolutionism us gyökérszájai behatoltak Goethe lángelméjébe, néhány sorral Goethét a természettudóst, a szociológust, a mechanikai világrend kifejezetten nagy ellenségét és az ideális erkölcsi felmagasztosulás klasszikus költőjét és igazi nagy emberét a gyűlölködő monistikus felfogásokkal szemben a magam beállításában és Faustnak én reám tett hatásából akarom bemutatni.

Az örök átalakulás és elmúlás kínzó problémája Goethét szintén lehangolta, mint sok nagy elmét. Goethe csakugyan a Spinoza és Schelling-féle pantheizmuson kezdette pályáját, de megtisztult tőle élete végén. Legalább Faustjának befejezését nem képletes beszédnek, hanem kiengesztelődésnek tartom, mellyel élte koszorúját bekötözte. Amint rájött, hogy az ideákkal, a létezők alapmintáival, a földi szellemi anyákkal megbarátkozott, felhagyott fatalizmusával. Előbbi kijelentései, főleg a Hallerre írt gúnyos terzinája bizony fatalista, fiatalos bűnei voltak. „Das Wirkende, das ewig wirkt und

lebt – Umfass euch (Engel) mit der Liebe holden Schranken – mondja az Úr Faust II. részében. Az örökosság fatalizmusát Schellingtől merítette, ki azt mondta, az értelem sem más, mint az erők fokozódott specializálódása és hogy a természet tudatlan intelligenciával (mit bewusthoser Intelligenz verfare) működik. Goethe ezek után a Szellemet az anyaggal egybekötöten öröknek hitte¹⁾ mondván, hogy ha az értelem lényegében a külvilághoz tartozik, miért ne lehetnének eszméink egyezők (adaequat) a dolgok (Dinge) lényegével?

Goethe mindazáltal nem a külső, hanem a belső világot tekintette alkotónak és félreismeri Goethét, ki legalább kiforrottságában pantheistának tartja. Strebe zum Ganzen! ez Goethe, Schiller klasszikus korának Kanti felfogása, mely Kritik der teleologischen Urtheilskraft (67. §) benne van. Ennek a germán bölcséletnek adott kifejezést Spencer, midőn az egész emberiséget egy nagy szervezetnek tekintette. Csak-hogy tudvalevőleg az ember, a társadalom olyan része, ki tudatos, nem öntudatlan (bewustlose Intelligenz) értelmességgel bír. Persze, hogy a monisták szeretnek Goethe nevével kérkedni és őt magukénak mondani, csak-hogy Shakespeare „Ende gut alles gut” vígjátékát nem szeretik Goethére applikálni. Goethe Kant alapján azt hitte, hogy a rész külön ugyan, de az egésznek működése, az egésznek ideája szerint történik. Ezért utálta a mechanizmust a geológiában, ahol a gránit alakulásának titka inkább érdekelte. Az alakulás, fejlődés, létesülés volt eleme. Ezért keresi mindenben az *alkotó* kéz (!) nyomait. Ezért tartja a természet legjobb magyarázójának a művészetet, amely pedig belső szemlélésen alapszik s az ideákat nemesebb formában hozza létre. Ezért keresi a lét legmagasabb, legtökéletesebb formáját „zum höchstem Dasein immer fort zu streben. Végre ezért képzelel magánál erkölcsileg fensőbbnek Gretchent, ki bűnhődésével, a kínálkozó menekülés visszautasításával s a halál önkéntes vállalkozásával bűnéért megtisztult bűnétől. A végjelenetben az Ég királynője inti Gretchent, kinek emléke sohasem törlődött ki Faust emlékéből: „Komme hebe dich zu höherem Sphären”

¹⁾ Siebeck: Goethe als Denker 113. I

– „Wenn er dich *ahnt*, folgt er nach”. Faust mindig állandó és nemesebb értékek után törekszik „dauernde Gedanke, die das Ewige befestigen”. Véleménye szerint az eszmék azok, melyekből a „Szeretet” csinál valóságokat. Gretchen megtisztult lelke csupa szeretet, ha ezt megsejti, ha őt érzi közepében Faust, elhagyja a Föld salakját. Ha ez nem Idealismus, akkor nem tudom micsoda?

Goethe sok mindenféleért küzdött, denn nur den können wir erlösen – mondja az angyalsereg, der sich *ehrlich* bestrebt – s miatta beszennyeződik földi mocsokkal, de azért mind magasabbra törekszik, kielégítetlen, önmagával elégedetlen az első részben, csak midőn a II. részben megvakulva nem látja többé az önző földi világot s megsejti lelki látásával a tisztább lét nagyobb értékét – akkor kibékül múltjával s visszatér lelke az Istenhez, kinek a gondolata folytán kíséri Goethe minden lépését, vissza az eszméket alkotó Istenhez s az eszméket s megvalósulásuk segítőjéhez a Szeretethez, kit Gretchenben lát, mint a jóság, ártatlanság megdicőült lelki lényében.

Az Eszmék és Szeretet költője élete végén nem mondható többé pantheista, vagy fatalistának, habár Büchner Wilhelm azzá teszi.¹⁾

Az anyagot és szellemet egynek mondó modern spiritualismust, amely Goethe nevével szeret hivalkodni, olyan metafizika döntheti meg, amely tudományos eredményeken alapulva félretesz mindkétrendű monistikus világfelfogást s dualistikus alapon egyenlő mértékben kutatja a φόσι-t meg a ΨΥΧΗ-t, a külső és belső szellemvilágot – ez a metafizika emelheti ki sarkaiból a korlátolt purista természettudományos felfogás tételeit s ha nem is diadalra, mert csak mellérendelésről lehet szó, hanem egyenlő értékességükre emeli a szellemi tudományokat a természettudományokkal.

Nekem csak a két *monisticus szélsőség* és *kizárólagosság* a *Lóczy-féle* purizmusz ellen van kifogásom a geográfiai tudomány tárgyalásánál. A természeti világot ki nem rúghatjuk

¹⁾ *W. Büchner: Goethes Faust. Eine Analyse d. Dichtung. 1911. 100-103. 1.*

lábaink alól, hiszen rajta, benne élünk. Törvényeit ismerünk és használnunk kell. De a szellemvilágot sem mondhatjuk non sensnek, nem létezőnek, mert kicsiben itt van az Ember korlátolt szellemiségével, mentalitásával, mely annak geogr. történeti ténykedéseiben, megismerés és okulás vágyában, esztétikai nemesedésében és erkölcsi haladó javulásában nyilatkozik.

A haladás ösztönét épp oly kevéssé irthatjuk ki az emberből, mint szabadságvágyát – és ez az ő mentalitása, melynek semmi köze a Földhöz vagy a szerves világhoz.

Ezzel számolni kell a geográfiában, kivált ma, midőn az európai szellem a gyarmatosítás folytán az egész glóbuson elterjedt s más fajokat is a kultúra régióiba emel. A mongol és fehér ember fajta ma a globus két fő kulturális fajtája számban és szellemi energiában – a geográfiai és ethnologiai tények elbírálásánál tehát okvetlenül kell a fajok kulturális képességeire és megnyilatkozásaira tekintettel lennünk. Helyes tehát például Harms geográfiája, melyben, mondjuk p. Itália alakulásának geológiai története mellett az olasz nép történeti és ethnikai kifejlődését tárgyalja és Italia kulturális geográfiai jelentőségét emeli ki a múltban, értelmezi a jelen gazdasági, politikai s egyéb kulturális minőségét a föld és ember *természettudomány* és *történelem együttes* hatásaiból. Ez szerintem reális geográfia. Nem változó elméleti igazságok idétlen halmaza, mélyről Shakespeare mondja: „Több tartalmat és kevesebb mesterkedést”, azaz több ténybeli és kevesebb elméleti igazságot a geográfiában.

*

* * *

Nincs semmi nagy (és új) a vizsga hold alatt – mondja Shakespeare (Macbeth) és *Omnia iam fuerunt, fierique posse negabam*.

Az eddig említett újaknak mondott gondolatok már régebben élt gondolkodók lelkét is foglalkoztatták. Az új dolgoknak csupán a köntöse, beállítása más – lényegük régen ismert.

Waitz egy félszázaddal előbb írta le mindazt híres 6 kötetes művében, amit a mai ethnologia és szociológia új felfogásának mond, annak bebizonyításával, hogy a tudomány-

ban is így vagyunk, miként a politikában – a későbbi nemzedék, az előtte élt nagy elmék mondásain kérődzik, csak hogy fintort csinál belőlük, hogy újat s meglepőt mondhasson kortársainak.

Waitz a népek testi és lelki típusváltozásait a következő pontokba tömörítette össze. 1) *A klíma hatásai*, hozzáteszi azonban, mit Finot és Ratzel kifelejtettek, hogy a klíma hatását látjuk, de *mikép* és *miért* hat – arról semmit sem tudunk, mert ez a physiologia és psychologia tere (Anthropologie d. Naturvölker 1859. 39, 344. 1.) 2) *A geogr. helyzet és geogr. tényezők behatása*; 411 1. kijelenti azonban igen helyesen, csodás intuitóval, hogy Richthofen térszinbeli speculatioi *tudománytalanok*, mert a priori következtetni valamely hely geográfiai vagy közlekedési előnyeiből – „unwissenschaftliches Verfahren”. Fő ok itt a culturalis fokozat, a pillanatnyi szükséglet és kielégítésének segédszerei 191. 415. 1. 3) Az emberi *cselekvésnek* módja, intensivitása szintén hatalmas tényező. Ez Hellwald „Leistungsfähigkeit”-je, a népek teljesítő képessége és Chamberlain – Weissman fajbeli ereje. 404–408. 1. 4) De hatalmasabbak ennél a *történelmi viszonyok* (Zollschan, Hertz, Ritter) és a *szociális momentumok* (Spencer, Achelis, Bastian) 304, 419. Átalakító faktor a *vérkeverés* is 256. 426.1. A külső habitus nem állandó 253. Abból sem keverésre, sem másra nem következtethetni. 5) A szociális *bonyolultság* (Gumplovitz) főleg *oppositio* kifejlődése (Stoll-féle contrarius suggestiók hatalma). 6) A népek *kölcsönös* hatása kereskedelem (v. ö. Bastian: Der Mensch i. d. Geschichte III. 364, 355.1.) közlekedés sajtó, vándorlás révén 454, (Buckle, Quatrefages, Demolins). 7. A *lángelmék* nagy férfiak hatása 449–450. 8) Új vallások és philosophiai rendszerek keletkezése 446. 1. 9) Megismerésünk tágulása térben és okságban. 470. Például a mathézis haladása készítette elő a természettudományok felvirulását. Azután sok mondása különböző modulatióban ismétlődik p. o. a) Nincs fajbeli különbség a szellemi kultúrában, 317, 388, csak a műveltségi fokozat oka a fajok inferioritásának (Ratzel). b) A haladás és kultúra kétféle: erkölcsi és intellectualis. A népek megítélése e két szempont alá esik physikai és psychikai néző pont alá 271. E nézetet Kossuth Lajos irataiban is találjuk. A jel-

lemnek kétségkívül egyik alkotó eleme az értelmiség (mit Széchényi hangoztat) de nem egyedüli eleme. Annyira nem, hogy *erkölcsök* nélkül nem fejleszt ki jellemet az értelmiség. (Kossuth Lajos), c) A népek úgynevezett tehetsége (Begabung) az egyének kölcsönös és együttes működésének eredménye 388. (így Perthy, Peschel Oszkár is). Bajos egyesek képességeit megítélni, hát még a népekéit! 279. 1. A népek történeti sorsa nem koponyaalkatuk, irányítója szellemi valójuk 304. A nemzetiség faji, családi, a nemzet politikai és szociális fogalom. (Kossuth). Ugyanegy nemzetiségnek több hazája lehet, a nemzetnek csak egy hazája van stb. eff. nézetek. A tudattalan érzetekről, képekről Hartmann Ede, Lotze, Perty értekezett. Általában ez utóbbinak úgy ethnografiája, mint anthropológiája mindazokat a tételeket tárgyalta, miket mi érintettünk, a miért majdnem igazat kell adni Pertynek: „a témáknak csupán formája változik, tárgyuk nem”. Anthropologie II. 526. Nihil novi sub nube.

A NEMZETI MŰVELŐDÉS GEOGRÁFIÁJA.

Eszeség és kulturai haladás.

A Természetnek előtérbe tolása és az ember Mentalitásának, lelki valójának, eszeségének mellőzése a monisticus sociologia, politikai és emberi geográfia révén meg nem oldhatja a jelenleg legaktuálisabb kérdést, a *nemzetek alakulását*. A rassz lekerült a napirendről annyira, hogy a klíma és a millieu hangoztatása mellett ma senki sem beszélhet többé különvált rasszokról, legfeljebb átmeneti varietásokról, ahol a végletek látszanak fajtának. A nemzeti kérdés ma holnap szintén oda terelődik, hogy egyetlen signaturát sem tekinthetünk kétségtelenül biztos alapnak a nemzetek alakulására nézve. Amint tömérdek rasszokból verődik össze valamely nemzet egyedisége, úgy mindenféle nemzeti okból az emberi mentalitás kiszámíthatatlan megnyilatkozásából és *történelmi összegeződéséből* leszen a nemzet.

A *vérrokonságra* alapított politikai és nemzeti megkülönböztetés egyszerűen humbug, a politikai agitátorok felkapott fakó szólama olyan tendenciózus kiszólás az, mintha az osztályok, kasztok keletkezését nem az öröklött vagyomból és társadalmi pozitióból, hanem az emberek fajlagos különbségéből származtatnók. „Tout repartition politique, fondée sur ethnologie – est absurde – mondta Quatrefages. A természetes politikai határok – Ratzel *morfológiai fatalizmasza* azonképen fantazmagória. – Rooswolti exaltait amerikanizmusz és Kirchhoffi darwinista babona mondhatja Észak Amerikáról, hogy azért lesz a yankiból nemzet, mert 2 óceán között fekszik és az Unió hatalmas hegybordák

közé szorított teknőből áll. A teknő nem csinálja meg a nemzetet, azt magának a nemzetnek kell tudni megcsinálnia, az pedig nemcsak mentalitásának fajsúlyától, munkabírásától, hanem kiszámíthatatlan történelmi conjuncturáktól függ.¹⁾ – Egy nemzeti önérzetre fölbuzdult és túlnépesült román közép és déli-Amerika pl. vagy az angolszász világhatalom összeomlása, azonnal megakasztják a yanki nemzet óriás megizmosodását. Lengyelország a képzelhető legrosszabb határok között sokáig kultúrnemzet volt, amíg belsőleg meg nem szuvasodott. Németországnak sincsen ideális határoltsága, mégis az vezet jelenleg Európában.

Épp oly babona a *nyelvi egységet* venni alapul. A skandináv 3 állam geográfiailag, nyelvileg összetartozik, vezettek is valamikor Oroszország megszületése előtt az európai északon, ma hallani sem akar a norvég, svéd, dán politikai egyesülésről. A horvátokat és szerbeket nem a nyelv, sem a geográfiai okok nem különítik el külön nemzetekké, hanem a vallás. A mozlim hitű bosnyák aga, vagy bég, ámbár egy kukkot sem tud törökül elnyomja s gyűlöli a vele egy nyelven lévő szerb jobbágyát. Svájc hallani sem akar sem német, sem olasz, sem francia beolvasztásról, mert ők svájciak nem németek, sem franciák. Akaratukból és történelmi alapon külön politikai nemzetet: a svájciakat teszik. Még közelebb áll geográfiailag és nyelvileg egymáshoz Németalföld és a Németbirodalom, közelebb, mint Ausztriának német tartományai – mindazonáltal esze ágában sincs egyiknek se beleolvadni a németiségbe. Viszont a *gazdasági kölcsönös egymásrautaltság* kényszere forrasztotta össze a cseh királyságot Ausztriával, az iparúzó Amerikát a földmives déli államokkal, a Kárpátokat az Alfölddel, a flamandokat a belgákkal, hol a vallás is nevezetes ragasztó szerepet játszott de mindent gazdasági okokra visszavezetni túlzás. A mozlim államok mint vallási egységek teljes híjjával vannak a nemzeti eszmének. Árját, sémiket, hamitákat, fehér, sárga és fekete bőruket tart össze az *izlam*,²⁾ akár a budhizmus a

¹⁾ Jászi dr.: Nemzeti államok kialakulása. 1912. 289, 291. 1.

²⁾ Czírbusz: Nemzetek alakulása az emberi geográfia; szempontjából. N.-Beckskerek, 1910. 28–31. 1.

mongolság különböző denomination. Nagyobb hatalom az Keleti Ázsiában a nyelvénél, természeti kerekégnél s a Balkán félszigetről már Moltke mondotta, hogy a balkáni népeket nem a félsziget kerete, hanem a vallás ereje tartja össze. A fajok tavalyi kongresszusán (1911.) a vallást faj és nemzet elválasztó erőnek mondták. Dr. Giesswein Sándor praelatus ellenkezőleg összekapcsolónak s a praktikus élet csakugyan a tudós praelatus-kanonok felfogását igazolja. Román nép az oláhság, de mégsem francia, mert tömegében közelebb áll a gör. kel. culturalis körhöz, mint Déli-Európa román kultúrájához.

Chamberlain a nemzetek alakulására nézve öt feltételt vésszen alapul. 1) Egységes, életrevaló, jó physical anyaga legyen annak a törzsnak, mely jellegét és gondolkodását másokra akarja rányomni. Gyöngye anyag elpusztul a létérti küzdelemben. 2) Tiszta vérűsége felett őrkdjék, például hozta fel a zsidót, ki az amoriták, kánaiták, szyrek (chetitak) és egyéb útjába akadt nép kivételével senkivel sem keveredett, főleg Európában nem, hiszen maguk a keresztények tiltották a zsidókkal való házasságokat. 3) Megválogatás a házasságoknál, hogy a fajfenntartó elemek ki ne haljanak. A cigány nagyon vigyáz erre s a szőke gyermeket csakhamar eltávolítják. A chinaiak, örmények a rokonokkal szeretnek házasodni, azért oly SZÍVÓS a mongol és örmény, hogy még a 3-ik elvegyült generációban is kiüt. Mellékes, hogy örmény, zsidó, vagy chinai lány kihez megy feleségül, fontos azonban, hogy örmény, chinai magához való fajtabélit vegyen el. 4) A vérkeverés sikere kiszámíthatatlan. A germán például nem elegyedik színesekkel, míg a spanyol, olasz vér mindenütt életre való nemzedéket (meszticz, tagal, gaucsok) hoz létre. A spanyol nemzet virágzása a got elemhez (Calderon Shakespeare mintája) volt kötve. Mihelyt a gót vér vizenyős lett, s beállott a hanyatlás akár Rómában a négerek, kaukázusiak, gótok, illyrek, trákok, gallok vérenek elhatalmasodásával. „Nem fajnélküliség kell – mondja Chamberlain, hanem egészséges fajiság”. Hangos negatív példák a félvérbeliek p. o. mulattok Afrikában és renegátok vegyes vidékeken p. o. a négerek Amerikában, kik jenkiség tekintetében a vérbeli amerikaiakon is tútesznek és lármájukkal, inszolens türel-

metlenségükkel akarják feledtetni gramatikai, vérbeli vagy felekezeti származásuk előttük kellemetlen emlékeit. Pedig ostobaság ez és ethnografiai hazudozás, mert ki-ki az lehet, a mivé lenni akar. Se nem szégyen, se nem dicsőség ilyenek vagy amolyannak születni. Az a fő – ember legyen a talpán és Eötvös Józsefként töltsse be egészen a kört, hová az Isten állította. Viszont szerencsés vérkeveredés kiváló fajbeliséget teremt. Így lett keltákból és németből a tehetséges sváb, szlovénból szászból a szász, poroszból németből az északnémet, frankok és gall vérből francia, gót ibér vérből a spanyol. (Chamberlain I. 281.)

Meglehető materialista felfogás, melyre csak az a megjegyzésem, hogy az a vérkereszteződés cum grano salis veendő. Az oroszokat például úgy rajzolták, mint elszlávosodott örményeket, görögöket, tatárokat – az igazság az – még Hettnerék szemében is – hogy a kolosszális vércseréről világgá kürtölt szóbeszéd – aesopusi mese. Úgy látszik a jobb sorsban levő, politikailag uralkodónak nemzedéke terjed a leigázottak rovására. Mert ha oly nagyon elváltoznék a nép a különféle házasságok révén, nem lehetne annyiféle ember varietást találni ugyanegy nemzetnél, franciánál, németnél, orosznál, szlávnál.

Nagyobb tényező a szellem, érzület, társadalmi ok. Az eloláhosított magyarok és elmagyarosodott tótok, németek a mellett bizonyítanak. Még Chamberlain is azt mondja művének másik helyén „das Germanentum liegt in *Gemüthe*. Wer sich als Germane *bewährt* (nohát ez kell hozzá,) *stamme er*, woher er wolle, hier wie überall tront die Macht der Idee.” így sem vér, sem haj és szem színe, koponyaalkat, csak lelki energia, gondolkodásmód, szíverét a germánság jellemzetessége. Szabatosan így formulázhatjuk Chamberlain tételét: A *physikumát* kapja és szerencsés vérkeveredéssel alakítja az ember vagy nép, de a *lelke* – történelmi productum. Úgy látszik, a nemzetgyártók, Chamberlain és Bismark recipjét fogadták el Európaszerte. Legalább megpróbálják erejét a finneken, lengyeleken, normanokon, vaszkokon – s így last not least – a török humánusabban, keresztényiebben gondolkodik, ő csak a mozlimséget forszírozza és sohasem bismarkoskodott alattvalóinak nemzetiségében.

Van továbbá Chamberlainnek még egy nevezetes tétele, mely azt mondja, *nemzetek csinálják a fajtákat*, törzsek a nemzeteket – nem fordítva s ebben a történelem segédkezik nekik. Mert eddig mindig európai rasszokról szolt az ének az anthropologiai berkekben, így Rippley, Dennicker, Broca, Topinárd, Kollmann, Virhovnál stb. – most meg az ellenkezője sül ki. Nagyból lesz a kicsi s a másféle. E tekintetben Chamberlain megint a zsidóságot veszi elő, mely igen megfekhetette a gyomrát, mert leplezetlen antipathiával ír róla, ellenkezőleg Reclus nézetével, ki szintén történelmileg, de a legszerencsésebben kialakult népek tekinti, mely mindig a kor motívumaira figyel és legügyesebben használja lakóhelyén társadalmi környezetének chanceait. Csinálja más utána – ez a tanulság! Semmi más. Ez a pártatlan igazság 1 – Chamberlain szerint az izraeliták kihaltak, illetve töredékekben élnek, mint szefardok Boszniában, Dalmáciában Temesváron és a bal kan félszigeti és északafrikai országokban. Ezek a palesztinai ős zsidók előkelő osztályát tették, a többi legjobban elterjedt héberek összevissza keveredve Juda őstörzséből származnak, ezért zsid, juif, jews a nevük. Ezeket szólja le Chamberlain, mint a K. e. 720 keletkezett héber varietást. Persze Chamberlain előtt csak az árja európaias Übermensch!

Akár később keletkeztek mai formájukban és ethnogr. jellemükkel, akár Palesztinában alakultak – annyi tény, hogy összetartó eszméik szolgálatában másoknál életrevalóbbak, mert élnek és aki él és megmarad, – az az életre valóbb. A dákok szintén eltűntek mint dákok, de Traján oszlopán látható fajbeli vonásaikat átörökítették ivadékaikra, kik másokkal házasodván, mint rumének a középkor folyamán keletkezett új nép a Balkánfélsziget legtörekvőbb népét teszik. Velők egyidősek a magyarok, kik szintén inkább értelmi életrevalóságuknak köszönik, hogy mint a finn-ugorság legkiválóbb hajtásai, kulturális és politikai pozíciót tudtak szerezni és azt megtartani Európa szívében. Vajjon csatlakozás vagy beolvasztás útján gyarapodtak-e, mellékes. Az a fő, hogy itt vannak, mint a dunai királyság keresztény nemzete, mely a zsidóság példáját követve szintén a turánság levetésével s a plis de pensée alkalmazkodásával az európai népek mívelt

családjának tagjaivá lettek s addig élnek, míg lépést tudnak tartani Európa kultúrájával.

Hogy typosuk árja-e vagy török? – ez oly kicsinyes dolog a lélek energiája mellett, mint a zsidókra fogott keleti arcél és orr. Hiszen a szírek, a törökök, perzsák, örmények szintén mind zsidós kifejezésűek. Nem az anthropologiai typos csinálja a nemzetet, hanem a lelki vonások és történelmileg kialakult nemzeti erények és bűnök (van-e nép ezek nélkül?) szóval a *lelki typos* együttes erejében.

A történelem, jogrend s a politikai conjuncturák együttesen nagyobb hatalom a nemzetek alakulásában, a lakóhely relieffjénél, vagy geogr. helyzeténél. A szabadság gondolata és a murgarteni győzelem vetette meg p. o. Svájc alapját, ugyanez a gondolat lelkesítette Washingtont, nem ám a Missisipi termő medencéje, mint Hebertson hiszi, ellenkezőleg ezt a füves medencét az Unió népének akarata és szorgalma csinálta culturális területté, nem pedig a köszén és televény gazdagsága. A praeieteket is felszántották és California kietlen vadonjából virágzó gyümölcsös kertet teremtett az emberi akarat és szorgalom. A civilisatiót teremtő tényeken kívül a kulturális tényezők: morális érzés, művészeti ösztön sem maradtak parlagon. Az alkotmány tisztelete, a jogrend, az egyéni érvényesülés szabadsága (ethische Kultur) tartja össze az Észak-Amerikai Egyesült államok különböző elemeit, mihez a keresztény morál, mint világfelfogásuk összefogó pántja járul'). Erősebb e kötelék mindennemű phys. előfeltételeknél, melyekkel az emberi geográfiának, mint a physical földleírásnak magasabb dimenzióban mozgó tárgynak számolnia kell. Akarat egyengette a német nemzet kialakulásának útját, nem Németország plasztikája, midőn I. Ottó a keleti szlávokat a német hegemonia elismerésére kényszerítette. II. Konrád a constutio defendi című törvényével éppen a geogr. különködést zúzta össze, amint I. Géza vezér a törzsfőnökök geogr. különködését tette lehetlenné s hiába volt volna Franciaország a centralisatióra praedestinálva XI. Lajos akarata és Richelieu esze, meg Napoleon esze és tettereje nélkül. Utób-

¹⁾ Butler: Amerikaner 1910. 13, 16,20. Münsterberg: Amerikaner 1912..I. 93. II. 219.

binak egyetlen győzelme többet használt, mint Európa összes geogr. configuration, Schweiznak a Grantson és Murten melletti győzelme 1476, Németalföldnek a szabadságharc és az utrechti béke adott nemzeti létet, nem pedig az óceán melletti fekvése, hiszen plasztikailag máig a Német birodalom lecsapoló országa, amint Belgium Franciaországnak physical előcsarnoka. A mukdeni győzelem és Port-Arthur eleste jelzi a világtörténelemben a japánok csendes-óceáni jelentőségét, nem szigeti fekvése és Nelson győzelme, nem pedig Anglia geogr. elkülönözöttsége teremtette Britannia világposícióját a tengereken.

Ratzel morfológiai vakhítét, hogy egy országban egy egy vidéken született nép már nemzet, sohasem osztották sem a hellének, sem az olaszok. Itáliában századokon keresztül veneziai, firenzei, siennai, milanói nemzetről beszéltek Lombardia, Sienna helyett és ha nem voltak volna amphyktoniák és Delphi a közös jóshely, mint a hellen törzsek összetartó kapcsolatai, még az a kevés is elhatványult volna a nemzeti egységből, ami néha-néha mégis összehozta Spártát, Thébát, Athént, Rhodost, Kis-Azsiát stb. Sohasem volt egységes a hellén nemzet, sem egyforma klímája, ugyanegy hazája, nyelve, történeti hagyománya és négyféle mythológiája mellett sem. Pedig nagy kulturális erő volt az az ókorban. Finot is arra az eredményre jutott igen jeles könyvében ethnogr. sociologia, anthropologiai és klímatológiai egyetemes szemléje után, hogy a nemzet ideális kapocs (uni d'une façon idéal), a szellemi, erkölcsi és hazafias érzések alapja, (solidarité des intérêts moraux et matérielles) „tehát a *szolidaritás*, a gazdasági egységnek, védelemnek, jogrendnek közös gondolata, a történeti múlt tudatában gyökerező *társulás* nemes, solidaris közérzése az a hatalmas szellemi erő, mely a heterogen elemekben is állami s nemzeti egység szükségességét szuggerálja. A nemzeti tömörülés eszerint – tömegeges suggestio, a kulturális, politikai és erkölcsi élet magasabb, nemesebb formájának suggestiója”.

Szent eszme, melynek prófétái az emberiség jóltevői... Eszme, mentalitás nem a Föld, sem a Társadalom terméke.

Chamberlain tételéből, hogy a nemzetekből lesz a rassz, önként következik, hogy a physicumot a vérkeveredés, a psychicumot a történelem s a közös kultúra alakítja.

Hogy egy nagy *kulturális rassz* van kialakulóban a mi kontinensünkön, arra sok jel mutat.¹⁾ Nem természetrajzi egyféléseget kell ezalatt érteni, mert ilyen a globus különböző klíma-öveiben sohasem fog valósulni, hanem a közös eszmék tudományos, morális és gazdasági kincsek készítik elő phys. külsejében is ezt a kontinentális rasszt. Amerikában talán hamarabb fog ez létesülni, mert ott csupán két eszmekör áll egymás mellett, de nem szöges ellentétben, a kath. román Amerika a protestáns germán Amerikával. Hamarabb fog megvalósulni azért is, mert a demokratikus köztudat, jogrend érzete mély gyökeret vert az amerikai társadalom összes rétegeiben, a vagyonosságot nem a pénz kedvéért, hanem ideális célok elérése szempontjából hajszolja az amerikai és mert elismeri a tudás és morális felfogás jelentőségét. A milliárdosok azért dolgoznak, hogy nagy célokat, vállalatokat befejezhessenek, a hasznot a közcélnak, egyetemes iskolák alapítására – szóval a *közjólét* emelésére fordítják. Ily idealizmusz útját egyengeti a continentális rassz keletkezésének.⁵⁾ Európában lassabban fog az menni, de menni fog. Bizonyítják ezt az egyféle tanítás, egyféle keresztény világfelfogás, a kölcsönös segítés, védelem solidaritása szerencsétlenségek, háborúk alkalmával; tanárok, művészek, műtárgyak kicserélése a német és amerikai egyetemek között; internacionális, egyetemes diákszövetségek, a népek értelmiségi elemeinek közös megérthetése szempontjából – talán az európai gazdasági prosperálás érdekeinek-szolidaritása, melyet már emlegetnek, miről – egyelőre még tudós congressusokban és folyóiratokban – disputálnak a tervező és latolgotó elmék. Fouillet Alfréd az 1911. congressuson szintén kiemelte a

¹⁾ *Ratzel*: Anthro-geogr. I. kiad. 175. I. *Reclus*: i. m. I. 349. I. *Stratz*: Rassenschönheit. *Chamberlain*: Grundlagen d. XIX. Jahrh. 1904. I. 315. 469. 473. I. Distinguit szellem nagy alkotása e mű! v. ö. *Alhol Joyce*: Women of all nations. 1912. főleg a cultura szépítő hatását a női arcokon!

²⁾ *Butler*: Amerikaner. 1912. 16, 35. *Münsterberg*: Die Amerikaner. 1912. 75, 202, II. 261. 1.

fajokat egyesítő morális és tudományos eszméket, amelyek, mivel az intelligens tagadhatatlanul nemesíti a rasszbeli vonásokat – igazibb külsejében szebb, gondolkodásában fölényesebb emberfajta létrejöttét készítik elő.

Mindezeket az eszméket az ember szellemi valója, tervező lelke sugallja. A Föld csak ösztökéli, eszmélődésre, munkára serkenti, de a gondolatokat, célokat az ember szellemi világa termeli önmagából.

Mikép egyeztethető mindez össze a monizmusz felfogásával? Sehogy! A monizmusz a culturában az emberfajtának csak elfajulását láthatja. Ilyen állásponton: számartság a mívelődés. Céltalan, fölös, mindennemű társadalom. A monisták egyáltalában tagadják a mívelődés jogosultságát. Wüst, Chamberlain bírálója kereken kimondja – „Es giebt kein höheres Ideal als die Tierheit.” Nincs szükség kultúrára, mert az lényegében ellenkezik az ember természetével. Chamberlain kultúra alatt az emberek emancipációját érti a természet hatalma alól; a materialisták phantomnak, hóbortnak mondják ezt a nézetet, mert a természethez való visszatérés az igazi kultúra, a távolodás emberi mívelődés, civilisatio. Carpenter szerint³) nincs semmiféle culturális ideál.

„Az ember egy legyen a Földdel, hegyeivel, folyóival, vegyen részt annak csillagászati, geológiai sorsában, átalakulásában.” Ez Walther, Lapparent, Darwin a neodarwnisista a naturalista és kóser geográfusok kulturideálja. Persze a természettel végkép szakító civilisatio p. o. a rokokó, barokorszak fintorja a kultúrának, mi ellen joggal keltek ki Rousseau és társai. És akkor nincs értelme a mívelődésnek, ha az ember – Giesswein dr. találó megjegyzése szerint, csak azért fárad, hogy ellenkezőjét tegye annak, ami természetes. A munka nem természetes, sem az ösztönök fékezése, lemondás, másokért való gondoskodás. így persze igaza lehet Brunnetiernek: a természet fogalmaink szerint erkölcstelen. Aki tehát erkölcsös, erejét haszontalanul fecserli, ki eszét törli, szenved elveiért – az természetellenesen cselekszik. Ha az ember kultúrája a mi purista naturalistáink szerint nem más, mint mechanikai, fizikai, biológiai és gazdasági törvények végső

¹) Carpenter-Federn: Die Civilisation 1907.

eredménye – akkor igazuk van a fatalistáknak, minek a művelődés? Hogy természetellenes lényt csináljon az emberből? Akkor jól *tette* Omar Kalifán, hogy elégette az alexandriai könyvtárt. De ha metafizikai szempontból nézzük az ember szellemi és anyagi munkáját mint olyat, hogy azzal magasabb célokat akar elérni, kulturális javakat teremteni, melyek magasabb erkölcsi, művészeti és tudományos feladatok megoldására képesítik majd a jövőendő nemzedékeket s ezzel a jó eszméjét folyton nagyobb és magasabb körökben terjeszti – akkor nem természetellenes a kultúra, mert meg nem rontja, sőt fölemeli az embert és eszességet a létezésnek egy magasabb, újabb formájába.¹⁾

Mivel a kontinentális emberfajták keletkezése szorosan össze függ a *haladással*, az a kérdés, van-e egyáltalában haladás? Vannak-e, keletkezhetnek-e a haladás révén a tömegekre kiható magasabb, tartalmasabb eszmekörök, suggestiók? Mert ha nincs haladás, csak örökös bukducsolás, körforgás a természeti és gazdasági törvények járma alatt; ha a természeti erők vak kényszere, mint természettörvények vezetnek kizárólag a népek sorsát – akkor azok a nemzetek magasabb körű eszmei öntudatra soha nem ébredhetnek. Carpenter, Wüst tagadják a kultúra jogosságát, következve szerintük nincs haladás, csak satnyulás. Herder szerint a műveltség = finomodott és belaposodott gyöngeség (verfeinerte Schwachheit): Legboldogabb akkor a csavargó és a cigány, kik csak a széltől és a zsandártól félnek. Rousseau a városokat a kultúra gyilkosainak tartja. Nietschze és Weissmann szerint haladás az erősek győzelme. Beteg, szegény, gyámoltalan embereket ki kell irtani, mert csak az erősek rovására élnek „közterhek”, így a zsidó és keresztény ethica követelte irgalom és emberiség – érzélgőség, ostobaság . . .

Schopenhauer, Perthy²⁾ szintén tagadják a haladást, azt mondván: Semper idem sed aliter. Mindig ugyanaz ismétlődik, de másképp. Például eléç a rómaiak történetét ismerni, mert a világtörténet ismétlése a római történetnek. Ezt mondja

¹⁾ *Giesswein S. dr.*: *Metaphys. Geschichtsauffassung* 1905. 5, 27.1.

²⁾ Furcsa, hogy Perthy: *Etnographiájában* (1859.) elismeri a haladást, *anthropolópiájában* pedig tagadja. *Perthy Ethnographie*. 1859. 40.1.

Walther, Darwin György, Spencer is. Letourneau szerint sincs haladás. A mit annak mondunk, az néhány világosabb elmének saját kárhózatára csinált alkotása, a tömeg oly erkölcstelen, minő az új kaledoniai ember.¹⁾ Turgot, Condorcet, Descartes, Bacon véleménye szerint ellenben az emberiség a humanizmus felé közeledik. Tagadja ezt Buckle és általában az erkölcsi eszme haladását, mert szerinte csak tudományos haladás van, csak tudós igazságok sokasodnak. A tudomány terén végtelen az emberi nem perfectibilitása.

Ostwald, Lapparent, Sergi, Comte a geo- és ethnografiai púruszok, aktualisták szintén a tudományos haladásban találják egyedül a haladást. Brunnetiére és White nagy eszmék termelésében p. o. közjólét emelése – a nemzeti géniusz fejlesztésében, vagyonosodásban, hatalmi vagy céltudatosan jóra irányult törekvésében vélik a haladást látni. Hasonló Tylor felfogása, ki a társas élet egyensúlyában, a tudomány, művészet, gazdagodás harmóniájában keres haladást. A népesség szaporodása, a természeti és szellemi erők fokozása a földművelésben, tudományban, erkölcsben az igaz haladás. Henry George szerint pedig a civilisatio a társadalmi együttes munkálkodása felé halad. Akik tehát az emberiség mentalitását elfogadják, hisznek a haladásban, akik azt tagadják, csak részleges haladást szoktak elismerni, p. o. Buckle vagy Marx, Engels. Utóbbiak csupán az anyagi kultúra haladását fogadják el nyilván a nagy antagonizmusból kifolyólag, mely dualizmus és monizmus, Ember és Természet között örök világ-thémája az emberiségnek. Viconak modern követői semmiféle haladást el nem ismernek. A Föld változik, visszatérnek régebbi csillagászati korszakai s klímaváltozásai – de ember? – az nem változik. így Walther, Lóczy, Richthofen, Reclus. Annámeglehetőbb ez a kategorikus felelet, mivelhogy a szerves világban nagyon is iparkodnak a fejlődéssel járó haladást kimutatni. E nagy tudósok igen természetesen nem akarnak tudni a londoni pszichológiai társaság kutatásairól, a telepathicus érzék fejlődéséről s a médiumok szaporodásáról. Persze legkönnyebb eljárás nem létezőnek vagy számárságnak mondani

¹⁾ *Letourneau*: La sociologie d'après L' ethnographie 1880. 568. Francia nyelvű Spencer és Ostwald egy személyben.

²⁾ *Bourdeau*- Socialistes et sociologues 195. 189–193.

mindazt, ami a pozitivizmusz rendszerébe sehogysem illik, főleg, ha lélekről s physikailag meg nem magyarázható tünetményekről van szó.¹⁾ „Was ihr nicht rechnet, glaubt ihr: es sei nicht wahr” – (Göthe). Guyot a történeti ellentétek váltakozásának hirdetője gúnyolódva kérdi, hogyan lehetne haladni? hiszen a Teremtő a földnek teremtése után azt mondta: Jól van! Ha jól van így, ahogy van, jobb már nem lehet. Azért mondta Leibnitz „A világ a lehető világok között a legjobb.” Ranke úgy vélekedik, minden történeti korszak más, azért mindig érdekes, mert új problémákat vet föl s új talentumokat vezet a történelem színpadjára. Ez legalább a lélek kimeríthetlenségéről tesz tanúságot. Sokáig idézgették Gibbon nézetét, hogy egészség és character javulásában van haladás. E nézethez hajlik Reclus is, ki nem akar tudni egyetemes haladásról. A nemzetek támadnak, terjeszködnek és elmúlnak – ennyi az egész; legfeljebb a civilisatio (technikai találmányok, jobb gazdálkodás, külső etiquette, egészség-ügye, kényelem) halad egyes nemzeteknél. Mások p. o. Szilézia, vagy Lancashire népe mindig nyomorgott. *Reclusnek* ezt a megjegyzését nem kell különösebben latolgatni. – Azon nagy férfiak közé tartozott, kiknek characterében szédületes szélsőségek egyesültek. Mily nemes lélek lakozott a barna földközi fajtájú ember brachykepkal koponyájában, mutatja gyöngéd levelezése. Jó fiu, testvér, hü barát, gyöngéd férj, gondos szeretetteljes apa volt minden sorában, minden tettében. (*Elisée Reclus: Correspondance 1850-1889. Paris 1911. Két kötet.*) Abból a fajtából volt, minőből VII. Gergely, Cromvell, Napoleon stb. Geográfiai lángelme, exaltált humanista – a mellett politikai rabulista és szociológiai pessimista. Mélyen meghajlok geográfiai talentuma előtt, de meggondolatlan frivolságnak tartom, amiket vallásról, nevelésről, jogrendről emleget. Ő vele az igazi geográfussal is megesett, hogy oly területeken vadászgatott, melyekhez nem értett – akár a modern tiszta geograf isták. Nem is tudom furcsa nézeteit másképp megmagyarázni, mint azzal, hogy a germán és román szellem antagonizmuszát akarta szántsándékkal kiélezni.²⁾

¹⁾ *Haberkalt: Der kommende Mensch 1901. 125, 133. Bastian Mensch i. der Geschichte III. 347. Lippert Der Seelenkult. 1881. 82.*

²⁾ *Reclus i. m. VI. 449, 467, 473, 481, 499, 500-518.*

Midőn *Göthe*, Kant, *Chamberlain* a belső ember végtelenségét szembeállítják külső fizikai határozottságával, midőn kétségbeesnek, hogy az objectumot csak úgy birjuk megismerni, ha a subjectum felfogás módját ismerjük s ennek mértéke megint az objectum megismerése, a miért végelemzésben a Világ csak a megismerő Alanyban van meg ⁻¹⁾ Reclus, a pozitív világot veszi alapul s ámbár Ritter tanítványa volt, a Ratzel-féle babonába lyukad ki, hogy a kultúra nem más, mint, teljes beolvadás a természetbe s a legnagyobb művészet és talentum – a Természet. Vissza kell térnünk megint a természethez politikai társadalmi elrendezésünkben. Temessük el 7000 éves civilizációnk (nem szereti a kultúra szót) vívmányait s osszuk fel másként a glóbuszt, kezdjünk új életmódot, mert a civilizatio senkit nem boldogított, ellenben a szeles, viharos Aleuti szigetek és Óceánia barbár szigetlakói addig voltak boldogok, míg a civilisatioval meg nem ösmétköztek.

Ez már csak dacos beszéd, semmi más. Lehetetlen, hogy egy Reclus nem érezte volna a civilisatio és kultúra közti különbséget.

Csakhogy ha a germánság 1871. óta mindig az Übermenschet s az eszelős imperialismust emlegeti, egy jó franciának legszélsőbb radikalizmuszt s az absolut felszabadulást kell hirdetnie s azt kellett mondania – a haladás egyedüli célja, hogy mindenki jól lakjék s arra kell mindenkit tanítani, hogy tudjon kenyeret szerezni? La vrai progrès est la conquête du Pain et de L' *Instruction* pour tous les hommes. (VI. K. 501.)

Természetes, hogy e nagy nevet úgy kihasználta a saját céljaira a politika és emberi önzés, a mint Göthét is mindenféle természettudományi és bölcseleti felekezett magáénak mondja. Göthe hiába tiltakoznék, hogy a belső ember emlegetése alatt a lelket érti, ráhúzzák, hogy pantheista és pozitivistá volt, miként Petzholdt, ki szintén szereti idézgetni. Aki azt mondja, mint Petzold, hogy nincs, illetőleg csak egyetlen substantia van – ez a való világ (die vollständige Aufhebung der Substanzidee), melyben élünk, hogy illogikus külön világról beszélnünk, hiszen benne élünk, tagjai vagyunk (wir

¹⁾ *Chamberlain* i. m. I. 199. II. 663, 1003.

leben nicht an der Oberfläche der Welt, sondern sind selbst ein Stück von ihr – akár Hettner Lapparent et Comp I¹⁾) az igen logikusan csak azt vallhatja, hogy mentül jobb létet az *élő* nemzedéknek! (Bonnot) üsse a kő a jövődő nemzedéket vagy emberiséget! Ha nincs szellemi plus ultra, ugyan micsoda örütség vallásról, hazáról, szülők és szülőföld szeretetéről, kultúra fejlesztésről s a Jézus említette szellemi kincsekről beszélni, melyeket zsvány el nem emel, rozsdá, tűz, moly tönkre nem tesznek. A germán Übermenschnek ütőkártyája a vulgarius természetember, a kultúrának az ideig-óráig tartó, de rentábilis civilizatio.

Két világfelfogás, két nagy lélek heves összecsattanása. Chamberlain és Reclus felfogása az emberről, társadalomról és jövődjéről. A szláv-germanság hitvilága a románépek pozitívizmusával! Szerencsétlenségünkre, mi megint e két malomkő közé kerültünk, miként a törökség, katolikus és protestáns terjeszkedés idejében. Ugyancsak meg kell gondolnunk hát, hogy kinek és miben van igaza és mi hasznos a magyarnak mindebből, amit a germánok, szlávok és románok összevissza hadarnak?

Semmi esetre a természettudományi geografizmus, mely Reclus posthumus művében kísért. Reclus, mert Ritter tanítványa s ki is kapott ezért Lóczytól, Richthofen tanítványától, mert dualista szellemben írta Nouvelle Geografieját, nem pedig Richthofen szája íze szerint; de már a L' Homme et la terre írója úgy látszik nem tudott szabadulni barátainak eszejárásától. Broca Pál, Richard Heath, Vascueil, de Gerando, Peschellel sőt Kropatkinnal is állott levelezésben – így természetes azoknak természettudományi igézete.²⁾ Ahol tehette, már politikai barátainak kedvéért és az őt számkivető Thiers-kormány bosszantására is, concessiókat tett ennek a naturalista hypnozishoz, melynek általánosító, a messzeségben csapongó szele őt is meglegyintette posthumus művének utolsó 2 kötetében. Pedig a globus szeretete, legalább ez időszerint, idéetlen valami. Az egyes ember, a purista tudós, a surhomme megengedheti magának ezt a Homunculus-féle luxust, de egy

¹⁾ *Petzoldt*: Das Weltproblem 1912. 176, 199.

²⁾ *Reclus*: Correspondence I. 38, 470, 351, II. 291, 311, 360, 373.

nemzet, népfaj akárhogy forgassuk a dolgot, ragaszkodni fog mindig lakóhelyéhez, fájához vér- és eszmerokonaihoz; annak a collectiv psychológiája a röghöz, lakóhelyhez, vérehez, múltjához tapad.

A magyar geografizmus rohamos, ellenőrzés nélkül előretörtető elhatalmasodása Lóczy dr. tétova magatartása²⁾

²⁾ Az ominózus passzus, melyet talán a diadal mámore és a saját képére teremtett milieu szuggerált így szólott: „Ritter a Föld ismeretét nem elvontan *önmagáért*, hanem az ember és az emberi, mondjuk inkább az európai ember, vagy *keresztény* társadalom és hatalom érdekében kívánta művelni. Ez a teleologikus irány tette a földrajzot népszerűvé. Ma az imprerialista nacionalizmus korszakában is(ü) a közvélemény ebből a szempontból szereti tekinteni a földrajz feladatát és igaza van. A közélet embere a földrajzból merítsen erőt és tudást nemzetségének, fájának és hazájának megvédésére és erősítésére (Ez utóbbit állítom én is, de most) ... az igazi (pláne az!) földrajz a földnek *természet-tudományi* ismerete, bele értve az embert is antropológiai (mentális nála mellékes) szempontból. A Földnek természet-tudományi megismerését és a jelenségeknek törvényekbe való (Comte recipéje) foglalását a „*társadalmi tudományoktól*” függetlenül kell előbbre vinni és . . . (egész Hettner!) a földrajznak a III. természettudományi és matematikai körben kell helyet adni (az Akadémia II. osztálya történelem és társadalmi tudományoké, a hová geográfia tartozik), mert az ide tartozó tudományok mindenikével a „tisztá” földrajz szorosan kapcsolatos.” Aki nem tudja, hogy Comte-nál és híveinél a társadalmi tudományok a régi humánus vagy a mai szellemi tudományok, melyek idealizmuszt és az ember *mentalitását* hirdetik, – nem is sejtí ez óvatos szavak igaz értelmét s Ostvald-féle szagát. Az elnök úr pozitivistá punctum. Nem bűne, csak szépséghibája. De ezzel bedöntötte a honi geográfiát a tiszta naturalizmusz feneketlen örvényébe. Erre csak egy mentsége van, mint Richthofen tanítványa egy követ fúj a német geologus-geografusokkal, miről egyetemi tanulmány utániban bőséges alkalmam volt meggyőződni. Arról is, hogy ezek az urak összehordanak tücsköt-bogarat – csak geográfiát nem adnak elő és megveszeködött ellenségei a humánus geográfusoknak p. o. Penck Kretschmernek; de egymással sem férnek meg, mit Passarge, Drygalszky esetei bizonyítanak.

Mindez csak a mellett szól, hogy a naturalista geográfia még ki nem forrott, sőt *ingatagabb* alapon áll, mint az emberi geográfia. Még legpozitívebb és legmérsékeltébb *Penck* berlini professzor, ezidő szerint zseniális vezére e geogr. iránynak, de ő is kénytelen engedményeket tenni már humánus collegáinak. Nyakára nőtt a sok ellenérv.” . . .

Én sem kívánok egyebet. Ismerje el az exclusiv magyar geografista tábor az én felfogásom jogosultságát, értékelje az ember *egyenlően* a Földdel – és szent a béke! . . . (Földr. közl. 24. k. 121. 122. 1.)

óta datálódik, melyet a szellem-tudományoktól mentes III. osztálybeli „földrajza” (no csakugyan „rajz” az, mindig a föld, a rög rajzik ebben a púrusz geográfiában sohasem az ember) bizonytalansága okozott, Igen jól ismerte e tudós orografus Reclus furcsa politikai aberratioit, hiszen elparentálta az Akadémián, mégis adualizmusz kiengesztelő flastro-mát ragasztotta reá, majd néhány sorral alább sejteti, hogy az ő tiszta (mitől kérem tiszta?) földrajza a dualizmusztól mégis valamiféle különálló csudalény, ezzel meg a pozitivisták s actualistáknak száján köröszkül húzott mézes madzagot.¹⁾ Az ember, ki Pascal szerint gondolkodó nádszál, ezek után nem tudja, monista-e, vagy dualista Richthofen tudós tanítványa? Reclus radikalizmuszát avagy Comte, Petzold Hettner, Lapparent praeciz pozitivismuszát helyesli-e?

¹⁾ Érdekes, micsoda állást foglal el a méltóságos elnök úr a plebejus Reclus-vel szemben. Igen jól ismervén furcsa politikai nézeteit, melyek a monistic világnézet hírébe keverték Reclust, konstatálja, hogy a) a Reclus mégis *dualisticus* szellemben (121. 1.) írta meg nagy egyetemes geográfiáját, – ami igaz – meg hogy b) Ritter szellemében – ami szintén igaz c) azután kicsit szemrehányólag említi, hogy Kirchhoff, Wagner, Ratzel, sőt még Partsch és Hettner is, mind dualisták – mi félig igaz, mivelhogy Kirchhoff evolutionista, Hettner pedig kifejezetten atheista morfologus. d) Miután így lelkén könnyített, látszólagos jóhiszeműséggel (Harmlosigkeit, nincs arra magyar kifejezés) átcsap 122 l. Richthofen s Penck berlini geomortologus dioskurok s a naturalista geográfiának mint kutató, *megfigyelő* (és minden fiatalos kutatást, megfigyelést készpénzen vevő) *studium* magasztalására. Az ember azt hinné, hogy teljesen indifferens. Pedig dehogy! a) Ott van Comte-Buckle felfogása idézve, b) ott a fatalistikus bevallás, hogy a Földet *elvontan* önmagáért (értjük!) öncélnak kell megismernünk (121. 1.) c) hogy a nemzetek és népfajok a *földrész* természeti *tulajdonságai* szerint *alakulnak* ki, „hogy azok természetét megváltoztatni *nem* lehet, mint az éghajlatot, a tengerjárást vagy a hegyek magasságát” (esze ágában sincs az intellectust fölemlíteni). Mind ez kérem oly monofizita kijelentés, aminek szerintem éppen az ellenkezője igaz s amiért én dr. Lóczy Lajos öméltóságának geográfiai elveivel és világnézetével *soha* egy gyékényen nem árultam, ámbár geográfiámat geológiai és tektonikai alapon irtam, s árulni nem fogok. A tiszta földrajz, a selectiós geográfia megteremtőjétől egész világ választ el. Meg kellene tagadnom egész voltomat, hogy a tudományos felfogásban és világnézetben hive legyek, ámbár *teljes készséggel* bocsátom rendelkezésére *cooperálásomat a geográfiában*, mihelyt az én *irányomat* épp oly jogosultnak ismerik el az egész vonalon, mint az övét.

Óvatosság volt-e vagy bölcs elhallgatás, nem tudom, nem keresem. Hogy azonban geográfiai irányában, kutató és feldolgozó módszerében, a „megfigyelő, kutató földrajznak *önmagáért* való művelésében,” az ember geográfiai tényeinek elhanyagolásában, a glóbusnak (Erdnatur) Suess és Hettner szellemében való kiemelésében s így a geografizmusnak pártolásában vas következetességgel egy gyékényen árult a monophisita Hettner, Richthofen, Philippon, Suess, Brückner, Schlüterekkel; hogy a rögnek, toposznak magyarázatát szintén a távolban, a globus félreeső helyén keresgélte, azért szívvel-lélekkel pártolta s pártolja a külföldön babérokat kereső geográfusokat s távol tartotta működési köreitől mindig következetesen a honi, mondjuk „nem tiszta”, humánus műveltségű geográfusokat, ellenben Herbertson, az eléggé tisztának látszó Partschot váltig ajánlotta hallgatói figyelmébe, de soha Ratzelt, Ulet, Friedrichet s egyéb tisztátalan elemeket – azt, ha máson nem, rajtam bebizonyította. Azért első sorban dr. Lóczy Lajost és társát kell okolni, ha a könyvet kénytelen-kelletlen közzé tettem. Mert sohasem bajlódtam módszerbeli és politikai irányokkal, tankönyv bírálatokkal, világnézetekkel, hanem *konkrét dolgokkal* igyekeztem a geográfiának időm és tehetségemhez képest hasznára válni. Tessék megnevezni csak egy tanárembert, kit 38 évi geográfiai működésben geográfiai kézikönyve, módszere, iránya, világfelfogása miatt lerántottam, lekisebbittem volna! A geográfiának itt, otthon maradtam szerény tanító geográfus-napszámosa, míg mások figyelme és képessége nem emelt oda, hová soha sem esengtem. A geografizmust azért még sem helyeslem, ha mindjárt Reclus ajánlgatja. Nem helyeslem főleg ezidei hallgatóimmal és külön megtett tanulmányutam óta, midőn alkalmam volt egy csomó tanár előadását meghallgatnom, módszerüket megfigyelnem s arra az eredményre jutottam, hogy a naturalista geográfia *német* irány, a mit még a szomszéd hollandok és angolok gyomra sem vészen be. Geografizmus épen annyi, mint az abstract ember. Mihelyt abstract – már nem ember, hanem nyelv, hús, csont, hit, szín, és érzékek nélküli valami – mondjuk öntudatos aether, de nem ember többé. Először a hazai $\chi\omega\upsilon$ -t (rögöt) kell ismernem és ismertetnem, azután másodsorban a $\gamma\eta$ -át az egész földet. De a geografizmus,

Reclusvel egyetemben s haragjában megfordította a sorrendet, vagy oly korról álmodozik, mikor az Ők, fontosabbik személy leszen, mint a Te és Én. A hasznossági elvet Lóczy és Reclus perhorrescalják ugyan, de az méltányos utilitarizmusz²⁾, ha a praktikus és honi geográfiát tartjuk előbbrevalónak.

Nem kell Reclusnak műve VI. kötetében már Franciaország, mint a haza fogalma, nem a francia nyelv, hanem az egész világ, mely szerinte az ember hazája politikai, orographiai és nemzetiségi határoaltságok nélkül, a hol egy *világnyelv* uralkodik. De hát melyik legyen az? Reclus szemléletesen (VI. sz. 467. 1.) elénk tárja, hogy a kereskedelmi világnyelvek sorában legelterjedtebb a khinai nyelv, 2-ik a hindu, 3-ik az angol, 4-ik az orosz, 5-ik a német, 6-ik a spanyol, 7-ik a francia, 8-ik az olasz, 9-ik az arab. Az orosz és német együttvéve nagyobb mint az olasz, francia, spanyol együttvéve, a hindostani nagyobb mint az orosz és az angol együttesen. Reclus mégis a latinból fiadzott *esperanto* csinált nyelvet ajánlja a megtanulásra, pedig gyűlöli a klasszikái és germán kultúrát, de a latint mégis előtérbe tolja! íme a vér, a hagyományos suggestio és a heterogenizmusz ereje még Reclusben is, ki kozmopolitának kívánja az emberiséget. A hindu, kinai, mint legelterjedtebb nyelv nem kell neki. Ázsiai egyáltalán nem. Ez Drapernek kell, ki a kínaiakba szerelmes. A mi nem is rossz gusztus, mert okos, tapasztalt faj.

Egészen más perspectivát lebbent föl az amerikai physiologus *Draper* John William, aki természettudományi előképzettsége dacára, s amerikai lettére Chinát ajánlja nekünk követendő példának. Itt valósult meg szerinte az értelem uralma s a tudománynak Plato és Ostvald-féle állami tisztelete. Mert nem a haladásra, hanem Machiavelli elve szerint a *tartós állapotokra*, így a haladás azon vívmányainak meghonosítására törekedett, melyekkel a 400 milliónyi népóriásnak geográfiai és politikai maradóságot tudott biztosítani. China 11 millió kilométer területen temérdek nyelvjárást és ethnografiai változatokat tart államegységben, 1.) *ideographiai* írásával, mert gondolatokat, nem szavakat közöl, azért aki ezt az írást megtanulja, lehet japáni, hindu, maláji vagy aino – megérti a chinai könyveket és közigazgatási rendeleteket.

¹⁾ *Reclus: V Homme et la Terre VI. 537, 473, 491, 633.*

Ott nincs grammatikai harc. 2.) Szoros egyesítő erőt talált az ősök *lelkeinek* tiszteletében. Az utód elődjeit emeli nemesi rangra, amiért nem ismerik a született nemességet. 3.) Valamennyi hiszen a lelkek *fenmaradásában*, azért nem veszekszenek úgy, mint mi európaiak idealizmusz, realizmusz, egy vagy több substantia felett. 4.) Feltétlenül *engedelmesek*, mi Bagehot szerint óriási nemzetfentartó energia és amellet 4.) *frugálisak*, kevéssel beérők a nevetségesig. 20 fillér napszám mellett 18 órát dolgoznak s mondhatni moslékon élnek. Az első kínainak Európában való megjelenése egyszerre véget vetne a bérharcoknak, de az antiszemitizmusnak is. 6.) Nem ismerik a prostitúciót, mert nincsenek nőtlenségre kárhozott osztályaik s *korán házasodnak*, azért mentesek a vérbajoktól. (A hygenia általánosítása a szocialisták szerint is az emberi jólét alapja s a jövődő fix programmja.) 7.) Rendkívül *szorgalmasok* és *takarékosok* s az embert *teljesítő képessége* szerint becsülik. Azért az előmenetelt szigorú vizsgálatokhoz kötik. Szóval okosság, gyakorlatiasság vezérli a maradiaknak csúfolt kínaiakat, kik fontolva haladók, de ha egyszer valaminek helyességéről meggyőződtek, konokul ragaszkodnak hozzá, valamint összes történelmi hagyományaikhoz. A talentumnak náluk az ellentétes suggestiók óriás tömegével kell szembe szállni, ha azonban megbirkózott velők p. o. Juansikai reformátor: – a patriarchális alkotmányformához, rendhez szokott nép, még a szövetséges *köztársasági* alkotmány formát is elfogadja, ha az fájának, természetes viszonyainak megfelel és maradását biztosítja „a világ köldökén”. Anélkül, hogy a naturalis gazdálkodásukat, pénzgazdálkodással felváltották volna, mi a mai gazdasági fatalizmusz szerint a nemzeti államok előföltétele.²⁾

¹⁾ *Draper* Geschichte d. geistigen Entwicklung von Europa 1871. 633, 590, 629.

²⁾ *Dr. Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása s a nemzeti kérdés. 1911. 67, 85. Szókimondó, az igazságot becsületesen kereső könyv, ámbár Marx-Kautsky gazdasági büvkörében. Csak egy a hibája, de ez a monisták közös eredendő bűne – a történelmi tények subjectiv sorakoztatása és beállítása. Rendkívül erénye dr. Jászinak azonban, hogy tiszteli az ellenvéleményeket, ha nem is harmonizál velők. A zsenialitás és az emberi tudás fogyatékoságát ismerő elmék mind toleránsak. A sajt-kukacos világnézet kizárólagossága ellenben a másik tábor kritériuma.

Ezek után Draper úgy hiszi, hogy Európának és az emberiségnek egyáltalán *nem* a fehér, hanem a sárga emberfajta példájára, a gyakorlatiasságot kell követnie, mert az a régibb és tapasztaltabb fajta s távol tartotta magát mindig érzelmi exaltációktól. A haladás e szerint nem más, mint az összes politikai intézményeknek a *nemzeti, a faji szellem* javítására és szervezésére vonatkozó megfontolt, nem hebehurgya ténykedések összege. ¹⁾ Civilisatio, politesse, de nem kultúra a fő.

Íme rövidesen, mit tartanak a nagy elmék a haladásról? Van-e s ha van, milyen legyen az?

A modern természettudósok, ethnologusok és purista geográfusok általában fatalista világnézetet vallanak a kultúráról és haladásról. Gondolatmenetünk Comte-pozitivizmusában gyökerezik, melynek két fő vezető eszméjét követik: a) a milieu mindenható, b) az intellektualizmus a haladás mozgatója, egyéb semmi. A régi világfelfogás Kant előtt az egyénből indult ki, ma a tömegek hatása és pszichológiája érdekel. Az egyént öröklött és elsajátított gondolatai formálják és természete kettős a) individuális, amennyiben önálló atom akarna lenni a társadalomban b) szociális, mely őt a környező társadalom örvényeibe sodorja. A Társadalom oly független valóság, minő a Természet, annak törvényei azonban a mindenséggel kapcsolatosak. Azért morál, vallás, tudás, művészet csak symptomái, jelenségei az egésznek, nem különálló kategoriák. Amint ész, értelem, szív, akarat stb. sem külön lelki tehetségek, hanem ugyanegy léleknek csak jelenés-módjai s okozati eredményei az egésznek.

Causalitas és continuitás irányítói a társadalmi és lelki életnek, a melynek alapja egy. Nincs kétféle substantia, nincs Isten és Természet, Lélek és Test, csak aktuális valóság – a létező Világ. így a mit a nemzetek kulturális magaslatának vagy hanyatlásának mondanak, csupán viszonylagos haladás, vagy hanyatlás, mert feltétlen külön intellectualis, művészeti, erkölcsi, politikai haladás nincsen. ¹⁾ így vélekedik ma a nagy

¹⁾ *Vierkant*: Natur u. Kulturvölker 1897. 33. 43. 59. 74. 75. Kiváló munka.

aktualista tábor Comtetől Ewald Banseig, hogy csak a nagyobakat említsem, a csízek csak utána füttyülik a nótát anélkül, hogy hogy tudnák, kinek a szólamát füttyülik? Richthofen, Lippert, Hellwald, Marx, Engels, Kautsky, Lapparent, Vierkandt, Lamprecht történész, szóval az egész relatív – pozitivistá gárda mind egy húron pendül, még akkor is, amikor, miként Reclus és Philippson, ha akár taktikából, az olvasóközönség iránti figyelemből, akár világosabb percekben önszántukból, ezzel a fatalista felfogással homokeyenest ellenkező szellemben kénytelenek voltak deferálni a perhorrescalt dualisztikus felfogásnak, Reclus a geográfiai tényeknek, mert Nouvelle geográfiaját dualisztikus szellemben írta. Lóczy hírhedt 1906. allocutiojában szintén nádszálankint himbálózik dualizmus és monizmus között. Egyrészt egészen a természettudomány örvényébe csapja a geográfiát s azt mondja, nem lehet geográfus, ha nem önállóan kutató természettudós, másrészt ezzel a színvalló állításával szöges ellentétben, így szincerizál: – »Hogy azonban a természettudós-geográfus, megállja a helyét, hogy a földrajzot hasznosan működhessen (ellenkezőjét mondja az előtte való 121. lapon, az utána következő 123. lapnak), humanista műveltsége, a történetírás iránti érzéke *elengedhetetlen*, mert ezek nélkül sem tudományának, sem pedig a társadalmi földrajznak sokat használni nem fog.» Na endlich! Csakhogy ember legyen, aki Lóczy sorainak tudós őszinteségében eligazodik, amikor 1911. nekem rontván, ennek éppen ellenkezőjét kesergi, mondván: „Az töltött el leginkább keserűséggel, hogy az az iskola, melyet a földrajzi oktatásban követtem (értse a német naturalista geográfusok iskoláját), a fizikai földrajzban az oknyomozó és a természetben közvetlenül kutató módszer, az antropogeografiában és a földrajz történetében az eredeti források keresése *egyetemünkön hitelét veszette* és helyébe – értsd Czirbusz Géza kinevezésével – a polyhistorikus s enciklopédikus irány került érvényre.” Ezt a kiszólást csak még egy nagyobb gorombasággal lehetne agyonbunkózni, de nem vállalkozom rá. Röviden konstátálom, hogy az én humánus, polyhistorikus alapműveltségem, mely hiba különben meg volt vagy meg van Peschel Oszkárban, Ed. Richterben, Ritterben, Partschban, Kirchhoffen, Krümmelben, Wagnerban stb. nálam

sokkalta különb geográfusokban: alkalmasabb az anthropo geographia és történeti geográfia forrásainak kutatására, mint Lóczy vagy jelöltjének mérnöki oklevele, e téren a kettő egyáltalán semmit sem produkált. Ez a humánus és Hunfalvyra emlékeztető előképzettségem, – hozta ki sodrából a különben óvatosan körültekintő és szavait megválogató tudóst velem szemben (1911. elnöki megnyitó 8. 1.) és teljesen kiforgatta az 1906. elmondott elnöki kiszólás idézett szavainak igaz értelmét. Mikor szólt hát őszintén, igazán lelkéből?

Nagyon rövid a válaszom. Mindkét esetben. 1906. mikor a geográfiát természettudománynak minősítette s így önálló voltát discredítálta s 1911-ben, midőn saját szavait cáfolta le, amiket a humánus műveltségnek a geográfiában való „elengedhetetlen fontosságáról” zengett vala. Elnöki fuvolázás volt, mindkettő ad captandam benevolentiam, semmi egyéb. Komoly színvallása a Földr. Közi. 1906.123. és az 1911.6 lapon lenyomatott kijelentései. A többi füst. füst, szállongó füst, óvatos kertelés, nehogy a monizmusz hínárjába keveredjék Hunfalvy geográfiai hagyatékának gyarapítója. Egyben elismerem nagy érdemeit, megcsinálta legalább térképen Magyarország geotektonikáját, amire Hunfalvy koránál és geográfus voltánál fogva nem vállalkozhatott és a Balaton mellékének természettudományi encyklopedikus ismertetésével constatálta¹⁾ e vidék szakadékos, rögös, törött voltát, mit előtte is tudtak ugyan, de kellő bizonyítékok nélkül.

Máskülönben ha nem is kifejezetten, de tetteiben következe-

¹⁾ Amit százezrek árán csinált vala a Balatoni bizottság, kinek mint már kiemeltem, ezért tisztelet adassék, azt ingyen megcsinálta Savicky Ludomér lovag Erdély morfológiájával. V. ö. Morfologie Siebenbürgens (a krakkói tud. Akadémia 1912. febr. értesítőjében). Rodnai Alpokról a bécsi geogr. társ. Közi. 1912. Biharról La Geografie 1912. Nro. 2.

Erdély morfológiai tekintetben klasszikus ország és 10-szerte fontosabb a Dunántúlnál, mert balkáni és földközi tenger melléki vonatkozásai vannak. Koch Antal dr. érdemes geol. műve óta alig jelent valami modern dolog Erdélyről, pedig örökké morfológizáltak. így [v. ö. 61. lap lapjegyzetét] – megint egy idegen előzőtt meg ebben is. Uhlig, Rehmann a felvidéket, Richthofen a vulkányúrut, Tegert a Vértest, De Mártoné a déli Kárpátokat, Neumayer a klipp-sorozatot csípte el előlünk. Most már ennek alapján megindulhat a kérődzés, fejelés, kifordítás, talpalás végtelen tinta özöne.

tes híve és propagatora volt ő és iskolája a Richthofen, Schlüter, Hettner-féle geográfia naturalista irányának és vele kapcsolatos világnézetnek. Tudós nézet, melyet respectai nom kell, ezt a viszonyosságot azonban a *magam számára* szintén kérem. Azzal pedig, hogy 25 éven át szóhoz és tettehez nem juttatta az emberi geográfiát, hogy az egész geográfiát az orografia és geológia számára foglalta le és így teljesen elterelte a publicum figyelmét a geográfiának tulajdonképeni feladatától – az ember szereplésétől a földön; hogy ebben is ami keveset tett, kifejezetten természettudósok exclusiv irányának szolgáltatva ki az emberi geográfiát (Herberston, Richthofen) és még Ratzelt sem tartotta eléggé purusznak és megbízhatónak, hiszen ez intellectust és az emberiség pszichikai egységét vitatta; – azzal továbbá, hogy egy negyed századig következetesen távol tartotta a felolvasó asztal és tudományos érvényesüléstől a humanista geográfusokat s örökké csak természettudósokat szerepeltetett és foglalkoztatott – nem is említve boldogult Hanusznak, Erődinek, Feszt és más érdemes geogr. munkásnak elszigetelését, vagy elnémitását – mondom ezzel a kizárólagos eljárással többet ártott a honi geográfiának, mint használt a geotektonikai munkásságával, melyet a legnagyobb tisztelettel nyugtáznak. A geográfiában ezek után elérkezett a rendszer változásának ideje: föl kell hagyni a negyedszázados egyoldalúsággal. Szóhoz kell jutatni 25 évi veszteglés után az emberrel foglalkozó geográfusokat is.

Itt transactionnak helye nincs. Vagy fehér, vagy fekete – csak tudományos szürkeség el nem képzelhető sehogyan.

Mert egyik felfogás szerint nincs haladás, csak folyamatos átalakulás, céltalanul emelkedő és hanyatló vagy egymást felváltó ideiglenes kultúrák kapcsolatlan egymásutánjából áll az emberiség glóbusi élete. Ezt mondják a monofiziták. A másik tábor a geográfiai tények cáfolatára hivatkozik különösen Amerikára, melynek társadalmi haladása ép oly fontosnak tartja a belső kulturális embert, mint a vagyonosodó, szellemileg haladó civilizált embert. Respectálja az individuális erőt, a talentumot minden formájában, de csak akkor, ha szellemével, gyűjtött kincseivel a társadalomnak válik hasznára. A szocialisták jövőndő államát szintűgy képzelik Engels, Kautzky, Marx: „Az ember maga jelölje ki helyét a

társadalomban nem a születése, vagy a fajtája. A nevelésnek ezért oda kell irányulnia, hogy mindenki értéke szerint boldogulhasson és mindenkit értéke szerint elhelyezhesse a társadalom”.¹⁾ Jó, jó, ezt már Aristoteles is mondta, hogy mindenkit az őt megillető helyére kell állítani, csak hogy Aristoteles hozzá teszi, de csak *úgy*, ha lehet. Mert a műveltség terjedése sőt lényege abban áll, hogy növeli az ember sokoldalúságát. Kezdő népek embere mind egyféle, művelt osztályokban ellenben oly ijedelmes mértékben terjed a *heterogenizmus*, hogy a fiú sem hasonlít apjához, a testvér testvéréhez. Zsenialis embernek hülye fia van és fegyencnek ivadékaiból szentek lesznek, sőt ugyanegy ember életének minden órájában, saját ügykörében más és más értékű. Hogyan mily alapon és mikor kell tehát az embereket értékelni? A francia forradalom égalité alatt csak a törvény előtti egyenlő elbírálást értette, de nem az ember értékelését. Ezt semmiféle forradalmár s Ostwald-féle eugenetika ki nem fogja vihetni, hogy *egyenlő értékűek* legyenek az emberek. Lesz jó és rossz, okos és oktalan, serény és tunya, szent és gazember minden korban, minden kulturális változatban.

„Az egyén sohasem lehet pusztá phantom, különböző egymást szegő áramlatok keresztező pontja” – mondja Achelis. Mihelyt pedig többféle egyéniség van, vége a homogenitásnak is. Bárhogy igyekszik a civilizatio egyféle firmisszal bevonni a különböző nemzeteket, a zseninek ereje keresztül tör az egyféleségen és új ideálokat és irányokat tűz ki.²⁾

Itt megint a honi geográfia esete jut eszembe. Amikor a Richthofen-féle naturalista geográfia diadalmas korában lesajnálta a humanistákat és a szellemtudományok csődjéről karattyolt – előáll nálunk egy másik Széchenyiként *Zichy Jenő gróf*, ki hármaz ázsiai expedíciójával újra az emberi geográfia problémáit tolt a geográfiai érdeklődés színterére. Nem naturalistikus purista geográfia, a rögök ismerete kellett Neki, hanem a rögöt eszmékkel megtermékenyítő emberi és nemzeti Honi geográfia, honi témákkal és pexspectívákkal, magyar tartalommal és kultúrával. És egy másik Zichy gróf államférfiú

¹⁾ Hertz: *Moderne Rassentheorien* 1907. 319.

²⁾ Achelis: *Sociologie*. 98–99.

előrelátással védelmére kél a rendszeresen kinullázott dualisztikus geográfiának az audiatur etiam altera pars elve alapján s a magyar geográfiának *nemzeties, hagyományos történelmi* habár modern folytatását látja szükségesnek és amellé áll, azt emeli ki a porból, kinek lesajnálását, elszigetelését, megbénítását sportszerűen üzte s közel 40 éves geográfiai munkásságát, tudatosan figyelmen kívül hagyta a naturalista diadalittas extázis. *Az egyedüli* határozott character széles e hazában, kinek erkölcsi bátorsága volt 1910. hatalmas ellenáramlatokkal szemben is, engem pártfogására méltatni és geográfiai világfelfogásomat helyeselni. *Wandt* ismert empirikus pszichológiai szempontból az emberiség totalitását a fejlődésére vezeti vissza. Műve régebben megjelent néplélektanának H. Spencer-féle evolúciós modorban való történeti megokolása. Ez a bűne és főerdeme. Bűne, mert actualista létére az eddig a föld különböző tájékáról beszerzett ethnologiai adatokat történeti fejlődésben igyekszik szemünk elé állítani, melyhez történeti alpmíveltségbeli hiánya miatt nem ért, érdeme a Bastian-féle egyetemes ember – pszichológiának a néprajzlati és történeti tények alapján való mozaik megszerkesztése. Módszerének főhibája, hogy a philozophiát ép oly fellebbezhetően forumúak tekinteni, mint a természettudomány a mathesist meg a kísérletet s azzal ámitja el magát és olvasóit, hogy philosophus eo ipso mindenbe beleszólhat, akár a modern természettudománynak minden stúdiumba beleköttyogó tudós-tábora. Valamint a mathesis merő formalismusával²⁾ bárminek bebizonyítására alkalmas – lásd a csillagászat történetét és a Comptes rendues phantasticus geophysical cikkeit – mert a dolgoknak csak egy elemével a mennyiséggel dolgozik: így a philosophia abstracóiának szövevényes világába bármennemű tudós felfogás befogadtatást nyer, mihelyt beleilleszkedik a felkapott philosophiai rendszerbe s a technicus-terminusok conventionalis ideológiájába. A concret tény mellékes, – fő a rendszer. Wundt sem törődik azzal, hogy a tér- és időbelileg távol és disparátus dolgokat nem lehet az evolutio Procrustes-ágyába szorítani, legalább nem tudós eljárás az ilyen tendentiosus irány, de azért megkísérlette ezt a szellemi bravurságot.

²⁾ *Vierkandt*: Natur u. Culturvölker 1896. 131.

A kezdetleges ember, a totemes-kor, a hőskorszak embere, végre a humanitásra törekvő ember határpontjai e fejlődésnek. Okoskodásának lényege, hogy az embert humánusságra (Bildung zur Humanität) lehet nevelni, de nem lehet a humanitást nevelni (Bildung der Humanität), mert csak kulturális közössége (Kulturgemeinschaft) lehet a népeknek, de kulturális adottsága lelki egység alapján nincsen. A kezdetleges ember humanizmusról semmit sem tud. Wundt legújabb művében ezek után Bastian gondolatait rendszerbe foglalta s az emberiség egyetemes pszichológiájában megkísérli a szellemi törvényeknek megalapozását, anélkül azonban, hogy 153. lapon óhajtott ethnologiai Newton jelzőjét reá alkalmazhatnók. A lélek szingularitását elveti, mert az emberiséget egészéből magyarázza az egyes lélek minőségét és fejlődését. Monizmus az, azonban rendkívül érdekes conceptioban, amennyiben az ethnologiai elszigetelt adatokat tetszetős mozaik-képekbe foglalja.

Nagy súlyt helyez a *kezdetleges ember* pszichológiai rajzolatára, akit tisztára ösztönös embernek tart. Eltagadja tőle az oksági, erkölcsi, művészeti társas ösztönt, egyedül a hajlamot (Anlage) a fejlődésre alkalmas szellemi csirát ismeri el tényezőnek. Az első ember tétlenül hordában, promiscuitásban, erkölcsi érzés, megismerési törekvés nélkül napról-napra vegetál, akár az állat. Ellenségét orvul öli meg, állatot nem szelidít. Csak lassan jut tapasztalatokra, a tűzgerjesztés s beszéd használatára. Zenéje a forgó toll bugása s a csörgő, művészete a tánc, vallása rossz szellemek kultusza, költészete 3-4 szó rythmikus ismétlése. A *totemes korszak* a törzsszövetkezet és nemzetségek összetartásának korszaka. A totem (állat, növény) a törzs, nemzetség dämona, jelvénye, (címer). A törzs ketté-válása exogamiára s polygamiára vezet, a tiszta, érintetlen dolgok (kóser, tabu) tisztelete és a lélek dualizmusza, mint lehelet (amina), vér, következőleg varázslat jönnek divatba. A lakások cölöp- és barlang lakások. Állatok szelidítése, az eke feltalálása s a munka férfiusítása kezdődik. A zene, dob és fúvóhangszer, a tánc vallási színezetű, a költészet mythos mesék, vallási énekek és munkadalok. Mindez Ázsia és Amerika nomádjainál máig megmaradt (116-255). E korszaknak 3 kulturális köre van, Ausztrália, Malajo-Polinézia Amerikával és Afrika. Ez az állati *individualizmusz* és önzés

kora. A *hősök és istenek* korszakában (279-465.) városok, államok keletkeznek. Előáll a társadalmi tagoltság és jogrend. Hősök és háborúik következtében kozmogóniai és theogóniai mythosok állanak elő a hősök istenítéséből. Fölmerül legelsőbbben a túlvilági élet gondolata. A vallás áldozatokból, imádságokból és tenyésztett szertartásokból (nap és állatkultusz, orgiák) áll. A költészet hősmondákból mesékből. Amint a totem korszakban állatokból származtatja magát az ember, itt hősoket szeret emlegetni, mint elődöket. Ott állatkultusz, itt emberkultusz a jelszó; a művészet tárgya: az ember. A *törzsi és nemzeti egoismus* és imperializmus korszaka ez, mely sok helyen máig él s főleg az indogermán népek szellemi hagyatéka. Az eposz, dráma, muzsika, plasztika e korszak művészetének signaturái. Az uradalmak, a városok s a *társas* élet kezdete. Végül a pszichikai fejlődés mai, habár nem utolsó szaka a *humanitás korszaka* (465-517.) következett. Mivel Herder és Wagner Richárd szerint (utóbbi nagyhatással volt Wundtra) a humanizálás minden jövő kultúrának főcélja, a humanitás alatt nem az emberi nemet (Menschheit) hanem az ember voltát (Menschlichkeit) kell érteni. Így Herder eszméjét fejtette ki Wundt modern ethnologiai bizonyítékokkal, modern természettudományi észleletek alapján. Ez a kor a tulajdonképeni történelmi kor, melyben a történelmet írják, és a mely megteremtí a világbirodalmakat és 3 világvallást; a budhizmust, kereszténységet és izlamot. Kialakul az emberi egység és solidaritás gondolata a munka felosztás a társadalom és globusi élet perspektívája. A világ bejárása lesz „a kultúra symptomája.” A 3 fővallás a megváltás és túlvilági élet köré koncentrálódik. Erős individualizmus mellett a szociológiai gondolat elhalványítja a totem és hőskorszak felekezetiességét, nacionalizmusát. Világegyházat, világnyelvet és irodalmat, világszolidaritást, világkereskedelmet és finansiális gazdálkodást, világteknikát, szóval kozmopolitást emlegetnek s az egész emberiség öntudatosan ura akar lenni a glóbusnak. A *jelen* korszak a globusi életre törekszik, a nemzeti és faji vallásokat (kereszténység, budhizmus, izlam) a világvallás, a nemzeti államokat világhállamok, nemzeti művelődéseket világművelődés fogják felváltani – legalább erre törekszik Wundt szerint az egész (?) emberiség?

Látni való e futólagos összeállításból, hogy Wundt oda concludal, ahová Reclus és a modern socialismus kilyukadt, s mindkettő figyelmen kívül hagyja a heterogenismus törvényét, melyet a Föld csillagászati és az Ember történelmi folyamatos változása okvetlenül századról-századra napvilágra hoz. Az eszmék épp úgy elhalványulnak miként az emberfajták. Csak egy fix pont marad – az ember *lelke* szellemi tartalmával és képességeivel. Wundt és társai tagadják e tehetségeket; eljárásuk azonban épp oly önkényes, mint maga a genetikus sorrend, melybe az egész emberiség szellemi fejlődését belétuszkolják. Eltekintve attól, hogy a mongolokat nem is említi Wundt, vagy a legújabb korszakba skatulyázza művelődési vívmányaikat p. o. kertészeti gazdálkodást, budhizmust stb. – az egész mozaikszerű történelmi egybefoglalásából szinte kirí a célzatos evolutionismus, a geográfiai és történeti tények felforgatása és az ethnologiai adatok tetszés szerinti felfűzése a modern természettudós monista madzagára. így nem csoda, hogy Weule, Graebner, Petzold et consortes édig magasztalják Wundtot, kinek zseniális összeállítása rendkívül tetszetős szellemesség lehet, de nem, háromszor nem! tudományos objectivitas, sem az emberiség pszichológiai fejlődése.

Ha az ember ezt a könyvet Sergi anthropologiai zagyalékával össze hasonlítja, önként feltolakszik a kérdés, nem a végét járja-e már az evolútiós hóbort a tudományokban? Mert már eszeveszett subjectivismussal dolgozik, ignotum per ignotius magyaráz, önkényes feltevésekkel, költött egyetemességeket (ficta universitas), az ellenmondó tudománykörök lenézésével matematikai játékokkal foltozza rendszerét és csinálja tudós (?) műveit. Egy kiábrándító tudós zsenire, egy új Aristotelesre, Baconra, Kantra volna szükségünk, ki tisztító munkát végezne az Úr templomában és korbáccsal ütne széjjel efféle tudósok, üzérek, pozörök és a fixa ideák javíthatatlan örültjeinek vegyes társaságában – ¹⁾ Erős stylus; kemény szavak. De minő a mosdó, ilyen a törülköző.

¹⁾ *Wundt*: Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungs-Geschichte d. Menschheit 1912. 13. 36. 40. 51. 55. 69. 73. 76. 87. 88. 109. 116. 129. 185. 196. 215. 233. 259, 281- 287. 300. 401. 449. 466–497. 1.

Feltétlen és szükségképi haladásról azonban nem lehet szó mindenütt és mindenben, mert van megállapodás, visszahanyatlás, sőt széjjelmállás a nemzetek történetében. A Tedda nép p. o.¹⁾ 2000 év óta egy hajszalnyi haladást nem tett. Megmaradt zaharai népnek, mert nem esett a világtörténelem forgatagába. De hogy Zahara occupálása nem változtat-e a sorsán, azt most még el nem dönthetjük. Egészben véve van haladás, amint van szabadság is, mert többen részesülünk ma mindkettőben, mint akár az ó-, akár a középkorban. Igaz, logikánk nem élesedett, biológiánk egyetlen új erővel sem gazdagodott, de érzelmeink finomodtak, élvezeteink és esztétikai gyönyörködésünk nemesbült, a közmorál emelkedett. Nincs többé gyerekek és öregek legyilkolása, a prostitúciónak vallási tisztelete, nincs apai despotismus a családban és fejedelmi az államokban oly mértékben, mint régebben volt. Nincs kifejezetten radzsolgaság. Diadalmaskodtunk a térbeli távolságokon, hozzáférhetőkké tettük a Föld kincseit, az ipar és kereskedelem fölkarolása megtörte a háborúskodási mániát, igazságszolgáltatásunk emberiebb, elfogulatlanabb; lett a létérti harc nem oly durva és kíméletlen, mint az ó- és középkorban volt. Ismereteink a földről, Égről, önmagunkról annyira szaporodtak és tisztulnak, hogy ma egy városi gyerek jobban tájékozódik a földi élet kapcsolatos sokoldalúságában, mint Plato azt az ő kimért geogr. és tudományos látókörében tehette.

Meg kell azonban engednünk, hogy e haladásnak ideiglenes *visszásságai*, visszahanyatlásai, sőt Guyaux törvénye szerint egymást felváltó *reactiói* is vannak.²⁾ Az idealismust realismus, a szemlélődést gyakorlati konkretizmusz szokta felváltani. Múló jelenségek, túlhajtások, vagy fásult elhanyagolások – de megvannak. Az európai ember ingerlékenyebb lett. Városaink modern élete leszállította a lakosság erkölcsi és fizikai életerejét. Nagy városok, úgy mint a túlmíveltségbe kergetett Amerika, Franciaország, Anglia a bevándorlási szaporulat nélkül meg nem állhatnak lábaikon. Sokat követelünk, ironizálunk, keveset végzünk. Dolgozunk muszájból, nem

¹⁾ *Ratzel*: Völkerkunde I. 19.

²⁾ *Bodnár* Zsigmond ezt a magyar irodalomtörténetre alkalmazta. Sajnos az ellentétes suggestiók hatalma miatt be nem fejezhette művét.

kedvtelésből. A tudomány széjjel foszlik, belevész a szakszerűségbe, elaprózott specialitáskodásba s részleges kutatások dogmatismusába, melyből hallatlan merész következtetéseket szoktak levonni a szaktudósok és fiatal óriások. A kritika a tudós kottéria szavára hallgat, nem az igazság sugallatára.

Lármás közepszerűségek jönnek divatba. Parlamentjeink nagy életbevágó kérdések helyett kicsinyes hatalmi veszekedésekkel fecsérlik az időt és az ország pénzét. (D' Anunzio gúny-neve a „fecsegő bódéről”). Epicureizmusz, társadalmi hypocrisis léhaskodik fenn és lenn. „Osztályelégedetlenség mellett – mondja helyesen Balázs – a műveltség *felületes máza* van elterjedve a társadalom minden osztályában. A szellemi selejtes portékák: Schund Artikel korát éljük.” A nyilvánosságra törtető egoista félműveltek hada mindent, ami szent, nagy, felséges volt, lekritizál, travestál, corumpál, semmit sem alkot, csak imitál, nem teremt, csak decomponál. Politikusaink, a sajtó a magán és csoportérdekeket szolgálják, nem a közjót. Erkölcsei hajótöröttek a hazafiúság tógájába takaróznak és terrorizálják a sokadalmat, mely nem szaval, hanem dolgozik a hazáért. A demokratia elnyomja és halálra üldözi a kisebbséget és eszébe sem jut Le Bon spiritualista elve, hogy az a legjobbaknak (aristos) legderekabb embereknek uralma (kraté) legyen, nem pedig a tömegeket fosztogató ipari kapitalistáké és *üzéréké*, kik néha az állam és sajtó segítségével nyomorgatják a milliókat s országokat. Csak magukat tekintik felsőbb régióknak, a többit contribuens misera plebs-nek, engedelmes tömegnek. Egy új világnyavalya: az inaszakadt öregedés mániája a szenizmusz (Quieta non movere!) és brutalizáló verizmusz terjed. A polgárság köznapias fonák Ízlése meg érzéki elbágyadtsága miatt elfajul és eszelősségekre vetemedik a művészet, mely üzletté fajult (revuek és képsorozatok a színpadon, szakadatlan egyféle előadások repertoire-előadások helyett). Az élelmesség nevetségessé teszi a kötelességtudást és a henye uraskodás millióknak verejtékén tartatja el magát. Míg a tőkepeznesek és gazdagok egy újabb fendalizmusza, a cezarizmusnál veszedelmesebb önkénnyel fenyegeti a dolgozó társadalmat az Atlanti óceán két partján – a szegénység, jogtalanság s vele járó tömeg-brutalitás ijedelmes mértékben terjed, különösen azért, mert gazdasági politikánk mindenáron

a népesség szaporítására, a tőkéknek tömörülésére és a tömegek kizsákmányolására törekszik. S a haladás mindezt *nem* bírja orvosolni! ...

Minden haladásunk mellett nem bírunk szabadulni régi előítéleteinktől, öröklött nézeteinktől. Előítélet és balvélemények uralmáról köteteket lehetne írni. Csak néhányat ragadjunk ki belőlük. Nálunk a szerelem deliriumosai folyton az örök nőiességet emlegetik. Jobb lenne helyette inkább a férfiaságot a jellembeli derekasságot emlegetni s a színpadokon s könyvekben szerepeltetni. Hadd tudja meg az ifjúság a különbséget érték és érték között, ha már oly fontos az Umwerthung aller Werthe (Nietzsche). Azért nem esünk vissza a lovagkorba! Európai felfogás szerint a nő hivatása a férjhezmenetel s a társadalmi alárendeltség. Ez jó volt a középkorban, mikor Európának alig volt 80 millió lakosa. Ma a munka-differenciálódás idejében nevetséges e copfba kapaszkodni. A nőnek szintén ki kell vennie részét a társadalmi munkából és fel nem foghatom miért nem lehetne választó jogot adni a gyermekeket felnevelő, vagy diplomás nőnek? Csak azért, mert nő? Hiszen Hirschler szerint minden ember a hím és női elem % szerinti keveréke.²⁾ Egyikben több az egyikből, másokban a másikból. Sőt a hypercivilisatio óta hímnemű pulya asszonyok és nőnemű, de éppen nem szép férfiak születnek. Hol a határ a férfi és női lélek között? – azt ugyan még el nem döntötte senki. Amerikában az *önrendelkezést* nevelik a gyerekekben, nálunk az alkalmazkodást boldogult Darwin és Felméri bácsi könyve óta. Az amerikai gyerek sohasem hazudik, a mienk benne születik, mert a társadalom maga csupa hazugság és hypocrizis ... Az amerikai játzógyerekek feltétlenül engedelmeskednek választott főnöküknek, játékuik rendezőjének, nálunk engedetlenségre, obstruálásra uszítják a katonát, munkást, polgárt, képviselőket, ha valami érdekcotterriának úgy tetszik. Nálunk halált kiált a radikalizmusz a mágnásokra, tőkésekre és munkaadókra. Amerikában pedig hallani sem akarnak repressáliákról és jogfosztogatásról, mert minden munkás, munkaadó tőkés, vagy legalább pénzarisztokrata szeretne lenni és a társadalomban vezető-szerepre vágyako-

²⁾ Hirschler; Der Mensch u. s. Geschlechtsleben 1903.

zik, ha már a születési és intellectualis aristokraciához nem tartozhatik. Nálunk a pénzért s a családjáért gazdagszik az ember, Amerikában a szerzéssel járó izgalmak és küzdelmek kedvéért. Az összeharácsolt vagyont ott a közjólét emelésére fordítják, nálunk család-typusok konzerválására. A tanításban Amerika a nőknek is juttat illetékes részesedést. Fel nem foghatom, miért ne lehetne Európában is az elemi tanítást *egészen* nőkre bízni! Miért alkalmaznak vámoknál, hidaknál, villamos vasutaknál stb. efféle helyeken erőteljes férfiakat? Miért nem lehetne valamennyi portás és lóto-futó hivatal-szolga, detektív mind nő? Nálunk az iskolai végzettséghez kötik a qualificatiót, enyhe vizsgálatokkal és középiskolai át-csúsztatásokkal, Amerikában iskolai végzettség nélkül eresztik examenhez a jelölteket és az alkalmazhatóság, tudás nem a protekció döntő az előmenetelnél. Nálunk 320,000 hivatalnok van, több mint katona, mikor ugyanazt a dolgot lelkiösmeretes szorgalommal félannyi hivatalnok is elvégezhetné. Mire való az a sok főigazgató, tanfelügyelő, mikor egy jó direktor és dolgos, ügyszerető tanári kar fölér valamennyivel? Nálunk könnyű szerrel szeretne mindenki *dolog* nélkül meggazdagodni, kártyán, lóversenyen, lutrin, nyerni, hogy élvezzen, mindig csak élvezzen és kiváltságolt semmittevő lehessen. – Jót nevetnek e gyöngeségünkön az amerikaiak, valamint harsogó kacagást csinálnak a vígjátékíróik, mikor a mi „házas” asszonyaink discursusát gúnyolják. „Tudja lelkem, az *uram* ezt így *akarja*, így szereti”, vagy amikor a mi naplopó ficsúrjainkat és szónokló, bankettező, soha nem cselekvő, társas, egyesületi, politikai stb. stb. vezéreinket, fő, mellék és altitkárainkat gúnyolják; vagy amikor a mi hozomány- és pozíció vadászainkat bemutatják. A sine cura-t már az európai Nyugaton sem ismerik, csupán Keleten hajszoják.

Az óceánon túl, de már Chinában illetve Paczungho-aniekoben „az erkölcs nagy szövetséges köztársaságában” is hasukat fogják az emberek, ha valaki kapzsi empleomaniájában 3-4 fizetéses hivatal után kapkodna, mint nálunk, vagy ingyen tartatná el magát a többi dolgozni akaró és tudó százazrek rovására.¹⁾ Érthetetlen nálunk, hogy a társadalom

¹⁾Aus den *erwachenden* China (Zeiten u. Völker 1912. Nro. 3.57. 1.

mondjuk érzelmi része: nevelés, tanítás, művészet, szépirodalom, turistaság, sajtó, közegészség, irgalmas cselekedetek, docenszég, színészet, laboránság, forgalom, kereskedelmi kiszolgálás, miként Amerikában lassanként egészen női kezekbe siklik s a férfiaknak, az életnek csak komolyabb, nehezebb része, a tudomány mélyebben járó művelése jut, teremtés nem virtuozitás vagy talentum a művészetben, politika, hadügy, diplomáciai és gazdasági kérdések lebonyolítása marad. – Szóval a fehér faj ott túl az Óceánon a szellemi *megújhdásnak* egy eddig ismeretlen új *typusát* mutatja nekünk. Európa a hagyományos keretekben megrekedt rokokó, Amerika az előre törtető, az Excelsiorra, plus ultrara hallgató renaissance. Nálunk igen sok értékes szellemi és physical munkaerő, miként a héringcsónakból kidobott hal, veszendőbe megy, mert a hazafias érzés szent eszméjét nem a társadalom egészére, hanem hol egyik, hol másik jobban kiékelődő rétegeire alkalmazták s háttérbe szorítják a többi rétegsorokat. Gyakran felrúgjuk, mint értéktelent épen azt, aminek fajunk a kulturális haladásnál nagyobb értékét, az erkölcsök nemesbülését köszöni. Nem sociologiai extasis-e kivetni és erőltetni a társadalom szervezetéből azon elemeket, kik ennek a socialis szervezet kristályosodó központjai és fentartói voltak ezer éven keresztül? Az ásványtan beszélhet izomorfizmusról t. i. arról, hogy más elem is felveheti az alapásvány p. o. sziksó az apatit kristály formáit, nem a sociologia. Mindig nagy kérdőjel marad, hogy a helyét elfoglaló új elem abban a kristályban csak pótanyag vagy organikus, habár nem is genitikus része lesz-e ennek a kristálynak? Aztán igazságtalan eljárás. Hiszen kultúra és eugenetika nem egy fajnak, osztálnak privilégiuma. Miért nem lehetne abból az üldözött, kipelengérezett mágnásból oly jó gyáros, börziáner, mint másból? Sőt!... minden társadalmi szervezet érdeke, hogy a maga alapanyagából formálja a kulturális és nemzeti előrehaladás tényezőit! . . . Specialiter Magyarországra végzetessé vált a régi megbízható elemnek, mondjuk például a német (Biedermayer!) s örmény polgári elemek tönkretétele. 800 éven át ez volt hazánk városi, ipari és kereskedelmi népe. A magyar kulturális történetét nem lehet az Árpádok korában, olaszok, bolgárok, görögök később 1867-ig örmények és németek nélkül meg-

írni. Mária Therezia, s fia József német betelepítéseivel elsősorban a kultúrának, nem politikának akartak és tettek szolgálatot. Még Kossuth Lajos sem engedte meg ennek a kulturális elemnek gyöngítését, mert Széchenyivel együtt jól sejtette, ismervén a magyarság karakterét, mi következzék annak? Az t. i. amire Leroy-Beaulieu és Louis Jaray jutottak, (ha t. i. lehet adni efféle sociologiai profetiakra¹⁾), hogy Magyarország a Balkán népek, Bulgária, Szerbia, Romania, Bosznia sorsára jut, „fejvesztett” nemzetiségé (nacionalité décapitée) válik, vagy Galícia sorsa éri utói, hol a sűrű német colonisatio tartja még felszínen az ország productív polgári erejét és városiasságát a németséget üldöző, eladósodott chauvinista henye lengyeléssel szemben.²⁾ – Szóval sok mindenben való haladás mellett visszaesést is látunk. Ennek okai a múltba nyúlnak vissza. Amint a jelen a múltnak haldoklása Schiller szerint: „In dem Heute wandelt schon der Morgen”: – azonképen az emberiség történelme is szakadatlan martyrologium, mert minden nemzedék elődjének bűneiért lakol s azután a következő nemzedék javára szenved. Minden nemzet az angyalnak és ördögnek keverékéből áll, „Kein Volk ist gut und keines ist schlecht; Doch jedes hat Mut zum Kampf für sein Recht.” mondja Schiller. Ma a Recht helyett „Wohl”-t mondana. Egyetemen mégis minden emberfajta és nemzet az emberiség *boldogítására* és *haladására* vágyik. Zu was Besseren sind wir geboren (Schiller). Azért van észrevétlen lassú előhaladás, habár ismétlődő visszaesések meg is akasztják egyidőre. Valamint a tengerjárásnál az árhullám látszólag visszafelé folyik, valóban mégis előre halad és eléri a partot.

Haladásunk mindazonáltal mégsem *végtelen*. Az Ostwaldimusz papiros – hozzá elavult rég meghaladt – igazság, nem történeti valóság. Sem tehetségünk, sem terünk nincsen a végtelen haladáshoz. Csak annyira mehetünk amennyire biológiai szervezeiünk, *korlátolt* megismerő szervezetünk megengedi. Vierkant szavai szerint: „die Einsicht und Resignation in die enge *Begrenztheit* des menschlichen Können's

¹⁾ *Louis-Jaray*: La question sociale en Hongrie 1908. 342. 346.

²⁾ *Kaindl*: Gesch. d. Deutschen i. d. Karpaten-Ländern. 1907. I. 137. 153. Hogy a jelenlegi magyar kulturális életben minő szerepe van a németségnek v. ö. Kölnische Zeitung 1904. 667. számát.

und Wollen.”¹⁾ Physikailag lehatolhatunk 2½ kilométernyire a föld belsejébe és 29 km. magasságig fel a levegőbe. Mi ez Földünk megismerésére! Lelkileg nem mehetünk a de- és inductionál tovább a megismerésben. „Az emberiség fölé bővös kupola domborul, mondja Finot, el nem hagyhatja az ember a földet s bármennyire fáradt és rezgelődik, bizonyos határokon túl nem mehet, mert az emberiségnek is megvannak a maga határai s távolságai, (Chamberlain II, 684.) mint a földnek, melyen él”.

Nincs plus ultra ugyan a földön, de van egy tovább!

Excelsior for ewer allright!! az emberiség intellectusán túl – a szellemvilág lelki birodalmában. Flammarion szerint ez a psychikai világ, melyet a monizmus tagad, a dualizmus azonban hiszen, és melynek létezését *Zöppritz* számításokkal lehetségesnek mondta. Ez a hit ideális előmenetelünk legfőbb biztosítéka. Habár Flammarionnak bevallása szerint kézzel foghatólag csak egy tized részét lehet bebizonyítani a lelki világ valóságos létezésének – ez 100 ezer esetnél száz eset. E száz kétségbevonhatatlan eset legalább lehetségesnek mondja egy transcendentalis világ létezését és így mégis igaza lehet Schellingnek: „Gebt dem Menschen das Bewusstsein dessen was er ist (t. i. hogy egyúttal szellemi lény.) er wird bald auch lernen zu sein, was er soll”. – Csak egy transcendentalis felsőbb világ feltételezettsége mellett van értelme a haladás, javulás eszméjének s a történelmi vergődésünknek. A melioristák e jelisége szerint: Jobb kor, jobb emberek által. Per meliores ad meliora. Kant két felséges dolgot ismer a földön – a csillagos ég látását és az ember erkölcsi világát és 70 éves korában oda nyilatkozik: Das Gefühl des *Erhabenen* unserer eigenen Bestimmung reißt uns mehr hin, als Alles Schöne. Mi értelme van ennek az erkölcsi világnak transcendentalis folytatása nélkül? Ki semmiben sem hisz, igazán nem érdemes, hogy törje-marja magát az életben. Ezért lett öngyilkos Gumplovitz sociologus feleségével együtt és Marx valamennyi lánya és veje. Ezek hála Istennek szórványos aberrációk. Az emberiség *egész* tömegében sejti, hogy nincs

¹⁾ *Unold: Aufgaben u. Ziele d. Menschenleben* 1908. 87. *Vierkant.* i. m. 70.

hiába e földön és hogy testi pszichikai és erkölcsi egy-
sége mellett és miatt a történeti egységgel is rendelkezik. Stre-
ben reimt auf Leben. Ezt az összefüggést nem csinálhatlak
vakon működő physiologiai és physikai erők, véletlen összer-
torlódó geophysikai és csillagászati esetek. Nem csinálhatja meg
a Passerge, Hettner-féle pogány anthropogeographia.) Ma-
dáchiként ideák vezetnek előbbre a történelmet, nem exact termé-
szeti törvények sem tudattalan tömegmozgások (Quetelet). A
történelmi események szülik ezeket az ideákat s ezekkel a törté-
nelemből leszűrt igazságokkal a földi létezésnek, emberi törekvés-
nek emberiségnek egy magasabb, értékesebb polcára emelik az
*emberiséget egész totalitásában.*²⁾ E fensőbb, tisztultabb esz-
mék szellemiségünknek – e menyei reflexnek – *földi* megnyi-
latkozásai. Csak így érthetőek Laurent történetbölcsele szavai:
„Dieu immanent dans humanité!” Geophysica és történelem föl
nem fedezhetnek emberi cselekedeteket irányító törvényeket,
mert az emberi cselekvés az emberi akarat kiszámíthatatlan
elhatározásai miatt nem mutathat fel ismétlődéseket. Nincs tör-
téneti periodologia, mint a physical világban, legfeljebb ha-
sonlatosságokat mutató parallel-logia. De azért registrálhatja,
a történelem, miként a geográfia a jelenben, a múlt eseményeiből
kibontakozó magasabb eszméket. Ezen eszmékhez való közele-
désben, földi megvalósulásukban látom én s a lélek halhatat-
ságát vallók az isteni Gondviselésnek vezető kezét, nevelő
hatását. Mert az eszme hatatom és halhatatlan – állítja
Chamberlain.³⁾ Celle révèle les desseins de Dieu c'est donc
elle'quit fait connaitre aux hommes et aux nations ce, que
Dieu veut, partout ce, q'u'elles doivent vouloir (Laurent).

Az emberiség *történelmi haladásának* megállóhelyei, ha-
tárállomásai vannak, melyek az eszmei nevelésnek megtett
újtját jelzik. A keleti népek történelme például az egyedül
uralkodókban csúcsosodik ki. Örökös lázongás s elnyomatás,
hódítás és leigázás a keleti népek története. A legfélteleőbb

¹⁾ *Passerge*: Physiologische Morphologie. 1912. 15.

²⁾ *Conrad Herman*: Philosophie d. Geschichte 1886. 663.
Eacken: Geschichts-Philosophie 1908. i. h. 273.

³⁾ *Chamberlain* Grundlagen d. XIX. Jahrh. II. 694. 905.

Du Prel: Philosophie der Mystik. 1885. 495.

nacionalizmusz járja, melyben csak a hódító tartja magát embernek, a többit barbárnak, jószágnak. A társadalom e nyers rétegeződésében a klasszikus népek sem kivételek, kiknek társadalmá egészen rabszolgaságon nyugszik. Politizálás, történelem-csinálás akár Hellasban, akár Rómában az előkelő osztályok patríciusok, eupatridák privilégiuma, mely esztétizálás, politizálás csupán a servusok, periökök és heloták leigazolt állapota mellett volt elképzelhető. A klasszikái népek életét a földi élet gyönyörűségei és önimádat töltötték ki. A germánok áradatának kellett tehát jönnie, hogy az tiszta vérével, meleg szív-életével, a szabadság és becsület, a *léleknek* ideális föllendülése – sa közügy iránti előszeretetével halomra dönthesse azokat az ókori társadalmakat. A középkor hangoztatta először az ember *ideális egyenlőségét* és megteremtette az újkor kiváló elemét a polgárságot. Az kodifikálta a népek nemzetközi (Völkerrecht) jogát. A népek viselnek ugyan háborúkat, de többé nem kizárólag hűbér uraik és hatalmi vágyaik, hanem a maguk érdekében; vallásuk, nemzetiségük, vagyonuk megvédésére. Kant csupán a francia forradalom viharaimegtisztult emberiséget tartotta alkalmasnak a békés művelődésre és haladásra, mely Amerikában testet is öltött. – Míg Európát még mindig 3 millió katona és 3 ezer gyorstüzelő ágyú védelmezi – Amerika nemzeti erejét művelődésére, boldogulására fordíthatja. Concurrense lett anyaországának és második világkereskedelemben, miben Németország követte, levervén a románságot diadalmas *gazdasági előhaladásával*. A germánok hatalmi föllendülése kihatott a globus minden tájára s ha nem is sikerült a fehérek atlanti kultúrkörének ethizálnj és szocializálnj a többi emberfajokat – hiszen a globus túlsó felén a Csendes óceán körében, az emberiség e másik zsúfoló focusa, déli és keleti Ázsia oceani kulturális köre megingathatatlan, sőt élethalálra elszánt versenytársunk – mégis a Globus civilizatioját legalább Európa körében úgy ahogy elérte vala.¹⁾ A 8 millió kilométer szárazföldi és a félmillió (460.000) km. kábeltelegráfok, az egyre terjedő szikratávíró hálózata, a kontinenseket átszegő világvasutak (egy millió km. hosszban) az óceánok partjai között hemzsegő

¹⁾ Chamberlain i. m. I. 305. II. 779.

világkereskedelem az ő 30 millió tonnás, de 70 millió tonna szállítóképességgel bíró 50 ezer nagy hajóival, közöttük 20 ezer gyors gőzös, ugyananyi millió tonnával, a világposta, mely földünk 144 millió km³ területéből 108 millió területén dominál s földünk 1530 millió lakosságából 1130 milliót egyesít (régebbi adat), a sajtó gyors híradása, a kultúrjavak tömege, ereje és elterjesztése az egész glóbuson – kétségbe vonhatatlan tényei annak, hogy a Föld lassú kulturális haladását valami felsőbb kéz a világ egyetemét, összetartó fensőbb intellectus vezérli és segíti előttünk teljesen ismeretlen célok elérésére. E hit s a haladás feltételezése nélkül értéktelen bogarázás az anthropogeographia!

Lényegileg egyezik felfogásom Wundt nézeteivel, abban t. i., hogy nem az ideából kell a valóságot megismerni s az emberiség fejlődését vezető ideákat önkéntesen egymás mellé fűzni, miként Herder tette, hanem a valóságból kell kihámozni a történelmi ideákat. Cakhogy Wundt szerint a történeti események mozgató okait a népek öntudatában (Völkerbewusstsein) s ennek alapján az emberi nem lélektanában kell keresnünk, mely emberiségre törekszik ugyan, de saját törvényeinél fogva. Ez a gondolat lényegében Hegelnek Weltvernunftjával, világértelmével azonos, mely az Istenséget az emberiségben immanensnek képzele s így az istenség fejlődnek az emberi nemmel együttesen – ami evolúciós pantheismus és mint totalitás georg. absurdum.

A *keresztény gondolkodás* sarkköve az, hogy az emberiséget az Isten keze vezeti, vagy neveli a humanitás felé, magasabb szellemi értékek elérésére. Ösztönszerűleg kifejezést nyer e hit a három fővallás: buddhizmus, kereszténység és izlam célzatosságában, hogy a világtörténelem a fajokon, nyelveken és geogr. határokon felülálló három világvallás körül koncentrálódik. A buddhizmus Ázsia keleti és délkeleti nagyobb felében, a mozlimság Ázsia nyugati és Afrika északi felében, a kereszténység pedig Európában és Amerikában. Abban a nagy körben minden nemzet feltalálhatja szerepét, ha tudatára jó geogr. és történeti helyzetének s ennek felismerésével valamely eszme előharcosára szegődik, (Herder). Így például a magyarság történeti szerepe Közép-Európában a nemzeti és vallási ellentétek kiegyenlítése, mely

a protestáns imperialista germánság, a kath. republicans románság s a foederatív orthodox szlávság és mozlimség conservativizmusa között örökös feszültségben tartja a népek erejét s e három irányból jövő rezgелődések hullámgyűrűzésének elsimuló holtpontja a kárpáti királyság.

Egyetlen nemzet nem él hiába, ha felismeri helyzetét a glóbuson, a nemzetek kultúrkörök és államok elhelyezkedésében s a történelmi haladás sodrában. Nem kell azért kozmopolitaságba széjjelfolytania, ha magába szedve a múlt hagyományos értékeit s elsajátítva a körülötte lévő hatalmi és műveltségi körök viszonyait; – szintén kiveszi a maga részét a világmunkában, mely az emberi nemet a humanizmuszra, azaz az ember szellemi valójának magasabb polcára emeli.

A *magyar nemzet* a keresztény kulturális körhöz simult, világhelyzete mégis a szláv orthodoxia s a germán nyugoti kereszténység közé ékelte. Számereje elégtelen a germán imperializmusz utánzására, geográfiai tere is kicsiny ahoz, hogy mint népsziget a kath. és orthodox szlávok és oláhok között szövetségi alapon vezérszerepre gondolhatna. Még messze esik a románság köztársasági és a nyugoteurópai ipar és kereskedelmi nagy városok szociális igézetétől – azért jelen világhelyzete arra utalja, hogy történelmi hivatása szerint a királyságába belenyúló néptöredékek politikai egyesítője és kultrális vezetője legyen. Nem szabad tehát elmaradnia a körülvevő népek művelődése mögött, mert létérdeke, hogy a vezetést kezében tartsa. Rendkívül nehéz szerep, óriási feladat figyelemmel kísérni minden kulturális mozzanatot anélkül, hogy a maga nemzeti és történelmi egyéniségét akár-melyiknek feláldozza. Nehezebb feladat magyar királynak, magyar államférfinek lenni, mint akár oroszoknak, németeknek, franciának, angolnak, mert nekünk mindazt kell tudnunk, ami e nagy népeket foglalkoztatta és számolnunk kell mégis a mi népünk pszichológiájával és társadalmunk construtiojával. Mindez egyes-egyedül magasabb kultúra révén lehetséges! Azért *fontosabbik* téma nekünk a *magyar kulturgeografia* az élettelen kozmopolita tektonikánál, mint más európai nemzet előtt. Ha ezt a főszempontot elhomályosítja akár-miféle polit, vagy tudós guszthus – azok a területünkre átnyúló nemzetiségek a nálunk értékesebb kulturfokusokhoz fognak

fordulni – ez pedig a kárpáti királyság és magyarság el-
mállasztására vezet.

A vallási és ethnogr. keretek jó sokáig vátozatlanul
maradnak. Előfordulhatnak ugyan történeti meglepetések,
intenzív kultúrával azonban szembeszállhatni velők. Ilyen
lehetne például az orosz flotta megjelenése a földközi ten-
geren, mely rögtön megváltoztatná Európa hatalmi viszonyait,
az angolok, németek tengeri uralmát, különösen pedig a
Balkán félsziget politikai kereteit, és elsőrangú éberségre ser-
kentené a magyarságot nemzeti és gazdasági érdekeinek meg-
őrzésében. Egyelőre le kell szoktatnunk népünket a keleties ké-
nyelmességről¹⁾ és úrhatnámságról, rá kell pedig szoktatnunk
a nyugati népek sürgősségére, élelmességére, másfelől azon-
ban semmi szükség a történeti és ethnogr. kereteket szétfe-
szítő hitetlen kozmopolita és minden idealizmusztól ment
purista szélsőségekre, legyenek azok geográfiaiak, vagy tár-
sadalmiak, vagy bármely kategoriabeliek.

Így hiszi ezt a geográfiai és történelmi idealizmusz.
Csodálatos, hogy a *szocializmusz*, mely mint minden tagadás,
a legexclusivabb realizmuszból indult ki, szintén e felfogáshoz
közeledik, amint ezt a szociális eszme *geográfiai menetéből*
és helyi elváltozásából önkéntelenül szembe szökik.

Szociológusok és történeti materialisták szempontjából szin-
tén van ugyan általános haladás, ámbár nem Schelling felfogása
szerint, de ez physicailag épp oly észrevétlenül történik, amint
nem jutunk annak tudatára sem, hogy mozgásban van körü-
löttünk az egész égboltozat. Helyi dolgoktól, mondják, min-
dig el kell tekinteni – csupán az egész fejlődésen legyen a
szemünk. Akkor hosszú fejlődéssorok áttekintése után rájő-
vünk fajunk haladására.

Ez a haladás azonban nincsen meg az egyes emberben.

¹⁾ Nem veszedelmes közéleti renyheségi roham-e, hogy az u. n. in-
tellektuellek, patrio more historico kivonják magukat a nehezebb munka
elől, s a hivatallal járó dologért külön fizetést fogadnak el, a tanár p. o.
vizsgálatokért, a tisztviselő kiküldetésekért stb. A parlament délelőtt 4 órát,
a legtöbb hivatalban és iskolában 5 órát dolgoznak s délutánjuk szabad,
holott a kismember, napszámos, kiskereskedő, iparos, munkás, forgalmi
tisztviselő, katona, magán tisztviselő stb. stb. 12 órát dolgozik, sőt
ennél többet.

A természet titkos, előttünk ismeretlen erői vezetik az emberiség eme haladását. A természeti népeknél látjuk legjobban, hogy az ember gondolkodási renyhességében irtózik az újítástól s a hagyományosan tapad. Maguktól a természeti népek sohasem haladnának, ha külső okok nem kényszeríténők őket a helyváltozásokra. A millieunek megváltoztatása első ösztöskéje a haladásnak. Az új hazának ismeretlen vonásai fölkeltek a közönséges ember figyelmét, mondják a szociológusok, s így tapasztalatokhoz juttatják. Még inkább a társadalmi milieu változása az, ha új törzsekkel, népekkel jut a primitív ember kapcsolatba, akár vándorlás, akár kereskedelem, rablás vagy háború révén. Gumplovitz¹⁾ határozottan oda nyilatkozik, hogy a socialis csoport sohasem változtatja helyét, sorsát, míg arra nem kényszerítik. A rómaiak nőablása, a magyarok külföldi portyázása hadi foglyok szerzése végett, kik idehaza a szolgálai munkát végezték: földet műveltek, ipart űztek – eme szociológiai jelenséghez tartoznak. A jobbágyság keletkezése egész Közép-Európában a betörő hódító és meghódolt régebbi lakóknak *millieu-keveredéséből* állott elő.²⁾ Szükségleti cikkeink nagy része idegenből jutott hozzánk. A szőlő – Kaukázusból; a barack, platán, eperfa, rózsza, liliom Perzsiából; a dinnye, uborka, tök Turkesztanból; datolya Arábiából, ciprus, paradicsomalma, köménymag, mustár Kis-Ázsiából; a meggy a Fekete tenger mellékéről, kakaó, dohány, krumpli Amerikából, a borsót a görögöktől, lencsét a rómaiaktól, theát, selymet a kínaiaktól, macskát Egyiptomból, tyúkféléket Indiából, a fácánokat Phasisből, a szelídített szarvasmarhát Babylonból, a lovat a törököktől kaptuk. A keltáktól a szapant, a pönikiektől az *üveget*, az araboktól a hegedűt, a tizesrendszert Indiából és a mérleget Chaldeaából nyertük örökségül, valamennyitt említett milieu változtatás folytán. Másrészt a csoportok *társulási könnyebbsége*, (sociabilitása) vagy ereje, melylyel a győztes fél rákényszeríti, hogy a legyőzöttet, vagy önkényt hódolót, hogy egy magasabb társadalmi szervezettel társuljon (magyar és szlovén 1867. kiegyezés); avagy fordítva a meghódolt csoporttal való egyesülés (bolgár és ó-szlovén)

¹⁾ Gumplovitz: Sociologie: 73. 1.

²⁾ Chamberlain i. m. I. 278.1.

a másik főoka a socialis csoport haladásának. Nem az egyesnek, mindig az egész csoportnak. Így nagyban is sohasem az egyesnek, vagy mondjuk az alárendelt tömegnek használ a kulturális haladás, hanem a társadalom valamelyik *csoportjának*, fajnak, politikai szövetségének. A gépek feltalálása haladás jelez a munka megosztásában, de csak a vállalkozó tőkésnek látják hasznát, a kis és házi iparral foglalkozó községeket. A városokat, osztályokat ellenben tönkretette, amint a vasút tönkretette a fuvarosokat, de használt az egész emberiségnek. Mert semmiféle társulásnak *nem az egyén* a célja, hanem a *csoport* boldogulása. A rabszolgatartás megszüntetése tönkretette a farmereket Amerikában, de javára vált az egész Délnek stb. Teljes kielégítést sohasem hoz a haladás, csupán részlegest, de azért mégis csak haladás az. Ha a választó jog behozatalával sokan károsodnak is, valószínűleg legjobban azok, kik tőle állapotuk javulását azonnal várják – mégis mint a jogok kiterjesztésének ténye haladás a múlta s a jogtalan adófizetőkre nézve a jelenben.

A szocializmusz tehát így gondolja, hogy szocializálással kell majd a haladással mit sem nyert millióknak segítségére jönnünk. A kapitalizmusz most például torz gazdasági viszonyokat teremtett, de mint specializálódott munka haladás a jobbágyrendszerhez képest vagy a mi XVI–XVII. századbeli egyoldalú marhatenyésztésünkhöz képest. A jövőnek van fenntartva, hogy egyesületi, szervezeti és egyéb itt fel nem sorolható úton-módon ethizálódják az állam, a társadalom a tömegekről való gondoskodásával. Van eszerint célra törekvés a társadalom fejlődésében. Nem a theosophia, hanem Achelis mondja ezt, akit ugyan nem lehet mint pozitivistát idealizmussal megvádolni.¹⁾

Ezt a haladást megengedi a szociológia legradikálisabb eleme is. Sőt talán ez a csalétek, mellyel az egész világon a szocializmusz jövőjét a milliók prosperálására kecsegtetőnek rajzolják.²⁾ De felfogásukkal nem kell azért a monizmusz karjaiba dőlniök s kirekeszteniök minden intellectualismust és szívbéliséget a kultúra törekvéseiből. Hiszen kiindulási pontjuk:

¹⁾ *Achelis*: Sociologie 1908. 54. Teleologische Notwendigkeit 26. §.

²⁾ *Müller-Lyer* Phaseologie 1910. 300–353.

hogy a kulturális haladás sem a fajtól, klímától, sem államtól, vagy társadalmaktól nem függő, hanem *önálló valami*, miként Goethe mondja: Cultur, die die ganze Welt beleckt, melyet minden ember, faj, társadalom *öntudatlamul* a tudat küszöbén alatt álló, a régebbi generációktól örökölt idegeivel, érzékeivel, ösztöneivel egybekötöttén követ s mely előttünk mint *ismeretlen ágens*, ismeretlen örök törvények láthatatlan és öntudatlan működése *alatt ált* – oly tétel, ahol a monizmus a dualizmussal találkozhatnak. A monizmus ismeretlen örök *Törvények* öntudatlan működéséből eredezteti a kultúrát, a dualizmus az öntudatos, vezetést *Istennek* tulajdonítja. A jövő társadalom és államok ethizálása hamarabb valósulhat, ha a vallást ki nem vetik, mint fölös ballastot a szívekből és lelkekből, hanem a Jó eszmei diadalát előkészítő tényezőnek tartják. Mert egyetlen vallás sem akar tudtommal rosszat, egyetlen sem lázítja a tömegeket a kötelességtudás, munkaszeretet és embertársai ellen. Másrészt semmiféle munkásszervezet és munkafelosztás nem fogja pótolni a vallásban gyökerező szociális erőt. Csak tartsák meg a 10 parancsolatot úgy az egész világon, amint ez a Bibliában és az emberek szívébe van írva. A Megváltó 2000 év előtt nem egy népért, nem egyes társadalmi csoportokért, hanem az egész emberiség üdvéért halt meg s aki erkölcsével, munkásságával, altruizmusával e földi létnél felsőbb létre törekszik, annak nem kell okvetlenül feláldoznia a földi, társadalmi, emberi kötelességeit ezért a lelki üdvéért. A vallás tehát mégsem fölösleges tényezője a társadalmi és állami életnek s nem lehet ellensége a szocializmusznak sem.

Midőn a *vallásnak* szociális *hatását* különösebben hangsúlyozom, csupán geográfiai szempontból Ítélem meg a dolgokat. Jogász, alaposan képzett bölcselő nem lévén, lehet, hogy állításaim egyoldalúak, amiért kereken ki kell jelentenem, hogy mind e szociális, mind e könyvben főlemlített egyéb megjegyzéseim a geografiáim kimért látókörü álláspontjából kockáztatták s így feltétlen elismerésre nem appellálhatnak, – legfeljebb utángondolkodásra ösztönözhetnek. Az meg eszemben sincsen, hogy bárkit is kapacitálni igyekezzek. Valamint egyetlen fűszál sem hasonlít a másikhoz, úgy nincs emberi elme, amely egyféleképpen fogná fel a látottakat és hallottakat – mindenki a maga tudási tartalma és

perceptioja szerint fogja fel a külvilágot. Az én szavaimat is. Legfeljebb annyit kérek – *audiatur etiam altera pars*. Mikép fogja fel a geográfiai tartalommal kibélelt gondoskodásom a jelenkor szociológiai tüneténeit? Hogy a jogász, a theologus, államférfi, a vérbeli szociológus vagy bölcselő egészen más beállításban és perspektívában látja a szociológiai tényeket – azt elhiszem és szívesen rendelem alá geográfiai nézeteimet ez okosabb, többet átölelő értelmezéseknek. Engem azok legfeljebb, mint a föld területén tömegesen mutatkozó és így geográfia keretében kezelhető *tények* érdekelnek – az én kommentárom tehát, előre kijelentem, *nem* illetékes magyarázat. Ne is tekintse azt senki ilyennek, mintha igen exponálnám magam érette.

De hogy a szocializmusz egy telluris ténynek a *túlnépese-
désnek* és a *városok* rohamos szaporodásának, a Föld korlátolt lakhatóságának a következménye – az már nem geográfusoknak is feltűnt vala.

a) Földünk lakható felülete alig több 140-150 millió km²-nél. Ebből 43 millió km² erdő, 27 millió termőföld, összesen 70 millió km² használható, 31 millió pusztaság és 47 millió km² parlag, így hasznavehetetlen, vagy csak részben használható föld. Ezen ma 1600 millió ember él. Nem a szám nagy, mert állítólag 6 milliárd ember elfér a Föld felületén – hanem a statisztikai tömegek geográfiai *eloszaltsága abnormális*, tömeges és helyenkint *zsúfolódó* – ebben rejlik a szocializmusznak oka. Ahol a lakható térnek ember-befogadhatósága megtelt, ott még a legnagyobb kultúra sem tehet csodát. Be kell állani a társadalmi visszahatásnak, a megélhetés negatívumának – a tömegnyomornak. A történész és szociológus dolga felsorolni annak a tömegnyomórúságnak elősegítő okait: a geográfusnak legfeljebb arra kell kiterjeszkednie, mivel lehetne a pauperizmusz borzasztóságain segíteni? hogyan lehetne feltartóztatni az ember tömegeknek a zsúfolódással járó erkölcsi, fizikai és kulturális pusztulását, – a geográfiai kilátások és lehetőségek szerint?

És ebben a pontban vagyok bátor abbéli nézetemnek szerény kifejezést adni, hogy sem társadalmi forradalmakkal, sem eszeveszett bérharcokkal és kiéheztetésekkel nem lehet a bajon segíteni, mint inkább a tömegek *gondolkodásának*, megváltoz-

tatásával és emberi *érzésének* élénkebb fölkelésével – mire a kultúrán kívül főleg a *vallás* a legalkalmasabb, mert lelkiismereti és érzelmi érvekkel dolgozik. Az ember lelki adottságaira¹⁾ teljes mentalitására alapítja eljárását s így hamarabb fér az akarat irányításához, mint bármely politikai, értelmi, társadalmi vagy Lóczy-féle tiszta geográfiával kiengesztelő tényező. Az érzelmi világot, a fájó szívet logikával nem, ágyúszóval sem, csak szívvel, meleg érzésekkel lehet gyógyítani. Lássuk most a dolog prózai részét! . . .

b) A túlnépesedés két emberfajtnak okoz bajokat: nyugoti Európának és a sárga fajnak. Mindkettőnek lakóhelye túl van a befogadhatási mértéken, azért mindkettőnél óriási a társadalmi feszültség. A sárga faj a Csendes óceánra vetette ki szemét, csakhogy abban megelőzték már a fehérek, mivelhogy a legnagyobb és legjobb szigeteket elfoglalták. – Amerika be nem engedi a sárgákat: nincs már mód, mint szembe szállani a terjeszkedő fehérekkel, kik sehogyan sem bírnak már elférni 10 millió km² európai hazájukban. Az első kínai kulinak megjelenése, ki szorgalmával 30 órányira nyújtja ki a 24 órás napot és páratlan frugalitása mellett lever minden bér-concurrentiát – azonnal megváltozik Európa szociális képe, akár a dagadó víz, mely gátat tört s megszabadította a töltéseket nyomásától. Ez pedig előbb-utóbb épen a transzkontinentális vasutak és hajójáratok révén be kell, hogy következzen. A másik mentő deszka – a népek gondolkodásának megváltoztatása. A sárga faj világfelfogása, hiténél fogva nem tördök a szocializmussal. Előtte fontosabb a túlvilág kérdése a földi szenvedéseknél. Hogy munkájával ősei dicsőségét emeli, hogy viszont fogja látni testvéreit, pajtásait egy tökéletesebb szellemi világban – az fontosabb előtte mindennél.²⁾ Előttünk érthetetlen volt a japánok önfeláldozása, midőn 4-5000 harcos mint egy ember, közakarattal szánta el magát a halálra p. o. Makaroff hajójának elsüllyesztésénél s itt-hon maradt testvérei, barátai örültek, nem sírtak a halála miatt. Ezt az erkölcsi erőt s a katonák végtelen frugalitását

¹⁾ *Vischer*: Religion und sociales Leben bei den Naturvölkern 1911. II. 258.)

²⁾ *Spielmann*; Arier und Mongolen. 1905, 72. 76.

nem bírta utólréni az orosz katona, kinél frugalisabb, türelmesebb és hívőbb keresztény aligha van a föld felületén. A mozlim népek szintén közömbösek a szocializmussal szemben. Fatalista hitökben s a végzetben való megnyugvásukban hírérol sem ismerik p. o. a törökök az európaiak osztályirigykedéseit és az osztályharagot. Másfelöl, annyira egyek világnézetükben, hogy a maláji szigetektöl a berber riff-kalózok szirtes hazájáig egy világhiáltás hangzik: La ilaha illa allahu u Muhamedu rasul ullahi (Nincs Isten az egy istenen kívül és Mohamed az ő küldöttje) és utálja a mozlim bosnyák hitetlen vérbeli szerbjét, úgy mint a berber a keresztényt vagy zsidót s kibékül halálos ellenségével az arabbal is, ha egy hiten van vele. Ahol annyira uralkodik a vallási eszme, ott hiába való fáradság, hogy a társadalmi, vagy más eszme tért foglaljon a mozlim nomádok és portyázok között.¹⁾ A budhizmus tanai 600 milliónál több embert tudnak földi sorsukkal kibékíteni. Hogy is zúdulna fel a budhista hívő a lét nyomorúsága ellen, midön a szenvedést tisztulásának tekintti és meg van róla győződve, hogy minden kaszt és ember fajta egy külön-külön lógosz megtestesülése?

A legérdekesebb világtény a zsidóság elterjedése a keleti földszegi csoportban Tangertöl-Bagdadig és Teheranig, mely régi ibrith (héber) nyelvét elhagyva, arab-orosz-német-spanyol nyelven beszél, több felekezetre szakad, de valóságban vallásilag egy az egész földkerekségen.²⁾

Még a görögkeleti szlávok, románok és hellének orthodoxyája is épp úgy állott ellen a protestantizmusz áramlatának, mint a vagyoni alárendeltségböl támadt nyugoteurópai osztálygyűlöletnek. Csupán a naturalizmusz karjaiba dölt nyugoteurópai osztályok, nem hívén többé sem istenben, sem forbbatban, túlvilági megtorlásban, sem túlvilági életben és számonkérés lehetőségében: szabadjára eresztik egyéni önzésük funáit, hogy tekintet nélkül másokra, csak maguk számára foglalják le a Földet – s a legvadabb gyűlölettel rontanak mindenre és

¹⁾ *Otto Astbauer*: Die Rifpiraten 1916. 93. 151. 198.

²⁾ *Dr. Elias Auerbach* in Haifa (Palestina): Palestina als Judenland. 1912. 25.

mindenkire, ki vagy mi földi boldogulásuk útjában áll. Az ököl jogát veszik amblemának s rombolást tűznek ki programmul szeretetlenül, igazságtalanul! Ne gondolják kérem, hogy csak a felizgatott munkások s a nyomorgó, soha nem örülő proletariátus áll ez örület hipnozisa alatt. Valamennyi osztály, mely a többinek rovására kizárólagosságra törekszik.

A szeretetnek és kölcsönös megértésnek egy új Megváltójára volna szüksége Európának, ki a felkavart elemeket vissza tudná terelni természetes medrükbe s az emberfajtákat a kontinenseken arányosan eltudná helyezni. Utopia ez – igaz – de ily csodára van újra szükségünk.

c) Nagy baj az is, hogy gondolkodóink kathedrai kijelentéseikkel csak olajat öntöttek az általános osztály-elégedetlenség kohójába. A tény, hogy a társadalom productivitása nem áll arányban a faj propagálásával, Carey és Spencer azzal igyekeztek gyöngíteni, hogy a kultúra majd maga vet határt a szaporodásnak. Olyan hamis állítás volt az, mint Malthus tana, melyet a világforgalom kiterjesztése megcáfolt, mert a műveit nemzetek és osztályok lankadnak, stagnálnak, például Anglia és Franciország, a szegénység pedig minden nyomorúsága ellenére szaporodik, akár azért, mert frugálisabb, erkölcsösebb, akár mert természetesebben él, de tény, hogy így van. Sohasem volt annyi ember a világon, mint ezidő szerint és ebben a statisztikai emelkedés az u. n. alsóbb osztályok javára dőlt el. Schmoller számítása szerint a múlt századokban az európai népek szaporodása 2-20 pro mille-t tett ki. A XIX. századtól kezdve a szaporodás 10-30‰⁰⁰ Khina a XVI. században 62 millió lakost számlált, 1750-ben 125 milliót, 1910-ben 405 milliót. Indiának 1860-ban 190 millió lakosa volt ma 300 millió felül. Európában 1800-ban 150 millió ember élt, ugyané területen ma harmadfél-szer több 410 millió. Franciaországnak Napoleon idejében annyi lakosa volt, mint Oroszországnak, körülbelül 30 millió, ma Oroszország 100 millióval több lakost számlál. Magyarországnak a Hunyadiak idejében 2½ millió lakosa volt, a török uralom alatt 2 millió, sőt leszállt! ½ millióra. Csak a sokat szidalmazott Kollonicstól javasolt betelepítések után javult az ország statisztikai nyomorúsága. Mária Therezia és fia alatt

2 millióból 7 lett, 1805-ben 8, azután 1854-ben 137 millió, 1870-ben 15½ millió, ma 21 millió.¹⁾

Még rohamosabb a városok hallatlan felszaporodása.²⁾ A híres Athén 200, Korinthos 80 ezer lakost számlált. Az ókorban Román kívül csak Antiochia, Seleukvia, Ninive, Babylon s Memphis (Kairo) voltak milliós városok. A középkorban Európának falusias jellege volt. 1000–1400-ig összesen 2500 kicsi város keletkezett, azontúl szünet állott be XIX. századig a sok háború és járvány miatt és igen lassan szaporodtak a nagy városok. 1500-ban 7, 1600-ban 13, 1700-ban 1800-ban 21, 1850-ben 42, 1870-ben 70 nagy városa volt Európának 20 millió lakossal. 1880. óta rohamos a szaporodás. Akkor 95 nagy európai város volt, 1896-ban már 120 város 37 millió lakossal, 1902-ben 150. Az államok között Franciaországnak 1800-ban volt 3 nagy városa, közöttük Párizs 600,000 lakost számlált, 1896-ban 10, 1900-ban 1906-ban csak 15 olyan várost számlált, hol 100,000-nél több lakos élt. Németországnak 1500-ban 17 nagy városa vala, 1600-ban 13, 1700-ban 14, 1800-ban 21, 1850-ben 42, 1870-ben 70 (20 millió lakossal) 1880-ban 75, 1896-ban 120 (37 millió lakossal) 1902-ben 150 nagy európai városa van. – Angliának a XVII. században London 660 ezer lakosú városán kívül két 30 ezres, négy 10 ezres városa volt, 1800-ban már 18 nagy városa volt, 1900-ban 30, s ma 45, amiért a lakosság $\frac{4}{5}$ városokban lakik. Németországban 1700-ban két 100 ezres város volt Hamburg, s Berlin, 1850-ben 5, 1870-ben 8, 1880-ban 15, 1890-ben 26, 1900-ban 33, 1905-ben 41. köztük 14 legalább 200 ezres és négy félmillió város, így haladt az Unió, India, Japán is.

E rohamos szaporodásnak következménye mindenütt a határnépség telültsége lett – gazdasági elmaradásával. A világkonjunkturák nyomása alatt a lakóhely elégtelen lett sok embernek eltartására. Kezdődik a városokba³⁾ való tömeges

¹⁾ Dr. Czirbusz: Nemzetek alakulása authropo-geogr. szempontjából. Nagybecskerek, 1910. 13. 1.

²⁾ Hasserl: Die Städte 72-79.

³⁾ Vierkandt: Natur u. Kulturvölker 130.

vonulás az egész continensen. A zsúfolódó lakosság kénytelen volt iparilag foglalkozni, de iparhoz piacok kellene, ami piac volt elkapkodták előlünk a nagy nemzetek. így áll elő Bismark sokszor idézett mondása: „Spannung bei der Production!” Mivel továbbá a városi élet több élvezetet és kulturális ösztönzést nyújt: – szaporodtak a szükségletek, ezzel drágultak az élelmi cikkek és bérek, mindamelllett, hogy a városok rohamos gyarapodása is kevesbbítette a munkaalkalmakat. A gépek behozatala tönkretette a kézi és házi ipart, a mesterekből műhelyi munkások lettek, esküdt ellenségei a gépekkel való dolgoztatásnak, mely ellen azzal védekeznek, hogy erőszakkal akadályozzák meg e munkabérek esését. Ezzel drágaságot csináltak, amely alatt ők szenvednek a legtöbbet. Malthus erre azt a tanácsot adta nekik, tizedeljék meg önmagukat, ne házasodjanak, akkor a bérek egyenlők maradnak. Ezért teljesen közömbös, sőt ellenséges magatartású a szocializmus a szaporodás kérdésében. Szerinte – a militarizmusz-érdeke a proliferatio. Az élet mindazáltal rájuk cáfolt, a munkásosztály ez a proletár (nomen-omen!) a prolesferens ma!... Kétségbeejtő tény az, mert a munkásnak keresete absolute bizonytalan, jövője kétséges. Éppen ellentéte a biztos jövőnek eléje néző tutilistának. A vidéki ember úgy ahogy teng-leng hétszilvás, vagy nadrágszjív vékonyságú földecsékjéu, de a városi munkás mindig csak reméli a munkát és félti, hogy elesik keresetétől. Ma 25 koronát keres 8 óra alatt, holnap talán hétszámra munkanélkül lézeng. Ebben a pontban valamennyi napikeresetéből élő proletár, szellemi vagy kézi-munkás egyenlő. Innen mérhetetlen gyűlölete a tőke, biztos, sőt a jómódú létnek örvendő embertársai ellenében, mert szegény feje még a legnagyobb önmegtagadás és takarékos-ság mellett sem bírja a maga, esetleg hozzátartozóinak lét-minimumát biztosítani. Elke-seredésében, sorsának bizonytalanságában, amit politikai agitátorok kihasználnak, vagy azt kívánja, hogy a másoknál felhalmozott tőkét forgalomba kell hozni, a haszon legnagyobb részét a munkás kapja, nem a munkaadó, kinek szellemi vagy ideg-munkáját nem is tak-sálja munkának a gyári munkás, vagy pedig az államra hárítana mindent. A korgó gyomor politikája tudvalevően a legkímé-letlenebb az egész világon s minden időben. Az életfentar-

tásnak bizonytalansága készletet tehát meggondolatlan végletekre a proletárt, pl. hogy mennél kevesebb, ellenőrzés nélküli munka s mentől nagyobb bére, sok pihenése legyen, vagy annak a követelése, hogy másokra való tekintet nélkül az állam tartsa fenn a kilátástalan jövőjű munkálkodó szegénységét.

És ebben sajnos a szellemi proletár egy hajszálnyival sem jobb a nála sokkal nyomasztóbb viszonyok között élő társánál. Ma minden hivatalnok s alkalmazott folytonos fizetés-emelésekkel zaklatja az államot, meg nem gondolván, hogy ezzel a közre hártja a maga eltartását, közteherré válik, és hogy semmiféle országnak adója nem kimeríthetetlen kincsésbánya. Amit az állam, a közigazgatás a társadalmi és megélhetési ellentétek enyhítésére és méltányos kiegyenlítésére teszen – az mindig mások rovására, sokszor egész állampolitikai létének kockáztatásával történik. A tőkéseknek, vállalkozóknak példátadó *gazdasági mohósága* mellett – sajnos – nőttön nő a tehetségen túl való terjeszkedés mániája s az *élvezetek* után való mohó kapkodás (ruha, élelem, lakás bútor, privátpassiok stb.) éppen az alkalmazottak és az államtól fentartottak köreiben.

Megengedem, hogy a különböző szükségletek rohamos szaporulata a kultúra velejárói, de mint Zola „feconditéje” szerint a számbeli szaporodás valamikor hatalmat jelentett, úgy ma veszedelmet rejt. A kultúra is veszedelem, ha másokra való tekintet nélkül csupán vágyainak féktelen kielégítésére használjuk.

d) Itt van tere az iskolának és *vallásnak*, hogy ellensúlyozója legyen a társadalmi és nemzeti felfordulásnak. Az iskola és vallás emberiségre, méltányosságra, igazságszeretetre tanítsa a fiatal nemzedékeket az egész vonalon. Avassa be a társadalom gazdasági és állami constructio ismeretére, melyben mint óraműben, a legkisebb szögecskének is megvan a maga helye. Abból ki nem billenhet, meg nem lazulhat az egész műnek pusztulása nélkül. Fontosabb az, mint az ország földnemekből, sziklákból való felépítése. Tanítsa meg az iskola a nemzedékeket az ember és teljesítő képességének alapos megismerésére, főleg arra, hogy senki sem fölösleges az államban, csak az, ki henyeségből mások terhére esik. Arra, amit Amerikában oltanak a fiatalságba, hogy elsősorban ön-

magára támaszkodjék az ember s ne szoruljon senki fiának az alamizsnájára, igazat mondjon és tegyen. A vallásnak pedig oda kellene hatnia, hogy fölemelje az embert porból, idealizmuszt, reményt, vigasztalást öntsön lelkébe, bátorítva az élet küzdelmeire különösen annak a meggyőződésnek meggyökereztetésével, hogy az élet legfőbb célja *mások boldogítása* (das Wohllollen) s minden boldogság terjesztése egyesegyedül csak *Önmegtadáson*, frugalitáson, önmérsékleten alapszik. Ne hangoztassuk örökké a jogot, mely in ultima analysi az erősebb fél akaratának érvényesülése, – inkább a kötelességtudást, az *emberies érzést* s gondolkodásmódot, ha már oly nagyra taksáljuk Comte és Ostwald óta az emberiség érdekeit.

Nem akarok a deklamáló moralisták hangnemébe siklani – csupán Amerika példájára hivatkozom, hol a család őrző angyala a tettetés nélkül való belső vallásosság, a nyilvános ember kritikai mértéke pedig értelmi ereje, erkölcse s caractere. Ahol az egyén önbizalma, önelhatározása és önirányítása a legszélesebb democratiának az alapja, ahol Washington intelmeit az egyes államok bírói ítéleteit, a szellemi és erkölcsi kiválóságnak tisztelet megmásíthatatlan kanon-nak tartja osztatlanul a közvélemény. Ott nem torzul el a socializmusz, de a többi osztály privat-egoizmusza sem oly mértékben, hogy felforgatással fenyegetné a 130 éves köztársaságot vagy elernyesztéssel a fehér ember újravirágzását az új hazában.

Ennyiben gondolom, hogy a vallás *nem* vált még moly-és szüette muzeális lim-lommá, melyet egyszerűen kell dobni a társadalomnak inventárából. Ázsiában, északi Afrikában, keleti Európában s a Balkánon lehetetlen; Nyugaton az az elem akarja kivetni¹⁾ mely sohasem- értette az európai népek gondolkodását, mert Chamberlain szerint idegen vér – és világ felfogása – nem európai. (I. 319-347. l.) Vagy hogy honi példákat említsek, nem látjuk-e, hogy nem hiába való volt Mária Theresia s a jezsuiták munkája északkeleten és Erdélyben, ahol a gör. katolikus ruthén és román szociabilisebb, úgy szólván kezelhetőbb lett a görög keletinél, mert

¹⁾Nordau: Conventionele Lügen d. Kulturmenschheit 1899-255.

eszmei tartalmánál fogva közelebb áll a nyugati, mint bizánci vagy moszkvai nacionalista kultúrkörhöz. A vallás mint eszmei hatalom egyúttal ethnografiai hatalom. Ha zsenánt dolog a physical geográfiában az actualisták és geográfiai puristák előtt az Isten, miként Lapparent mondja l'idée gênante d'un Dieu créateur peut plus facilement être mis de cote, kit félre kell tenni:¹⁾ – a társadalmi életben még sem lehet Istent félrelökni. A geográfiában Európa történelmében, politikában mindig nagy szerepet játszott, hogy most a modern társadalomban fölössé vált volna? Az éppen nyilván annyi, mintha egy társadalommentő gyermekbarát azt követelné: dobjuk ki a matematikát végkép a tanításból, mert kevés ember szereti a mathezist s a legtöbb diák abból bukik meg.

A mennyi? tudományát épp oly kevéssé lehet kivetni mívelődésünkéből, mint a miért? tudományát. Szerencsére a tények nehézsége állja útját a logikai ugrásoknak.

Így állunk a vallással is. Senki fia és semmiféle elmélet kedvéért a vallást nem lehet brevi manu kivetni sem az ethnografiából, sem a történelemből, sem a társadalmi életünkéből, népek collectiv psychológiájából, még a legpuritánabb geográfiából sem. Reclusnek az a felfogása, hogy az emberek tömege ma már vallásilag közömbös, igaz lehet Nyugaton bizonyos filozófiai, természettudós és szociológus körökben – de *emberfajták* tömegéből ki nem hamvadt még a vallási érzés lángja, világít és melegít, látjuk ezt Hindosztánban, Chinában, a mozlím és a keresztény népek különböző társadalmában. Az a látszólagos indifferentizmus ki-ki tör néha, hol örménymészárlás, zsidó-pogrom, chinai keresztény-mészárlás, hol meg társadalmi bojkott alakjában. Értelem, vallás, művészet, morális hajlamok az emberi lélek *adottságai s az* ember szellemi voltának *velejárói*, melyek *soha* kipusztulni, elmúlni *nem* fognak. Még a jövőendő szociális államban sem! Lehet, hogy e jövőendő állam kerülni fogja a grammatikai és felekezeti zelotizmusz elkábult örvényeit, de túl nem teheti magát soha a szülőföld, anyanyelv és vérbeliéinek szeretetén, sem a vallási érzelmek hatalmán.

¹⁾ *Lapparent: Volcans et Tremblements* 1912. 129.

e) A polit, szocializmusnak legszívósabb kerékkötője a *vallásos* és a *nemzeti* érzés. – Ezért hidegen hagyja a milliós tömegeket például Oroszországban, Romániában s a városoknak is, többnyire hitetlen és nemzetiségileg közömbös elemeire támaszkodik. Ausztriában a választójog behozatala nem hozta közelebb a nemzetiségeket és felekezeteket. A nacionalizmusz és vallási szeparatizmusz csakúgy dühöng ott mint annak előtte, mert a kozmopolitaság sehol a világon nem tetszetős. A faji, vallási s egyéb hererogenizmus még sokkal erősebb 1912-ben, semhogy az emberszeretet szolidaritása gyökeret foghatott volna az emberi nem világ- és köztudatában. Ez még csak pium desiderium! A szocialista könyvtárak és revuek magánszólama s a politikai agitátorok káprázata, melynek igazságaiban ők maguk se hisznek. Sociális totalitás nincsen!

Ez megint amolyan geográfiai beszéd, de oly világos, hogy szinte lapos és bizonyára több alapja van, mint a világnyelv, világszeretet hóbortjának; mert kicsi az emberi szív ahhoz, hogy a világot szeresse, s elég bátor az értelme, hogy akár az esperanto, akár kínai, akár hindu, arab, román, angol, német vagy orosz nyelv kedvéért elfelejtse s magába fojtsa anyanyelvét. Ideológia tehát *geográfiai szempontból* kozmopolita társadalomról, glóbus-emberekről és telluris vallástalanságról s a vallásosságot fölössé tevő szolidaritás „csordamorál járói” (Nitzsche) ábrázolni.³⁾ Amíg ember homo *sapiens* marad a *földön*, megmarad Reclusnek jellegűl választott spes és fides-e is bármily formában, és csúffá tesz minden naturalista, atheus, puritán és kozmopolita természet-tudományos absolut nevelést és totális irányzatot.

¹⁾ *Reclus* i. m. VI. 420. 438. 449. 460. *Achelis*: Sociologie 1908. 108. 109. 113, 1. *Nordau* Conventiellen Lügen 57. 75.

Társadalmi és kulturális geográfia.

Új és a régi érveléssel teljesen szakító hadakozásuk van a *monista társadalmi tudósoknak*, kik a politikai életben progressiv elveket vallanak; épp ezért másként fogják fel az emberiség haladását s jövőjét, mint a szerintük régi világnézet hívei.

Lássuk érvelésüket s annak negatívumait.

1. „A kultúra szerintük *haladó mozgás*, mely másíthatatlan *törvényeknek* hódol. Nem egyesek, nem az egyéni lélek csínálja azokat, hanem a sokaság, azért a tömeg-bölcsélete szerint kell azt elbírálnunk, nem pedig az individuális psychologie §§. szerint, mely csak részeket szakít ki a tömeg bölcséletéből. Amit ma kultúrának mondunk, az voltaképp örökség, az előttünk élt emberek gondolatai és tettei, melyek ránk szálltak megőrzés, vagy fejlesztés céljából. A kultúra nem hozhat boldog állapotot mert az állapot veszteség a boldogság pedig kisebb jelenleg, korunké, mely új vagyakat, törekvéseket ébreszt, tehát új mozgást kelt. Ezért Faust kielégíthetlensége. Midas király boldogsága p. o. halált jelentene, mivelhogy a megszakíthatatlan *törekvésben* van a boldogság. Ez is Goethe nézete. Nem a cél a fő, hanem a célhoz vezető út, mely csábít és ösztönöz. Boldog az, aki szabadon fejlődhetik, például a természetes ember, a mívelt ember már nem az, mert a munka és vágyainak kényszere nyomja. A boldogság megítélésénél továbbá sohasem szabad az egyes osztályokat mértékül venni, mint eddig történt, hanem mindig az

egészet, ami eddig nem történt. A haladás nem törődik az egyén boldogságával, hangsúlyozza sokszor a modern sociológia, sőt annak romjai felett halad tovább, Mindig a népnek nemzetnek, fajtának válik javára, az egésznek érdeke a haladás. Mivel pedig az ember nem magában, hanem a csoportban küzd a létért, az a győztes csoport, ki rabszolgákat szerezhet, magasabb társas forma, mint a rabok nélküli csoport. A dolgoztató társadalom fejlettebb, erősebb, mint a munkamegosztás nélkül lévő. A számban erősebb társadalom legyőzi a kisebbséget, amely esetleg jobb a legyőzőjénél, de mint erősebb, alkalmasabb a sokaságot a társulás magasabb formájához segíteni – s ebben rejlik szerintük a haladás lényege. Nem az egyén állapota javuljon, hanem a csoportté, ha mindjárt az egyének föláldozásával is. Mert – tartja sophismajuk – semmiféle csoportosulásnak célja az egyén, hanem a csoport érdeke. Barbár államok uralkodó és lenyűgözött osztályokból állanak. Néha találkoznak érdekeik, a legtöbb esetben szemben állanak azok. Az emberiség eddigi fejlődése céltalan, értelmetlenül, terv- és rendszertelenül vakon működő erők játéka volt – ezentúl *nem* lesz így, mert a mívelődés fegyvereivel fölrüházott ember *szociális* (nem individualis) *létezésének* tudatára jutott s ha a fejlődésnek eddigi útja a csoportoknak használt, ezentúl az egyénnek java is jön, sőt kell hogy jöjjön figyelembe, mert ezt a haladás követeli. A jövőendőnek programja az *egyének tökéletesítése*, nem az osztályoké; a *humanizálás*, az egyénnek egész emberré (Vollmenschentum) tévése, mi eddig nem történt – második sophisma – mert ma a köztudat fellázad a tény láttára, hogy a társadalom előmenetele az egyén boldogulásának, sőt elnyomorításának árán történt vala.

Ezt már China is megsokallta és meghozta 1912. alkotmányában az 5. §., hogy faj, méltóság, képzettség senkinek sem biztosít előjogokat a többinek rovására.

Kína, mint mindig, ebben is megelőzte Európát. A középkorban milliós városai voltak már, mikor Európa csupán várakban és fálvakban bővelkedött,¹⁾ most nyélbe ütötte a kínai országok egyesült unióját, amikor Európa nem is gondol

¹⁾ Hassert: Die Städte 1907. 72. 76.

európai egyesült államok szervezésére, hanem egyrésről keleten a caesarismusnak, nyugaton a legféktelebb szocializmusnak hódol be. A kath. román Nyugot vallástalan és hagyománytalan republikanizmus, a szláv-germán Kelet orthodox-császárság és protestáns császárság között révedez. (V. ö. 267.)

Ha a fejlődés menete – mondják a társadalom mentők – eddig az egésznek kedvezett (szocializmus) ezentúl az egyén boldogulását (invidualizmus) kell előmozdítania. Eddig háborúkkal s a kapitalizmussal lökték előre a népek haladását, ezentúl a háborús államokból *dolgozó* államok lesznek s a gyors, lökészerűen előretörtető haladás helyett meghonosul a lassú, rendszeres haladás. Az új társadalomnak nincs szüksége milliónyi embertömegekre, gondoskodnia kell tehát az állatias szaporaság korlátozásáról, a felébredt szociális intellektust: „öntudatosá tételéről¹⁾ a közjólétnek minél szélesebb körökben való elterjesztéséről.”

Ez az emberiség jövendő képe a tudományos sociologia jóslata szerint.

Lássuk miben van igaza? miben nincs!

2. A haladásnak eddig vázolt menete úgy hangzik, mintha valaki Faust II. részét zenei drámába szedné össze. A mephistophelesi cinizmus társul benne a próbára tett ember intellectuális törekvéseivel. Mindig az intellectuális, a törtető, sohasem az eszmélődő, érzelmes emberé. Igen gyakran az ethnologia önkényes összehasonlításaiból származó tapasztalatok szociológiai dogmákká kristályosodnak ki benne, akár Spencer, Engels, Wundt, Gumplovitz szociológiájában. Hogy p. o. a természetes ember céltalanul és ok nélkül tenne bármit, azt ugyan senki el nem hiszi, mert ha más nem, a táplálkozás, fejfentartás és védekezés az oka és célja cselekedeteinek. Egészen Fausti védekezés (O bleibe Augenblick stb. stb.), hogy a törekvés örömeiben rejlik a haladás. Ezt az örömet csak az érezheti, ki már kedvét lelte a munkában, nem a primitív ember s a nagy tömeg, mely a physical munkára épp oly rest, mint a gondolkodás megfeszített munkájában.) Az összes nevelés és kormányzás titka az embereket dolgozágra szoktatni s munkaszeretetet kelteni bennök. Ilyen

¹⁾ Müller-Lyer. i. m. 300.

szempontból a IX. századbéli magyar rablóhadjáratok erőszakos elnyomása, a letelepülés kényszere a XIII. században, még a jobbágyság intézménye is kulturális haladás, mert az akarat s a féktelen szabadság energiáját kiragadta az egyéni önzés szűk köréből s rendszeres munkálkodásra terelte volt. Nomádból letelepült embert munkakényszer nélkül nem lehet csinálni. A munkátlanságot boldogságnak deklarálni annyi, mint visszatérni Ovidius arany korához, amelyben minden ember saját ízlése szerint kiélhette, kitombolta magát, mivelhogy a társadalom nem korlátozta semmiben, mindennek a primitív ember volt az alkotója és élvezője. Ma a kultúr-ember igaz kalapjától kezdve utolsó gombjáig százezrek és milliók munkájától függ, de a munkafejlődés cinikus regisztrálójá megfélemedezett arról, hogy amint az egy a milliótól függ, úgy annak az egynek módjában van milliók munkaterméseit élvezhetni. Kövezett utcákon jár, gyógyítják betegségében, segítik életküzdelseiben, védik életét, vagyonát, családját mások ezrei és milliói. Legfőbb cinizmusz a közegészség javulását és a propagatio szabadságát okolni az emberek szertelen szaporaságáért. Ez a Stirner-féle torz materialismusz, mely féktelen önzést ajánl senkire és semmire való tekintettel. Az egyetlen Egy – az Én! a többi semmi! (274)

A cápa – miként Shaw, a drámai pénzcsináló mondta, ki az emberek ösztöneire spekulálván, mint másik a búzában, fában, papírokban – azt hirdeti, hogy ő (ah ő!) tönkre tesz minden drámaíró, színház, mert ő a cápa, kinek rengeteg pénzre és hírnévre van szüksége. Nincs más, csak Shaw – a többi drámaíró mind kófic, kontár, Schundwaaren-Lieferant.

Másfelől azt hangoztatni, hogy minden az egész, semmi az egyén, semmi az egyén, az gyötrődhetik, pusztulhat, csak az ő társadalma prosperáljon, eltekintve, hogy régi materialista nézet, melyet Fichte ellenében Fechner hangoztatott) – szöges ellentétben áll az ember alaptermészetével, a részvétellel, vallási néven szeretettel, melyet minden erkölcsi alapon álló vallás mint képtelenséget, embertelen vonást a leghatározottabban visszautasít. Segítséget a szegénynek, enyhületet a szenvedőnek! – ez emberi vonás az eszkimó jeges kunyhó-

¹⁾ *Gerland*: *Anthrop. Studien* 1878. *Party*: *Anthropologie* 1874. 367.1.

jától a bakairi leveles putrijáig. Persze, hogy Mephisto alias: Weissmann, és Nietzsche – érzelgésnek, romantikának nevezik ezt, gúnyosan vállalát vonogatva a szív lelki megnyilatkozásaira.¹⁾ Nekik a szív csak a pulzus szabályozása s a vérkeringés elosztója. Semmi más. Mentségükre legyen mondva, hogy Goethe, Hammerling, minden nagy költő és elme, a szívtelen értelmiséget az emberiség legnagyobb csapásának deklarálták, nem hogy haladás symptomájának, vagy okának mondanák.

Ez az állítása a modern szociológiának épp oly *contra-dictio in adjecto*, mint a másik sarktétele, hogy az emberiség eddigi haladása a természeti erők vak, céltalan játéka volt és hogy minden eszme tévedés.²⁾ Csodás dolog, hogy 6000 év multán egyszerre céltudatos léssen ez a természeti mechanizmus, amidőn öntudatra hozza az emberek szociális érzékét s arra vezeti őket, hogy ezentúl egymásért éljenek és dolgozzanak, mert eddig csak osztályoknak dolgoztak és babonás hiedelmekben tévelyegnek, szóval valóra váltják az ideált, mely tévedés. Mi, vagy Ki csinálta hát ezt a hirtelen ugrást? A tudatlan öröklött eszmék, ő felsége a Véletlen, vagy ez a nemesebbre való felbuzdulása a jelen kornak szintén csak phasis az emberi haladás fazeológiájában, melyet egy rosszabb, durvább, de erősebb ellenáramlat majd letipor, semmivé téssen? Az utóbbi maguk a szociológusok sem fogadják el, mondván, nem lehet visszacsinálni a történelmet, a természetes állapotba visszatérni, férfit, ifjút, gyerekké varázsolni.³⁾

E tételnek az evolutióból kihozása a legdurvább hazugság. Az ember mindig a jóra törekedett, Goethe szerint sötétben tapogatózva mindig a jót kereste, a rosszat mint rosszat legfőljebb egy erkölcsi örült Nero, Caligula vagy III. Richárd akarták, de soha semmiféle társulás, államalkotás, társadalom nem akarhatta maga számára. – így tehát nem a XX. század fölfedezése az embernek a jóra való törekvése, hanem egész történelmi küzködésünknek, sorsunknak és jövőendő törekvéseinknek vörös fonala, melyet igaz néha-néha elejtünk, hogy annál jobban megmarkolázzuk azt később földi szereplésünkben.

¹⁾ *Vierkandt* i. m. 408.415. d. 422. épp ennek az ellenkezőjét vitatja.

²⁾ *Hellwald*: *Culturgeschichte* 1875. 50. 1.

³⁾ *Müller Lyen* i. m. 351. 1.

A modern kultúra p. Vierkandt mindig a *teljes* kultúrát (Vollkultur) és egész embert (Vollmenschum) emlegeti, mintha fél és negyed ember valamikor létezett volna. A maga idejében és helyén minden kultúra teljes kultúra volt, akár az ősi babyloni – assyr, akár a klasszikái, vagy középkori kultúra volt az. Sohasem volt oly sötét korszak, hogy az ember nem tudott volna a maga módja szerint kacagni, tréfálni és örülni életének. Éppen a sokszor szidott középkor igen gazdag humoros költeményekben, játékokban, versekben, érzelmes dalokban és romantikus elbeszélésekben. Hogy csak egyet hozzak fel e tétel bizonyítékául, a XVI. és XVII. században sokkal jobban főztek, ettek és ittak az emberek, mint az agyoncivilizált XX. században, ha nem is gázlángon sütötték a lángost és kémiai doktorok csinálták a borokat meg sörakadémikusok a söroket. Igaz, hogy Wagneri zene és Shaw, Bernstein, Bataille drámai rémtettei nélkül éltek akkor ez ősi emberek.

Ami pedig a tömegnyomort illeti, az velejárója a népesség növekedésének. Erről például Magyarországon Mátyás korában beszélni nem lehetett, midőn Ausztria, Szilézia, Bosznia ura, a magyar birodalom királya alig 6 millió lakó felett rendelkezett. Még a XIX. század elején is csak 150 millió lakosa volt Európának, ma 414 millió, ugyanazon egy darab földön. „Szegények mindig lesznek köztetek” mondja a biblia, mert minden haladás és fajkiválogatás mellett fogyatékosak is kiselejtettek és szegények is születnek, nem csupa minta fajemberek és kulturális izomfiak.

3. A népesség növekedésével¹⁾ a geográfia és intellektuális látókör tágulásával természetesen megváltozott a szerzés, vagyonosodás módja, a társadalmi csoportok egyensúlya, az államalkotás alakja, szóval a kultúra képe egészében és részleteiben.

Nemzeti, rokoni gazdálkodás, jobbagyság, városi gazdálkodás, kapitalista és hitelgazdálkodás váltották fel egymást. Az első magántermelés, mely a családnak, nemzeti nének, törzsnek vált hasznára s az örökség révén osztályok alakulására adott alkalmat. A második osztálymunka, a melyben a hódító törzs a meghódoltakat fogja munkára, ilyen volt a

¹⁾ Balázs: A népesedés. 1905.

klasszikái társadalom, mely rabszolgaságon alapult. Ez az ipar – mondta Xenophon – elrontja a testet és arra kénysszeríti, hogy otthon üljön. Aristoteles pedig „szabad” embernek mouzaija (Musze, nincs rá magyar kifejezés) kell hogy legyen – ez az élet legfőbb célja. Azért a hellének múzsái (román nyelven humánus) és $\pi\zeta\acute{\upsilon}\xi\zeta$ vagyis technikai (természettudomány) csoportra osztották a tudományokat és embereket. A múzsái ember politizált, hadakozott, verselt, bölcselkedett – a praktikus dolgozott (periökök, metiokok, plebs, cliens, servus). A középkori társadalom más nevek alatt lényegében ugyanígy tagozódott. E kettőben – háború volt a szerzés fő alakja. A munka eredményét hadizsákmányként erőszakkal vette el a győztes. De már a klasszikus korban, és a középkor elején is, miként Afrikában, kiváltak a libertinusok, szabadfoglalkozásúak, eleinte uradalmaknak alávetve, később a városokban teljesen függetlenül s akkor keletkezett Európában a városiasság. Nálunk Magyarországon a vidéki megyeiesség és a városok közötti társadalmi, jogi és munkakülönbség. Az előbbi a honvédelmi s politizáló, ez utóbbi az iparos és a kereskedelmi elemet képviselte. A kapitalizmuszt az ó- és középkor már ismerte, nálunk N. Károly capitularéiben említett frank udvarházak uradalmi gazdálkodásában nyilvánult.¹⁾ Teljes kifejlődést azonban csak a keleti és nyugati világútak földériteése, a jobbágyság megszűntetése a technikai felfedezések és azóta érte el, amidőn Európa vagyoni súlya középtenger vidékéről északnyugatra a keleti tenger mellékére billent, mélyreható vagyoni és társadalmi változásaival. A pénzből tőke és hatalom lett, mely jobban nyugözte le a szegényt, mint a háborús társadalom. A felszabadult jobbágyból proletár lett, a ki még szerszámát, gépét is a munkaadótól kapja. Mert a hűbérúr érdekében állott a jobbágy szorgalma és testi épsége, de a tőkés feudalismus nem törődik ma a proletár-munkás testi-lelki egészségével, mert a gép technikai fejlődése, számtani haladványban növekvő szaporodásával ellátja a munkaadót kellő, sőt fölös munkaerővel, kiaknázza tehát ahogy tudja az utóbbi a munkást és soha meg nem váltható örök

¹⁾ *Meitzen: Siedelungen und Agrarwesen d. Germanen, Slaven Finnen und Kelten. 1895. I. 606–609. Alapvető mű a települési geográfiában.*

jobbágysági függésben tartja őt, amíg dolgozni bír. Azután félrelöki az erőtelent. A jobbágy magának is dolgozhatott, a munkás sohasem dolgozhatik magának, csak mindig másoknak. Beállott ugyan a munka szolidaritása, hogy Egy az összességnek dolgozik s a Világmunka kielégíti az Egyes különféle szükségleteit, csakhogy a Tömegnyomor és individuális Tőke kiválása árán. A gazdag, a tőkés pénze, Dosztojevsky kifejezése szerint fémbe vert akaratával mindent szerezhet; örömet, becsületet, tudományt, egészséget és meghódolást, a tőke nélküli semmit. Kifejlődött oly szertelen kapzsiság, pleonantia, melyet a kincses ládákat telítő, vagy latifundiumokat vásárló középkor, sem a klasszikái, sem a primitívus kor nem ismertek. A tőke szabadjára eresztette a vágyakat, sőt olyanokat talált ki, mikről fogalma sem volt az ó-, közép- és újkornak. (Shakespeare szerint a „vágy mindig bolond volt” Ant. és Kleop.) – A kapzsiságot, a kielégíthetetlen s napról-napra fokozódó élvezés örületét oly széles rétegekben terjesztette a sajtó és közlekedési eszközök révén, hogy csak tömeges elégületlenséget és fenéktelen kielégíthetlenséget produkált a tömegmunkával, mely semmivel csak magával törődik s képes arra, amint ezt vasutasaink strikeja és a millió angol bányamunkás hadüzenete megmutatta, hogyan lehet az egyéni önzés hypnozisa alatt szembe szállani nemcsak egyes foglalkozáskörök, hanem milliók, sok országok érdekeivel.

„Nein, Nein, der Teufel ist Egoist
Und tut nicht leicht um Gotteswillen
Was einem Anderm nützlich ist.” (Faust I.)

Fizetés meg béremelésről, szórakozásokról harsog a világ, nevetséges lesz a kevéssel való szerény beérés (Genügsamkeit) mint maradi állapot, mert a haladó kor új testi-lelki élvezeteket nyújt, mikhez csak drága pénzen férhetni. Háttérbe szorítottatott minden, mi az embert visszaadja önmagának, kiragadja a munkagépezet szövevényéből egy két órára, elmélkedésre, szívéletre, nemesbülésre tanítja, mert jelszó lett hogy ezt a földi életet ki kell zsákmányolni, itt tombolja ki magát az egyéniség teljesen a vallás által projiciált eszmei túlvilág képzeleti szülemény, melyet a földiekre néző tudomány teljesen pótol és reális élet buzgólkodása fölőlegessé tett. (*Chamberlain* II. 738. 831.)

„La vie est vilaine
 Un peu de d'espoire
 Un peu de haine
 Et puis: bonsoir!”

„Ultra posse nemo tenetur” mondta a haldokló Aerenthal. A legtöbb azonban a Cis és intrát sem teszi meg földi keserves lét-harcában, nemhogy ultrá-ra törekednék.

Megint a Stirner-féle Egyetlenegy: a földi élet és önzés teljes kiaknázása lett a vezérszólam, mely az új társadalom himnuszát fújja „Cest ton, qui fait chanson!” A nemzetinek, a fajbeliségnek, az emberinek teljes kifejlése a főcél mindenben, de mindig a rövid földi életre szóló reális, monisticus buta értelemben!

A kapitalizmusz integrációja s a népesség ijesztő szaporodása oly *gyűlöletet* keltett foglalkoztató, ki lépesedik – és munkás között, ki bizonytalan jövője miatt egyre követelőbb munkaadójával szemben, aminőt a történelem eddig nem ismert. Helyi és időről-időre föllépő rabszolga-, paraszt- és munkáslázadások mindig voltak ugyan minden korban, de ma általános az osztályok közötti gyűlölködés, elégedetlenség s állandó forradalmi állapot van lenyúzó és lenyúzottak és a társadalom összes rétegei között, mert könyörtelenül tör egyik a másik vesztére. A középkori kisebb statisztikai csoportokkal dolgozó társadalmat a *vallás* tartotta egyensúlyban, ma a létérti küzdelem kiadott jelszava alatt: aki bírja marja! Kiméletről, emberieségről nincsen, nem lehet szó. – Hiszen a philosophia szintén monista és mechanizmus alapján áll. A mi kézzel nem fogható és megmérhető: az csalódás, illúzió, projectio vagy szándékos ámitás. Nem hiszen senki erkölcsi felmagasztalásban, csak az értékek conversiójában, (Umwertung aller Werthe,) és a XVIII. század idealista beszédet, h^ogy »Jobbért születünk!» ma mindenki egyedül, saját társadalmi helyzetének javítására értelmezi. Pénz és élvezet! . . . Après nous delouge! . . .

„An dem Golde hängt
 Nach dem Golde drängt
 Doch Alles” (Goethe: Faust I.)

és „Gold mein Alter, das rentiert sich!
Alles andre ist Chimäre”

mondja az idétlen okoskodó, Hammerling: Hommuculusában.

A természettudományi és *szociológiai felfogás* eme vázolt *kizárólagossága* veszedelmes lett nemcsak Európa nyugati városainak termelő és munkás köreibben, hanem népekre, országokra, sőt az lehet az egész európai emberiségre nézve – mert más kontinensnek embere, például a sárga faj gondolkodása, kisebb kultúrája mellett is, ment e félszepségektől.¹⁾ A termelés és üzleti versengés anarchiájánál veszedelmesebb a fehér fajtának erkölcsi és intellektuális züllése, fejtelensége, mi sohasem terjedt oly szélesen gyűrűző rétegekben, minőkben ma. A római caesarismus hóhortja és erkölcsi romlása csak Romára, legfeljebb a keleti és nyugoti császárság emporumaira szorítkozott – a közgyűlölet és erkölcsi felfordulás mai mániája azonban rohamlépésekkel árad szét európaszerte, nem törődve geogr. és ethnographiai határokkal múlttal és jövővel.

íme Európa saociális fejlődésének képe és ellen-képe!...

Másrészt az európai emberiség történeti menetében tagadhatatlanul jóleső *határozott haladást* látunk, mely egy felsőbb Értelem Vezető kezére, nem öntudatlanul vakon működő természeti erők és öröklött érzések gépies munkájára vall. Amint ezt a *munkamegoszlás* történeti menete igazolja.

A *munka* első stádiumában férj és feleség között oszlott meg, kik maguk és gyermekeik számára dolgoznak; azzal erősödött a családi érzés szolidaritása. A férfimunka differenciálódása legyőzött és győzelmes között a munka kényszerével rászoktatta a kezdő társadalom fenntartó elemeit a dolgosságra, mely nélkül kultúra el nem képzelhető. A tőke organisatiója pedig még nagyobb munkakényszert honosít meg s ezzel öntudatra kelti a dolgozó elem társadalmi jelentőségét, miben sajtója is jó

¹⁾ *Balás Károly*: A népesedés 1905. E jeles könyv – jellemző kulturális viszonyainkra – a szerző *költségén* jelent meg. Az enyémre is hasonló sors vár, mert szembeszáll a természettudományi infallibilitással, tudósok despotismusával és új perspektívákat mutat a geográfiában, melyből a természettudomány rabszolgát csinált, én meg régi önállósága mellett kardoskodom. Legalább ketté kellene osztani: *természeti* és *emberi* geographiára, hogy megmenthessük, a mi még menthető tudományos reputációjából és hasznavehetőségéből.

segítségére. A termelés és fogyasztás aránytalansága e révén ráterelte a figyelmet a Tőke és Dolgozó elem egyensúlyozására. A túltermelés, túlspekulálás anarchiája létrehozta a kereskedelmi, helyesebben fogyasztási kríziseket. Leszállott ára a terméknek, le a munkabér is, minek következtében a termelés és fogyasztás arányosításáról kellett gondoskodni, hogy be ne állhasson a túlságos kínálat az árak hirtelen hanyatlása előre nem látott gazdasági conjunctúrák és munkás lázadások miatt. A trustök, vagyis egyféle vállalatoknak központosítása egy óriása vállalatba megint azt eredményezte, hogy a szervezett tőkével szemben a munkások szintén létük biztosítására gondoltak. A midőn a spekuláció mesterségesen felverte az árakat, teli magtárak és nagy drágaság mellett, amelyből csak a tőke pénzelt – rongyos ruhában, piszkos lakásban éhezett, vagy a lehető legszilányabban élt a millióra menő sokaság. Ezért a kartelemek, trustök, syndikátusok, convention vagyis termelők ligája s a cornerek, ringek, azaz a drágaságot csináló, mindennek az árát felszökdtető spekulánsok modern tolvajbandái ellenében: politikai egyesületek támadtak, hogy a törvényhozást közbelépésre s az elnyomottak védelmére bírják; kollektív munkaszervezetek (syndicatusok) alakultak a munkások fölsegítésére munkaszünetekben, betegségben stb. és fogyasztási szövetkezetek a fogyasztás olcsóbbá tételére. A magánvállalatból részvénytársaság útján szocializált vállalat lett, melynek hasznában többen osztozkodnak. Az állam biztosítási törvényeivel a munkaképtelen, beteg munkást és családját menti meg az elpusztulástól, – szóval a munka védelmére a könyörületnek, emberies érzésnek *állami szervezése* fogatosított, amiről a primitív társadalomnak fogalma sem volt. Ott független volt az egyén, nem érezte senki részéről a munkakényszert, de ha előregedett, vagy megbetegedett: magára maradt s elpusztult, vagy agyonverték a többiek, „kik a vályúhoz akartak férni”, a mint például a polynéziaiak öreg szüleiket agyonbunkózzák.

A milliókról való összefoglaló gondoskodás, vagy *szocializálás*,¹⁾ hogy mindenki kenyérhez juthasson, napjaink világtémája, melyet elejteni minden árnyoldala mellett többé

¹⁾ *Unold*: Aufgaben und Ziele des Menschenleben 1908. 83.

nem lehet és amely a haladás eszméjének és a Gondviselés tervszerűen vezető kezének czáfolhatlan bizonyítéka.¹⁾

A társadalmi rétegek *kölcsönös elhelyezkedésében* tehát van szemellátható *haladás* az európai népek történeti életében.

Van továbbá szellemi haladás, részben individualizálás és humanizálás is, amiről a technikai munka történetére helyezkedett szociológia és Ostwald, Lamprecht-féle kultúrtörténelem nem akar tudni, vagy nem ért rá róla tudomást szerezni, a létérti kemény küzdelem minden idejét és idegét lekötő kavardásban.²⁾ A glóbuszt úgyszólván öntudatosan (hódították meg és bírják az emberfajták. Ami eddig sohasem volt a világtörténelemben, nagy nyelvcsaládok u. m.: románok, germánok, szlávok, keletázsiaiak szervezkednek, vallások és fajták védekeznek a terjeszkedő fehér ember gazdasági és geogr. támadásai ellenében. Egy csomó új tudomány keletkezett, az örökségeképpen kapottak pedig tovább és helyesebb irányban fejlesztettek. Általános lett a zenei és diámai művészet, napiszükséglet a sajtó, minden még a nemi élet is megfinomodott a szociológiának és etimológiájának divatos thémainak, a nagy városokban tapasztalt erkölcsök elburjánzása s a művészi és irodalmi spekulánsok önző frivolitása ellenére! Aristophanes, Catullus és a keleti népek érzékisége mellett mennyire nemesebb Dante Beatricsje és Petrarca Laurája platonikus szerelme; a középkor regényes galantériája mellett Shakespeare Júliája, Desdemonája, Rousseau-nak Julie szellemibb, idealisabb alakja³⁾. Hát még Heine és Göthe (Mignon, Klärchen, Gretchen,) Hauptmann Gerhard Haneleje, de főleg Wagner felfogása az önmagáról teljesen megfélelmező (Brunhilde), csak másokért élő, mást boldogító és mást életével megváltó nőről, Sentája, Erzsébetje, Delibes Lakme-ja női felsőbb idealismusa, melyről Gutzkov, Goethe után a női lélek legjobb ismerőse azt mondja: „dein innerstes Bedürfnen, Andern alles, nichts

¹⁾ *Achelis*: Sociologie 1908. 53. *Vierkandt*: Naturvölker u. Culturvölker, 1896. 37. *Chamberlain* II. 827.

²⁾ *Vierkandt*: i. m. 43. 46.

³⁾ *Lippmann* Die Liebe in der dramatischen Literatur 1904. Ein Streifzug in der Weltliteratur.

dir selbst zu sein! (Helene d' Azimont). Midón Arany János a hazaszeretetet és szerelmet oly magasztos érzésnek mondja, hogy Tisza István gróf találó megjegyzése szerint: blasphémia nélkül ezt senki ajakára nem veheti – kétségtelen, hogy az irodalom és a modern kultúréletben legnemesebben specializálódott női karakter szédületes magasságban áll a klasszikái kor és a keleti népek felfogása fölött a nőről. A nő kultúránkban az anyaság örök typusa lett, mely magában foglalja a jövő nemzedék nemesbülésének eszméjét, midőn a férfiúban első sorban nem a physical szépséget, hanem a lélek szépségét, a szív és karakter nemességét tartja előbbrevalónak, hogy a későbbi nemzedékek sora derekabb, értékeesebb legyen az előtte valóknál s ezzel elősegítse az emberiség folytonosan jobbra nemesedő kiváltódását. (Bloch: *Sexualleben unserer Zeit*. 1907. 180. 193.)

A női-nem lelkéről, mely a férfi reálisabb lelkének ideálisabb kiadása, egészen másképp gondolkoznak, s írnak a nagy férfiak, egy Goethe, a nagy nőismerő, Madách, Humboldt, mint holmi Bataille, Shaw, Bernstein, kik előtt az orientalizmus káprázik, nem az európai kultur-nő és a kiket a negatívum ösztökél mindenben, nem az alkotás. Madách szerint a nő bűne a koré, melyben született. Ez ugyan nem igaz, mert vannak jó és rossz nők, amint karakterbeli fényességek és hitvány salakférfiak vannak a himneműek sorában. Annyi azonban igaz, hogy a nationalista classikai kor, mely csak önmagát bámulta és mindenkit lenézett s barbárnak tartott, a ki nem tartozott a hellén eupatridák és római patriciusok sorába – a tiszta nők társadalmi félretolásában és a heterák ünneplésében önönmagáról állított ki bizonyítványt. A „barbár” germánság nő-tisztelete döntötte romba a klasszikái kort és erkölcsi polcra emelte a nőt. A barbár!!! Humboldt V. p. o. így írt mennyasszonyának: „Érzem jó és erős leszek, ha végtelen jóságod, finomságod és lelked gráciáját láthatom; ha *lelked* lényét mindig új változatos szépségeiben szemlélhetem, ha szerelmed *föltétlen* bizalma bennem találja boldogságát.” Vilmer Marianna Goethehez: „Alázatos és büszke vagyok, ha lelkem képét verseiben oly *megnemesített* alakban láthatom.” Mily megható Hauptmann Haneléje – és mily visszaszítzó Ibsen Nórája: – avagy az urát csaló drámai

fintorjai a női nemnek. (Goethes Freundinen v. Baumer. 1911. Sell: Humboldt Wilhelm. 1911.) Gondoljunk azokra a nemes intelmekre, melyeket Mária Terézia szerencsétlen leányának – Mária Antoinette-nek írt, vagy gr. Csáky Krisztina férjének Károlyi Sándor grófnak írt leveleire, mennyi finomság, okosság, alázat, gyöngédség minden sorukban!

Ilyen tónusról *sejtelve* sem volt a klasszikái kor női nemének s valóságos fattyúhajtása irodalmi „Überkultur”-ánk pénzcsinálóinak hybrid-irodalma, amit tárcákban és izgató, vagy pikáns drámákban a részvénytársaság nagyobb osztalékjának érdekében elkövetnek. Az embernek nem kell az erénycsözs s a társadalom moral-kéményseprőjének lenni, amiként Byron e don-Quijote-szerű moralmentő alakokat nevezi, hogy megundorodjék az irodalmi gseftől és azon női karakterektől, kiket azok ma a színpadra hoznak. Nem typus az kérem, csak karikatúrája a nőiség nemes európai typusának.¹⁾

Mily ügyefogyott és visszataszító e modern női eszmény a megnesemesült intellectuális és erkölcsi mintaképeivel szemben – az állítólag nemzet- és társadalommentő szabad szerelem és a proliferatiót megakasztó cinizmus, a férfival az etető vályú birtokáért harcra kelő androgyn nőnek legmodernebb torzalakjai a nőnemű Blanco Posnetek . . .

Igaz ez már poézis és romantika, az exact tudomány pedig nem szereti az érzelgősséget és képzeleti phantomokat...

A szociológia e rideg perspektívája, amint ezt ismételtén kiemelem és nem győzöm eléggé hangsúlyozni, a természettudományi irány egyoldalúságával együtt, épp oly hijjával van a történeti, sőt geográfiai felfogásnak, mint a Spencerismus, Comte-ismus és a természettudományi suta monismus egyáltalában.

A *szociális fejlődés* most jelzett menete még *nem* általános, az egész Földet átölelő, mert amint teljes physikai el- és átváltozása nincs az emberiségnek – társadalmilag és kulturailag sincs világ- mondjuk glóbusi átalakulása az emberi nemnek. A szociológiai perspektíva így csupán Európának szól, nem is egészének, sem a déli három fészigetnek, hanem legfeljebb

¹⁾ *Harpote Lecky*: Sittengeschichte Europas 1879. 282, 285, 288. 299, 302, 307.

északnyugoti-Európának, szigorúan véve a városokban főlhalmozódott tőke geogr. vidékeinek. Ez persze megint geográfiai beszéd, de igaz dolog. Azután nem is oly régi az ismétlődő kapitalizálódás, mert Afrika körülhajóztatásával kezdődik, tehát újkori jelenség. Régebbi, gyöngébb földközi tenger-melléki formájában a babyloni assyr, egyiptomi és myAenei kultúrákban szerepelt az akkori geogr. és történeti viszonyokhoz és lakosok számához mért keretben; majd a római impérium alatt s a keleti meg nyugoti császárság idejében lendült föl újra, végül Italia és Spanyolország szereplésében és a Földközi-tengerre nézve a legyőzhetetlen armada tönkretételével véget ért. Azóta a világtörténelem súlypontja a kontinens északnyugoti tenger tájaira húzódott: – a déli Földközi-tenger mellékéről az Északi földközi tenger mellékére, hol a klíma munkára kényszeríti az embert, így könnyekben leigázhatja a Tőke a létérti küzdelemben megfeszített munkást, mint a Délvidéken könnyebben boldoguló lakosságot, mely a tél tömegborzalmait nem ismeri. A physical munkás és Tőke vállalkozásán kívül ide gravitál az európai tudomány is. Reclus *egyetemi térképén* láthatni, hogy az egyetemek az Északi Földközi-tenger körében zsúfolódnak. Angliában: Aberdeen, Dundee, Edinburg, Glasgow, Cambridge, Oxford, A continensen Liége, Utrecht, Leiden, Párizs, Caen, Rennes, Angers, Clermont, Poitiers, Besancon, Göttingen, Freiburg, München, Inbsruck, Erlangen, Halle, Leipzig, Marburg, Bonn, Greifswald Basel, Kiel, Giessen, Münster, Hamburgi főiskola, Rostock, Berlin, Bonn, Kölni főiskola, Würzburg, Strassburg, Nancy, Lund, Kopenhága – mind arra felé, nem kelet vagy délfelé húznak, ahol az olasz és spanyol egyetemek régi földközi-tengeri kultúrájú tűzhelyei még pislognak, egyik élénkebben, másik bágyadtában, vagy sehogyan.¹⁾ így a Tőke, szellemi agilitás, klíma megteremtették Nyugaton a társadalom fentemlített átalakulását; de keleti Európa, ideértve Magyarországot a Balkánt és Kis-Ázsiát e fejlődésnek csupán túlzásait kapta. Sem a magyar, sem a szláv társadalmakat át nem hatotta még teljesen a kapitalizálódás munkaszervezete. Mi még itt Európa keleti felében (Oroszország, Magyarország, Balkán) nagyrészen a

¹⁾ Reclus i. m. VI. 453.

magántermelésnél tartunk. – Hogyan lehet tehát a szociológiai fejlődés földközi és csak részben atlanti színtereit egész Európára, az egész emberiségre, sőt valamennyi kontinensre általánosítani? Totalitásról beszélni? . . .

Az egyetemes *individualisatiótól* vagyis az egyesnek a magasabb emberi eszményhez való emelésétől, hasonlóan még Európában is, annyira távol állunk, hogy ezt legfőbb eléréndő cél gyanánt emlegethetjük a fiatal nemzedék előtt. Ép oly messzire állunk a kultúrának másik feladatától a *humanizálástól*, vagyis ennek a felsőbb emberi ideálnak a tömegek gondolkodásába való általánosítástól. Legfeljebb a *civilisatio* geográfiai *terjesztéséről* lehet tehát szó, mert annak a feladatának felelt meg leginkább a földségek szívébe helyezett Európa. Geográfiai *humanizálásnak* nevezi ezt Reclus.

Humanizáljuk p. o. nemesítéssel kedvenc virágjainkat, a lótszót, orchydea-féléket, a rózsát, pelargoniumot, chrisanthemumot stb. Nemesítjük, sőt új varietásokat nyerünk lovak, barmok, juhok, kutyák párosításából. Befogjuk a zebut, zebrát, elefántot, lámát, struccadarat a háziállatok sorába. Irtjuk a haszontalan kígyókat, férgeket, hüllőket, fenevadakat, filloxerát, koloradobogarakat s a mihaszna növényeket p. o. a betula nonát a dropa natans-t, arankát, gyomot, szerb tövist, gombaféléket, farkastejet stb. Az erdei fákból csak a javát terjesztjük s ma holnap alig látunk szil, kőris, hárs, éger-ligeteket, annál több fényűt, tölgyet stb. A távolsággal már megbirkóztunk, most a levegő meghódításán a sor. Szűnő félben vannak a karavánutak (kiarvan = biztosított csoport, perzsa szó) és vasutaknak adnak helyet. Áttörjük a föld és mélyítjük a tengerszorosokat, kikötőket, ahol azokra szükségünk van. Szabad út és szabad forgalom, righth of way eltakarítják a középkori határ- és védvámokat, árúmegállító helyeket s a világposta, világtelegraf világkiterjesztésével összezúzzák a középkorból ránk maradt kereskedelmi tilalmakat, kalózokat és útonállókat és szabad forgalmat és kereskedelmet biztosítanak idegen árúknak és a mi kultúrjavainknak, hogy a föld minden fiának kenyeret, ruhát, könyvet, gyógyítószert adhassunk. Kereskedő és misszionarius tulajdonkép geográfiai humanizátorok, mert világkincse teszik mindazt, ami eddig csak gazdag osztályok és nemzetek féltett kincse és élvezeti cikke volt. Ritkábbak a

tömeges éhínségek, mert a *világot átölelő financia* és ember-szeretet nem engedi porba veszni a becses emberanyagot. Fölhasználjuk a levegő és föld villamosságát szikratelegrammok továbbítására, a vízuhatok eleven erejét hajtó erőnek, elterjesztjük az olcsó ipari cikkeket és találmányokat minden irányban, hogy onnan kaucsukot, déli gyümölcsöt, gyapotot, pálmafát, kokuszolajat, jutát, gummit, rizst, kakaót s egyéb nekünk hiányzó terményeket és gyógyító fűveket kapjunk. A föld-éhségen agrárius és birtoklási torz-állapotokon és keresethiányon gyarmatok alapításával igyekezünk segíteni, a közegészségnek korházak állításával, üdülő helyek és nemzeti parkok kihasításával, városoknak és útainknak befásításával teszünk szolgálatokat.¹⁾

Ez a humanizálás meg van, a meddig hajó és lokomotív be tudnak hatolni. – Csakhogy félre a vérmes reményekkel! Ez is inkább *pium desiderium* még, mint geográfiai és kulturális valóság. – Nem csupán a távoleső kontinenseken, hanem idehaza Európa kellő közepében Magyarországon, a Balkánfélszigeten s keleti Európában is. Mit beszélünk erkölcsi humanizálás, gazdasági szocializálás és egyetemes kulturalizációról, amikor még ami civilizatiónk is fakó, kifoltzott, helyenkint lyukas köpönyeg, mellyel szegénységünket, elmaradottságunkat és kultúrátlanságunkat *takargatjuk* Európa előtt? . . .

¹⁾ *Reclus V Homme et la Terre* VI. 218. 358. 363.

**MAGYARORSZÁG
A KULTURÁLIS GEOGRÁFIÁBAN.**

Magyarország a kulturális geográfiában.

Az előző szakaszokban európai beállításban és kapcsolatokban annyi vonatkoztatást találhatott a figyelmes olvasó hazánk *kulturális geográfiánkra* vonatkozólag, hogy külön szakaszban, lapidaris mondatokban szándékosan nem tárgyalom hazánk szociális, gazdasági, művelődésbeli geográfiáját s végrehajtandó követelményeit. Hiszen akkor szubjektív nézeteknek taksálnák a mondottakat, melyek így az európai viszonyokkal egybekötöttén mégis valamelyes bizonyító erővel bírhatnak. Könyvem nem politika, mert jogász, államférfiú, állambölcselem nem vagyok, csupán geográfiai szemüvegen át nézem a művelődési tényeket s rendkívül örömmre szolgálna, ha a geográfus revuejét a mélyebben járó s nagyobb látókörrrel bíró elmék is megszívlelendőnek mondanák. P. o. amit a városokról, birtok-megszállás, geográfiai befogadhatás, határképességről, nyomorgásról bérharcok, grammatikai és felekezeti intoleranciáról s haladásról mondtam. Fontosabb dolgokat szándékosan ismételek, mert a naturalistákat nem lehet egykönnyen kapacitálni.

Ide tartoznak Magyarország *szocializálásáról* tett szerény észrevételeim, amelyekkel teli van minden észjog, állampolitika, néplélektan és társadalom-boldogító szociológia. Sit verbum! Actúális thema, de olyan mégis, hogy jogász, szociológus illetékesebben szólhat hozzá. De ha már a kispapokat tanítják a theologian a szociológiára, mért ne ismerhetnők a kulturális constructiók geográfiáját, mi bizonyára van oly érdekes thema, mint az országoknak kövekből való fölépítése és . . . mért ne volna szabad tudnunk

azt, mi teszi *nagyokká, gazdagokká* a nemzeteket? Mi *való* nekünk, mi *nem* a társadalomreformáló eszmékből? Mi igaz a *világ* szocializálásáról, mi nem igaz a politikai lármából?

Nagy mulasztása a lefolyt geotektonikus korszaknak, hogy *Magyarország világhelyzetét* szintén csak tektonikai szempontból mérlegelte. Az pedig nem fontos egy nép történeti életében, hogy középeurópai rögök, alpi és dinári redőzetek, balkáni medencék és orosz táblás térségek között fekszik Magyarország. Fontosabb a magyarság ethnografiai helyzete a keleti szlávok és déli román és nyugoti germán kultúrkörök ütköző pontján. Jelentősebb figyelmeztetés, hogy a törökség csak a dunai síkságokat tudta Középeurópából kiszakítani és mozlim kultúrájával megállította a magyarság természetes kulturális, politikai, városi és nemzeti fejlődését. Amint a kultura-mállasztó faj kihúzta a lábát hazánk területéről, a 2-3 milliós Magyarország népessége azonnal felzökött 6-7 millióra. Fontos annak a ténynek leszögezése, hogy a félig totemes, félig hős kultúrájú beköltözött magyarság az Árpádok lángelméje folytán már a humanitás jegyében haladó európai népek művelődésének geográfiai középpontjába került s hogy így emiatt legalkalmasabb Európának *valamennyi* nemzete között a nyugati humanista s a keleti hősi kultúra ellentéteinek tanítására és kiegyenlítésére. A délszlávok és románság feltörekvő orthodox népei, kik célt fognak érni, ha kellő időben le nem számolunk velök¹⁾ vagy a magyar kulturális körbe nem vonjuk őket, az orosz carizmus, a kath. északi szlávok s a nyugati németek közötti ethnografiai helyzetében nekünk parancsoló kötelességünk a viszonyok mérlegelése, az óvatos előhaladás, a környező s velünk lakó népek és nemzetiségek alapos kiösmérése, kulturális, vagyoni, harci és politikai értékük mérlegelése, hogy a magyarság el ne merüljön az öt oldalról feléje rohanó kulturális és politikai áradatok hullámaiba, el ne veszítse kiegyenlítő, egyensúlyozó és békítő pozícióját Közép Európában, aminő Svájc és Belgiumé Nyugoti Európában.

¹⁾ *Seton-Watson*: The southern slav question und the Habsburg monarchy London, 1011,

Ez Magyarország geográfiai signatúrája. Ebbe, nem a tektonikába kell belekapaszkodnunk, ezt kell sugallanunk, a nemzedék lelkébe, hogy nekünk nem a tenger hullámaival, mint a hollandoknak, hanem a népek áradatával állandó harcot kell majd folytatnunk és csak akkor kerülhetünk ki diadalmasan e küzdelemből, ha kettőzött, háromszorozott munkával nemcsak hazánkat és népeinket, hanem szomszédainkat és kultúrájukat is legalaposabban elsajátítjuk anélkül, hogy a magunkét elhanyagolnók, sőt ennek társadalmi, kulturális és politikai geográfiának révén fegyvereket nyerjünk, amelyekkel itthon jogrendet és jólétet, kifelé tekintélyt és történelmi jogaink respectálását kivívhatjuk.

Erről a célról azonban teljesen megfeledkezett a geológiába, physicába és mathesisbe fulladt geográfiánk a lepergett negyed században.

Magyarország hangosan kiáltó példa arra nézve, hogy a geogr. civilizálás és humanizálás, Vierkant szerint rationalizálás¹⁾ kialakulásában a fokozatok és variációk egész kaleideszkopusa érintkezhetik egymás mellett lehet kölcsönhatás nélkül egy államtestben. Magyarország máig a népek oly vegyi kohója, melyben a néptörzsek izoláltan egymás mellett tespednek. Bár-mint rikoltott a 80-as években Beksics Gusztáv, nem a vér, nem polgári házasság, erdő, nem grammatika – egyesegyedül a *kultúrával* járó polit, assimilatio forraszthatja egybe a heterogén elemeket egy nagy kárpátvidéki *középdunai társadalomba*. így nyilvánvaló p. o., hogy a tőke budapesti fölhalmozódása mellett (200 milliomos, Berlinben 4000) van vidék, ahol egy hónap alatt sem lehetne 2000 ft. összehozni. Míg a nagy uradalmakban s nyugati Magyarországon gőzekével szántanak s gépekkel vetnek, Erdély havasain tuskóba vert járomszöggel riszálják fel a földet, ha ugyan, s a Felvidéken feldarabolt krumpli-szeletekkel parodizálják a tavaszi vetést. Az Alföldön egy elvetett szem 10–14 szemet hoz, a Felvidéken 4-5. A megélhetőnek és kultúrának oly torz szélsőségei meredeznek mindenfelől, hogy a Szt. István korabeli frank udvarház középkori ósdi gazdálkodása mellett a XX. század tudományos gazdálkodás amerikai üzemű kizsák-

¹⁾ *Vierkant* i. m. 437.

mányolása érintkezik közvetlen közelben – mi egyes egyedül a kultúrátlanság következménye. Pedig a haladás lényege Reclus szerint kenyér és tudás kérdése. „La vrai progrès est la conquête du *Pain* et de *Instruction* pour tous les hommes”) Mit törődik az erdélyi mokány, a felvidéki ruthén, hogy az emberek a horror novi marazmusába esnek, hogy az igazat megvallva eleddig csak kultúrátlan sivatagokról és helyi mívelt oázisokról lehet szó Magyarországon. Arról beszélhetünk, hogy többet dolgozhatnánk, okosabban gazdálkodhatnánk, jobban élhetnénk és ruházódhatnánk és hogy a kultúrából országunk egyetlen táját, országrészét, egyetlen felekezeti, vagy nemzeti-ségi demoninációját ki ne zárjuk; hogy egyenlő tempóban folyjék mindenütt a kulturális munka és haladásra buzdulat – tömeglélektanról, társadalmi, erkölcsi, történeti világfelfogások tömeges felfordulásáról azonban, ily körülmények közt, eddig legalább abszurdum beszélni t. i. Spencer és a materialista szociológusok egyetemes recipéje és fejlődés kényszere értelmében. Ott tartunk még, hogy nálunk, mint Vierkandt szerint félművelt államokban egyáltalán „Man muss *nicht* müssen!” Ámbár ott kellene tartanunk: „Man sollte müssen!” Ha az angoloknak sikerült a Nílus oázisainak befásításával öt esős nappal megsaporítani az évi esőmennyiséget, miért nem lehetne ezt a Felvidéken és az Alvidéken szintén megcsinálni? Éhez nem elég a fabárok és községek erdő pusztításainak megakadályozása, hanem a gazdasági geogr. érzék fejlesztése országszerte, hogy a fát gyűlölő tótból, oláhból, kunból befásító népet csináljunk. Mindez pedig csak a kultúrgeografia és racionalizálás révén lehetséges. Nem kell okvetetlenül Spencer, Engels vagy Heine Henrik „vastagbőrű szocialismusának” kaptafája szerint mindjárt megreformálni az embereket és állapotokat²⁾ azért kigázolhatunk a szociális hajokból, miket a nyugoti román-germán nemzetek túlspekulációja, gazdasági és bölcséleti anarchiája és a világhatalmi hóbort csináltak és hazánkra s készületlen társadalmára rázúdítottak, hogy szuszogni sem tudunk a társadalommentő sok új eszmétől és elméleti perspektívától.

¹⁾Reclus i. m. VI. 50 l.

²⁾Bordeau: Socialistes et sociologues Paris, 1905, 75, 184.

a) A gazdag, népes északnyugati Európa
iparos-kereskedelmi országai.

– Részben Wagner H. és Eckert szerint. –

Népség km ² -ként	Országok: területe, lakosok száma	Foglalkozás- körök %	Városok jellege; száma közeli-tőleg	Vidéki városi la- kosság közeli- tőleg	Külső keres- kedelem márkákba u
140	Anglia T: 314,000 km ² . L: 46 millió	10% földmiv. 15% keresk. 54% iparos	45 város kö- zül 11-nek van 1/4-1/2 mill. la- kosa; 5 város több 1/2 mill.	Vidéken 30% Városok 70%	20,000 mill. márka
120	Német biro- dalom T: 540,000 km ² . L: 64 mill.	37% termelő 27% iparos 11% keresk.	41 nagy; 120 közép; 950 kis; 2400 me- zőváros; 3600 városi; 73,000 n. község	Falun 26 mill. 42% Városban 38 mill. 57%	19,000 mill. mk.
243	Belgium T: 30,000 km ² . L: 7 1/2 mill.	24% termelő 46% iparos 13% keresk.	31 város leg- alább 9000 lakossal	Falun 5 mill. Városban 2 mill.	4635 mill. mk.
73	Franciaország T: 537000 km ² . L: 39 mill.	44% termelő 34% iparos 10% keresk. 3% rentier	110 népes város; 16 nagy; 20 közép	Falun 40% Városban 60%	8659 mill. mk.
169	Námetalföld T: 33000 km ² . L: 5 1/2 mill.	31% termelő 34% iparos 17% keresk.	10 város 50 e. l. 24 város 20 e. l. felül	Falun 3 1/2 mill. Városban 2 3/5 mill.	8450 mill. mk.
67	Dánia T: 40000 km ² . L: 2 1/2 mill.	40% termelő 28% iparos 15% keresk.	1 város fél- milliól. 50 v. 20 e. l. felül 9v. 10 e. l. felül	Falun a la- kosság 3/5 1 1/2 mill. Városban 2/5 1 mill.	1115 mill. mk.
80	Schweiz T: 41000 km ² . L: 3 1/2 mill.	31% termelő 45% iparos 17% keresk.	2 város 100 e. l. 8 város < 20 e. l. 10 város > 10 e. l.	Falun 2 1/2 mill. Városban 1 mill.	2286 mill. mk.

b) A mérsékelt vagyonosságú és szegény délkeleti és keleti Európa.

Európa néptelenebb termelő országai.

Népeség km ² -ként	Országok: területe, lakosok száma	Foglalkozás- körök %	Városok jel- lege; száma közelítőleg	Vidéki, városi la- kosság közeli- tőleg	Külső keres- kedelem márkákban
117	I t á l i a T: 287,000 km ² . L: 34 mill.	59% termelő 21% iparos 8% keresk.	12 vár. > 100 e 23 „ > 50 e. 26 „ > 21 e.	Vidéken 82% (?) Városban 18% (?)	3979 mill. mk.
95	A u s z t r i a T: 300000 km ² . L: 28 mill.	58% termelő 23% iparos 7% keresk.	10 nagyváros 125 város > 10 ezer lakossal	Falun 80% (?) Városban 20% (?)	Külföld.: 4280 mill. Velünk: 2090 mill.
64	Magyarország T: 320,000 km ² . L: 21 mill.	68% termelő 14% iparos 4% keresk.	2 vár. > 100 e. 12 „ > 50 e. 60 „ > 10 e.	Falun 82% Városban 3·6 mill. 18% (?)	2960 mill.
22	Lengyel és Oroszország T: 5·4 mill. km ² . L: 128 mill.	termelő 58-77% iparos 7-18% keresk. 7-9%	17 nagy város 25 > 55 ezer l. 504 > 1000 l.	Falun 88% Városban 12%	4094 mill.
37	Spanyol félsz. T: 586000 km ² . L: 26 mill.	56% termelő 20% iparos 8% keresk.	10 nagy város 43 legalább 2000 lakossal	Falun 90% Városban 10%	*1490 mill.
36	Balkán félsz. T: 580 e. km ² . L: 25 mill.	92% termelő	9 nagy város 66 kisebb	Falun 93% Városban 7%	összes államok 2060 mill.
50	R o m á n i a T: 131000 km ² . L: 7 mill.	86% termelő 10% mezei iparral foglal.	5 nagy város 9 vár. > 20 e. l. 100 v. > 10 e.	Falun 90% Városban 10%	700 mill.
36	Európai Törökország T: 169000 km ² . L: 6 mill.	Legnagyobb- rész termelő 5-6% iparos	4 város > 50 e. 6 legalább 20 ezer lakossal	Falun 96% Városban 4%	900 mill.

* *Dr. Jászi Oszkár*: Nemzeti államok 1912. 372. 375. *Ekkert*: Grun-
dr. d. Handelsgeogr. 1905. II. 166. *Wagner H*: Lehrbuch d. Geogr. 854. I.
Jelzések: > több; e = ezer; l = lakos; % = százalék; T = terület L = lakosság.

Magyarországon lakott 1910-ben 11 önhatóságú városában 21 mill, ember, rendezett tanácsú városban 1,5 mill, lélek; összesen a 21 millió lélekszámnak 17% 10 ezernél több lakosságú községekkel együtt 21% – így a falusi lakosokra jutna 79%, illetve 83%. Ausztriában 6 millió a városi lakosság, tekintve a községek városi jellegét, minek 20% felel meg. E két szám jelzi, hogy Közép-Európában Ausztria-Magyarországban kezdődik a városiasság ritkulása s a falusias települések túlnyomósága. Ezt már I. Napoleon vette észre mondván: Európában csak kétféle népek élnek, nyugotiak és keletiek. Mindamellett, hogy Ausztriában 22524, nálunk csak a fele 12687 község van (azoknak $\frac{1}{4}$ magyar), de sok a 7986 nemzetiségi kicsi község köztük, akár Itáliában, a zsellérek s albérlők hazájában.¹⁾

Schone számításai szerint Nyugoti Európában $2\frac{1}{2}$ millió km^2 területen egy negyed milliárd ember lakik, majdnem 100 l. (96) km^2 -ként; vagyis a lakható terület $\frac{1}{67}$ részén az összes emberiség $\frac{1}{2}$ van összezsúfolva²⁾. Legzsúfoltabb a Keleti tenger melleke 28 millió lakossal 1,6 millió km^2 területen³⁾. Andréé úgy tudja, hogy Nyugoti és Közép Európa 2 millió 176000 km^2 ($1\frac{1}{2}\%$ a föld száraz felületének) területén 210 millió ember lakik, még pedig 71 millió német, 44 millió angol; 42 millió francia; 28 millió szláv; $\frac{1}{4}$ millió holland, friez, flammad, 9 millió magyar; 3% millió oláh; $1\frac{3}{4}$ millió olasz és V_2 millió egyéb (dán, vaszk, spanyol stb.)

E néptömegeknek $42\frac{1}{9}$ millió km^2 gyarmatbirtoka (29% a föld felületének) van 467 millió lakossal, vagyis az emberiség létszámának $30\frac{1}{2}\%$ -al⁴⁾.

A zsúfoltsággal vele jár a társadalmi rétegek sűrűlódása, a szükségleti cikkek drágasága, tehát a szocializmus kiélekedése, de csak nyugoti Európában, épen nem Amerikában, hol km^2 -ként 9 ember lakik a 9 millió km^2 területű Unióban. Mivel a föld lakható felületén 6 milliárd embernek van helye,

¹⁾ Hassert: Die Städte 1908. 89. Weinreb: Les grandes cités du monde. La Geografie 1902. 313-621.

²⁾ Schöne: Polit. Geographie 1910. 117.

³⁾ G. Braun: Ostsee-Gebiet 1912. 75. l.

⁴⁾ Andréé: i. m. I. 272-273.

az emberiség mai kicsi létszáma (1600 millió) és elosztottsága mellett 90 km² jutna minden embernek – elég tér jut még tehát az embereknek a terjeszkedésre. A szociális bajoknak főoka a népség zsúfolódása városokban, ipari és forgalmi helyek körül, nem ám a történelmi és mágnási osztályok szűkkeblősége. A túlszűfolt Európa kiereszt ugyan magából rajokat, például vagy 5 millió európai él Amerikában, 3 millió Afrikában, másfél millió Ausztráliában, de mindez kevés a kicsiny Európa megélhetésének megkönnyítésére. Újra fontolóra kellene venni ezek után *Wagner Richard* ajánlatát: az emberiség arányos megosztakozását s a túlszűfolt északi területekről rendszeresen dél felé való irányítását a kivándorlásoknak. Lassú szoktatással megszokja u. i. az európai ember a forró klímát, amire példa van Afrikában, Malajonéziában és Dél-Amerikában¹).

A szociális kérdésnek ez az *egyedüli* geogr. helyes megoldása. Csakhogy ki vállalkozik erre? Ki legyen az az új Árpád, Attila, Athanarich, aki megindítaná az európai emberiség áttelepülését? A konkrét tényekkel és állapottal kell számolnia a geográfusnak; – azokból kell méríteni okulást minden európai nemzetnek, a magyarnak is, ha jelenét és nemzedékének jövőjét akarja biztosítani. Teszi is azt a Nyugat Németország, Hollandia, Dánia, Svájc. Anglia városai rohamosan épülnek, tágulnak és szépülnek, még London is modernizálja utcáit és épületeit – a miért az európai Északnyugat sokkal tetszetősebb geogr. kép, mint a román országok hanyatló kopott ósdi városaikkal. Azért ne engedje magát a magyar közönség megtéveszteni a geográfisták lármájától, hogy geológia és physica teszi ma a földleírás gerincét. Az Ember teszi azt ma kultúrájával gazdasági politikai és nemzeti erejével. Ezekre kell prima vista figyelni a geográfiában – a többi nem oly fontos, még a németektől egyedül üdvözítőnek hirdetett morfológia sem. Hegel hozta u. i. divatba, hogy Európába csak a német juthat szín-igazságokra. Ez az ígézet tartja fogva egy idő óta Magyarországot, nevezetesen a geográfiában. Erről le kell tenni s a magyar szociális szempontot kell előtérbe tolni.

¹) *Rectus*: i. m. V. 302, 305, 327, 332.

A Chamberlain-féle babonát nem szabad nagyra növeszteni, mert az nem egyéb germano-adolatriánál. Még annál is hitványabb, mert csak németeket lát a geogr. horizonton¹⁾.

Másfelől a *belga szocialisták* zavarják föl az elméket azzal, hogy túlságba kergették a szociológiát és gazdasági dogmákat hirdetnek, melyeknek helyi jogosultságát el kell ismerni, de egész Európára, minden nemzetre és társadalomra kiterjeszteni még sem lehet. Gazdasági okokon kívül vannak azokkal egyenlő erejű más *ethnikai* okok is, mi a következőkből nyilvánvaló lesz.

A kik a természetes gazdálkodást felváltó pénz-gazdálkodással kapcsolják össze a nemzetek alakulását s annak tulajdonítanak mindent, miként Jászi Oszkár dr. – a fejlődésnek következő sorrendjét képzelik: a) Először a rendiség használja fel a nemzeti gondolatot a királyság elleni harcban. Ez volna az oligarchia, a nemesség és uradalmi gazdálkodás korszaka, b) Majd az iparúzó és kereskedelmi polgárságra terjed ki a mozgalom, – ez a városok és demokratia korszaka, c) Azután a parasztságot vonja be igézete körébe – mely sokáig közönbösen viselkedik a nemzeti eszmével szemben – ez a nép-uralom, az iskola és vallás kérdés stádiuma, d) Végül a proletariátus gazdasági és kulturális kérdést csinál belőle – ez a szociálmusz kora.

E sorrend nem rend s nem sor. A szociológiai doktrináriusság, mely mindenben fejlődő fokozatokat neszel, ép oly egyoldalú s igaztalan, mint a naturalista geográfusok geogonia- és morfológiája. Ugyan micsoda jelentősége van London agyagos talajának (London clay) műtörténelmi fejlődésére³⁾ a polgárság közérzülete nélkül? Egy Mátyás király demokrata volt lélekben s a renaissance imádója minden rendisége mellett, de esze ágában sem volt a mai értelemben vett nemzeti állam. A bretonok, flammandok, dánok nem különböznek vallásilag, a norvégek fajban sem elnyomóiktól – mégis a nyelvi ellentét hagyományos ösztöne ellenkezésbe juttatta őket uraikkal. Elzászban a kath. német nép vallása, érdes modora miatt gyűlöli a poroszt, nem a francia nyelv iránti elragad-

¹⁾ Chamberlain: i. m. I. 466.

²⁾ Otto Schlenitz: London als Kunststätte 1912.

tatásából. Amerikában a vagyonos élet suggestiója a legnagyobb polit, asszimilator, a régi Rómában s nálunk magyaroknál a politikai prestigium egyesítette a különböző nemzetiségeket – látnivaló tehát, hogy mindenütt más az asszimilatio oka, nem egyedül a kapitalista gondolkodás. Sőt a római kapitalizmus terjedésével bomlott meg a római impérium egysége – ezt a történelem igazolja, nem a theoria. Ha valahol – e kérdésben a történelem az élet mestere, az a történelem, miben a monisztikusok oly rendkívül gyenge lábon állanak. Teszem azt Richthofen, Wundt, Marx és mások. A nemzet történeti sorsa és geográfiai helyzete kelti fel a népekben a különállás, heterogenizmusz gondolatát – ez az eszmélés, a hagyományos eszmeörök dédelgetése pedig lelki folyamat, a contrarius suggestionak főforrása – így megint nem fűzisz, hanem pszüché a nemzeti alakulások főmozgatója s mivel önsuggestio nevelte sympathiával párosul: Eötvös Józsefnek, a mi nemesen gondolkodó magyar Chamberlainunknak van igaza, hogy a nemzeti érzület a szív rokon-érzésének dolga. (Egyáltalán jobban illenék e zseniális író megismernünk, mint agyabafőbe dicserni Chamberlaint és egy tucat angol és francia író).

Ha csak industrializmusz és kapitalizmusz nevelne nemzeti államokat) a germán földközi-tenger körüli népeket ez a szociális eszme egy nagy nemzeti állammá forrasztaná össze. Még sincs ez így. Breton és francia, kelta és angol, norvég és svéd, dán és német, friez és holland, flammand és belga, mind, egy kapitalista nemzetbe egyesülne. Pedig ezek a vallás, nyelv kultúra s történelmi hagyomány folytán, szóval lelki önelhatározásból és megfontolásból még anyagi és politikai érdekeikkel ellentétben is mind a heterogenizmuszhoz, különálláshoz, legfeljebb szövetkezéshez, föderatiohoz hajlanak. – Még egy alakulóban lévő kulturális rassz, vagy varietás kedvéért sem akarják nyelvi, történeti és vallási külön egyediségüket feláldozni.

A mi a tudós szociológus genetikus sorrendjét illeti, annak cáfolatát jogászokra s történészekre bízom. Részemről már a gazdasági fokozatoknál mutattam reá, hogy azok se nem fejlődés-fokozatok, sem kulturális fokozatok. Az európai

¹⁾ *Jászi Oszkár*,; i. m, 142, 161, 169, 213, 228, 229, 258.

társadalmak fokozatos ezer éves fejlődése szerintem e 4 kategóriába nem szorítható.

Mert, teszem, a magyarok mindjárt bekeltözésükkor talál-
tak elrómaiásított dák és elszlávosodott román városokat Da-
kiában s a Dunántúlon. Ezek a városok mind hűbéri védelem
alatt állottak, eszükbe sem jutott demokratáknak lenni, a
mennyiben ez a fogalom Európában X-XVIII. századig ismer-
etlen. A nemzeti eszme soha eszébe se jutott semmiféle
parasztlázadásnak, sem nálunk, sem idegenben. Az elnyo-
matás s a politizáló nemesség ellen keltek fői a városok
vagy parasztok. – Még a vallás sem jött náluk számba.
Ösmeretés Luther kijelentése: „Agyon kell verni a lázongó
parasztokat, mint a kutyákat”, azaz Luther sem volt jobb a
Deákné vásznánál, ő is az urakkal tartott. Hogy pedig ezek
a német urak a vallást sem nemzeti, sem felekezeti, hanem
hatalmi érdekeik kielégítésére használták künn úgy mint
nálunk – azt ma már minden gimnazista tudja.

A népnek, parasztságnak belevonását a nemzeti kér-
désbe Napoleon európai háborúi csinálták. Akkor ébredtek
a kis népek is nemzeti egyéniségük tudatára. A proletariátus
pedig nem osztály, hanem állapot, melybe senkisé is kíván-
kozhatik. A proletariátus nem lehet történeti ideál, mely
egygyé gyúrja a társadalmi osztályokat, mert a heterogeniz-
musz történeti törvénye szerint egyfésülés soha sem volt és
sohasem lesz a föld kerekéségén, sem anthropologiai, sem
társadalmi, sem másféle. Az a proletariátus tehát nem fogja
egyenruhába öltöztetni Európát – annál kevésbé a többi
földség lakosait. – Ez magában nem fog csinálni szociális
új kort, de meg fogja csinálni valamennyi társadalmi réteg
együttessége, történeti gazdasági és műveltségi folytonos
haladása.

Végül az evolútiót mindenben hajszólo szociológus
theorizálók vegyék figyelembe a történeti tényeket. Ezekből
kiviláglik, hogy a kapitalizmusz és vele járó szociálizmusz
minden korban és különböző helyeken mindig meg volt, de
soha sehol geográfiai totalitásában. Mexico, India, Peru,
China, az ókori folyóközi és tengermelléki kultúrák (főnikiek,
punok, hellének és rómaiak) virágzásuk idejében mind ka-
pitalisták voltak, dúslakodó nagybirtokosokkal és leigázott

pauperizmussal. A déloszi közpénztár a maga idejében úgy dirigált a földközi tengeren, mint a Fuggerék a XVI. század első felében Középső Európában, a Hanza a XIII. az északi, Venezia a déli Földközi-tengeren vagy a Londoni bank ma a világ-oceánokon. Fuggerék, Contariniék egy hajszálnyival sem voltak irtalmasabbak, mint Rockefeller, Cornegie a trustök urai és a pénzpiacokon hangyales módjára elhelyezkődött Rotschildek. A közönség minél eredményesebb kizsákmányolása volt mindig a pénzeszsák jelszava. Ciceró házbéruzsorával és szicíliai bérletekkel gazdagodott, Bakács Tamás Martinuzi szekérszámra gyűjtötte az aranyat-ezüstöt s nem volt bűnösebb egyik se a kath. templomkincseket szekularizáló Perényinél, Zápolyánál vagy latifundiumokra törekvő Báthorynál, Majlothnál, no meg Verbőczinél. Érdemes elolvasni, mit tud Dlugoss krónista a Hunyadi család ropant vagyónáról, mely később Betlenné, Bocskaié majd II. Rákóczy Ferencé lett. Szóval a kapitalizmusz nem újkori találmány. Megvolt régen, mikor semmit sem tudtak a modern naczióalizmuszról.

A szociális mozgalmak sem új keletűek. Róma, Athén a szociális rezgelődéseknek egész képsorozatát mutatja be nekünk. Spartacus rabszolga háborúja, a francia és német parasztlázadások szakasztott olyanok ott, mint a Dózsa, a fekete Iván, Pero és Hora-KIoska felkelése. Luther úgy szidalmazta a lázongó parasztokat, kik drágaságot csinálnak és csak magukra gondolnak, a mint ma szokás nálunk az 1947 nagybirtokost, az agráriusokat és védvámokat szidni, bölcsen elhallgatván persze a bankspekulánsokat, kik parcellázásukkal felveszik a földárát, kipusztítják erdőinket s a mindent drágító, silány portékát, hamisított élelmiszert terjesztő iparos és kereskedelmi üzéreket, kiknek nagyobb részük van a drágaságban és a kisember pusztulásában, mint a legalább jól gazdálkodó föld- és pénzkapitalistáknak. Szóval kapzsiság mindig és mindenféle osztálynál volt – de kizárólag, mint *signatura temporis* soha sem volt. A *Homo europeus* statisztikai totalitásában kizárólag sem kapitalista sem szocialista nem volt, hogy alapul lehetett volna venni szociális állapotát politikai vagy ethnikai kifejlődésre nézve.

A XIII. századbéli Roman de la Rose alaphangja

ugyanaz, a mi Hertz Neulandjaé a XIX. században. Moorus Tamás Utópiája Kautsky beismerése szerint a szocializmusz történetében 1516–1847. vagyis Marx könyvének megjelenéséig kánonja volt a szocialista képzelgéseknek¹⁾. Pedig akkor még mentes volt Európa a haute finance polypkarjaitól! Rabló és hármás forgású gazdálkodás volt általános a kontinensen, így theoretikus conjectura, hogy a naturális gazdálkodásból a pénzgazdálkodásra, a földet kifosztó extensiv gazdálkodásból a tudós és művészies gazdálkodásra való átmenet okozta a kapitalizmusnak, szocializmusnak, a szociális és tetejébe a *nemzeti gondolatnak* kollektív, a tömegeket átható terjedését s így nemzeti államok keletkezését, miként ezt Jászi dr. és Hettner vélik. Utóbbi Európa leírásában.

Igen, – helyenként ez *is* okozta a heterogen elemek nemzeti tömörülését, de schematicus általánossággal soha seholy, így például nagyobb hatalom volt az orosz nemzet teremtésében, mely máig naturális gazdálkodást folytat, mint a magyar, az egyféle vallás és Péter czár akaratát követő következetes oroszosító állami politika, minden egyébnél. Magyarországon egységes vallásban, a politikai assimiláció folytán régen nemzeti állam lehetett volna, de vallási ellentétek miatt ma sem az és nem lesz ép e miatt soha szerb-szlovén-horvát-délszláv, vagy plane egységes panszláv állam. A cári akarat sem csinált volna nagy orosz nemzetet az orosz nép szaporasága, engedelmessége, frugalitása és bámulatos alkalmazkodása nélkül. A magyar pénzgazdálkodás voltaképp Budapest pénz-üzlete. Kapitalizmusról, egyetemes kapitalizációról nálunk eddig szó nem lehet, mikor fülíg adós az állam külföldi bankároknak és agyon van terhelve a földbirtok országszerte. – A magyar kultúra felsőbbisége, a társadalmi boldogulás követelménye, a védelem szüksége s a közösen átélt ezer év traditiója alapja annak a politikai összetartásnak, mely egységes társadalommá összeforraszthatja a Kárpáti királyság heterogen népeit, nem pedig a kapitalizmusz vagy a Bánffy-féle szittyáskodás.

Ez persze megint geográfus beszéd, mely nem kér

¹⁾ Chamberlain: i. m. II. 826-833.

patentet igazságainak hirdetésére, sőt szívesen beismeri, hogy szavai nem illetékesek szociológiai kérdésekben, mert a geográfiai álláspont oly szűkkörű, mint Trefort ismert hasonlata, ki egy képviselő úr okvetetlenkedéseire egyszer azt felelte: – „Nem lehet ám a világ folyását a hársfalvi plébánia ablakaiból megítélni”. A geográfia kilátójáról sem! Nekünk csak a hol és mikéntet kell regisztrálnunk.

Visszatérve a táblázathoz kettő tűnik ki belőle: I. A vagyoniasság és emberi energiának az északi földközi-tenger körül való sorakozása, mit Ritter persze egészen másból kiindulva, a globus „földségi sarkának” nevezett. II. A jelenlegi Európának két hatalmas kulturális cyklusa, úgymint az iparűző és kereskedelmi Nyugat és Északnyugat és a túlnyomóan a termelésnél maradt keleti és délkeleti Európa. Amott természetesen igen éles a szociális ellentét, mert sok a város, sok az iparos, kereskedő, munkás és gyöngébb a vidék, de nagy a lakosságnak városokba való szakadatlan húzása.¹⁾

De mit szólunk *a mi társadalmi* berendezettségünkről? Városiasság tekintetében a természetileg szegény Skandináviánál tartunk, hol a lakosság V_6 vidéki. A kicsi Dánia 100 év előtt szintén így állott, ma már a lakosok $\frac{2}{5}$ városi lakos. Még az erdős Finnország 3 millió lakosa mellett is aránylag előbbre van, mint mi keleti finnek. „Város állam nélkül elképzelhetetlen – mondja Wundt²⁾ – s állam bajosan állhat meg városok nélkül.” Magyarországnak pár excellence termelő ország és sokáig az marad, mert igen gyenge még a polgári osztálya. Ezt a keletkező polgár-osztályt fojtsuk el csirájában a munkaadók és tőkésék ellen indított keresztes háborúval, amikor oly kevés nálunk a munkaadó, a megélhetést biztosító munkaalkalom, a tőkés Európa gazdag nemzeteinek arányaihoz képest?? Jaray³⁾ kénytelen arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy kevés, nem magyarok és erőtlenekek nálunk az ipari középpontok s széjjel vannak szórva a Kárpátok koszorújában. Csak Buda-

¹⁾ *Günther–Dove*: Wirtschaftl. Erdkunde 1911. 15, 21, 29, 34. *Itschner* Lehrproben d. Erdkunde 1900. 276. A táblázat nagyobb része *Supan*: Bevölkerung d. Erde. Petermanns Mitt. Nro. 163. Ergänzh. 190.

²⁾ *Wundt*: Elemente d. Völkerpsychologie 1912. 324.

³⁾ *Jaray–Louis Gabriel*: Question sociale en Hongrie 1909. 81.342.

pest jöhet figyelembe, mint modern industriális és kereskedelmi központ az ő 114 ezer iparosával és 12 ezer kereskedőjével. A többi nagyobb város p. o. Pécs (7 ezer iparos, 2500 kereskedő), Brassó (2755 i., 223 k.), N.-Szeben (5 ezer i., 361 k.), Győr (2628 i., 1300 k.), Kecskemét (1745 i., 512 k.), Kassa (5470 i., 1172 k.) N.-Várad (6200 i., 1700 k.), Debrecen (4700 i., 1453 k.), Szatmár (1800 i., 958 k.), Arad (6535 i. 1030 k.), Temesvár (2725 i., 1763 k.), Versec (1600 i., 717 k.), Kolozsvár (4757 i., 1330 k.), M.-Vásárhely (1453 i.), Sz.-Fehérvár (954 i., 884 k.), összesen sem tesznek ki annyit, (65 V₂ ezer iparos és 15,723 kereskedő), mint a főváros. Az is nagyrészt gazdasági üzlet és állami megrendelésből él. A szocializmus tehát, mint a polgárság elleni küzdelem, nálunk még korai, midőn sem erős polgárságunk, sem gazdag városaink nincsenek. Proletár mindenütt van a világon, de ezekkel a komoly szocializmus soha sehohol nem csinált és nem csinálhat új államot, új társadalmat.

Ipari elmaradottságunk oly elcsépelet téma, hogy szinte röstelli az ember említeni. Ausztriában az iparosvállalkozók, munkások, segítők és napszámosok összesen 10,2 millió ember, több mint $\frac{1}{3}$ népességének; – ott tehát nagyon érthető a társadalmi rétegződéssel járó jogi convulsio, nálunk azonban csak $2\frac{1}{2}$ millió mindenestül v. i. az 1900-iki népességnek $\frac{1}{6}$. Sőt Jászi dr. szerint 20 éven felüli önálló iparos csak 219,000 és 82,605 az önálló kereskedő, így összesen még fél millió sincs. Magyarországnak tehát szüksége van az ipari szocializálásra – ha el nem akar tespedni keleti szegénységében. Nem is arról van szó, hogy ne legyen hazánk is iparos állam, ha ugyan el nem késett vele, csak arról, hogy azt a 11 millió földmivest és 1 millió 387 ezer önálló földbirtokost sem lehet szimpliciter agyonverni s az agrárius Magyarországból par la tour main egyszerre iparos Magyarországot és iparos parlamentet csinálni. Nem, különösen azért, mert a különben is conservatív földművesünk inkább húz az aristokrátiához, röstelli a paraszt címet, pógárnak mondja magát és semmit sem akar tudni nemzetközi szövetkezetekről. Ez nemcsak a meglépésedéit paraszt-nábobokra szól, hanem főleg a régebben kiváltságos (kun, székely, jász) vagy hadviselő (hajdú) ősök ivadékaira. Amúgy egyszerűen kiirtani nem lehet ethnografiai, a vérrel vele

született történeti népi tulajdonságokat. Ezekkel számolni kell I Amint az amerikai munkás csak addig szereti az egyenlőséget, amíg a műhelyben dolgozik és önérvényesülése érdekében nem engedi, hogy megfosszák jogaiktól és kiváltságos helyzetüktől a meggazdagodott, tőkésekké, munkaadókká lett munkásokat – így vélekedik a magyar paraszt is. Pénzével, szorgalmával úr, földbirtokos, politikai tényező akar lenni. Ezt semmifele demokratizálással ki nem lehet verni belőle. Ha csak az idő meg nem változtatja karakterét. Persze, az agrárius foglalkozás biztosabb és nyugodtabb foglalkozás, mégis pénzt hoz. Ezért kényelmes társadalmunk szívesebben agrárius. A kicsi Dánia megmutatta azonban, hogy virágzó földműveléssel is lehet gazdag az ország. Nálunk is egyensúlyba kellene hozni a foglalkozásköröket s nem volna szabad egyik félnek se a rombolás és jogfosztás álláspontjára helyezkedni. Német- és Franciaország p. o. virágzó ipari és kereskedelmi életük mellett szintén kiváló termelő országok. – Efféle összehasonlításokat azonban tudniok kellene a mi összes társadalmi rétegeinknek, ha jobb jövőt akarnak szerezni utódaiknak és nem akarják romba dönteni ezer esztendő társadalmunkat. Ne csak egy, valamennyi népréteg kell, hogy tudja a világ és hazánk közgazdasági és társadalmi állapotait, hogy igazságos lehessen fölfelé és lefelé.

Mekkora munkatöbbletet tudnak a nyugoti¹⁾ gazdasági elhelyezkedésükben egyensúlyba hozott országok évről évre felmutatni! mikor Anglia 150 ezer millió, Németország 13V_a milliárd márkával, Franciaország 25 milliárd márkával van érdekelve a külföldön, Németország nemzeti vagyona 270 milliárd mk. (288 milliárd kor.) fejenként 4800 kor. A hamburgi kikötő 25 millió t., a londoni után a földség legnagyobb kikötője. Ez 33 millió tonna forgalmával meghaladja összes adriai forgalmunkat.

Ez jólét. Nyugaton van tehát értelme a társadalmi mozgolódásoknak. De nálunk? Magyarországunk földértékét csak 10 milliárd, tőkeálladékát 9243 millió koronára becsülik. A

¹⁾ *Reclus*: i. m. VI. K. 315. s. k. J. (És erről a nagy és igazi geográfusról meri mondani egy naturalista geográfus Hettner, hogy Reclus már hasznavehetetlen!! Sőt csak ő aktuális!)

földnek 70% el van adósodva, a tőkék $\frac{2}{3}$ ki van kölcsönözve. Hol itt a nemzeti jólét, vagyonosság? A német gazdasági termelés 6000 millió márka, hozzá 13 ezer millió márka ipar-árút készít évenként, Franciaország 12 $\frac{1}{2}$ milliárdnyi értékűt. Anglia 17, az Unió 20 ezer millió dollár iparcikket hoz forgalomba, mi e horribilis számokhoz képest a mi 4 legfeljebb 5 ezer millió *koronát* érő összes ipartermelésünk? Mennyi nemzeti energetika, tőkegazdaság kell Nyugaton e nemzeti munka végrehajtásához?

Mindazáltal csüggedésre nincs ok. Csak akaratumk, elszántságunk legyen arra, hogy a kor eszméit, intelmeit megértsük és nemzetileg hasznosítsuk, ha mással nem – ezen eszméket kifejező kulturális geografia tanításával. – E táblázat mutatja, hogy hazánk nemzeti energetikáját csak föl kell ébreszteni és vezetni. így nyers kereskedelmünkkel p. o. eléje vágunk, a dalmát part kivételével, az egész Balkán félszigetnek. Mi is dolgozunk tehát tőlünk telhetőleg és igyekszünk lépést tartani a nagy világgal. Nem rajtunk, hanem azon múlik a kérdés eldöntése, hogy *tervszerűen* neveljük a jövőndő nemzedékeket ebben a nyugoti sürgő szellemenben, amely majd 30 ezer millióra emeli Magyarország gazdasági értékét. *άέν άρστειέν!* Jobbaknak kell lennünk!!

Nem lehetetlen feladat! Belgium akkora sincs, mint Délmagyarország, mégis háromszorta nagyobb a lakossága s termelő ereje meghaladja évenként a 4000 millió koronát. Csinál 11 milliárdnál nagyobb forgalmat és 680 milliónyi munkatöbbletet, s tőkét. Ezt az erőösszeget Hollandia, mely körülbelül föler Délmagyarország területével, szintén tudja felmutatni. Munka- és szellemerejével diadalmaskodik a fizikai környezet mostohaságán és ugyancsak 11 ezer milliónál nagyobb kereskedelmi forgalommal zárja le évenként üzleti könyveit. A Dunántúl nagyságú Svájc nem csupán élelemhiányát pótolja szegény hazájában, hanem vállalkozó szorgalmával mondhatni világkereskedelmet folytat, mert svájci árukat minden nagyobb kikötőben találunk. 3000 millió fr. meghaladó kereskedelme relative legnagyobb Európában, mert ebből fejenként 715 fr. esik.

A *szociális geográfának* tudása tehát gazdaságival való kapcsolatában úgyszólván *égető kérdés*, hiszen bőrünkrol van

szó! Mert kérem vesztett csatát, ostoba önkényuralmat ki lehet heverni, de bajos helyreütni a nemzet gazdasági és kulturális romlását, ha ő maga volt ennek okozója. *Csak* gazdag, dolgozó és *mívelt Magyarország* állhatja meg a helyet Közép-Európában. A turáni henyéséget ki kell ölni a nemzedékekből, de nem csak a parasztok gyermekeiből, hanem valamennyijéből s ennek az útját a geográfiának okosabb tanításával kell egyengetnünk.

A mondottak igazolására csak néhány példát legyen szabad említenem. Nem ad-e gondolkodni valót, hogy Magyarország lakossága km²-ént 64 lakosával Közép-Európában a legutolsó? Utána mindjárt a Balkán és Oroszország következik. Még a sokkalta hegyesebb Ausztriában is 95 ember lakik km²-ként.¹⁾ Továbbá a Kárpátvidéki országok közül Szilézia és Galícia sűrűbben (60–90 lakos km²-ként) lakott, mint a magyar Felvidék (30-40-50 lakos km²). Pedig ezek az országok klíma, termékenység tekintetében gyöngébben vannak fölszerelve. Hiába beszél Schlüter, hogy a föld sűríti a lakosságot, itt az ember szorgalma sűrösíti be a földet. Nálunk a felvidéki embert is okosabb és kiadóbb munkára kell tanítani, a svájcihoz hasonló dolgosságra szoktatni – s meg fog változni 2-3 nemzedék alatt a Felvidék képe. Nem fogja Partsch felpanaszolni nekünk, hogy „csöndesek a világgfogalmától érintetlenek a mi Kárpátjaink”.²⁾ Ha Svájc 850,000 hektár havasi legelőin hektáronként 60–80 m. mázsa szénát tud produkálni, miért nem lehetne Kárpátjaink hasonló területű legelőin szintén intenzívebb széna- és tejgazdálkodást folytatnunk?³⁾

Az osztrák és magyar birodalomnak 30 millió 840 ezer h.i. sík és dombvidéki és 2 millió 249 ezer hektár a havasi legelője, azonkívül 314,000 ha.-nál több rétje van, melyen legalább is 100–120 millió m. szénát, takarmányt lehetne termelni – és nálunk 800,000 h. havasi, 3 millió 127 ezer sík legelő és 3 millió 192 ezer rét mellett húsdrágaság van. Künn 2 koronáért meg le-

¹⁾ *Umlauf*: Oest-Ung. Monarchie III. Auflage. II. 83. *Cf. Ivanne*, Phys. stat. Hand-Atlas 1887. 18, 20. Tafeln.

²⁾ *Partsch*: Mittel-Europa 1909. 271.

³⁾ *Huszádik Század* 1912. VI. 707. VII–VIII. 57, 67.

het ebédelni, nálunk egy sültnek az ára 2 korona. Nálunk 44 millió m. búza és 14 millió m. rozs-termés (10 évi átlag) mellett 20-25 fillér a kiló kenyér és 45-50 kor. egy mázsa liszt, Németországban ingyen kenyér van a korcsmákban és sörházakban. A Campbell-féle feltöltéssel p. holdanként 132 mázsa krumplit kaphatunk, ma az évi átlag 79 mázsa. A Demcsinszky-féle átültetéssel 60-70 mázsa rozs és búzatermést érhetnénk el hektáronként, a soros vetéssel Teleki Arvéd gróf szerint 50 mázsa kukoriatermést, amikor ma a sűrű vetéssel 16½ mázsát érünk el. Ratzelnek van tehát igaza, midőn mondja: „Nem találunk kultúrnépet, mely külső támadások nélkül, belsőleg elpusztult volna, de van elég kultúrátlan nép, mely oliganthropióban (és hozzá tehetők nálunk oligo-energeutikában) kicsi ember állományban kellő és okos szorgalom hiányában tönkre megy.¹⁾ A magyar népet *egyedül* a *kultúra* tudja megtartani Közép-Európában, semmi más. Ha szomszédaink többet dolgoznak és élelmesebbek, először gazdaságilag, utána politikailag teszik tönkre Magyarországot.

Az ember szíve elkomorul, midőn a virágos és veteményes kertté átalakított Hollandia, vagy a rétgazdálkodással váltakozó westfaliai és rajnamelléki rozs és búzaföldek fűrge népét látja s arra gondol, hogy nálunk akárhány vidéken déli 10 órakor hazajön a gazda cselédjeivel „mert meleg van künn a szántón, vagy fenn a havason”, E közéleti renyhéséget, melyen jókat nevetnek a németek, mondván „nálunk a kabátos ember csak orvosi rendeletre dolgozik,²⁾ mi hihetetlennek látszik – még mesterségesen nevelik. Egy délvidéki fődirektor p. 1910. nagyra volt vele, hogy a délelőtti tanítás 5 órájából óránkénti levonásokkal éppen egy órát csípett le a tanulásból. A mi paedagogiai lapjaink teli vannak könnyítési és tananyagkurtítási tervezetekkel, amikor amúgy sem szeret ifjúságunk kitaróan s komolyan dolgozni. Az érettségi és államvizsgálatokon (a jogi szanatóriumbeli előkészítésekről nem is szólok) a legenyhébb követelmények mellett százalmas eredményeket érnek el. A német egyetemi bursch iszik ugyan, dalol hozzá nagyokat, igaz, de sorba rakja le a vizsgálatokat, különben ki-

¹⁾ Ratzel Anthropogeographie II. 256. *Reclus* i. m. V. 413-415.

²⁾ *Meggendorfer Blätter* 1912. Nro. 1123,

lökik a burschenschaftból. Nálunk meg munkakönnyítésről, index- és vizsgálatok megszüntetéséről zengenek a berkek. Lebetyározzák a tudást követelő tanárt és mártírokat csinálnak a bukott, de a sportban kitűnően trainírozott, léha izomfiakból és éjig emelik a monstre-tornaversenyeket, plane ha fiatal lányokat dresszben lát a riporter.

E felfordult gondolkodás meg is látszik hazánk és Németország gazdasági viszonyain. A német mezei munkás átlag 25% többet dolgozik s neki harmadfél hektár föld eleget, mihez a miénknek $3\frac{1}{8}$ hektár kell. Mi átlag 12 mázsa búzát kapunk egy hektáron, de nagyobb szorgalom és tudás mellett a 3 millió 800 ezer hektár búzaföldeinken 72 millió mázsát arathatnánk. A többi gabonafaj átlagos termését szintén 17 mázsára fokozhatnók, mi 60 millió mázsa többletet eredményezné. Ha tengeri 16 mázsa átlagtermését 32 mázsával fokozhatnók, 92 millió mázsát arathatnák Dániel Lajos számításai szerint. Azaz 122 millió m. helyett 224 millió mázsa évi termésnek örvendhetnénk. A burgonyából nem 54, hanem 160-170 millió mázsát lehetne előteremteni. Akkor nem élne népünk oly silányul, (mert Keleti Károly 1880. számításai óta még mindig koplal), hogy 25 megyében sorozáskor a katonakötelesek 30-48 Vát kivetik s nem vándorolna ki tömegesen, nem puszulna statisztikailag. 1890-ben még 41% gyerek született, 1911-ben 34%, 1890-1900-ig 160,000 költözött ki, 1901-1905. 551,000 és 1956-1910-ig 686,000. És honnan? Hazánk legjobb vidékéről? Nem megdöbbenő-e, hogy a Bácskaság és Délmagyarország 3 megyéjének lakossága 1900-ban 2 millió 113 ezerre ment, ma csak 2 millió 194 ezerre nőtt, így csak 81,316 munkaerővel van több a Délvidéken. Ha más nem ez az egyetlen adat meggyőzhetne arról, hogy nem politizálással, sporttal, színházzal, kártyával, s lóversenyekkel, hanem munkával töltjük el időnket. Az úri osztály kényelemszeretete általragadt már a köznépre, ifjúságra s mindennek a vége – egy bizonytalan szomorú jövő. Ugyan kérem ne a hitbizományokat, a holt kéz birtokát és az 1947 nagybirtokost okolják e miatt, kik állítólag Magyarország 16 millió h. megművelt földnek 31%-át bírják. Azok jobban gazdálkodnak, ha a hitbizományok 403,000 holdról 2.400,000, a holt kéz birtoka 1 millió 288 ezer holdról harmadfélmillió holdra szaporodott az utolsó

három évtizedben. Az a kérdés, hogyan gazdálkodik a köznép a *saját* s a kötött birtoknál nagyobb községi és közbirtokosági 9 millió h. birtokokon? Nemtudás, nembánomság és bankuzsora teszi tökre a községi erdőket, legelőket, szántókat és kisbirtokosokat. Hogy a mellett a 118,000 kisgazda birtoka újra került, ez az uzsorástőkések garázdaságának, a nép tanulatlanságának, a közéleti renyhesség és léha adósság-csinálás, vagy parcellázás számlájára írható.

A frivol renyhesség együtt jár a butasággal és erkölcsatlansággal. Kultúrgeográfiára tanítsuk a népet, hogy hasznát vegye hazájának, szülőföldjének, társadalmi helyzetének, nem pedig arra pazaroljuk időnket, hogy a szél rakta-e a löszet vagy a víz? Andezit vagy zöldkő trachyt-e a mi vulkán gyűrűnk? Faltenschollen vagy Rumpfschollen-Gebirge-e a Bakony-Vértes? Ezekkel az akadémikus kérdésekkel ráérünk akkor, mikor népünk már nem pusztul, kivándorol, éhezik és satnyul többé.

A kulturális geográfiának a köztudatba való meggyökerezése nélkül sohasem fogunk jobban gazdálkodni „denn” – Hammerling szerint – „Unverstand ist ach! das alte grosse Weltgesetz der Dinge! Kíéljük teljesen földjeinket azzal, hogy a szántóföldek 75Vát a legzsarolóbb növényekkel, tengerivel és gabonaneműekkel vetjük be; hogy a legelőket, erdőket s állatállományunkat elhanyagoljuk, hogy 1910-ben még mindig 1 millió hektár ugar hevert 103 millió tengerivel, búzával és 1,2 millió ha. zabbal bevetett terület mellett. (A lóversenyek kedvéért természetik ezt a sok zabot az automobilon és repülőgépek idejében!) Tudatlanság a városok elhanyagolása és a megyeiség előtérbe tolása. Tudatlanság oka annak, hogy embertelenül bánunk a munkásokkal, cselédekkel, kikre 1910-ben csak félmillió koronát költöttünk. Éppen annyit, mint a teljesen fölösleges határrendőrségre és kivándorlási felügyelőkre. Sőt a kivándorlások is in ultima analysi geogr. tudatlanságunk következményei, nem pedig a Rákóczi felkelése óta beállott torz birtoklás-viszonyoknak. Amikor 20 millió emberből félmillió meghal s abból tej és táplálék-hiány miatt 44% öt éven, 46% 7 éven aluli gyerek, azonkívül még 100 ezer elhagyja hazáját – nem lehet mást okolni, mint önma-

gunkat . . . Miért tudnak más népek rosszabb geogr. és társas viszonyok között boldogulni?

Negyedszázados geogr. indolentiánk, az a la parasse intellectuelle oka, hogy nincsen Magyarországnak kulturális térképe. Nem statisztikai adatokon alapuló kockarendszer, hanem szemléletes képe hazánk kulturális viszonyainak.

Lóczy dr. 1910. szept. 12. egy körüti lapnak interjúvában afelett kesergett, mint ő mondja megdölgoltan, mert készült reá, hogy az ő „tisztá” v. i. az ember geogr. szereplésétől tisztá geográfíájá (pedig dehogy az övé, Richthofen és Hettner másolata ez a túlságba hajtott naturalista egyveleg,) – helyesebben geogoniájá mellöztetett s most már romba döl az ő oknyomozó és a természetben kutató iránya (dehogy dül, csak minösített szakgeografus kezébe kerüljön a természeti geográfia a geogr. kathedra ketté választása után) – mert hát „egyedül hivatott” jelöltjét nem nevezték ki helyébe. (Egyszer vidékről is kerülhet be egyet, kathedrára földi halandó.) Lóczy *geogoniájá* – *agónia* halála a geográfíának, mert az ő 23 éves kutató rendszere mindenfélét kutatott és gyűjtött, csak geográfíát nem kutatott. A német geográfíának ez a legtúlzottabb hybrid formájá, Hettner, Philippson de Martonne és Mackinder (ennek a csalamádénak keltek védelmére a Budapesti Szemlében!!) recipéje szerint, mely még *Pencknek sem kell*, hiszen épp most 1912. jun. 6. kelt ki ellene a geográfusok innsbrucki gyűlésén, mondván, hogy a sok természettudományi spēkeléssel teljesen eltüntetik a geográfíát s tizedrangú természettudományi disciplinává aljasítják. Ez a geográfia kellett Lóczynak. Elötte, a lenézett topografikus geográfia nem a napról-napra változó geológiai, phys. és kozmológiai nézetekre, hanem a *nemzetek munkájára*, politikájára, műveltségére helyezte a fösúlyt, öt és iskoláját ellenben a Glóbus physical egyedisége érdekelte legeslegeső sorban. Hiszen az is kell, mert a természettudománynak, mint módszernek, bevitele és a természettudomány vívmányok értékesítése haladást jelez a geográfíában, főleg a Penck-Passarge módon kezelt kartográfíában. Wagner Hermann megmutatta, mikép kell a kettőt társítani, anélkül, hogy a geográfia tudományos jellegét elveszítse – de a Richthofenisták túlzó s hangos impulsiv csapatja formális karikatúrát csinált a geo-

gráfiából. Azt lehetne mondani a Chamberlain-féle *exactes Nichtwissen*-ből¹⁾ ebben a tudománytól csöpögő monstrumban exact semmittudás, *exactes Nichtwissen* lett. Most pedig a modern európai nemzetek óriási versenye, rohamos gazdasági és társadalmi fejlődése miatt a *nemzetek energetikája* érdekel a geográfiában, kivált minket középeurópai szigeti népet, kiknek nemzeti létünk, politikai fennmaradásunk érdekében tudnunk és világosan látnunk kell, hogyan használják ki a gazdag nyugoti vezérm nemzetek geogr. és iársadalmi chance-ait? – ember állományuk phys. és pszichikai teljesítő képességeit? – Különben elveszünk a világversenyben. Egy 8-10 milliós nemzet stagnálása halált jelent, mi pedig 25 éven át ölbe tett kezekkel néztük a sok akadémikus morfológizálás miatt más nemzetek előre törtetését. A két egyetemen geogonia járta, nemzetek geográfiájáról alig hallott valamit a fiatal nemzedék. Geogr. dementia juvenitus és geogr. paralysis progressiva hatalmasodott el, amiért rettenetes dolog ma végighallgatni geogr. tanári és doktori vizsgálatokat – míg előre látó s a nemzet kollektív erejével törődő *nem* – geográfusok vették észre a bajt és megálljt! kiáltottak az ósdi, theorizáló, a nemzeti munkával nem törődő naturalista csalamádé földrajznak.

Amíg nem foglalkozunk birtok és gazdasági kategóriákkal, a művészetek és házformák geográfiájával, meg nem szabjuk a városi és falusi települések kulturális vonalát, össze nem hordjuk városaink összes felhajtható térképeit, alaprajzolatait s a történelmi és geográfiai módszer segítségével a térképen nem jelöljük ki – a városok és falvak, nemzetiségek, felekezetek, foglalkozáskörök, társadalmi osztályok kulturális munkáját, teljesítő képességét s annak egyetemes értékét²⁾ – addig modern tudományos geográfiáról, aminőt a nagy nemzetek tűztek ki a geográfia tudományos kifejtésére – nálunk

¹⁾ *Chamberlain* i. m. II. 905. Ugyan-ez élesszemű megfigyelő konstatálja, hogy az utolsó 40 év civilizatiója rohamos haladás a szegénység felé. II. 831. Értzi ezt különösen a társadalmi geográfiában elmaradt Magyarország!

²⁾ *Hassert*: Aufgaben der Städte-Kunde. Petermann Mitt. 1910. V. 290-293,

szó nem lehet. Részleges munkálatokkal s egyoldalú geológiai és morfológiai specialiskodással nem lehet geográfiát csinálni. A geográfiának mindig egyetemesnek, összefoglalónak kell lennie. Aki ezt megérteni nem bírja, ne kontárkodjék a geográfiában, maradjon szakstúdiuma mellett: mérnöknek, geológusnak, orvosnak, jogásznak, szolgabírónak, theológusnak, csak ne bántsa a geográfiát. A valóban tudományosan kezelt és hasznavehető geográfiának, nem pseudogeografiának az útját azonban csak a kulturális és gazdasági geográfia tanítása egyengeti. Ezt kell előbb nyélbe ütni, aztán jöhet utána a közgazdasági egyetem. Szerencsére meg vannak a kezdeményezői is. Például Grézló J., Demkó tanfelügyelők, a polgári iskolák reformjának sürgetői; Pályi Sándor, gimnáziumi tanár, ki évről-évre elviszi diákjait gazdaságilag értékes vidékekre, p. o. bányá, kohó, gyári telepekre, városokba és községekbe.

Ez idén a többi között a deliblati homokpuszta hasznosítására terelte a figyelmet. A fiúk a helyszínén látták, miképp lehet a homokot lekötni, szőlővé átalakítani, miként lehet sivány területből artézi kutak (200-250 m. mély) segítségével *legelőket* kreálni, a marhatenyésztésen lendíteni. Mind-egyik fiú felolvasta később tapasztalatait. Így kell a geográfiát tanítani. Érdekességgel kell belőle az értékességet kihámozni.

Ezekén kívül a fenti táblázatból is nyilvánvaló, mi előbb említettett, hogy szó sem lehet ezidő szerint még a világ, a *glóbus* teljes, nyugot-európai ízű *szocializálásáról*. Hiszen a mi kontinensünk is három szociális körre bomlik: a történelmileg kiélt 3 déli félszigetre rendkívül szétszórt településeivel, az egyoldalúan termelő keleti szláv Európára, melyhez hazánk és Románia természetes szövetségársunk is tartozik és a haladó, dolgozó európai tőkés Nyugatra, mely ezidő szerint kontinensünk szeme fénye, mellyel az óceánokra és a glóbusra tekint; holott az ó- és közép-korban a földközi-tenger felé volt fordulva arca s geográfiai pillantása . . .

Akik e tényt nem látják, azok Hammerling említett „Unverstand”-jának világtörvénye szerint cselekszenek. E szociológiai geográfiai vakság épp olyan mintha – csak fel-tételesen mondom – az európai bölcselők, theológusok

s egyéb tudós férfiak azt mondanák: „A glóbus területén egyesgyedül csak Európában van bölcselet meg teológia!” A keletázsiai, turkesztáni, eráni és hindosztáni kulturális körök erről persze semmit sem tudnak és oly fölényességgel beszélnek a mozlim dsammákban, továbbá L'Hasszaban, Benaresben, Tokióban, Urgában rólunk, szélső, kiegyezhetetlen philosophiánkról s többféle szakadt teológiánkról, mint ahogyan mi vélekedünk „elmaradt” kulturcimboraínkról.¹⁾ Hol van itt tehát az egyetemes kultúrizálás? Eleddig legföljebb oly hön óhajtott vágyakodás és cél az, minő Müller-Lyer és társainak szocializáló reménykedése. Lehet, hogy meglesz, de mert szociál-pszichológiai probléma²⁾, még nincsen.

De akár lesz, akár nem lesz – fel kell világosítanunk a fölcseperedő nemzedéket, mi igaz, mi nem a szocializmuszból, amit úton-útfélen hall, olvas és lát! Tájékoztatnunk kell ezt a nemzedéket, hogy a maga lábán tudjon állani és maga fejével tudjon okoskodni – mi igaz, hát, mi nem ezekből a hon-, társadalom és emberiség megváltó mondásokból? Igazságok-e már a szociológiai dogmák, vagy csak amolyan állítások, mint Shakspere mondja „szavak, szavak, üres szavak!” Ha pedig valóban már kész igazságok, megint tudnia kell a jövőndő nemzedéknek, hányadán áll s tud-e velük megbarátkozni, velük szembeszállani, vagy tudja-e azokat úgy áthasonítani, hogy az előttünk fáradt nemzedékek kulturális munkája, a szerzett kulturális értékek ne menjenek veszendőbe és megmaradjon Magyarország azok számára, kik a glóbusnak ezen a telluris helyén saját alkotta társadalmi világfelfogásukban vélik a maguk és a jövőndő nemzedékek testi-lelki jólétét, erkölcsi és kulturális haladását s közjavitát előmozdítani?

A *társadalmi geográfia* problémái újságuk s gyakorlati hasznuk miatt fontosabbak, mint a XIX. századbéli természettudományi problémák örökös hajsza . . . Azok nagy, igen nagy része csupán a könyvtárakba való már, a tudomány történetíróinak számára, az élet problémái azonban föltre nem tehetők, se el nem odázhatók. Az Élet, a könyörtelen Élet erőkézsletet, harcra-készséget, gyakorlati igazságokat kíván, mert ezek döntik el ma a nemzetek sorsát a földkerekségén.

¹⁾ *Chamberlain*: Grundlagen stc. I. 190.

²⁾ *Achelis Sociologie* 1908. 52.

Ennek a felismerése és a köztudatba vitele ma a *culturális geográfiának* jutott feladatul. Kultúrája csak az embernek van, mert a szerves világban csak ez halad, azért kulturális és emberi geográfia egy és ugyanaz.

A kultúra nemesebb és elmaradottabb formáinak megismertetése s azon nyomok keresése, varietások *elfogulatlan összehasonlító* vizsgálata a glóbuson, melyek a kultúrát, fejlődésének fázisait és emberfajták szerint változó képeiben szemünk elé állítja – ez vizsgálati köre a művelődés geográfiának: Az ember *jelen* állapotában a művelődés látószögében!...

A gondolat nem új. Már *Kapp Ernő*, Ritter tanítványa foglalta kultúrgeografiai egészbe az emberiséget 1868. Sőt a modern geográfiai irodalom mind e csapáson halad s a phys. geográfiát csupán bázisnak használja az ember kultúrájának magyarázatához. Friedel és Mielke Brandenburgot mutatták be ily összefoglaló kultúrgeografiai nézőpontból. Demolins Franciaországot és köznépet. Wauer: Sociale Erdkunde-jában Németországot, gyarmatbirtokait, Európát és összefoglalólag az egész földet írta le¹). Reclus Elisée az egész emberiség rajzolatát kísérelte meg „L’homme et la Terre” című 6 kötetes standard work művében. Én ezt a módszert a hazai viszonyok szemmel tartásával Magyarország művelődésgeográfiájában szeretném bevezetni és körülbelül, mutatis mutandis, olyan felfogásban, de szélesebb s modern keretben, minővel Czörnig és Neelmayer-Vukasovics 1885-ben az Osztrák-Magyar-monarchia polit, ethnographiáját irták le (Wien 1855–75. 3 köt.), mely tudományosabb a később megjelent hasonló genre-ű műveknél, kivéve a Völker Oesterreichs című vállalatot. (Wien. 12 köt. 1881–83.) Az egyetemes kulturgeográfiából pedig csak annyi volna felveendő, mennyi Reclus nagy kulturgeografiai művének VI. kötetében (Histoire contemporaine) van feltüntetve, vagyis az ember *jelen* művelődésének bemutatása. *Mackinder* ily összesítő felfogással írta le Angliát (Britania and the british Seas 1907.), *Stark* a modern görög,

¹) *Wauer*: Sociale Erdkunde 6 részben. Dresden, 1911. A szász királyságból indulva ki, áttér a többi földségek társadalmi geográfiájára. *Friedel és Mielke* több köteles klasszikus munkájának címe: Landeskunde der Provinz Brandenburg. Berlin 1912.

nyeivel együtt, u. m. somatológia, nép-psychológia, szociológia, ethnologia, politika, gazdálkodás, szóval lelkének anyagi és szellemi megnyilatkozásaival, amennyiben azok *jelenleg* mutatkoznak. Tovább kell mennünk tehát Ratzel utánczóinál p. o. Brunhes-nél, aki a Geographie de l'homme című rapszodikus és rendszertelen könyvében az ember *geográfiai megjelenését* csupán az alvás (lakás), táplálkozás és ruházkodás szempontjából itéli meg és ezekből hozza ki a lakás meg utak, termelés, állattenyésztés és a föld anyagi és szervesvilágbeli kizsákmányolásának geogr. tüneményeit; továbbá a milieu fanatikusanál p. o. Finot (elírta) Walther, Chamberlain (fajta) Taine, Spencer (társadalom), Ritter, Semple-Churchil, Herder (geogr. környezet), Bastian, Letourneau, Foy, Graebner (ethnologia, politika), akik hol az egyik, hol a másik környezeti hatást túl szokták becsülni, mert az ember *telluris leírásánál* mindazokra a *tényezőkre* ki kell terjeszkednünk, melyeknek *összefoglalt hatásából* előállottak *kultúrájának* lokális *jelenségei*. Ebben a systemában első a) *toposz*, a hely megállapítása a helyrajzolat mindennemű vonatkozásaiban. Mennyire fogyatékos és bizonytalan a föld térképezése, a hazairól nem is szólva, arról Reclus igen megszívlelhető dolgokat mondott sokszor idézett művének V. 294. 1. okulásul a mi geográfistáinknak, kik nagy úri non chance-ban részesítették a topographiát. b) *Az antróposz* az ember kimerítő leírása a fent említett szempontokból.

A toposznak történeti megokolását a geoarchitektonika, physical és biológiai geográfia adják főtekintettel mindig a chorographiára, azaz az illető hely phys. és biológiai tüneményeinek összesítésére. Az ember geográfiai tüneményeinek u. m. gazdasági, társadalmi, települési, mívelődésformabeli, szellemi

klimatikus és biogeographiai összességét. Passarge szerint minden tudománynak van analytikai, sinthetikai és geográfiai része. Az első a tény eredetét alapítja meg, a második rendszert csinál hasonló tényekből, a harmadik e formák és tények a földön való elterjedését nyomozza. Én csak az analytikait fogadom el a morphographiát a geográfiaiban, a morfológia a geológus dolga. Helyeslem azonban Passarge physiológus és morfológus térképeit, mert ezekkel közelebb hozzuk a táj képét a valósághoz és ez kartogr. haladás.

nyilvánulatok (politika, nyelv, vallás, művészet, technika) – palão stört, geográfia, a forgalom mai és régi megokolását a történelem nyújtja. Szorosan csak az első kettő, a leíró rész geográfia. A megokolást más tudomány körökben kell keresnie a geográfusnak, mert módszere fel nem jogosítja fölfedezésekre sem a geológiában, sem a geophysicában, sem emberi geográfiában. Ezért mondja Colonel Cluse a földleírás helyzetéről írt értekezésében: hogy amennyiben geografiailag használhatót talál a geográfia a nemzetgazdaságtanból, politikából, történelemből, azt átveheti tőle. We have the right to use the results obtained by others, (economic, history, politic) provided, that we add someting *valuable* [of our own. A segítségül vett szakstudiumokra ugyanazt mondja mint én. A geográfia csak népszerűsítheti azokat a felfedezéseket, nem tehet bennük újakat, mint a geologizáló geográfusok vélik. „He can do much to popularize thes Subjekts, but he *can not* hope to do *original work*.” Nohát!!¹⁾

Azokból is csak azt szabad átvennie, aminek geográfiai kapcsolata vagy geogr. értéke van p. o. a cyclonok, áramlások haladás-irányát, de már meteorológiai vagy óceáni dinamikának statisztikai átlag-soraival és %-val meg nem terhelheti a geogr. képét. Az a részletes oceano-grafiának, physicának köréhez tartozik. A morfológia történeti magyarázata a topográfiának, de nem lehet főcélja a geogr. okulásnak. Mert ennél fontosabb a földön lakó ember városaival, falvaival, társadalmival, államilakulásaival stb.

Álláspontom jelzésére a geogr. *conctetizmuszt s a megokolást* illetőleg csak két idézetet említek. Schlüter gráci egyetemi tanár és Richthofen tanítványa azt mondja: „Az okfejtésben *szabad* kezét kell engedni a geográfusnak, akár a földnek, lakóhelynek természetében, akár az ember szellemi világából veszi azokat. Egy másik fanatikus Richthofenista Hettner meg így nyilatkozik a causalitást sürgető geografu-

¹⁾ *Close*: The position of Geographical Journal. London 1911. októberi füzet 407, 409. Ezt a híres cikket valamennyi angol geogr. folyóirat közölte. így: The Scottish geogr. Magazin 1911. Nro 10, 505. Bulletin of the American geogr. Society 1911. Newyork 740. Csak a magyar geogr. folyóirat nem.

sokról: „Önálló tudomány nem nyargalhat örökös okfejtéseken, ellenkezőleg a geogr. konkrét *tények körére* kell támaszkodnia. Geogr. pozitívmusz és tények nélkül bármily tudomány parazita¹⁾). Akik tehát a geographia lényegét örökös megokolásban keresik s okoskodási mániájukban megelékezve Göthe és Chamberlain szavairól: Lebhafte Frage nach der Ursache – ist grösste Schädlichkeit²⁾) a geográfiai tényeket elhanyagolják, nem tudományos, hanem fantasztikus geográfiát csinálnak belőle a józan ész csúfjára egy mestersegesen fölhizlalt pseudo ismeretkört, mely vérszegénységben és gerinctelenségében elpusztul és belefulladás a természet-tudományokba, amellet szármalmas dilettáns marad örökön örökké.

Az összehasonlítást sem lehet kirekeszteni a geográfiából, mert bármily kevés bizonyító ereje van a logikában is az analógiákból való következtetéseknek, a geográfia története megmutatta, hogy nem hiába valók az összehasonlítások. Peschel geogr. homológiáit például semmiségnek mondta a geológia, mégis ma a neo-plutonizmus a szigeteknek a partokkal a hegyek, fennföldek irányaival való congruens sorakozásából magyarázza a Földkéreg keletkezését. Az emberi geográfiában sincs külön. A genetikus sociologia és ethnologiai hasonlatosságokon alapszik. A felvidéki juhászatot p. o. nem érthetem, ha össze nem hasonlítom a Balkán népek juhászatával, úgyszintén a magyar halászat mint ős foglalkozás (Hermann) érthetetlen a Volga, s Don-melléki népek halászatának (Jankó) ismerete nélkül.

Valóságos ethnologiai rébusz ma még mindig a *magyar ethnosz* keletkezése, hacsak meg nem magyarázza azt dr. Réthy László tervezett könyve. Amit utazók Kőrössy Cs. Sándor, Reguly Antal, Jerney, Vámbéry, Zichy Jenő gróf összehordattak s amit később nyelvészeti kutatások felszínre hoztak, abból még mindig ki nem alakul a magyarság keletkezésének módja és menete. A legnagyobb akadály Hunfalvy Pál tekintélyéhez fűződő suggestio, hogy a Duna közepső medencéje néptelen volt a magyarok bejövetelekor.

¹⁾ *Geogr. Zeitschr.* v. 1889. 67; XIII. 1907, 423.

²⁾ *Chamberlain:* i. m. I. 291.

A néptelenségről terjesztett meséket Közép-Európában már megcáfolta dr. Richard Banngart.¹⁾ A klasszikus népek bogara volt t. i., hogy csak ők vannak a világon, a többi ország vagy néptelen, vagy barbár, kikről meséket, vagy számságokat írtak p. Pomponius Mela az afrikai blernyrekről, kiknek mellén van a szemük.²⁾ Mert már eléggé jól vagyunk arról informálva, hogy a germánoknak igenis volt jelentékeny kultúrájuk, mihez a rómaiaknak, görögöknek semmi köze, – habár Tacitus és Jul. Caesar árva szóval sem említi. Az sem áll, hogy a hazánkon a középkor elején átvonult, vagy itt lakott népek semmiféle kulturális nyomot nem hagytak hátra maguk után. A mint a keleti germánok római császárok korabeli kultúrája nagy és jellegzetes vala, ilyen lehetett a honi germánság műveltsége – de erről egy árva szót sem tudunk.¹⁾ Talán lesz alkalmam hegy- és folyónevekből e tételt megcáfolni. Nem igaz az sem, hogy az itt lakott germán, szláv és finn ugor és törzsek (avarok, hunok, besenyők jászok stb.) mind kipusztultak. Ki az Alföldről, de nem Erdélyből, a Dúnántúlról és a Felvidékről.

Amidőn tehát a keleti vagy volgai finnséghez tartozó magyarság a kozárok műveltségével és alkotmány formájával a Duna mellékére telepedett, bizony talált elég régibb szláv, germán, finn-ugor töredék-népeket a hegyek között. A magyarság faji ereje éppen abban nyilvánult, hogy lassankint felszűröcsölte az itt talált besenyőket (székelyeket), avarokat, szlovéneket, bolgárokat (izmaelitákat); később az állítólag török eredetű palócokat és török nyelvű kunokat, kik soká külön kerületekben, külön közigazgatás alatt külön törzséleket éltek (székelyek, bessenyők, palócok, ruthének a Krajnán v. i. a határszélen) vagy ma népszigeteket alkotnak p. o. az ormán-ságiak, göcseiek, matyók, baskók, mezőkövesdiek stb. Ha csakugyan a vérkeverés ereje csinálja a fajtát és nemzeti egyéniségeket, miként Chamberlainé véli, – az *uralaltai népcsaládban legelső a magyar*, mert a finn csupán lappokat assimilait, a

¹⁾ Banngart Richard: Die Urheimath der Landwirtschaft 1912. 30.

²⁾ Pomponius Mela: Geogr. d. Erdkreises übers. H. Filipp I. 19.

³⁾ Blume: Die germán. Stämme und ihre Kulturen. 1912, Manus-Bibliothek Nro 8.

török senkit, csak hitét, nyelvét erőszakolta rá alattvalóira, – de a XVI. században kikristályosodott magyarság mellett, hogy megbarátkozott a Nyugat eszméivel, főleg a török hódoltság megszűnése óta, *külön nemzeti tyпуст formált* részben önkéntes csatlakozással, részben assimilatióval a Duna középső szakaszán, Hellének, rómaiak, szemiták, germánok, svábok, gallok, szlávok mellett – a magyar *legkiválóbb nemzetalkotó vérbeli népe* Európának. (Hertz: Rassentheorien 303.1.) Teljesen igaza van Winklernek, arca, termetre a magyar, finn, ámbár lehetetlen szóvá tenni azt is, hogy a berlini néptudományi múzeumban vürtenbergiek és keleti bajorok és tiroliak között (avar vér?) oly typosus bajszos sasorrú magyarokat lehet látni, hogy az embernek elmegy kedve arcképekről nemzeti jelleget összehozni. Több a lélek – úgy látom, mint a külső habitus: a somatológia, mellyel oly nagyra van a naturalista ethno-s geográfia. Psychikumára nézve a magyar korántsem vérmes, inkább phlegmaticus, nyugodt, kényelemszerető, de rendkívül ügyes a kínálkozó viszonyok fölhasználására s igen értelmes, reális gondolkodó a politikában. Valóságos politikai talentum, mely zsenialitása geográfiai helyzetéből, költözködése közben nyert tapasztalataiból s nemzeti léteért folytatott ezeréves küzdelméből szűrődött le. Érezte az alánok hatását, talán a drávidakéjét is, mert Bálinth Gábor nézetei korántsem elavult Körösi Csomaiadák. Hogy a mongoloktól, tibetiektől is tanult (de mit, az még kideríthetetlen) úgyszinte az ősbolgároktól, permektől, voguloktól, a hunok gyűjtő nevébe foglalt ugor, altai és gót törzsektől, azt sejtjük, egyik másik tekintetben tudjuk p. o. hogy a halászat, ős-samán hit (Jankó dr. tanulmányai) a keleti finnek és északi törökök révén jutott a magyar mythológiába, de legtöbb esetben táiékozatlanok vagyunk a magyar ethnosz származására nézve.¹⁾

¹⁾ Winkler: Rasse u. Herkunft d. Magyaren. Beiträge zur Kenntniss des Orients IX. 13. 1911. Winkler: Skizzen aus dem Völkerleben. West-Finnen und Magyaren. 1903. 83. 186. 1. A szerző beutazta a finnek összes tájait s oda konkludál, hogy a magyarság külseje, arca teljesen finn jellegű. Ez fontos, mert Vámbéri a kirgizek, baskírok, politikailag elmaradt satnya törpék hordáival hozza atyafiságba a magyarokat. Nyelvtudományilag már beadta derekát a turkológia; néprajzolatilag valószínű, hogy közeli a leszerelése. Csak egyet említek. A

Ezt csupán geográfiai Összehasonlításokkal lehet megállapítani, ha t. i. a néprajzolat gondolatoknak és tárgyakkal genezisét és geográfiai menetét ismerjük. Az *ethnikai geográfia* tehát, melyre Ratzel és *Zichy* Jenő gróf is¹⁾ súlyt helyeztek, külön sortimentja a kulturális geográfiának s oly fontos, mint a magyarság ethnikai és anthropológiája összetétele. A Fischer-től felállított fehér és fekete magyarok megkülönböztetése nem csupán a szürre, süvegre, hanem a típusra is vonatkozik.²⁾ Az alföldi magyar félig szőke nép, a kun törökösen barna, a jász úgyszólván árja, a dunántúli erősen szlovén, a székely mongol képű. Ha majd nem segédjegyzők és írnokok állítják össze a kérdőíveket, hanem tanult geo- és ethnografusok – akkor módunkban leszen az ethnografiai csoportosítá-

turkológia nem tudom miért, leplezetlen anthipathiával viseltetik a kereszténység ellen, pedig a finnek és magyarok szívesen fogadták a kereszténységet. A török kunok, bessenyők sokáig ellenkeztek s mihelyt rést kaptak, azonnal kimutatták ellenszenvöket a nyugoti eszmék ellen, amint ezt a magyar történelem minden lapja bizonyítja. Igen lassan ment a fekete hajú, sötét szemű, mongolos külsejű néptörzs kulturális assimilációja s máig is bizonyos ellentét választja el az európaias jászt (árja?) s a Tisza melléki magyart a kunoktól. (Szeged póre a kunokkal!) A magyar típusa se nem szőke se nem barna, így felemás, inkább szőke típus. Karácsony János dr. szerint a palóc = szőke (plavec) de a marosmelléki magyar barna, minő I. Béla volt. (Szent István élete 1910. 20.) Az is figyelemre méltó, hogy Finnország geográfiai helyzete ugyanaz, ami a magyarságé. A skandináv és szláv népek közé szorított finnség félszigeti erdős, sziklás hazájában 2^{1/2} millió létszám mellett épügy viaskodott és viaskodik a nemzetiségéért és kultúrájáért, mint a szlávok és oláhok közé ékelt magyarság. „Wir, wir leben. Unser sind die Stunden – Und der Lebende hat Recht.” (Schiller.) Ép oly szívós miként a magyar, de történelmi sorsánál fogva magasabb kultúrájú, mint mi. A finneknek *van már kultúrgeografiájuk* s oly ipari, termelő és szellemi és kultúréletük, mely versenyre két az oroszok és skandináv népek kultúrájával. Miért nem vesszük mi Finnországot példának?

¹⁾ *Zichy Jenő*: Harmadik ázsiai utazásom eredményei 1901–1905. Mind a 6, de főleg I.: V. VI. kötetben.

²⁾ *Fischer*: Die Hunnen ins Eifischthal 1896. és magyarul megjelent könyve a fehér és fekete magyarokról. Fekete-Szürös: göcsej, székely, bessenyő, fehér szürű a Fehér megyében letelepedett magyar. A palócokat dr. Karácsonyi János szőkéknek tartja (plavec = sárgahajú), így nem kunok?

saiból kifejezesíteni a magyar ethnosz jelleges vonásait. Előbb nem. Ezért fontosabb Magyarországra *Zichy Jenő* hármass nevezetes expedíciója minden előtte megtett magyar tudós expedíciónál. Ez nem hordta Dunába a vizet, nem írta le magyarul az orosz és angol holland nyelveken régen tudott és jobban megírt dolgokat; határozott céllal, útiránnyal indult, számolt az előtte ment expedíciók eredményeivel, belekapcsolta a maga észleleteit és így eredményeket hozott haza. Az ő geográfiai szelleme sajnos nálunk a 25 éve óta folyton tektonikát csináló geográfiai köreinkben nem talált rokonszenves megértésre. Az emberi és magyar ethnikai geográfia szerencsétlenségére idő előtt dőltek ki a geogr. munkások sorából Dr. Jankó és gróf Zichy Jenő és így Bél Mátyás (*Compendium Hungariæ Geographicum* 4. r. 177.) az északnyugoti megyék ötödik kötetét Zichy Jenő gróf saját költségén adta ki 1890.) Palugyai, Fényes Elek, Schwartner, Bezzeredy, Grizelini, Schwicker, Ortway, Keleti Gusztáv, Matlekovics és Hunfalvy János geográfusok, továbbá K. Csorna Sándor, Jerney, Reguly Antal, Vámbéri, Réthy László, Hunfalvy Pál, Wislocki, Meltzl (nagy tudású folklorista is volt) Török Aurél, a két Hermann, Seemayer Vilibald, Strausz, Nagy Géza s több más érdeemes írótól megkezdett kulturális és néprajzlati geográfia megfeneklett. Az is jellemezte a lefolyt negyedszázadot, hogy soha anthropo-geografust p. o. *Ratzelt*, az új geogr. irány úttörőjét, vagy más más anthropo-geografust soha sem láttuk Budapesten a geográfiai felolvasó asztal előtt. Pedig akárhány kisebb kaliberű természettudós, geográfiai felfedező, turista, archeológus stb. szívesen látott vendége volt a székesfőváros társadalmának. Ideje tehát, hogy végre-valahára az eddig szándékosan elhanyagolt Embert tegyük már egyszer a geogr. érdeklődés központjának s a tudománytalannak mondott emberi és kulturális geográfiát helyezzük vissza-vissza őt megillető jogaiba. Mert az bizonyára van oly fontos, mint a Föld kérgének és múltjának végerhetetlen kutatása! A kettőnek kapcsolata teszi valamennyi geográfiának tengelyét, gerincét.

Hogy csak az ethnikai geográfiánál maradjunk, az el-tótosodott németek utódjaira például nem lehetne ráismerni másképp, mint ha a tót nyelvjárásokat és szokásokat ösz-

szezhasonlítom más honi néptörzsek nyelvjárásával és szokásaival. Például a tót surec = kötény (Schürtze), pancsuti = Bandschuhe, bocskor, bruslak = pruszlik, Brustfleck: vesta = Weste! brautksytanec = Brauttanz; ruva, rubac = Robe, szoknya; spencer, vizitli, rekli. A sokac undercikk, szaka (Socke) cipele (cipő) dolama (dolmány) sapa (sapka) stb. Még mythosi alakok is, p. o. hasrman = Wasserman ős germán mythos. – Mennyi ösztönzést ad a tárgyi ethnografiában az, hogy . . . délmagyarországi svábok szokásait, technikai elnevezéseit a tótok közt is találjuk! Hogyan magyarázzuk a hegyek neveit, ha nem figyelünk arra, hogy p. o. a kuk hegycsúcs (Kuchla?) Cserna, Bisztra, Zsemja az egész Balkán félszigeten fordulnak elő, tehát nem helyi produktumok. Ha Lóczy dr. orografus létére tudta volna, hogy Paszéki annyi, mint irtás, el nem nevezte volna a Tátra nyugoti hegyeit Proszéki havasoknak, mert havasokon erdő nincsen. Ha nem keressük például a települések régibb formáit p. o. nyék, üllő, kesző, szécs, györ, kál, gyarmata, becs értelmét, nem bírom megmagyarázni a települések mai formáit sem.

Érdekes hazánk kulturális geográfiájára megállapítani az itt élt, vagy élő néptörzsek művelődési hozományát, kölcsön hatását mai és régi teljesítő képességét, adózási, hadi és egyéb munkaerejét. A magyar barom, szekér, bika, juh, ürü, tinó, üsző, eke, sarló, cserény, sövény, szárnyék, enyhely stb. szavaink egy darab kultúrhistoria a múltból. Hozott-e tehát a magyar kulturális elemeket Ázsiából, vagy itt tanult meg szántani, vetni s ha igen kitől? Kik tanulták tőle a pásztorkodást, halász és hajós mesterséget? Mert nem lehet merő véletlen, hogy a tótok pásztorkodásában előforduló pásztor, bojtár, bacsa, sajtár, gomolya, brindza, sztrunga, hotár (kótár Boszniában marhalegelő), honi – a kunok pásztori életében használatos csordás, tanya, tarhó, tarhonya, iszronga (= strunga), peszér, dézsa csöröge, gatyá, talyiga, bács (= bacsa) ázsiai ős foglalkozás lett volna, mikor azok ó-szláv vagy a Balkán félszigeten dívó délszláv elnevezések.¹⁾ Érthető, hogy a kalocsavidéki elmagyarosodott szerb faluk

¹⁾ Madarassy László: Nomád pásztorkodás Kecskeméten, 1912. 15. 33. 36. 42. 1.

házi ipara, fali festése csupa szerb motívum, feltűnő azonban, hogy palócok, mezőkövesdiek tulipán, rózsa és szív díszítéseit megtalálhatni a tótok, kasubok, porosz vendek hímzéseiben ¹⁾, kalotaszegieket Szerbiában (a népszálló népies falfestéseinek iszonyú furcaságait 1. Magyar Iparművészet 1912. II. 66–73. I. a nép nem ismeri), a székely kapuk és szarvazatok lófejeit Szlavóniában és Németországban, ²⁾ a csepegő ereszt (Traufdach, kochula) Skandináviában és – Rózsahegyen, ahol az ősgermán faekét, a régi német lisztesládát (Stock) és faszint (Spara) szintén ismerik a tótok, ⁵⁾ mi önként felhívja a figyelmet *ethnografiai* dolgoknak *geográfiai összehasonlításaira*.

Nem véletlen találkozás, hogy a székelyek tornácos háza, galambdúcos kapuja, melynek oszlop neve szláv (zabé = cop), szakasztott olyan, mint az erdélyi szászok frank folyosós háza és kapuzata, mely Romániában sem ismeretlen. Miért kell ezért Assyriába és Eránba vándorolni? Az sem véletlen, hogy a székelynek kasztenje (nem szekrénye), cserge-je (csergulica szerb), nem ágytakarója, csepesze (főkötő), karincája (katinca, kötény szerb), pártája (Buorten szász) van, hogy pankót (Pfannkuchen, fánk) eszik, radinát (gyerekágyas asszony, rodít = szül, látogatása) ünnepel, borsót, sáfrányt igen, a paprikát nem szereti; de van egy igen régi étele, melyre az etnológia eddig ügyet sem vetett, a kőre loccsant tészta, kövön sült tészta!! (Tészta szláv szó = tesno, valamint a tarhonya is, trhit = tép is az). Ami az u. n. magyar díszítő motívumokat illeti, mégis csak furcsa, hogy rózsát, tulipánt, kalászt, szegfűt nemcsak székelyek, magyarok, palócok, hanem az Elbától keletre fekvő, *szláv* településekkel bíró Európa népies ⁴⁾ hímzésein, tálain látni. Ha tehát a mi rová írásunk-

¹⁾ Ernest Seefried–Gulgovszky: Von einem unbekanten Volke (Die Kaschubei). Berlin, 1911. 148–149. 1. Ezt az állítólag magyar motívumot az elnémetesedett keleti és osztrák szlávoknál mind meg lehet találni, még a frizeknél, hanoveránoknál is. Bizonyíték: berlini néptudom. Múzeum, 1912.

²⁾ Rhamm: Germ.-slav. Alterthmuskunde 1910. 386. 390. 1.

³⁾ Dr. Haury: Rózsahegy települési geográfiája. 1912. 17. 24. 25.1.

⁴⁾ Geogr.-Zeitschrift VI. 1900. 278. A térkép Meitzen 3 kötetes műve (Siedlung d. Germanen Finnen u. Slaven 1895.) nyomán készült. Egész keleti Európa, Magyarország is, a szláv utczás települések övébe tartozik. A település-formák kulturális útmutatók, habár nálunk cum grano salis veendő.

kai elkalandozunk Skandináviába a norrena néphez, vagy le à la Fadrusz a rhátiakhoz és etruszokhoz, díszítési motívumokkal Assyriába, Perzsiába, mert nem üzünk ethnografiai geográfiát, hogy megállapítsuk a honi díszítések és rajzolt motívumok kulturális helyét és geográfiai terjedését egyszerűsmind? Azért, mert eddig senki sem kezdte, és a sok tektonikázástól, lösztől, agyagtól és törmellékkúptól rá nem értünk a néprajzlati stílusztika geográfiáját tanulmányozni. És ha tettük – elfogultan tettük. Pedig nincs kétféle igazság – csak egy az ethnografiában is. Semmiféle kulturális kölcsönzés nem szégyenletes. Mi röstelni való van p. o. abban, hogy az igricz, vili (tündér) varázsló (vrazitor), garabonc szavakat a délszlávoktól vettük? Viszont mi adtuk nekik és a románoknak a város, vares, sujtás szavakat. Azzal nem lett szegényebb a délvidéki szerb, hogy a csipkés (spicevi) horgolt (ekleraj) díszítést az alsó szoknyát (untruk), mellényt (pruszlik) a sváboktól vettek. Csak mívelődni tudó és akaró nép vesz át mástól kulturális kincseket, akár szerszámokat, díszítéseket, házfornákat, akár gondolatokat. Sőt a kölcsönvett elemek nemzeties abszorbeálása – kultúra. Ki veszi rossz néven Arany Jánostól, hogy Bor vitéze Bürger Lenorejának, Családi körepedig Burns A munkás ember szombat estéjének magyar viszhangjai? Okos ember élvezi ugyanegy gondolat százféle formákban való gyönyörű ismétlődését. Így vagyunk kultúránk összes kölcsönvételeivel. Ki kell kutatnunk, mit vettünk át és kiktől, s mit adtunk át és kiknek? Itt nincs röstelni való, csak a kulturális geográfiában való röstségünk röstellini való.

Feltűnő például, hogy az európai népek a táncot majd mind német szóval jelölik. Tántz-ház, tántz-nóta már régi iratokban szerepel. Az oroszok a nemzeti tánra azt mondják plässaty; a külföldire danzovat; A francia dance, olasz danzo, danzio, danzescire, spanyol danza ugyancsak kölcsönvételek. A magyarok állítólag ropták a palotást, ma keringőznek Strausz és Oliver Meta most éppen százesztendős Walzer hangjainál. A délmagyarországi németek járják a Landlert, csoszognak (Schleicher) a langschrittban (keringő), ugrálnak a polkában (Hopser) s kigyóznak a kigyótáncban (Schwenker). Feltűnő továbbá, hogy a germán nyelvek szláv nevéen nevezik az ekét, ellenben a szláv az előljárót (knaz, knéz, kunengu) német kölcsön-

szóval nevezi. Nem feltűnő-e, hogy hazánkban, a népek eme nagy múzeumában a szlávok kulturális rétegeiben *Hampel József* szláv fa-, vagy vasekét nem talált, az erdélyi oláhok pedig nem a római, sem magyar ekét (aga), hanem a gótok facövekes ekéjét utánozták.¹⁾

Egy szokásnak, stylusnak, szerszámnak geográfiai elváltozásait meglátni és megérteni szintén összehasonlítás eredménye. Csattanós példa erre a városokban elterjedt húsvéti nyúl kultuszának érthetetlen szokása, amelyről a vidéki és a külföldi köznép semmit sem tud. 1830. óta divatba jött Németországban az elszlávosodott vidékeken az a hiedelem, hogy a húsvéti piros tojásokat nyúl rakja a fűben. A német mythos szerint: Ostara, a tavasz istennője, akinek tiszteletére, mint a kínaiak 778-ban Kr. e. piros tojást (élet fakasztó nap) áldoztak, de a szlávok hite szerint egy szent vadlúd rakja le a piros tojásokat. A szláv gúz, híz-ból lett a német hóz, haaz s a városi gyerekek nyuszi-kultusza húsvétkor. A sváb sehohsem mondja a nyulat, mint a húsvéti piros tojás ajándékozóját, de mondják az északi németek, a mi svábaink tehát nem költözködhetek be elszlávosított német vidékekről. Ez egy példa a sokból, mennyire fontos a honi néptörzsek szokásainak geogr. összehasonlítása, amire már égető szükségünk van. Úgyszintén a középkori várak, kastélyok, városok²⁾ geogr. eloszaltsága századokonként. Ez a geográfiai áttekintés hangosabban beszél a magyarság kulturális becséről, 100 krónikánál.

¹⁾ *Dr. R. Baumgart*: Urheimet d. Landwirtschaft 1912. 33. 245. *Hampel József* dr. rendkívül becses és cultur-geogr. fontos műve: *Alttertümer d. Mittelalter in Ungarn* 1905. 3 kötet A gótikának honi geogr. elterjedéséről *Dr. Pasteiner* publikált az Akd. Értékez. egy szintén szerföloött érdekes tanulmányt.

²⁾ *Pest* neve egész korszak történetét rejti. Ha a római mészégető kemencéktől kapta volna nevét, miként Oberhummer véli, annak a Duna jobb partján kellett volna lennie. De Pest már Aquincum korában is hídfőtelep volt. A pecs szóból sem lehet nevét származtatni, mert pec: üreges barlangot jelent, azért nevezték a régi tihanyi apátságot pecersky monastírnak, üreges klastromnak. Magyarosan Pécsnek kellett volna hangzania. Miután a jászok Pesten keresztül jártak az aquincunmi vásárookra – nem lehet szláv eredetű az elnevezés. (*Jung Römer* u. Romanen 1877. 69. *Schmall* Bpest utcái 1873. 8. *Dr. Leiter*: Budapest. 1912.14.) A geogr. nevek kutatását geográfusoknak kell kezökbé venniök,

De sokszor a világmozgató eszmék geogr. alkalmazkodását, illetve meghonosodását is érdekes figyelemmel kísérni. Például a feminizmus, vagy szocializmus geogr. átváltozásait Amerikában. Ez mind kulturgeogr. probléma, mert tömeges jelenség. Igen érdekes társadalmi és gazdasági összehasonlításokat tettek a Huszadik Század szocialgeografusai Lippa, Orsova községek rajzolataiban, mikről a mi magyar tektonikus geográfusaink tudomást sem vettek volt.

Valóságos bábeli zavar van, továbbá a magyarországi és erdélyi románság ethnografiájában. Az egyetlen Weigand könyvein kívül kimerítően senki sem foglalkozik e nép honi nyelvjárásával, szokásaival, kulturái kölcsönvételeivel – szóval ethnoszával. Hogy Deák Ferenc nem törődött velük éithető. Dunántúlon oláh nincsen, de midőn keleti magyarországi és erdélyi ember nem tud egyebet róluk gyűlöletes újságcikkeknél – az bizony fölöttébb elszomorító ethno- és geográfiai ignorantia. Mert ezzel a néppel és fennmaradásával úgy kell számolnunk, a mint Dunántúlon és Délen Magyarország határán a szerb és horvát nép ethnikai tényével, fejlődésével, polit, haladásával. Ugyanezt mondhatni a tótokról, kiket Czörnig 6, Niederle 4, Seton-Watson és Plhányi 3 csoportra, de teljesen más beállításban osztotta fel.¹⁾ Mi magyarok sem tudunk felőlük semmi bizonyosat, hogy melyiknek van igaza? Mért dühöngünk tehát a külföldiekre, kik ennél kevesebbet tudnak?? Hiszen Czambelős-szlovákjairól annyit tudunk, mint a nyelvtannal sem bíró keleti zemplén-, sáros s abaúji lengyeles tótokról. Hogyan lehet ezek után a Felvidék kulturgeografiájáról írni, ha ethnogr. hasonlítások mezején még csak a kezdet kezdetén állunk? A németekről Kaindl műve nyújt áttekintést, de a mi németjeink kulturális értékét minekünk jobban kellene ismernünk a czernovici egyetemi tanár könyvénel. Szóval: az ethnografia jelenlegi geografiáját és szociológiáját még meg sem kezdtük magyar nyelven írni, ne csodálkozzunk tehát azon, ha a más nyelvű

¹⁾ Czörnig-. Ethnogr. d. Oestor.-ung. Monarchie. 1857. II. 181. III. 101. Niederle; Le race slave. 1911. 131. Petrányi Osztr.-magy. monarch, írásb. és képben. V. 433. Seton Watson: Racial problems in Hungary. 1908. 44.: Kaindl: Geschichte d. Deutschen i. d. Karpalenländer. 1911, HI. 185.

értesítések sokszor igaztalanul és ellenszenvesen írnak a magyar királyság nemzetiségi kultúrviszonyairól.

Nem megdöbbenő és furcsa eset-e az, hogy 25 éven át nálunk senki sem foglalkozott *települési geográfiával*? Hazánk e tekintetben tabula rasa Közép-Európában. Nekünk semmiféle áttekintésünk nincs városaink százados fejlődéséről, országrészeink területi, nemzetiségi változásairól (az egy Torontálmegeye kétszáz évre terjedő paleographiai Atlaszának kivételével), arról még kevésbé, minő ethnografiai és gazdasági képe volt Magyarországnak az Árpádok, Anjouk, Jagellók, Habsburgok idejében? Mily szerepe volt Magyarország forgalmának a szomszéd országokkal való kapcsolatában századról-századra? A politikai geográfiának igazi geográfiai értelemben való művelődése meg sem kísértetett! Németország ellenben folyton figyelemmel kíséri határos részeinek nemzetiségi, ipari, kereskedelmi, s termelési viszonyait összehasonlítva a legközelebbi államok, országok határos területeinek efféle viszonyaival, – folyton számon tartja hatalmi és erőviszonyait úgy a közelebbi, mint távolabb eső országokéhoz képest. – Nálunk egyetlen geográfusnak (hiszen geológus arra nem is vállalkozhatik) sem jutott eszébe efféle témákat feldolgozni, pedig politikus nemzet vagyunk. A *politikai geográfia* igen aktuális, a nemzet életébe és zsebébe vágó problémáival még sem foglalkoztatjuk fiatal geográfusainkat, amint ezt p. o. Wagner Hermann teszi, kinél a karthografiai, topográfiai, történeti, physikai, települési, politikai, demo- és ethnographiai, gazdasági és társadalmi – egyszóval a kulturális geográfia tételei előadásának 98%-át teszik és csupán 2% jut a morfológiai disciplináknak, az is főleg a tájképi és geográfiai formák magyarázatánál. Nincs sehohol a geotektonikai fejlődés dédelgetése, a fontosabbik, valódi geográfiai disciplináknak rovására, Mindig az Ember és a Térbeliség, sohasem a Physicum van, mint öncél, a többinek mellőzésével előtérben. – Azért nincs is nála a geográfia egy sortimentjának elfajulása, túltengése, praepotens uralma és terjeszkedése, mint az nálunk csinálta a geográfiai avatatlanság¹⁾ Hunfalvy János halála után.²⁾

¹⁾ Legérdekeseb. a dologban, hogy maguk mondják – nem értenek a geográfiához?

²⁾ Hogy *Hunfalvy* Jánost halála után bántják és discredetálják, az

Csak egy mentség hozható fel e physical (nem is az), geognóziai és geológiai elhatalmaskodásra – a geotektonikát meg kellett csinálni nálunk, hiszen semmi sem volt belőle. És ha az epigonok túllőttek a célon, hiszen élemedett korában Richthofen is rájött, hogy a föld belsejének tudását ki kell kapcsolni a geográfiából, – hajlandó vagyok ezt a naturalizmuszt, a jobbat szívesebben szeretvén föltételezni – a túlságos szubjectivizmusznak, buzdulatnak számára irni, mely féltette a keletkező-félben lévő magyar tektonika fölépítését a nemzeti geográfiától, a geográfiai érdeklődésnek az Emberre, mint fontosabb problémára való contcentrálásától. Ennek az aggodalomnak Lóczy dr. orographusnak kfejezést is adott elnöki 1905-iki pronounciatiójában, melyben tönkre silányította Ratzelt és sejtette hallgatóival, hogy a nálunk még túlságosan praedomináló nemzeti – mondjuk ki ke-reken – emberi szempont nem fogja megszívlelni ezt a természettudományi ridegséget a geográfiában – pedig hát stb. stb. következett a természettudományi paroxismus ömlengése. Ennek a túlbuzdulatnak a geográfiai tudományban semmi értelme. Itt egyenlő mértékkel kell mérni Földnek és Embernek egyaránt. Alárendelésről szó sem lehet, mert ez volna legnagyobb tndománytalanság. Mindazáltal most sincsen publicálva és magyarázva Magyarország geoarchitektonikai térképe, mely életének legkiválóbb alkotása.

Dr. *Jászt* Oszkár jogász és szociológus létre helyre ütötte némileg a mi geografistaink negyedszázados mulasztásait ép most megjelent igen actualis és jelentős könyvével a magyar nemzeti államról, kultúrájáról és a nemzetiségekről.²⁾

legalább is izlés hiányára vall. Ecsedi tanár úr jónak látta bold. Mesteremet még azzal is megvádolni, hogy Karats tollaival hivalgott. Hunfalvy és Karats! Egy napon s egy lapon nem lehet a kettőről beszélni! De mit mond a világ, ha kisül, hogy a *Lóczynak* imputait törvényt, melynek még Supan is felült geogr. legújabb kiadásában, már Hunfalvy emlegette. Nem törvénynek ugyan, mert ahhoz kicsike dolog a kőrösvölgyi eset, hanem localis valószínűségnek. *Supan Phys. Erdkunde* 1911. 508. 1.

²⁾ *Dr. Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés 1912. 312, 989, 988, 396-401, 409, 411, 412, 413, 423, 427.

Különösen VI. és VII. fejezete érdeklí a geográfust, mert általánosságban feldolgozta a szerző mindazt a problémát, amelyeket szintén a kulturális geográfiába valónak vélek. – Anélkül, hogy vitatkozásba ereszkednék, mégis két megjegyzésem van. I. Hogy mennyire jogásznak kell a szociológusnak lennie, azt Jászi dr. könyvének $\frac{7}{8}$ része bizonyítja. Eféle témákhoz orvosok, iparosok, papok, technikusok, gazdák illetékesen hozzá nem szólhatnak. Geográfiai szempontból például nem osztom Jászi dr. nézetét, hogy a pénzgazdálkodás szüli a városokat és nemzeti államokat. Hiszen China és India mai napig sem folytat pénzgazdálkodást, mert pénzügyileg egészen az európaiktól függ, naturális gazdálkodás teszi e két politikai nemzet alapját, mégis mindig nagy és élénk városi élete volt mindkettőnek a múltban és van a jelenben. És mekkora a nemzeti kultúrája főleg műiparban – bizonyítja londoni british Múzeum s a Albert Victoria gyarmatmúzeum indiai és keletázsiai osztálya. Nemzeti államról európai értelemben, hol 300-400 nyelvjáráson beszélnek a különböző fajbéli népek s ahol a szanszkrit meg a délchinai dialektus csak az intellectuelek irodalmi nyelve – szó sem lehet. A gazdasági okokon kívül tehát más nemzetalkotó tényezőknek is kell lenniök, melyeknek kiderítése, vagy legalább constatalása a geogr. synthezis feladata.

II. A magyar kulturageografiai adatok nagy statisztikai általánosságokban, konkrét tények említése nélkül vannak főlemlítve. Például, hogy 1787-ben 915,000 ember lakott 137 törv. hatóságú és rendezett tanácsú városban; 1910-ben meg 3,663,657 ember, közölök ma 2,936,174 magyar többségű, 727,483 nem magyar többségű, vagy hogy a városok kialakulása a föld magasabb termelő képességének (csak?) folyománya; az összes városi képződmények majd 77% magyar, meg hogy legtöbb a magyar város az Alföldön s hegyi öblözeteiben van – így Erdély, Déli Magyarország és a Duna balpartja a nemzetiségi városok vidéke, – ily általánosságokból nem nyerünk világos képet. Mert a városiasság kategóriáját sem a 10,000 lakosnál népesebb községek, sem a közigazgatás meg nem szabják. Ez tisztára a művelődés-geografia elbírálása alá esik. P. o. Tót Komlóst, Orosházát, Becsét, Majsát, Gyomát, Gyulát stb. városoknak tekinteni modern értelemben, merész kiszólás.

Hasonló eset áll az iskolák látogatásával. Tömegben a magyarság vezet, – az igaz – de vajjon a középiskolák 70-ed része valóban magyar anyanyelvű-e? ahhoz szó fér. A 10,700 lakosú Besztercebányának p. o. két gimnáziuma van, Kecskemétnek 66,000 lakossága mellett kettő, Hódmezővásárhelynek 62½ ezer lakosa mellett egy. Ez bizony nem nagy látogatottság, kivált, ha a diákok számát tekintjük a felsőbb osztályokban. Eperjesnek 16 ezer, Lőcsének 7,000 lakosa mellett 2, a 11,000 lakosú Fehértemplomnak egy középiskolája van.

Az értelmiség statisztikai adatai elavultak, úgy a választójog érdekében írt memorandumban, hol 114,000-ról van szó, mint e könyvben, mely az 1900-iki népszámlálás 144,000 tételét fogadja el. Ausztriában pap, hivatalnok, tanító 371,000 nálunk 300,000 van. Ezekre Auffenberg és Hazay miniszterek is hivatkoztak, mondván, több a hivatalnok és diplomás ember, mint a közös hadsereg, nem is szólva a honvédségről.¹⁾

Az országrészek gazdasági értékének megítélésénél legnagyobb adófizető Magyarországon Budapest, mely annyi állami adót visel, mint egész Erdély (20 mill.) és a tótnémet Dnna balpartja (21 mill.) azaz 41 milliót. Leggyöngébb adópontok a nemzetiségi országrészek, Délmagyarország 27 millió, Erdély és az északnyugoti felvidék. Ez hiba lehet. Mert Bácska 26 millió kor. kataszteri tiszta jövedelmével Délmagyarországhoz tartozik, a hol a svábság a legelső rangú gazdasági tényező, nem a magyar, sem a szerb, oláh. – Bácska értékesebb gazdasági tekintetben, mint egész Erdély vagy Horvátország, pedig tipikus nemzetiségi megye. Délmagyarország kisebb adójövedelmét az erdős Krassó-megye okozza oláh lakosságával. Itt megint a két nemzetiségi megyéből: Ternes, s Torontálból kerül a 27 millió nagy része – ez a census tehát statisztikai igazság, nem geográfiai. A statisztika a folyók jobb és bal parti részeire alapított felosztása – minden csak nem geográfiai valóság. Így Bihar szerinte az Alföldhöz tartozik, pedig etnogr. és geogr. folytonosságában Erdély dűlője az. Meg is látszik 7½ millió kor. jövedelmén. A nemzetiségek gazdasági értéke, kulturális hozzájárulása kulturgeogr. téma, mely úgy vár kartográfiai és tudományos feldolgozására, mint

¹⁾ *Husadik század*; 1912. XVIII. 6. 781. 782. etc.

a többi elhanyagolt geogr. téma. Azért különösebb súlyt nem szabad helyezni a közigazgatás statisztikai kimutatásaira, midőn nemzetiségek és kulturális vidékek teljesítő képességéről s a közterhek viseléséről van szó. Itt néha a permutatio számműveletében gyönyörködik a statisztika, a mit a tudományos geográfia meg nem engedhet magának. Ez is egyik ok a kulturális geográfia művelésére, hogy világosan lássunk sajtó nyelvén szólva: nyitott szemmel a geográfiai és társadalmi kulturális tényeket.

A magyar megyék adója 101 millió, a nem magyar megyéké 81 millió korona. Jó, jó, de hiányzik belőle a felvidék keleti hegyes része, főleg pedig az, melyik nemzetiség adófizető ereje nagyobb és miért? Amire a kulturgeografusnak kell felelnie. Mert a fogyasztási adókból, nem az egyenes adókból pénzel Magyarország. Ezt a memorandum is kiemeli, hogy ezen adónemek felszámolásával sújtják nálunk a legszegényebb osztályt. Már pedig a legszegényebb osztály a felvidék lakója, habár az összes földbirtokosok majd 60% nem magyar, 40,1% magyar. Amit tehát a földadónak emelésével be nem hajthatnak, beveszik más adónemekből, főleg fogyasztási és kereseti adóból. Jelentékeny a házbéradó isp. o. Budapesten, Temesváron, Kassán, Pozsonyban stb. azért külön kellene a városok, külön a vidék adózási tehetségét, tőkegazdaságát, termelőképességét osztályozni; mindez mindjárt megváltoztatja a nemzetiségeknek adózásra alapított teljesítő képességéről kiállított képet, habár tagadhatatlan főösszegekben a magyarság kulturális és gazdasági értéke nagyobb már létszámánál fogva is (1910. magyar 9.700,000 = 53%; nem magyar 8¼ millió 47% stb.) s a nemzetiségek kulturális tehetségeinek osztályozása vidékről-vidékre összehasonlítólág országrészenként és birodalmilag mégis a magyar művelődés geográfiának van fenntartva, mely helyi, történeti és ethnikai okokból adja magyarázatát a statisztikai általánosságoknak.

Jászi dr. könyve e szerint kapóra jött az én sürgetésemnek, hagyjuk abba a túlságos geologizálást és tektonikázást a geográfiában egyesítjük erőinket a *magyar kultur-geografia* megteremtésére és széles körökben való elsajátítására.

Jászi tanulságos könyve sok ember-geografiai témát érint. Szerkesztésében megjelenő Huszadik Század című folyóirata szintén közölt sok általános és honi geográfiai jelentőségű dolgozatokat, melyekre a geotektonikába és orographiába beleszédült hivatalos geográfusok rásem hederítettek. Ideje tehát, hogy a szociológiának a geográfiába való szakaszait nem jogászok és orvosok, hanem szakgeografusok vegyék kezükbe. Azért nem kerül kátyúba a geomorphographia sem, a melyre kivált Penck útmutatása szerint nagy szüksége van a geográfusnak, hogy a föld felületi formákat mindjárt a térképről leolvashassa. Mívelődés történelmi térképekből pedig az ember teljesítő képességét, állami és politikai értékét fogja megítélhetni. – Magyarország geo-architektonikai térképén kívül van már pompás erdészeti, forgalmi, termelési térképünk. Jöhetne a többi is.

Meg kell csinálni tehát ezek után az emberi geográfiát magyarázó térképeit is, a nemzetiségek, gazdasági viszonyok, birtok-eloszlásnak állapotát megyéről-megyére, vidékről-vidékre. Meg kell csinálni Magyarország települési geográfiáját, mire már Richthofen is nagy súlyt helyezett. Igaz, hogy az ő topográfiai spekulációi minden szellemességük mellett ma már meghaladt állapotok s egy csöppet sem meglepő, hogy a geológus ex asse még mindig csak Richthofent ajánlja olvasóinak és hallgatóinak. Megdöbbenő azonban, ha ex cathedra kiközösítik nálunk a települések és városok geográfiáját, mert azokat az Ember csinálta és csinálja, nem a Természet, nem a geográfiába valók tehát. Persze, hogy nem abba, ha a geográfia merő természettudomány, mert akkor csak az orografia, oceano-klimato és bio-geografia valók a geográfiába, amint ezt Passarge legújabb művében látjuk. Azok se, mert annyira compact, önálló tudományok ezek, hogy a geográfus bele sem illesztheti tételeiket mind a geographia keretébe. Megmaradna tehát geográfiai panaceának, akár a Korán a mozlimeknél, mint a geográfiai bölcsesség és tudás egyedüli forrás műve: – az orografia.

Chamberlain¹⁾ a geniális dilettáns, kinek többször idézett műve kánonja a politikai exaltádóknak, erre azt

¹⁾ Chamberlain: Grundlagen des XIX. Jahrhunderts 1904. I. VIII.

mondja: Legérdekesebbek a tudományok *érintkező* határainkon, amihez persze több oldalú képzettség kell.¹⁾ Wissen gewinnt immer an den Grenzscheiden grosses Interesse. – Ezzel szemben a szűk körű exact természettudományi tudás a korlátozás vastörvényét (das eiserne Gesetz der Beschränkung der exacten Wissenschaft) követi, én is kikaptam emiatt az 1911. elnöki megnyitóban, (Földr. közl. 1911. 39. k. IV. f. 8.) és mindenre fittyet hányva az egykori lévai csizmadiával védekeznek, mondván „Kérem átossan, ném á csézmá szűk, hanem á láb nagy hozzá.” Mert a szofizsmákat cáfolni, szofistákat valamiről meggyőzni, a mai természettudományos századunkban – amint már említettem – absolute lehetetlen (V. ö. lap). Értelmetlenségünket okolják, soha tévedéseiket, s elkövetett botlásaikat.

Kitérésképen legyen szabad e helyen a természet-tudományi praeponderatióról a *tanári vizsgálatoknál* egykét szót elmondanom. Igen összefügg a téma az egyoldalúan kezelt geográfia országos hanyatlásával. Igazi geográfiát értek, szorosán kérem, nem természettudományi egyveleg geográfiát. Fizikai geográfiáról, bőségesen van gondoskodva a vizsgálati szabályzatban, de nem a topográfiáról, ethnografiai, gazdasági, politikai szóval mű-

¹⁾ Ezt a többoldalú képzettséget vetette Lóczy dr. szememre 1910. elkeresztelvé polyhistornak, encyclopedikusnak. Egy hálás tanítványom pedig egy boulevard lapban 1910. 137. sz. elmondott vaknak, maradinak, egyetemestül, mindenestül – mert azok kandidáltak, én meg életjelt mertem adni magamról s megpályáztam a geogr. katedrát, vidéki középisk. Schulmeister létemre! (Földr. Közl. 1911. 39 k. 10. Külön ezer példányban szétozott lenyomat 8. 1.) Majd én is állítok neki, mint Oxenstierna kancellár tette volt – egy jégverem fölé emléket ezzel a felirattal: „A háládatos Tanítványának a háládatlan mestere.” Mintha bizony az egyetemi 2 geográfiai katedrát lejárta nélkül vették volna nálunk bérbébe a naturalista tiszta geográfusok és más véleménynek nem is lehetne helye s jogosultsága az egyetemeken! . . . Aztán csodálkozzék valaki, hogy polemikus könyvem hangja helyenként kemény, érdes. Legérdekesebb a másnapi 138. sz. vissza szívése, melyben a pénteki malheurért a fonográfot tette felelőssé, mert az *mást* mondott, mint a mit belekiáltottak. A mindenét a fonográfjának – ez a 10. világcsofoda! . . . Gondolkodomasina, mely Czirbuszt piszkálja. (V. ö. *Hammer ling*: Homunculus 1891. 287.)

velődési geográfiról, mely sortimentákból emiatt satnya feleleteket hallani.¹⁾

A tanári alapvizsgálaton p. o. *Magyarországból* csupán hegyrajzolatot kérdeztek. A szakvizsgálaton a magyar birodalomnak politikai, természeti, népességi, gazdasági, ipari és kereskedelmi geográfiáját *kívánja* a szabályzat²⁾

ami az *összes* tanárvizsgálati geográfiai *kérdéseknek* *alig* 3%-df teszi, a megyék, települések, községek, városok, nemzetiségek a *magyar ethnos* geográfiai és történelmi változásainak teljes kizárásával. Ezt nevezem én *geografizmusznak*, amely saját hazájának geográfiájával mostohán bánik és a geográfiai érdeklődést az egész glóbusra terjeszti ki. Ugyanaz az eljárás az, amit a természet-tudományi történelemben historizmusnak neveznek. Geográfiai és történelmi tudományoknak modern elfajulása ez.

A tanárvizsgálat összes követelményei körülbelül 144 kérdésbe foglalhatók össze; ezek közül 24 physikai geográfiai, 25 csillagászati, 8 anthropogeografjai, 3 kulturális és forgalmi, a többi 64 leíró, de ezeknek is 88%-a természeti és csak 12% van az emberi geográfiából véve. A „földrajz” történelme két kérdéssel szerepel, a néprajzlati négygel, s nemzetgazdasági szintén négygel; de vannak olyan kérdések is, amelyek doctorátusra és nem tanárvizsgálatra valók p. o. naptár, meg naptárjavítás, vasárnapi betű, aranyszám (v. ö. Horváth Árpád: Oklevéltan 49. 1.) vagy a hegységek földtani szerkezete. Hi-

¹⁾ A hallgatóság jó kézikönyvek hiányát hozza fel mentségül. Igaza van. Oly összefoglaló geográfiánk, minő Hermann Wagner híres Lehrbuch-ja nincs magyarban. Egy morfológus csemete még csodálkozott is rajta, hogyan lehet egytetemes és általános geográfiát írni! Az én 6 kötetes munkámnak I. kötete, mely ily egytetemes képet rajzolt, végkép elfogyott. Magyarországom pedig nem kézikönyvnek készült. Igen helyes dolog volna a tanárvizsgálatra a vizsgálókon és elnökön kívül más fő- vagy középiskolai geográfiai és minősítéssel bíró *bisottsági tagokat* kinevezni, miként az Franciaországban divatos. Ezeknek szintén volna kérései joguk.

²⁾ Szabályzat a középiskolai tanárvizsgálat tárgyában 1903.32-34.1.

ányzanak ellenben a föld delejességi és szizmológiai, települési, gazdasági tüneményei. Szóval éppen nem csodálatos, hogy az egyetemről kikerült oki. középiskolai tanár sok mindenféle természettudományi dolgot tud, de igen kevés aktuális és főleg kevés magyarországi geográfiai tudnivalót. Azért elte-lik 4-6 év, míg a fiatal tanárok, saját bevallásuk szerint tanítványaikkal a kézikönyvből!! együtt tanulva, sikert tudnak felmutatni a geográfiai tanításban, amelynek *legfontosabb része Magyarország és Európa* az első és második osztályba 10-13 éves gyerekek geográfiai kiképzésére van szorítva. Ezzel a fogyatékos geográfiai tudással lép ki a maturáns az életbe.

Magyarország geográfiájának hanyatlása éppen negyedszázados, mert a vall. és közokt. m. kir. Ministerium: Szabályzata a középiskolai tanárvizsgálat tárgyában 1888. évben 50,098. sz. a. kelt rendeletével lépett életbe. *25 év óta semmit sem változtattak rajta*, pedig a geográfia azóta nagyot haladt s a 25 évvel ezelőtt divatba jött morfológizáló geografiából még a németek is kezdenek kiábrándulni.

Hogy a hanyatlás átgondolt és következetes, megengedem jóhiszemű, a külföldet majmoló rontás, alapos kiforgatása Hunfalvy irányának, mutatja a lefolyt negyedszázad geográfiai munkásságának jellege. Eltekintve a Balaton mellékének, a Kaukázusnak és Havass Rezső Dalmáciájának leírásától – merő hézagok tátonganak (pesti magyarság szerint „tátinganak”) a *hazai* geográfia művelésében. Szorosan a geografizmusz programmja szerint, a helyett, hogy a Balkán félsziget s a Kárpátok honi és szomszédos geográfiájával, társadalmával és tektonikájával foglalkoznánk, a Tiensanon Karakorum, – Turanban, Mandzsúriában keresnek a geozofus urak geográfiai kapcsolatokat. így az ázsiai és keletázsiai gyűrődési systemákat tanulják, nem az európai Alpok és a Balkánfélsziget gyűrődés és feldarabolás rendszeréhez tartozó Magyarországot érdeklő felszíni formákat. – Most meg utazási alapot akarnak teremteni, hogy ezt a geografista külföldi csatangolást előmozdítsák. A svédek, norvégek, németek, franciák példaira hivatkoznak, kik évről évre felfedező utazókat liferálnak a geográfiának. Ez kérem téves összehasonlítás. Azok a nemzetek úgyszólván készen

vannak hazai teendőikkel, mi még csak Hunfalvy alapvető leíró és Lóczy dr. tektonikai térképének kivételével fol-
dozzuk, heiyesbbítjük azt, amit a németek, osztrákok, csehek
stb. hazánkról írtak és feldolgoztak. Sohase áltassuk ma-
gunkat azzal, hogy nagyon kíváncsi a külföld a mi véle-
ményünkre. Az oroszok, angolok, németek jobban ismerik
országait s gyarmatbirtokaikat¹⁾ mint a mi fél, vagy két
éves kirándulóink. Hogy pedig angol, orosz, japán térképe-
ket, clichéket, fényképeket, szakmunkák kivonatait és máso-
latait magyarul kiadjuk, azzal csak a globe trotterek egyéni
boldogulásának, nem a tudománynak teszünk szolgálatot.
Ez a geografizmusz programmszerű, beismerem, mégis többre
taksálom fajtestvéreink a finneknek (2v_a millió!!) geográfiai
munkálkodását, kik itthon dolgoznak köves hazájukban és
azt töviről-hegyire ismertetik franciául, angolul, finnül. P. o.
legújabb publicatiójuk Finnország phys. és kulturális teljes At-
lasza, kimentő leírással. Nálunk pedig kiküldik a fiatalságot,
Ázsiába! Pedig monarchiánk politikai életérdekéhez közelebb
áll Afrika, mint belső Ázsia. Mikor jóra való hibátlan oro- és
hydrografiánk nincs, mert Lóczy dr.-nak ki nem adott, de
a párizsi kiállításon bemutatott Atlasza erős revisióra szorul s
geotektonikai kitűnő, mert – egyetlen térképének máig sem
indult meg a magyarázata. Nincs, aki megírja Magyarország
felületi és physiogr. elváltozásait az utolsó ezer évben, aki
folytatná Ortway dr. vízrajzolatát, megírná a magyar karto-
gráfia történetét, ha már a japánoknak jutott egy. Nincs
phisicai és demográfiai Atlaszunk legalább olyan, minő az
osztrák Chavanne, nincs egyetlen egy hasznavehető physical
és összefoglaló geográfánk, olyan, minőt Wagner írt és ma
9 kiadásban forog közkézen és aminőt egyetemi hallgatóink
bibliográfiai útmutatásokkal használhatnának¹⁾). Negyedszáza-
don át rá nem értek nálunk a geográfia vezető emberei a
magyar geográfiai tanulást előmozdító kézikönyvek legalább
assistenseikkel való megíratására. Az az 1200 summa sum-
marum 2000 tanítvány pedig, kit a morfológizáló geográfia
negyed század alatt szárnyra eresztett – úgy látszik kiáb-

¹⁾ Példa reá *Hassert* pompás munkája: Deutschlands Kolonien
1910. *Weule* ethnogr. kutatásai Afrika német részeiben.

rándult az egyetemen nyert beállításokból és *praktikus geográfia*ra adta fejét. Amiért nem tudok eléggé nagy dicsérettel deferálni józan ítéletüknek és az élet praktikus követelményeivel számoló okos pedagógiai és tudományos belátásuknak. Másrészt sajnálnom kell, hogy Lóczy dr., de főleg Penck módszere szerint ki nem dolgozzák hazánk legalább egyes vidékeinek modern morfológiáját és morfológiáját. Akik meg nagyrészt német geológiai és régebbi magyar értekezésekből, ellenőrizhetetlen egyetemi jegyzetektől puskáznak és geográfiai amphibiakus se hal se hús, sem geográfiai sem alapos természettudományi monstrumokat szülnek – azokról kár beszélni¹⁾). Valamire való dolog elvégzéséhez nem elég 4 évi egyet, kurzus és öt éves szárnypróbálgatás.

Amint nincs Hazánknak geotektonikai, revideált oro- s hydrografiai rajzolata és még mindig megboldogult Hunfalvy János nagy művén élösködünk, kérődzünk és belőle puskázunk – úgy nincs *magyar ethnografiánk* sem. Itt is Hunfalvy Pál (a két derék szepesi tudós Pál és János neve úgy látszik határjelölő Magyarországon). Ethnografiájánál megállapodtunk, ez pedig inkább magyar ethnologia és nyelvészkedés, mint néprajzolat és antidiluvialis értékű – annyira haladt azóta az ethnografiai tudomány. Csak a mi geografistáink nem vették ezt észre, kik mint a megátalkodott gyerekek, mindig csak a maguk fixa ideájukat bömbölik. Pedig már Oxenstierna írta meg *Reflexions morales*-jaiban,

¹⁾ Ilyen fiatalos nagyhangú kísérletek diszcreditálják legjobban a természettudományt és hírbe hozzák a természettudományi módszer szavahihetőségét a geográfiaiban. Az a balhiedelem okoz sok kárt» hogy *feltétlen* hitelt adnak általában a speciális, főleg fiatalos kutató-soknak. Egy legfrisebb példa az Adriának mélységmérései ugyanazonokon a helyeken, hol a régebbi mérések 1132 m. horpadékot konstataáltak, az újabbak 1645 m. találtnak. Hogy lehet félkilométernyi különbség a legnagyobb mélység mérésénél? A geológia teli van efféle felületes, hibás felvételekkel – azért teljesen mást mondanak az oláh, mást a német, mást a magyar, mást a francia geológusok ugyanegy hely geológiai jellegéről és koráról. A csillagászatról nem is szólok. Ahol annyira tétova és ingatag a természettudományi alap, mikép lehet itt pozitív tudásról zengeni s e hamis tételeket bevezetni a geográfiaiba? a mikor az csak *kész* igazságokat vehet át a geológiából. De mikor ilyenek nincsenek! *Kartogr. u. Schulgeogr. Zeitschr.* 1912. 81.

hogy „csak állatok, asszonyok, gyerekek, örültek és szellemileg megrögzöttek (begriff-stützig) akaratosak.” A röggökkel foglalkozók bocsássák meg nekem ezt a kellemetlen citációt – én az urakat nagyon eszes tanult, de szélsőségig egyoldalú tudósoknak tartom és ezt a Begriff-Stützigkeitjüket csupán tervszerűen követett *geográfiai* irányukra vonatkoztatom.

Ilyen szélsőségig űzött geográfiai irány és egyoldalúság következetes akaratos megtartása 25 éven át csak félszeg állapotokat teremthetett. Nem az egyetemi hallgatók, hanem az egyetemi geográfia szuggestiója hibás, hogy készületlenül, Magyarországot nem ismerve és általánoskodásokkal, természettudományi féltudással megrakva lépnek fiatal tanáraink a középiskolai katedrákra. Hibás, hogy az egyetemi tanrendek geográfiai rovatába becsempészik magukat, phys. math, és geológiai tárgyak geogr. cégér alatt. Sohasem a fiatalság rossz, ha ferde irányba siklik valamely tudománykör, hanem a vezetők, az ügyetlen gépészek, kiknek szeme elborult a kedvelt praeoccupált ideáktól. Hibás, félszeg rendszer és teljesen *geografiátlan* kövelemények mellett a tanári és doctori vizsgálatokon, e kettőnek *éles megkülönböztetése* nélkül, sohasem fogunk derék, jóra való igazi geográfusokat nevelni a magyar középiskoláknak.

Magyarország jövőendő geográfiájának tehát ezek után el kell hagyni a kizárólag geologizáló és túlságosan naturalizáló irányt és rá kell lépnie a geográfiának emberi szempontból való hasznosító csapásaira, miként ezt most a külföld teszi. Volt alkalmam 1912. egy néhány kifejezetten naturalista professor egyet, előadásán részt vehetni s meg kell állapítanom, hogy a gazdasági kulturális települési rész még p. o. Drygaszkit is engedményekre kényszerítette. Szamar beszéd, bárki mondja, szidalmazni a Nyugat civilizációját és fennen magasztalni a maradi orientalizmust. Ami jó, vegyük át tőle. Jó volt, sőt kellett annak idejében a naturalizáló irány, főleg a zseniális Penck tanár topográfiai és térképmagyarázó értelmezéseivel, most a humanizáló geográfián a sor. Ezt követeli a geográfiai haladás. *Kulturális geográfiát* kell tanítani ezentúl, ha már megcsináltuk Magyarország tek-

tonikáját és pedológiáját, hogy *megtanítsuk* o nemzedéket, *mikép vegye hasznát* lakóhelyének és a *felszín* kedvező be rendezésének? A geológizálás miatt rá nem ért erre a *fontosabbik* részére a geográfia, tehát a másik negyedszázad, vagy legalább a legközelebbi évtized ennek legyen szentelve. A *magyar nemzeti* kultúra követelése az, akárhogyan lár mázzanak a naturalisták, s a német tudomány uszály-hordozói! . . .

Eddig település, politika, ethnosz, városok geográfiája mind mellékes vala, fontosabb volt az állat- és növényvilág elterjedése, (melyre igazat megvallva semmi szüksége a praktikus geográfusnak), mint az ember térfoglalása és szerepe a Földön. A geográfiai radikalizmusz kilökte a városokat, államokat, kultúrrégiókat a geográfiából és Pomponius *Mela* (Geogr. d. Erdkreises 1911. I. r. 43. 45. 49.) *Ptolomaeus*, *Strabo* kiket e radikalizmusz előtt, az Ember és földön való elhelyezkedése érdekelt, a geográfiai eretnekek listájára proscriebaltattak. Mert hát nem geológizáltak a szerencsétlenek! Pedig bármint fitymálja ez a geográfiai irány az Embert, minden kornak kulturális élete városokban culminait. Ma is ez a signaturája a geográfiának a glóbuson, nem Suess contractiós elmélete, vagy Humboldt vulkanológiája. Németország, melyre annyit hivatkozunk, sem ugrott bele hanyatthomlok, eszeveszetten ebbe az egyoldalúságba. Ott nem két, hanem 22 egyetem s még vagy 10 egyéb főiskola foglalkozik geográfiával, mégis számolnak a városok és települések *jelentőségével* újabban a fanatikus morfológusok is. (Anthropo-geogr. tévedéseiket más helyen bemutattam.) Amerika, Oroszország és Nyugoti-Európa sem tették ezt meg és ha mégis megtették volna, megengedhetik maguknak a luxust nagyszámú egyetemeik mellett. A múlttal való végleges szakítás azonban ott épp oly geográfiai felületességet okozott, mint nálunk. Azért a higgadtabb geográfusok, ha el is fogadták a természettudományi vívmányokat, még sem hajigálták ki végleg a geográfia régi kétezer éves alapját sem. Így Krümmel Ottó marburgi, Wagner Hermann göttingeni, Harms kiell, Oscar Lenz prágai, Rein bonni, Regel würtzburgi, Oberhummer, Hanslik és Heiderich bécsi, Sieger gráci (sok tekintetben dr. Oesterreicher is), E. Hahn berlini egyetemi tanárok, Geistbeck a freisingi, Scobel

a lipcsei geogr. intézet igazgatója¹⁾ minden természettudományi előkészültségük mellett többet juttatnak az embernek, mint a Természetnek, míg nálunk örökös hegyrajzolatban posványosult el a geográfiai köztevékenység. A többi? Erről ne is essék szó. Németország Wolkenhauer dr. ösztönzésére egy nagy települési atlaszon dolgozik, hol történeti és plasztikai alapon fel lesznek tüntetve a települések jelen csoportos formái, ha másért nem, az aviatikusok tájékoztatására. Ne beszéljünk addig Magyarország légkörének meghódításáról, míg itt lenn topographiával s a településekkel nem vagyunk tisztában. Legideálisabb lenne persze Magyarország lefényképezése a repülőgépről. Ez a térkép fontosabb a lefényképezett csillagos ég térképénél.

Meg kell említenem pro memoria! – mert ezt is eltagadják s elvitatják tőlem, hogy legelőször én irtam magyarul Magyarország geográfiáját geológiai és amennyire akkor lehetett tektonikai alapon. És hogy csodás intuitióval sokszor oly eredményekre jutottam, minőket Lóczy dr. orografusunk tőlem sohasem használt geotektonikai térképén feltüntetett vala. *Nem* az én érdemem – kijelentem – mert ebben a pontban babona nélkül Kant transcendentalismusának vagyok

¹⁾ *Dualisticus* geográfiai iránynál *megmaradtak*: James Aberistvvyth, (Wales) Roxby. Gönner, (Liverpool) Calvert, Haines, Sargent C. Peters, Hutchinson, Unstead (London) Chapman (Manchester) Blunt, Grandy, Marett, Nuyrtes, Seligmann (Oxford), Stähelin (Bern), Koszina, Groot, Tiessen, Wegener, Delitzsch, Hahn, Krabbs, Kretschmer, G. Braun, Siglin, Zoepfl. Hahn E. (Berlin), Pechuel-Lösche (Erlangen) Wolkenhauer, Wagner (Göttingen), Marek (Graz), Lutgens, Becher, Pilenius (Hamburg), Kobold, Wegemann (Kiel), Hassert, Kurke (Köln), Hahn F. (Königsberg), Endres, Schott (Manheim), Stoll (Zürich), Andrée Krümmel (Marburg), Ranke, Weinschenk, Schümann (München), Neumann (Freiburg), Vidal de Blache (Paris), Brossard (Paris), Uhle (Rostock), Rudolf Knapp (Strassburg), Krümmel Rühl (Marburg), Sievers (Gieszen) Wolz (Breslau), Hauslik E. Heiderich, Pöch, Oberhummer (Wien), Heierli, Wehrli (Zürich), Schumann (Stuttgart), Bockelmann (Danzig), Gravelin (Drezden), Kohl Klemm, Kötschke, Hermelink, Friedrich (Leipzig), Oesterreicher (Utrecht), Eckert (Aachen), Zeller (Bern), Deckert (Frankfurt), Stolz (Innsbruck) Hötzsch (Posen) Knapp (Strassburg), Regel (Würzburg). – Főleg a régi híres geográfus népek: Hol-India, Spanyolország, Dánia. Anglia, Itália tartózkodása feltűnő e téren, hol annyi az egetem s a geogr. múlt hagyománya.

híve. Csakhogy így van. A németeknél Supan, Philippson írták le legelőször az osztrák-magyar monarchiát ily alapon. Hogy most mégis a morfológizálás ellen pattogok, az csak a *túlzott* iránynak s az ember kirekesztésének szól. A hogy Kerp, Harms, Oberhumer, Wagner Hermann, Partsch déferai a geológizáló iránynak oly mértékben én is csatlakozom hozzájuk, csakhogy többnek tartom s tartja velem együtt 2000 esztendő óta mindenki, aki nem akarja a geográfiát a rendes *történeti vágányából* zsákutcába vezető sínparra kizökkenteni – az Ember intelligentiáját a geográfiában a Természet vak erőinek hatásánál. Külföldi 1912. tanulmányútamnak, legalább eddigi impressiója az, hogy egyedül *Hermann Wagner* göttingeni egyetemi tanár egyezteteti ki a geográfia követelményeit a természettudományok haladásával s az ő módszerének meghonosítását úgy a geogr. semináriumokban, mint a praelectiókban üdvösnek tartom. Penck és Drygalszki geogr. semináriumi mintaszerűek, de módszerük természettudományi lombikot csinált a geográfiából, hol mindenféle, sokszor heterogen természettud. ismeret egy főzetbe összekotyvasztatik – s nem egészséges gyomorba való. – Konstatálnom kell továbbá azt is, hogy a budapesti egyetemen a legelső szemesztertől kezdve én adtam elő legelőször, mint *önálló* collegiumot, nem mellesleg per tangentem – mi régebben is lehetett – emberi geográfiát, anthropogeographiát s egybekapcsoltam a lei ró részt *gazdasági, kulturális és települési* geográfiával, mint a leíró geográfia legfőbb tényeivel. Kezdésemet úgy látszik megértették, mert most már a tanárképzőben (egyelőre a kereskedelmiben) is kineveztek külön tanárt a gazdasági geográfiára. Jó ezt tudni, mikor 2 év óta egyéb nóta sem járta, mint: Calumniare audacter, semper aliquíd haeret. Egy az emberi geográfiában fejünk felett meddön elröppent negyedszázad mulasztását kell helyrehoznunk a geogr. érdeklődés-keltés geogr. munkaprogrammjaként; újból ott kezdeni az ethno-és geográfiát, ahol Hunfalvy Pál és János, a két Hermann, Dr. Jankó elhagyták, számolva természetesen a tudományok negyedszázados roppant haladásával. Szükség volt rendszer-változtatásra, a kiküszöbölt emberi geográfia restaurálására. Geográfiai összehasonlítások vetik fel ezentúl a problémákat, miket a történésznek, nyelvésznek, szociológusnak

kell majd megoldania – nem a geográfusnak. Az, mint ilyen magától más tudományok segítségével nélkül semmiféle kérdést meg nem oldhat. Felvilágosításul azt az általános balhiedelmet említem, hogy Magyarországnak nincs története a klaszszikus korban. Ma már ott tartunk, hogy igenis volt története, persze nem írott, hanem a geográfiai nevekben és ősszokásokban megmaradt története. A germánok, ugorok, törökök, szlávok áradata mind ittlételének nyomait hagyta hátra. Csak keresni kell ezeket a régi nyomokat, még pedig geográfiai úton s egy új, eddig ismeretlen meglepően érdekes világ tárul elénk hazánk múltjából. Azért egy vérbeli morfológus: Savitzky is elismeri a *történelem fontosságát* az emberi geográfiában. Másrészt a theoretikus szociológusnak szenvedelmes káprázatát is le kell hűtenie a geográfusnak, kinek feladata hideg fejjel, meleg szívvel emberileg látni és nézni az emberi állapotokat a Föld minden zege-zugában. Nem szabad látnia egymásutánt, ahol csak egymás mellettség van, nem szabad a koordinációból subordinatiót kimagyaráznia, vagy a föld minden sarkából és különféle időkből veti etimológiai esetleg csak véletlen hasonlatosságokból azonnal mélyreható végkövetkeztetéseket levonnia. Abból p., hogy a hármass forgású gazdálkodás általános, semmi sem következik, mert a germánok már a 7-8. sz. ismerték a fendalizmuszt és hármass forgást, nálunk mindkettő a XIV. sz. első felében erősödött meg végleg.¹⁾ De az sem mondható kezdetleges műveltségnek, mert ezt, Meitzen szerint²⁾ a gazdálkodás irtási-foka előzte meg. Ilyen pedig három volt Németországban. Nálunk a XIII. sz.-ban volt egy s most folyik másodízben ugyancsak derekasan. Azért van mellelte okszerű gazdálkodás az erdészetben és latifundiumokon is.

A gazdaságilag sokkalta fejlettebb Németország a XIX. sz. elején ugyancsak ott tartott s máig sincs minden tájára behozva az okszerű gazdálkodás. Viszont abból, hogy Anglia egészen felhagyott a gabonatermeléssel s a rét és állattenyésztésre tért át, sem nem műveltebb néptömegének psycho-

¹⁾ *Hausrat*: Pflanzengeogr. Wandlungen. 1911. 143. 199.

²⁾ *Meitzen*: Siédelungen d. Germanen. 1898. I. 65.

³⁾ *Baangart*: i. m. 29–31. 1.

lógija a magyarnál, sem nem hanyatlott vissza Anglia a magyarság XVI., XVII. sz. állapotába, amikor nálunk Dr. Takáts Sándor kutatásai szerint a kertészkedés, állattenyésztés járta. Vagy hogy véletlenül a kínai és a tót az ebédjét levestel végzi, nem következik, hogy a kínaiak, tótok. A magyar birtokrendszer birtok-közösséggel *kezdődött* (*Tagányi: A magyar földközösség története 1895.*), pedig a szociális jövőállam ideálja szintén közösség.

Mindebből az következik, hogy a *gazdaság történeti* múltjának ismerete nélkül csakis jelen, a Föld különböző tájain észlelhető gazdasági fokok összehasonlításából sem kicsinylőleg, sem elítélőleg nyilatkozni nem szabad a geográfusnak. Annak higgadtnak kell maradnia, ha szociológusok, társadalmi bölcselek, apacsok és politikai agitátorok el is veszítik az eszüket igazuk védelménél. Ezért a geogr.-nak egyedüli kötelessége a *geogr. tény* s a regionális elem *megalapítása*. Annak a ténynek photographiaszerű pontosságára kell törekednie phys. és szellemi tekintetben s nem szabad telegyömöszölnie a geogr. tudakos u. n. causalis dolgokkal, geol., csillagászati, szociológiai, etimológiai stb. magyarázatokkal, melyek nem valók a geográfiába, mint a térbeliségnek, a Föld *jelen* állapotának áltudományába. – A magyarázat vagy a történeti (települési geogr. geológia, paleogeografia), vagy az exact természettudományok feladata. Azokat kölcsön kérheti, de föl nem fedezheti a geográfia, különben egy óriási casuisticus zagyvalék, tudakos tákolmány lesz belőle. Éppen ellentéte annak a felületes semmiségnek, mely sovány orográfiát és morfológiát csinál a geográfiából. Hiába erőlködik Banse Evald monophysita a regionális elemet az okadatossal egybekapcsolni. Ennek csak egy a vége, a viaszalhatatlan monismus „die Einheitlichkeit der Geographie ist monistisch.”¹⁾ Nem arról van szó, hogy kivessük a geográfiából a megokolást, hiszen már az a tény, hogy valami geografailag tárgyalható legyen, megokoláson alapul. A regionális elemet, tehát együttessen kell tárgyalni az oksággal. A kizárólagos regionalismust én sohasem hirdettem, csupán azt vallom, a megokolás legyen épp oly mértékben *humánus*,

¹⁾ *Petermans: Geogr. Mitteilungen* 58. k. 1912. febf. sz. 73-74.

aminőben természettudományi az. Sohasem kizárólagosan természettudományi! és semmiféle irányban elfogult. Teljesen félreismeri Banse, akár más monophysita, a geográfiai *analytika* jellegét, mely maga erejéből, maga módszerével szintetikai igazságokat ki nem deríthet más tudománykörök segítségével hívása nélkül. A megokolást mindig máshol kell keresnie leíró és regisztráló módszerénél fogva, mert leírásból és regiszterből semmi sem következik. Mihelyt pedig valamely ismeretkör szintetikai ítéletekre az exact és szellemi tudományok nélkül nem emelkedhetik, rásüthetjük ugyan az önállástalanság jellegét, ami a szellem és anyagi világ dualizmusából önként következik, – de azt soha, hogy igazságtalan, objectivitás nélkül való, egyoldalú, tendenciózus oksági szövevény, ál-tudomány volt vagy legyen továbbra is, ameddig elismeri a két substantia létezését; és geográfiai egységesítés alatt sohasem fogja érteni az Ember és Föld beraktározását a monismus világába, mint ezt a mesterséges természet-tudományi geográfia teszi.

Azt az örületet, mely a geográfián kívül már a történelmet, a pszichológiát és az összes szellemi tudományokat egy kalap alá fogja és természettudománynak mondja meg egységes alapon, állandóan *mechanice* ismétlődő örök törvényeket keres a phys. világon kívül a szellemi világban is – mondom, ezt a divatos tudományos örületet legalább a geográfiából ki kell már egyszer küszöbölni, mert geográfiára szükségünk van, bárhogy riadozzanak a sythematizálni szerető germán elmék és majmolóik. De nem annyira germán, mint német geográfus fejek. Az angolok, geográfusok alatt eleinte felfedezőket értettek, ezért a londoni geogr. társaság 1906-1910. megjelent műveinek 57% utazás – csak most mondják, amit én is állítok, „a geográfia összegezõ, társító tudomány,” a földi jelenségek *együttességének* tudománya. What is geographer? Sometimes applied to *explorers*; sometimes to men who compile books, derived mainly from the labours surveyors, geodesits, geologist, klimatologisthes, ethnographes and others.²⁾

¹⁾ *Georg. Journal* London: 1911. 38. K. Nro. 4. 406. 407.

Hogy Restel, Banse, Evald, Penck, Davis, Hack és a naturatisták, orvosok mit mondanak a geográfáról, az ne alterálja a magyar fejek józanságát. Igaz, hogy mi meg nem ajándékoztunk a világot bölcselő lángelmével, de félre csapott különcöket sem produkált Magyarország soha, kik a pessimizmust, a kimúlást, örökös cél és végnéküli átalakulást (Walther, Suess, Passarge), megsemmisülést (Schopenhauer, Tolstoj), vagy az egyetlen Egy önzését (Stirner, Fichte) hirdették lelkiösmeretbeli serupulósítás és arcpirulás nélkül. A modern physiológia örülteknek, abnormálisoknak tartja a lángelméket – teljék öröme, legyen neki az ő hite szerint – de hát akkor micsodák a fixa ideák, a megátalkodott rögeszmék szerencsétlenjei, kik tudományos dogmák hypnosa alatt egyebet nem csak rögeszméiket látják. Nem tudós maniakusság-e az? Legyen az akár monisticus, evolutionális, spiritualisticus világnézet, természeti törvények mechanismusa akár geológiai morfológizmus, geografizmus, villamosság, éther- és hő rezgésbeli mánia stb. stb. – Az exclusivisták szertelen hada a tudományos kutatás minden korszakában ingoványba vezette a hiszékeny elméket s a tömegek kollektív lelkét. A geográfiát vissza kell tehát rántani ettől a kollektív járványtól, tudós elposványosodástól és vissza kell vezetni eredeti hivatásához: a föld összesített *leírásához*, ahol lehet: emberi alapon.

A geográfia nem lehet geomorfológia és geodinamyka, sem Davis-féle physiogeografia, sem Passarge-féle physiológiai vagy Penck-féle egyetemes morfológia. Ezek lényükben mind geológiai, geochemiai és geodinamikás disciplinák és csak bitorolják a geográfia nevet. Mit csináljanak hát a geológiai intézetek, ha a hamis lobogó alatt dolgozó geográfiai szemináriumok végzik teendőiket? Az már mellékes, hogy most már a föld physical és geológiai erőin kívül az állatok, növények és klímaváltozásokkal járó vegyi erőket szintén beveszik a morfológiába. Passarge hamburgi professor ezzel bizonyára egyetemi kathedrát nyer, de a geográfia semmit nem nyer vele, ha a növénytakarók s állatok mechanikai (p. o. a délafrikai aszókat állítólag az elefántok csinálják, mivel összevissza tapossák az itatóhelyeket) és vegyi (még az állatok húgya is szerepel már a morfológiában a földtudó-

sok nagy öröme) munkáját, a klíma vegyi hatásait is számításba kell venni ezentúl a morfológusnak, pardon pseudo-geografusnak.

Az is érdekes, mily elkeseredett harcot folytatnak egymás között ezek a geozófus urak. Nemcsak a Tiensan jegesei miatt veszett össze Merzbacher és a bécsi Mahacsek – kik legalább értenek hozzá, vagy az Alpok jégkorszakai és öblös völgyei miatt p. o. Drygalszki és Penck, Heim és Partsch, Fisch meg valamennyivel, hanem még lényeges dolgokban is homlokegyenes ellentét választja el a naturalista geográfusokat, helyesebben a geográfiában kontárkodó geológusokat. Passarge például azt mondja a sziklafülkékről s egyáltalában a jég vajú munkájáról, a mit én állítottam a Czarku, Godjan hasonló alakjairól, hogy azokat az olvadékvíz, a fekvő hóréteg s a fagy szikla repesztő ereje hasogatta ki, mert a jég mechanikai munkájáról – mondja Passarge, absolute semmi bizonyosat nem tudunk. A felületi formák fiatal, érett, öreg és ó fokozatokra való felosztása, a mivel Davis boldogította a morfológiát, felfujt hólyag, nem tudományos igazság, mert azok nem időrendi, hanem helyi elváltozások. Lehet valamely folyónak gégéje egészen friss, forrásvidéke pedig régi. Ugyanegy jeges valamennyi formát mutathat egy darabban. Azután Davist nem vette figyelembe a növénytakaró védelmét. Lehet ugyanegy tájékon valamennyi völgyforma rovátkos, partos (Gehänge), talp és teknő völgy, anélkül, hogy ó-nak mondják azt a tájéket. A mit a jegesek számlájára irtak s irnak, például a sziklapúpokat, azt úgy a lecsuszamló hordalek (Gekriche), mint a moszatoktól okozott *csészés* lehámlás is csinálhatja. Götzinger a letárolás formáit a rétegek, természetes lecsuszamlására vezeti vissza.¹⁾ Drygalszki a néhai vályús völgyek keletkezését szintén jégkorszak előttinek mondja.²⁾ Passarge még az afrikai sósvápák miatt is hajba kapott kollégáival s azt vitatja, hogy nem abstract, képzeleti formákat (ez Pencknek szól), hanem localis tényeket kell leírni. (Ezt mondom én is. Hadd törje fejét a geodimamikus, hogyan keletkeztek!). Szóval éretlen, ki nem forrott tudomány ez a

¹⁾ Götzinger: Entstehungd. Bergrücken-Formen 1907.

²⁾ Petermann: Geogr. Mitt. 1912. jul. füzet 8. szept. 125.

geomorphológia, hiába hánytorgatják az exactságát, bevégzettségét a geozófus urak Lóczy dr.-val együtt, hiába gúnyolódnak a szellemi tudományok ingatag talajával – az ő tudományos bázisuk épp oly süppedékes, hozzá képzeleti lidérczfénnyel bevilágított tudományos hinár, mint más emberi alkotmány.

Hogy mi mindent kívánnak ezentúl a naturalista geográfusok a leendő geográfustól, azt Passarge physiológiai geográfiájában meg lehet olvasni.¹⁾ Ez a geozófus nem elégszik meg az eddigi négyes geomorfológiai tájképi formával: a tektonikus, vulkános, felhordott és kiürített formával, hanem azt követeli a geográfustól: 1) alapítsa meg az egyes formák minőségét – ez a geológiai morfológia. 2) Keresse keletkezésüknek egyéb, nem geol. okait is, ez a physiológiai morfológia 3) a megállapított formákból rendszert csináljon, ez a *systhematicus* morfológia (ezen kezdte Penck híres *Morphologie der Erdoberfläche* című könyvét) 4) végre nyomozza e formák geogr. elterjedését a földön.

De az isten szerelmére, mit csináljon ezek után a geológus, ha mindezt a geográfusnak kell megcsinálnia? . . .

Ez nem elég. Tetejébe *a tájképi geográfiát* kell megcsinálnia, nem csupán a tektonika klimatológia, geodézia, geo-chemia, geológia, geognosia, physikai és csillagászati, oceanopraphia, stb. stb. állat és növényélet hatásai alapján, hanem kartografiailag is. Ezeket a physiológiai tájképi típusokat hasonlítsa össze, keresse összefüggésüket a földön s ezekre alapítsa az antropogeografiát. így tehát *természet-tudományi polyhistor és encyclopedikas táltos* legyen a geográfus. Ezt nagy kegyesen talán Lóczy dr. is megbocsájtja az ember fiának, de hogy valaki, humánus és természettudományos sokoldalúsággal rendelkezék – az már halálos bűn a geozófus úr előtt. Legyen exact geológus, geodinamikus, földmérő, kartográfus, vegyész, botanikus és zoológus egy

¹⁾ *Passarge* Physiolog. Morphologie 1912. 22, 26, 28, 57, 136-138, 152, 169. Teljesen más, mint Davis és Penck morfológiája, Morphogr. térképeit azonban *haladásnak* tartom a geográfiában, csakhogy ne tanársemináriumok, hanem kartogr. intézetek csinálják ezeket.

személyben. Csak ósdi geográfus *ne* legyen, ki emberrel és értelmiségével is számot vet a föld leírásában.

Ha ez nem merő s a vak *geográfiai materializmasz* – akkor nem tudom, mi a materializmusz?

Mindennel foglalkozzék a geográfus, csak az embernek hagyjon békét. Illetőleg Lóczy dr. szerint az emberfajták (mik nincsenek) testi jelvényeit szintén be lehet venni a geográfiába, amennyiben az Erdnatur termékei – mert ez a fő: olybá venni az embert, mint más földi terméket – Passarge szerint az ember geogr. létezésének feltételeit: a letelepülést, forgalmat, megélhetést, ipart szintén beponálható az antropogeográfiába, de csak oly beállításban, aminőben Weule, Gräbner stb. nézik az embert t. i. a földtől való függésében, alárendelt szolgálai helyzetében. A kulturális geográfiából Passarge: a hotelek, szállók, tanyák, havasi menedék házak, malmok, kohók, fonók, téglavető, agyag, homok és kőbányák, templomok, kápolnák, szent berkek, búcsújáró helyek, fetiscek (még ezek is) emlékek, romok geográfiáját tartja szükségesnek (i. m. 170). Igazán gyönyörű, lélekemelő s tanulságos collectió. – Az Intellectus, erkölcsi és esztétikai Világ semmi a gyöngé értelműek és naturalisták előtt. Ezek nem a geográfiába valók szerintük? Hát Uram Istenem, ugyan hová valók? Hiszen az ember földi cselekedeteiben térben és időben dolgozik! Történeti és geográfiai tény egyszerre. A föld felületét le nem írhatom, ha a rajta élő embert jelen társadalmi, statisztikai, szellemi, nemzeti és erkölcsi alkotásaiban, erejében, virtualitásában be nem mutatom. Aki csak a föld tekén mászó hangyának tekinti az embert, nem értelmes lénynek és geogr. faktornak: az legyen geológus, geodinamikus, kartográfus és földmérő, csak geográfus *ne* legyen belőle. Illetőleg efféle Ewald Banse és Passarge követeléseinek megfelelő zseni legyen, ha nem felületes szédelő, legyen azonnal akadémikus, nem pedig középiskolai tanár.

Odáig van már a naturalizmusz hóbortja, hogy nem elégszik meg a geográfia tönkretételével, hanem ad absurdum üzi, hajtja féktelen naturalizmuszát saját körén belül is. Hogy a Föld minden, az ember csak parazita rajta, annyira megvadította a geozófus természettudományilag beskatulyázott

egyveleget, hogy van már geo-physiológiánk (Passarge), geo-esztetikánk, meglesz nemsokára, geo-etnikánk, geo-theológiánk és geo-metafizikánk, igazi csodabogár geós gyűjtemény.

És mindez geográfia akar lenni!

A német geográfia efféle aberrációit már *Penck* is meg-sokallta és igen hevesen kelt ki ellenük a geográfusok 1912. insbrucki gyűlésén. „Félre akarják tolni a geográfiát a természettudományi tanítás előnyére, megakarják fosztani a biológusok és geológusok minden tudományos önállóságától és leakarják degradálni a természettudományok segédtudományává (zueiner Hifswissenschaft). Ezt *Penck* a geológus mondja, nem *Czirbusz* a humánus polyhistor *Lóczy* dr. beállítása szerint (V. ö. Kartogr. u. Geogr. Zeitschrift Wien, 1912. nov. 7.) Ha már *Penck* is *kikelt* e geogr. fíntorok ellen a nekem ne legyen jogom termtud. delirium s a geográfia bárdatlan elfajulásaira rámutatnom?? Ezek igazán méltók a XIX század plundrás, cilinderes, frakkos európai viselethez, az öntött ülésszobrokhoz, az építkezés, festészet szecessiók számárságaihoz, melyeken majd a huszadik századvégi panoptikumoknak közönsége fog csodálkozni, a mint hahotázni fognak az akkori egyetemi tanárok a geográfia eltévelyedéseinek s a geográfiai múzeumokba rakott geo-philosophia, geo-pszichológia, geo-physiológia, geo-anthropológia megfakult foliánsain.

Ezért szerintem a földleírás (és nem „rajz”) két delejes sarka a *topo-grafia* és *anthropo-grafia*. Topographia anélkül, hogy földméréstant és kartográfiai műhelyet csináljunk a geogr. szemináriumokból és középiskolákból; anthropogeographia, de soha naturalista zoológiai felfogásban, mely az ember intellectusát, történelmét semmibe sem veszi. Morfoграфия geodynamykai túltengés nélkül. Csak „gráfia”, nem „lógia”, leírás, nem magyaráztatás, sem monophyzálás à la Hettner, Passarge, Richthofen és társai szerint. A topográfia csak segítségül kéri a csillagászatot helymeghatározásoknál, de nem lehet belőle merő csillagászat, amint a phys. geográfia sem tágulhat ki geophysicává, geophysiológiára. Két malomban nem lehet pörölni. Vagy geográfus, vagy fizikus valaki. Az első fölismeri a phys. ténynek geográfiai jellegét, a másik magyarázatát adja annak. De kölcsönösen egyik

sem fog tudós fölfedezésekkel csinálni Colonel Cluse szerint a másiknak birodalmában, a maga módszerével t. i. és tárgya kicövekelte keretén belül, mert furcsább figurát nem produkált a világ, mint vegyészből átvedlett sociológust philosophust és theologust p. o. Ostwaldot.

Az emberi geográfiában a fajták s varietások elosztottságát konstatálhatja a geográfus, az okát az antropológustól és physiológustól várja. A nyelvek, művészet, technika csoportjait s elváltozásait a geográfus megjelölheti, de magyarázatot a szaktudósoktól, nyelv és történettudósoktól, műtörténészekről és ethnológusoktól kérjen. A politikai geográfia a nemzetek geográfiája a történelem, nemzetgazdaság segítségül hívása mellett. A vallások geográfiája ne kontárkodjék bele a vallástudomány magyarázatába, az állami alakulatok leírója ne képzelje, hogy politika, jogtudományhoz ért s a gazdasági formák leírója se hivalkodjék mezőgazdasági, vagy nemzetgazdasági arroganciával. Maradjon a geológus, a formák történeti magyarázatánál, de ne mondja: csak a természettudományilag tiszta, absolute naturalista geográfia az igazi geográfia, másféle amolyan hüvelyezés. Ez a hang Németországból csapott át hozzánk. A geophysikus, csillagász meg ne képzelje, hogy eo ipso geopsyshikus, egy formán ért történelemhez, településekhez, ethnografiához és politikai geografiához. Tudom, hogy ezzel sok embernek kemetlen dolgokat kell leszögezmem s emiatt majd veszett híremet költik. A netán okozott keserűséget ne imputálják rosszmájúságnak, egyesegyedül azon törekvésemnek, hogy rámutassak a geográfia naturalisticus elfajulására, hogy tisztázzam a geográfia körét, feladatát és helyzetét a tudománykörök jelen elhelyezkedésénél, mely vagy a bölcséleti karok vagy a geográfiának *kettéosztását* sürgősen követeli. Osztzkodáson azonban mindig összevesznek az emberek, mert kiki a legnagyobb részt követeli magának és természetes, hogy első sorban az osztó kap ki. No de hát van Iuvenalisnak erre egy vigasztaló verse:

Dat veniam Corvis, vexât censura columbam!

Csak vexáljon, ha jól esik neki. Attól hízik a magyar! Ex inimicis salus? Miért ne legyen nekem jogom kiállni a helyeslő gár-

disták hypnotizált sorából és azt mondani: Nincs igazuk! A geográfia 25 éven át rossz utakon járt, azért jutott zsák utcába, kisiklott természetes és történeti vágányairól. A Pázmány és Lippay érsekektől alapított tud. egyetemen már akkor is tanítottak geográfiát, mikor a geológia meg sem született. Nemcsak jogom, kötelességem e katedra szellemi hagyatékát s józan irányát híven megőrizni.

Topográfián kívül, melyet Hermann Wagner és Penck módszerével kell tanítani, hogy felismerje a hallgató a felületi formákat a természetben és a térképen s topográfiai tudás gyökeresedjék meg valamennyi középiskolában, a geográfiai érzék az egész vonalon – ily^topographian kívül az *emberi geográfiának*, illetve az ember földi szereplésének jelen képe kell, hogy érdekelje a geográfust, de csak a regionális képe, hogy lássa a fáktól az erdőt, tisztában legyen önmagával és feladatával! Az ember földi cselekvése pedig = kultúra. A *művelődés geográfiája* eszerint az ember *tetteinek geográfiája*, nyilatkozzanak azok akár physikailag (település, forgalom, ipar, gazdaság) vagy szellemileg (művészet, tudomány, államalkotás, társadalom). Ebben tér el az én geográfiai felfogásom a monofizita anthopo-geografusoktól, kik az embernek csak anyagi tetteire és cselekvéseire ügyelnek p. o. Brunnes, Herbertson és Ratzel is¹⁾, az ideális megnyilatkozásaira nem. Ezek után a geográfiai tudomány tagoltsága következő:

I. Toposz.

1. *Topographia* (kartográfia, tört. és morfographiai kartográfia).

II. Phüzisiz.

2. A *szerves világ* geográfiája tömeges (erdő, bozót stb.) megjelenésében palao-ontológia nélkül.

3. *Physikai geographia*: a) vagy a tájkép geográfiája. Physiografia s morfografia a jelenben (Landschaftskunde) és magyarázatképen b) a múltban mint morfológia.

III. Anthróposz.

Emberi geographia, vagy a művelődés geográfiája (Culturbild.) Részei: a) *Fajok és népek ethnológiai és ethnografiai*

¹⁾ Ratzel: Anthropogeografie. 1909. I. 64.

geográfia a jelenben, b) *Gazdasági és forgalmi geográfia* a jelenben; felvilágosító magyarázatul múltban (gazd. és kulturális történelem) c) *Társadalmi*, d) *Letelepülési*, s e) *Politikai geográfia* a jelenben; történelmi magyarázata a múltban (történeti geográfia).

Jamais deux (toposz, fűzisz) sans trois (anthropos)!. . . Ez választ el a németek „tiszta” geográfiájától.

A Ratzel-féle elvont anthropogeographia voltaképp a geográfia bölcseiele, mely a geográfiai tényekből kiszakítva érthetetlen és önkényes constructió. A geográfia története pedig a tudományok történetéhez tartozik, így szorosan véve nem geográfiai actualitás, legfeljebb Günther, a müncheni egyetemek rektorának 1912. innsbrucki felszólalása szerint: az ország felületi és geogr. változásainak történeti képe tartozik az emberi geográfiához.

*
* *
*

Befejezésül Protagoras a hellén pozitivistának szavai, Goethe és egy régi latin közmondás szolgáljanak főleg az ellentmondók, gáncsolok és kicsinylők táborának kellő megvilágítására. Protagoras szerint a Világ olyan, a minőnek az ember látja. A sárgaságban szenvedő keserűnek találja a mézet. Goethe ezt így fejezi ki: „Du gleichst *dem* Geist, den du begreifst, nicht mir.”) és viceversa: „Du begreifst nur den Geist, dem du *gleichst*” – Sic fuit est et erit, similis similem sibi quaerit. Ki csak az állatit keresi szüntelen az emberfajtában, irodalomban, művészetben, tudományban, társadalomban egyaránt, az soha sem fogja meglátni és megérteni benne és földi megnyilatkozásaiban a Lelkit, az Emberit, az Eszmeit.

Ezért kérdi joggal Faust a modern európai emberiség típusa Mesphistophelestől a cinizmus, tagadás és szeretetlenség modern típusától:

„Ward eines Menschen Geist
In seinem hohem Streben
Von *Deines Gleichen* (Mephistao) je gefaszt?”

¹⁾ *Goethe*: Faust-Nachtszene. 2) *Petzoldt*: Das Weltproblem vom Standpunkte des relativistischen Positivismus. Berlin, 1912. 203 1.

ÖSSZEFOGLALÁS.

Az ember és a föld bonyolult egymásrahatásának témája hozza magával, hogy a tárgyalás adathalmaza megnehezíti a főbb vezérelvek összegezését s a következtetések deriválását. Nélkülök pedig csonka a felvetett téma tárgyalása. Rövidesen tehát a következőket lehet kihozni a mondotakból:

1. A *fatalizmusz* modern babona, az emberiség igazi eredendő bűne.

2. Nagyra növelte a természettudományok fellendülése, mert az a pantheisticus monismus álláspontjára helyezkedett.

3. A történelemben historismus, a geográfiában geografismus, az ethnológiában vakon haladó evolutionism us a szociológiában pedig a szociológizmusz a neve.

4. A geográfiában két geológus Richthofen és Suess voltak ez irány meghonosítói, kik a tényeket regisztráló leírás (graphe) helyett az okfejtő logiát vezették a geográfiába s földtudományt (Erdwissenschaft) csináltak belőle s logikusan az embert a föld természetének (Erdnatur) rendelték alája. Hettner Németországban, De Martonne Franciaországban, Davis, Mackinder az angolszászoknál, Dr. Lóczy nálunk e radikális irány lehangosabb és legtehetségesebb szóvivői. A geográfia így kiszakított a társadalmi és történelmi tudományok köréből s alkalmazott természettudomány lett – ember nélkül.

5. Az irány absolut egyoldalúsága s az ember degradálása okvetetlenül provokálta az ember intellectusának, szellemiségének, mentalitásának védelmét a Földön s visszahelyezését a geográfiába, mint a Föld természetétől független ágenst és a természettel egyenlő rangú geográfiai tényezőt. Ezt vallják a nagy humanista tudósok, amiért a természettudósok szemében, a szellemtudományok nem tudományok többé, mert világfelfogásuk dualizmusz.

6. Egy negyedszázad tudományos tusakodásából azonban kitűnt, hogy a *természettudomány* s a vontató kötelébe kapaszkodott szociológia, pseudo-geográfia és pseudo-ethnológia minden állítólagos rideg exactsága mellett, még a mathesis formalismusának segítségül hívása melle« is, csupán *fél* igazságokkal, önkényes feltevésekkel és erőszakolt sem térbelileg, sem időrendileg megokolható, sem okságilag meg *nem* álló subjectiv felsorolásokkal, előlegezett általánosításokkal, részleges csonka következtetésekkel s félig vagy egyáltalán meg nem állapított tényekkel és papiros igazságokkal dolgozik – következőleg *hamis* beállításban mutatja be a kozmoszt, a földet, embert múltjában és jelen szerepében, szóval minden ami körülöttünk történik. Suessnek, Richthofennek, Spencernek majdnem minden sorát kikezdte s megcáfolta a téoyek szigorú vizsgálatának kritikája. Nincsen úgy, amint ezek az urak mondják. Máskép van. Mikép van tehát? – azt még nem tudjuk, csakhogy így nincs, amint ezt 25 éven át világszerte hirdették és *természettudományi hypnózissal* altatták el az emberiség józan elméjét.

Erre figyelmeztet könyvem is. A lenézett szellemtudományok megemberelik magukat. Haladnak, fejlődnek azok is a maguk útján. A közvélemény kezd kiábrándulni a kész igazságokat liferáló fatalisták tud. szavahihetőségéből.

7. A természettudományi módszer *becsempészése* a humánus tudományok mindegyikében csak fiaskóra és abszurdokra vezetett – a geográfiát tisztára kirabolta jelentőségéből, tönkretette hasznavehetőségét, megfosztotta tud. önállóságától s a természettudományi disciplinát fabrikált belőle. Mert *mindenütt útjában* volt az *Ember*, akit szerintem nem lehet pur et simple kidobni a geográfiából. Az egész embert, nem az állati embert (anthropológia, szomatológia), miként Lóczy jeles orographus véli (Földr. közl. 34 k. 122 l.) – kell a geográfiában tárgyalni összes geografiailag kezelhető szellemi és anyagi, jelen és múlt tetteivel egyetemben.

8. *Morfografia* és *physical' geográfia* csupán részei a geográfiának. Azért a geográfiának egyetemesnek kell lennie, nem lehet részleges, pörére vetköztetett tiszta geográfia, miként ezt a morfo- és geológusok hiszik, mert e két ismeretkör ki nem meríti a geográfia egész körét, tartalmát.

A *naturalista geográfia* hamis feltevésekből, a kéreg összeomlásából indul ki, geológiai dynamikát csinál a geográfiából s a pangermán eszmének áll szolgálatában. Azért Amerikában, Angliában, Hollandiában s a román államokban még mindig az emberi geográfia vezet, már csak azért is, mert a naturalista geográfia teljesen önkényes csoportosításával nem hogy rendet, de még nagyobb rendetlenséget hozott az orográfiába. Növeli a felületességet és kiöli a geográfiai érzéket, midőn legáltalánosabb kontúrokban rajzolja a föld felszínét. Hazug fogalmakat terjeszt, midőn a föld geológiai constructurájából kulturális és történeti hatásokat hámoz ki, mert a biosphära, politika, kultúra egyáltalán nem törődik a felület plasztikájával és hamis phys. elveket állít fel, mert a maximumok kitolulása, Steinmann eltolódás elmélete s a rétegek folytonos csuszamlása fölösse teszik, sőt a szizmológia egyenest tagadja Suess contractiós elméletének igazságát. – Magyar szempontból veszedelmes az iskolában tanítani, kimutatván, hogy a Kárpátok királysága 4-5-féle össysthema dirib-darab földje, különben sem be bizonyított geológiai delirium az egész elmélet s ideig-óráig tartó hypothesis, mely könyvtári lom lesz nem sokára. Kidobott pénz ezért erre száz ezreket költeni. Semsey báró nagylelkű pénzbeli támogatása s államsegtség nélkül nem is nőtt volna oly nagyra nálunk e geográfiai irány, a miben elősegítette a Bánffy-aera most már elhalványuló irányzata: a nyugoteurópai radicalismust a szittyaság kíméletlenségével párosítani. Ezzel a két szélsőséggel veszedelembbe jutott a *történeti magyarság léte* Közép-Európában, tönkrement a magyar geográfiai tudomány is. Ember nélkül az Akadémia nyugodtan átteheti azt a II. osztályból a 111.-ba.

6. A *geográfiának* vissza kell térnie a tüzetes topográfia-hoz, a geográfiai tények megállapításához és ismertetéséhez, miként Wagner Herman követeli. Véget kell vetni a dilettáns, széles ecseteléssel mázolt schlendián felületességeknek a geografiában, ép úgy mint a geológiai bogarazásnak, ami nem geográfiába való. Ember legyen első sorban a geográfiai érdeklődés tárgya.

10. A természettudományi *mindenttudóság* mindent le kicsinylő és ellenvéleményt nem tűrő deszpotizmusza ellen, leg-

először II. Vilmos császárnak volt bátorsága tiltakozni. Fejedelmi vétője az óceáni népek milliókat harácsoló industrializmusza, exclusiv egoista merkantilismusa, pénz-gazdálkodása ellen fordult és az átheus kozmopolitáság ellenében Isten, Szülőföld s a Nemzet kultuszát hirdette a continentalis népeknek. Nem ledöntött feudális bálványok ezek, hanem az ember valójából, történelméből, culturájából leszúrt tények. Nem is eszmék többé, hanem telluris valóságok. A Kultur d., Gegenwart című tudós vállalat e tények tudományos leszögezése. Szava visszhangra talált a continentalis Európában. Nálunk is. Nem akarok neveket emlegetni, nehogy talpnyalással vádoljanak. Csak annyit említek, hogy amint 1790. óta a nemzet vagyoniilag és társadalmilag független legjobbjai karolták fel a leghevesebben az európai mozgató eszméket, úgy történt ezúttal is. Semmi értelme a nemzeti kultúrának, ha azt „a csillagok közé” nem emeljük. Transcendentalismus eszmeiség nélkül, iszonyatos hiába való vergődés az emberi élet, a fatalistáktól mesterségesen kieszelt „természeti törvényszerűség” átka alatt.

11. A természettudományi *kizárólagosságon* kívül a *szociológiai* exclusivitás dül a túlnépesedett Európa éhes társadalmában. Egyszerre két papiros pápája lett Európa tudományos világának. Az egyik a természettudományi Németországban, a másik a szociológiai intransigens tekintély Belgiumban, kik jobbra-balra kiátkozzák, leszamarazzák és lehetetlenné teszik a más nézetten levőket. A népszerűsített természettudomány kirántotta a milliók lelkéből a vallást, a reményt és a mi készületlen magyar társadalmunkat is elnyeléssel fenyegeti. Meg kell ismernünk ezért a szociológia igazait, de egyúttal ellenmondásait, történeti tájékoztatlanságát, sophismáit és félígazságait is; meg a népek társadalmi szerkezetét geográfiai elterjedésükben, hogy a magyar társadalom helyét és *ethizáló erejét* kellően mérlegelni tudjuk. A társadalmi geográfia ma égetőbb probléma az élettelen tektonikánál, a sarkok, vagy a földtengely billenésének problémájánál, mert zsebekbe és jóváágó kérdés lett.

12. A *szociológiából* a fékevesztett, kizárólagosságra törekvő monistikus mánia, mint divatos eszmeáramlat, *szociológismust*, a politika pedig a tömegek szenvedéseiből és jog-

talanságából speculáló szocializmust csinált, egy társadalmi rend megalapítását emlegetve, amelynek kereteivel maga sincs tisztában. A monistikus eszmeáramlat elragadtatásában a reális tudományoknak legkülönbözőbb fajtáit alkotta meg, p. o. szociál-pszichológiát, szociál-biológiát, politikai és szociális anthropológiát. Ezek az új stúdiumok éppen felemás természetűek, a természettud. és humanistikus tételek önkéntes összekeverése miatt megállapított rendszerhez eddig nem jutottak; az embert, intellectusát s nyeregből ki nem emelhették, a ki a 4-féle milieu, race, klíma, társadalmi szervezet ellenében is egyenlő rangú tényezőnek bizonyult be eddig. A történelem phys. törvényszerűségét sem sikerült sem Wundt emberiségi lélek tanának, sem Marx gazdasági törvényeinek, sem Spencer, Müller szociológiának megállapítania. Még mindig az ember eszmélődése, tervszerű cselekvése és akaratereje dönti el az eseményeket, nem a külvilág kényszere. Amiért vissza kell térnünk Jézus elvére, mit Vico, Bossuet Laurent tudom, megvilágítottak, hogy *isten* Gondviselés vezeti az emberi nemet előttünk ismeretlen célok felé. A történelem, az európai emberiség szociális fejlődése ezt mutatja s ámbár nincs módunk a szocializálást az egész glóbusra kiterjeszteni, valószínű, hogy az ember glóbusi fejlődése határozott célokat követ.

A történelem, nyelv, ethnos geográfiai tényein s vallási s adottságon (V. ö. *Vischer* Religion u. sociales Leben bei den Naturvölker 1911. 258.), magát túltevő szociológiai irányzatnak – eddig legalább – ellenmond a vallás, nyelv, kultúra tömeg-ereje s collectív-tényei. Azért veszedelmes e tényekkel nem számoló és be nem bizonyított teoriák kedvéért, azokat a népek, nemzetek és emberfajták fejlesztési program injából kivetni. Meggondolatlanság a népek geográfiai, történeti és ethnikai kereteit időleges teoriák kedvéért széjjel fessegetni. Azért a szociológiából és szocializmusból minden népnek saját jól megfontolt érdeke és megmaradása szempontjából csak annyit, azt és ott kell elfogadnia, amennyi mi és ahol ezek az említett fix kereteket s a nemzeti fejlődés continuitását széjjel nem bontják, de az új eszmék állandó történeti és geográfiai kereteiknek fejlesztésére, a nemzetek haladására elősegítőleg, termékenyítőleg hatnak. Vagy miként *Apponyi* mondotta 1912. június 12. az egyetemi ifjúság deputációjának: „a nem-

zeti, történeti hagyományok kifejlesztését a kor s európai műveltség követelményei szerint megingathatatlan erkölcsi alapon kell foganatosítani.”

13. Az *anthropogeografiát* kikeli ragadnunk a naturalisták Richthofen, Passarge, Hettner, Philippson kezéből. Nem szabad, lábbal tiporni az ember erkölcsi és szellemi előkelőségét e földön, mert tudós hazugság az ember leszállítása állatvilágba és vakmerő merénylet a jövő nemzedék, az ifjúság józan esze, erkölcs és jóhiszemősége ellen: naturalista világfelfogást tanítani az iskolákban. Ratzel elhibázta az emberi geográfia elnevezését s a zoológusok azonnal kapvaptak rajta. Ratzelen, bár elismeri az emberiség pszichikai egységét és kiválóságát a többi szerves lény fölött, nagyon megérik a természettudományi előképzettség. Igen gyakran elszólja magát és vissza zökken a naturalista szükelműségbe. Reclus, szintén Rittert tanítványa az ember kulturális és geográfiai jelentőséget hívebben fogja fel, mint akár Ratzel, akár Ritter, de politikai szenvedelemből egészen belefulladt a materialista szociológiába – azért perspektívái nem mindig tárgyilagosak. Az a gondolata azonban helyes, hogy az emberi geographiából az emberiség *culturális geográfiáját* kell megcsinálni, amelyben a Föld csupán a physical keret, a tartalom az ember világa.

14. Azért kellett hosszasan tárgyalnom az *intellektuális* s a vele szorosan függő *haladás* kérdését. Ez a legnagyobb ütőkártya, mellyel a naturalistákat pocsékká lehet verni. Az ember és társadalma folyton halad, új ideákat, a geogr. elhelyezkedés új formáit teremti. Más élőlény nem. Azért, valamint a történelem (Ranke), a geográfia is, folyton új problémákat vet föl. Egyoldalúan, *physical* törvényekből eleddig nem sikerült e haladást, mely civilization kívül kultúra is, megmagyarázni semmiféle történelmi és geográfiai bölcséletnek – azért el kell fogadnunk Jézus gondolatát: az *isten* Gondviselés vezeti az emberiséget kulturális és civilizációs földi haladásában előttünk ismeretlen célok felé.

15. A geográfiát teljesen kiforgatták a glóbus-emberek *analytikai* módszeréből, mert a geográfia csak annyiban összetevő synthetikus tudomány, amennyiben a geogr. tények csoportosításából tájképet (Landchaftsbild) és művelődési

képet (Kulturbild) csinál. A geozófusok azonban valóságos *természettudományi encyklopediát* fabrikáltak a geográfiából, akár hogy a geográfia segítségével oldjanak meg geophysical és geomorphológiai kérdéseket (Passarge, Banse) vagy kulturális és történelmi tényeket (Saviczy) egvéttvéve, akár azért, hogy mint a fatalisták és puristák nem is az ember, sem a geográfia, csupán magáért a tudomány kedvéért üznek természettudománykodást (Richthofen, Hettner) annyira, hogy ember legyen, kik nagyító üveg alatt is ráismer geográfusvoltage. A geográfia csak cégér nekik, hamis lobogójuk, igazi céljuk természettudományi világfelfogás, hogy új istenük a Glóbus előtt rakják le devotiójukat. Ezek a naturalista kozmo- és soít disant geográfusok a geográfiai *szofizmusz* és szociálizmusz megalapítói, mert mindenki, a ki mások rovására *kizárólagos uralomra* tör, proletár és nagybirtokos, merkantilista vagy agrárius, industrialista vagy financier, felekezeti vagy tudós koterria – az én szememben szofista és szocialista. Sulla egy hajszálnyira se különbözött Mariustól és Savanarolla vagy Dózsa elégetőitől. A konkrét valóság e Világon a *heterogenizmusz*, hogy a sokféle, a történelmileg kialakult társadalmi mozaik-részlet megférhessen egymással ugyanegy geogr. és társadalmi keretben. A ki az ellen tör, azt megbontani igyekszik, hogy ideológiáját másokra tukmálja, az Le Play, Bourdeau s az én felfogásom szerint is szocialista, azaz a szociológiának és saját zártkörű eszejárásának gyakorlati, tettekre törekvő politikai exponense – nem tudós ember többé. A természettudomány bevitele a geográfiába haladás, ha megmarad geográfiai keretekben, de mihelyt túlcsap rajtuk és természettudományi synthezist csinál belőle – karikatúra, tudós torzalkotás. Ha már a nagy *Penck* dr. *panaszkodik* a természettudományi *túltengés ellen*, a mely a geográfiát legelőből teljesen kivetkőzteti – akkor nem üres fecsegés az én beszédem. (V. ö. 1912. innsbrucki geogr. gyűlés megnyitó beszédét.)

A geográfiát tehát vissza kell rántani a végleges bukásától. Vissza kell vezetni fejlődésének történelmi vágányaira. A természettudományilag hasznos dolgokat, ha beváltak a geográfia fejlesztésére, meg kell tartani, de *természettudományi polyhistorizáló encyklopediát* nem szabad belőle csinálni. Jus-

son a kirekesztett *Ember* is teljes geogr. jogaiba, ismerjük el *mentalitását* oly hatalmas erőnek, minők a Föld physical erői és azonnal összeomlik az Erdnatur bálványa a természettudományi modern Isten – a Kozmosz és megújhódik a geográfia, melynek első sorban *gyakorlati* célokat (közlekedés, gazdaság, kultúra, politika) kell szolgálnia, nem múltó és inventáriumba való elméleteket és papiros igazságokat.

A GEOGRÁFUSOK TÁRSADALMA.

Végezetül csoportosítanom kell a geográfiával foglalatosskodókat a vérbeli geográfusok, tanárok, tudósok, speiálisták és kontárok mellőzésével, mert e *kategóriák* tudása nélkül nincsen igazi geogr. tájékozódás és elbírálás a geogr. tudomány egyre szélesbedő körében.

A tudománykörök közül tudvalevőleg legtöbben értenek a gyógyításhoz, neveléshez. Nincsen szülő, ki jobban nem akarna érteni a tanításhoz, mint hanyag, tehetségtelen eo ipso semmit sem tudó fiának tanártestülete. Annyi baj van ezekkel a hozzáértő szülőkkal, hogy ezeknél a házi tudósoknál, magán-paedagógusoknál csak a kuruzslók és gyógyítási maniakusok alkalmatlankodnak nagyobb számmal ezen a földi sárteken.

A geográfiával sincs különben. Találkozunk: I) *geogr. amateurökkel*, többnyire más szakbeli, műveit és gazdag emberek azok, kik szeretik a geográfiát anélkül, hogy hozzáértést arrogálnának maguk számára. Ez a legkonciliansabb elem, hü látogatója a felolvasásoknak, kirándulásoknak s figyelmes olvasója és előfizetője a geogr. folyóiratoknak, útleírásoknak. Jogászok, szolgabírók, orvosok, papok, írók, színészek meg fiatalabb hölgyek tartoznak e kategóriába. Egyik-másik közülök a geográfia úgynevezett szépirodalmi részét műveli. Ez nem baj, csupán az, ha komolyan veszik a geográfiát sportszerűen űzőket és kathedrára állítják őket, mire semmiféle minősítésük nincsen. Arrogánsabbak II) a geogr. *memorizálok*, a geogr. emlékezőtehetség virtuózai, kik már azt hiszik értenek a geográfiához, ha p. o. könyv nélkül tudják a menetrendet, a vasúti-állomásokat, a lokomotívok számait, így kalauzok, vasúti alkalmazottak stb. Ismertem S.-Újhelyen egy

Vadász nevű péket, és egy Szakácsi nevű cukrászt, kik a világ összes országainak főbb és nevezetesebb városait könyv nélkül tudták. Egyebet nem. Ezek egymást examinálták. Egy boldogult tanártársam Dr. Baligó János könyv nélkül tudta a főbb magyar vonalak vasúti menetrendjét és sohasem hibázott el egyetlen állomást, még bakterházat sem. Ugyanez könyv nélkül tudta elmondani elejétől végig és visszajáról a kalendárium összes szentjeit, névnapokat a hozzá való ékes vasárnapi rigmusokkal. Philológus volt, de azért eszébe sem jutott magát geográfusnak tartania. Más elbírálás alá esnek III) a geogr. *önkéntesek*, akik mindenféle branche-ból összeszedelőzködnek és a geográfia egyes ágaiban még figyelemre méltó eredményeket is tudnak elérni. Sok az orvos közöttük több az autodidakta. Hermann Ottó skandinávi útja például annyi érdekes megfigyeléssel van megírva, hogy szakembernek is dicséretére válnék. IV) Az *útleírók* kategóriája igen népes. Eltekintve a *turistáktól*, kiket inkább a tájkép szépsége, a sport, s a turista-bravourok érdekelnek, a kósza globetrotterek említhetők. Többen közülök céltalanul, kíváncsiságból utazgatnak, de be nem érik a coupé ablakaiból látott tájak leírásával s a fürdő és hotel-geografusok Baedekeres megfigyelésével, a fürdő élet társadalmi kellemetlenségeivel, hanem sokszor külön, eddig elhanyagolt szempontokból és beállításokban látják és szemléltetik a beutazott tájakat, városokat. Amint vannak pillangó és moszat specialisták, úgy a geográfiai utazók között is sok a specialista. Egyiket a varrottasok, csipkék, hímzések érdeklík, másikat a munkások életmódja, családi és egyéb szociológiai állapota. Akad, ki geogr. unicumokra vadászat, p. o. kovásznai pokolsár, búvópatakok, barlangok, nyílhegyek, fibulák gyűjtői és topographiai leírói stb. A *tudós utazók* kötött menetrend szemmeltartásával utaznak, hogy valamelyik szakstudium hiányzó fejezeteit kiegészítsék, p. o. ingaméréseket, csillagászati megfigyeléseket csináljanak, amellet kiterjeszkednek a *látott* dolgok leírására is. Példa reá Peary, Sván Hédin, Drygalszki, a jeles Strausz Adolf, Asbóth, kik Boszniáról, Makedoniáról helyesbítették ethnogr. ismereteinket.

Amíg a puszta leírásnál maradnak, hasznos dolgot cselekszenek. Mihelyt azonban magyarázgatnak, okoskodnak,

önállószkodnak, szóval idegen tudománykörök tilalom határaitba cserkészkednek, többnyire pyramidalis bakot lőnek, akár más utazók könyveiből, megfigyeléseiből vett patronokkal, akár saját elmeszüleményeik röppentyűivel, a vége egy: Sensatio és feltilés. Coock, Stanley Henrik s egy csomó névtelen kis geografuska, meg geogr. vajúdasokban szenvedő egyéb szakbeli agygerinces, ezek közé tartozik. Maradandó hatásuk nincs. A napi írók sorsára jutnak, kiket kortársaik dicsérnek és felmagasztalnak, de a későbbi nemzedék napi-rendre tér fölöttük.

V) Mások a *geográfiai írók*, kiket előkelő dilettánsoknak is lehetne nevezni. Mindennemű brancheliek, kik főstudiumuk elhanyagolásával passionátusan geográfiával foglalkoznak és néha sikereket is tudnak felmutatni. P. o. a főhadnagyból lett *Hellwald* Frigyes az „Ausland” kítűnő szerkesztője és sok kítűnő összefoglaló geogr. és ethnogr. munkának írója. A hadverő Moltke szintén jeles katonai geográfus vala, A szemléletesen író Brehm Schweiger-Lerchenfeld, a két Ewers, Hesse Wartegg ide tartozik. Valamint a jogászból lett kultúrgeografus és ethnológus Dr. Hugo Grothe. Nálunk György Aladár, Balogh Pál volt hírlapírók stb. izléstelen dolgoz lenne az élöket a kinematikai szkeecs vásznára vetni. Kinek szeme van, úgyis látja e soit disant geográfusokat úton-útfélen. A régiek közül igen érdemes munkásságot fejtett ki *Römer* Flóris bencés tanár, a Bakony legelső alapos leirója, ki természetrajzi szakmája mellett főleg archeológiai (praehistoria, keramika, epigráfia, falfestészet) terén nagy sikerrel foglalkozott s egyetemi katedrát nyert és a kinek e sorok írója is háládatos tanítványa. Henszlmann dr. orvos létére a műtörténelem, Ipolyi Arnold besztecei püspök a magyar mythológia honi zseniális megteremtői. Henszlmann geogr. összehasonlítások alapján lett felfedezője a gót építészet symmetrikus törvényeinek. Ezzel csak azt akarom jelezni, hogy geogr. összehasonlítás nem felesleges, a tudás mindenki számára megközelíthető és nincsen nevetségesebb a céh tudománynál, mely azt hiszi magáról, neki egyedül van privilégiuma a tudomány igéinek írásban és szóban való közzétételére. Amerikában régen túl vannak e gyerekségen, hogy papiros qualificatiohoz van a tudás kötve, de az ósdi Európában sok van e privi-

legizált tudósokból, kik más ellenkező nézeten levő gerincest nem engednek szóhoz. Ott *szigorú vizsgálat* adja meg a jogosultságot a tudóssághoz, nem chablonszerű, középiskolai és egyetemi végzettség, irodalmi rovancsoló faiseurség, fordítás, kivonatolás, esetleg beházasodás, sógorság, komaság, beajánlás. Azzal a természettudományi paroxismussal nem is érdemes foglalkozni, hogy csak természettudós lehet geográfus. Hellwald Frigyes, Payer, Kreitner, Szádeczky nem voltak természettudósok, Richter bécsi tanár historicusnak készült és glaciológus lett. Partsch, Ratzelnek utóda a lipcsei egyetemen humanista műveltségi alapon klasszikus leírását adta Sziléziának, Hellásznak és a Magas-Tátra glaciológiájának. Ratzel természettudósnak készült, de Amerikában látta, hogy több az ember a földön, mint a Föld köves burkolata s megvetette az emberi geográfia alapjait, sajnos sok filozofálással, kevesebb történeti és szociálpszichológiai érzékkel. Kossuth Lajos elsőrendű csigász volt, persze a mellett sohasem szenvedett geogr. szülés-fájdalmakban és nem affectálta soha az áldott lelkű öreg úr a geográfiai szakszerűséget. Kalchbrehner luth, pap meg gombász volt. Torma főispánból régész lett. Mindent meg lehet tanulni – és bárkinek van joga irni. Hogy tanítani-e? – az más kérdés.

VI. *Mindent tudók.* Gazdag emberek, belletristák stb. kik nem annyira pénzért, mint időtöltésből és mindenhez érteni akarásból, vagy külöнкөdésből hirre és társadalmi nevezetességre áhítoznak, tartoznak ide. Elrettentő példákat hozhat fel az Osztrák-Magyar monarchia című vállalata írásban és képben, melynek magyar részében Jókai, Mikszáth, Jancsó Benedek stb. geográfiai rettenességeket követtek el. VII) Veszedelmes had a *dilettáns geográfusok* lármás denominációja, mert tudományos infallibilitásra és kizárólagosságra pályáznak p. o. a gazdag Chamberlain, vagy Gobineau gróf. Chamberlain oly kedves, hogy a parketten eltanult szalon-vigyorgással kulturszükségletnek deklarálja a dilettantizmust, mert annyi a céttudós már e prude világon! Abban van valami igaza! Azonkívül annak a végzetes balhiedelemnek rabszolgái, hogy a mi az ő külön szaktudományukban igaz, az a geo- és ethnografiában is feltétlenül igaz. Alkalmam volt egy kis szemlét tartani e szörnyűséges gárda fölött e könyv hasábjain és arra a meggyőző-

désre kellett jutnom, hogy működésük a geográfiában hasonlít a híres Albrecht bécsi orvostanár mondásához: Meine Herren der Krancke ist hin! Caput! Er hat aber wenigstens das Genug-tum – dass er nach dem *System* der neuesten *wissenschaftlichen Errungenschaften* abgekratzt ist.” Uraim a beteg meghalt, de legalább a tudomány legújabb vívmányai szerint halt meg – azzal vigasztalódhatok. A mi gyerekeink 25 év óta semmit sem tanultak a tudákos geográfiából, de butításuk legalább tudományosan történt vala. Ez pedig a fő . . . Ilyenek a természetudósokból,* theológusokból. jogászokdói átvedlett declamáló geográfusok, geophysicusok és ethnológusok, kik

* Nehogy félreértés történjék és a rossz akarat ki ne forgassa szavaim igaz értelmét, ki kell jelentenem, hogy *nem* középiskolai természetrajzi tanárokról, hanem a német egyetemekről jött *naturalista irányukról* van szó. Ennekem csak azon német paed, körök és tanárok ellen van kifogásom, kik a geográfiát alárendeltek a természetrajznak, kikapcsolták azt a történelmi stúdiumokból. Ezt a felfogást Kármán dr. ajánlgatta legelőbb nálunk, s mivel Hunfalvynak legjelesebb tanítványai-ból sajnos historicusok lettek, miként Lóczyé kiváló tanítványai-ból természettudósok elsősorban, nem geográfusok – ez irány nálunk gyökeret vert. Ez a félszeg, az emberrel keveset törődő rendszer a geográfia még természeti részét is hanyagul tanította, mert nemcsak kirekesztette az anthropológiát, ami természetes, hiszen emberi geográfia nem kellett nekik, hanem még állat-, növény- és talaj geográfiára, pedológiára sem oktatták a tanárjelölteket. Nekik csak orografia, örökös geológizálás és physical geográfia kellett. A többit üsse a kő! Legfeljebb a katonatiszt képző és kereskedelmi iskoláknak legyen megengedve, hogy közönséges mint ők mondják, „alkalmazott” geográfiát tanuljanak.

Hogy mindamellett e módszer szerint kiképzett tanáraink egy része mégis célt tudott elérni geográfiai tanításával, azt nem hibás módszerüknek és a tanítás tartalmatlan anyagának, hanem egyes-egyedül pedagógiai érzéküknek, magán tanulmányaiknak és hála Istennek annak kell betudni, hogy az ember *feled* és okosabb eszméknek ad helyet lelki inventariumában. Egy fiatal zoológus tanártól kérdezve, követi-e a geográfiában a tudákos módszert? azt a klasszikus feletet kaptam: „Van eszemben. Még csak az kellene. A gyerekek mai kényelemszerete mellett ily módszer mellett absolute semmit se tudnának a geográfiából. A magam eszét és módszeremet követem!” Ezeknek a *kultúr-mentőknek* kell köszönni, hogy geográfiai tanításunk a lefolyt 25 év alatt teljesen el nem posványosodott. Na meg a gyerekekkel vele született *józan* észnek. Mert nincs olyan bolond pedagógiai kísérletezés, mellyel valamennyi tanárnak, igazgatónak és diáknak a józan eszét végkép meg lehetne rontani.

módszerüket mindenhová beleviszik és kiüldözik, terrorizálják a más higgadtabb nézetten levőket. Legborzasztóbbak, ha negyed és féltudósok lettére még a bölselet, nekik érthetetlen spheráiba is kapaszkodnak. Igen hasonlítanak a Lichtver mesebeli földtúró vakondok eljárásához, kit egy alkalommal muzsikális szaktekintélynek választottak be, mondjon ítéletet a fülemile daláról. – „Na megjárja” – monda a jeles zenebíró és földtúró szakértő – „de a tavi béka brekegése mégis csak különb!” volt a jeles válasza az Ostwaldismus, purizmusz, Hettnerismus, Graebrerismus stb. patho- illetve zoológiai képviselőjének. Sapiienti sat! VIII) Külön kategória a *geográfiai tanítók* csoportja. Hármás főkövetelményük, normatívumok a geográfiai érzék, a geográfia egész körének és kapcsolatainak ismerete, végül ügyesség a megértett disciplinák tanító közlésében. A jó tanárnak nem kell okvetlenül specialista szaktudósnak lennie, értem az aprólékosságig menő bornírt könyvmolyt és laboratóriumi pepecselő szörszálhasogatót, mert a geográfiának, mint összesítő, *társító* tudománynak tanítása absolute nem való az egyfélére berendezett ágybéli automatának. Inkább polyhistornak és encziklopedikus műveltségű legyen a geográfus, aki mindazt eléggé jól tudja, ami a geográfiával összefügg s a tények geográfiai belátásához szükséges. Azért büszke vagyok a humánus műveltségű encyklopedista és polyhistor jelzőre, mellyel az 1911. elnöki

Hogy a helytelen módszert be nem veszi az egészséges geográfiai elme, boldogult *Dr. Jankó János* barátom példája bizonyítja. Ezt azzal zavarták ki a geológiai laboratóriumból: „hogy semmiféle geológiai, tehát geográfiai térszíni érzéke nincsen!” Jankó dr. mindazáltal, hogy a geológiai térszíni formák felismeréséhez nem volt hivatottsága, geo- és ethnografiai érzékét nagyobb műveivel bizonyította be. Az embernek ilyenkor mindig a híres Marcel táncmester esete jut eszébe. Marcel 2 aranyat kért egy tánc óráért. „Minek néz engem?” szokta volt mondani. „Sokallja a két aranyat? Hát azt hiszi, filozófiát tanítok?” Midőn pedig egyik tanítványa Harley kincstáros lett így fakadt ki: „Hogy lehet az? Hiszen ez volt a leggyöngébb tanítványom?” Verbum sat! Ez a szakbeli korlátoltság, hogy saját metier-jén kívül álló dolgok és emberek iránt a tudomány exaltadóinak semmi érzéke Kaunitzen is megbosszulta magát. „Hallja – monda egy ízben Cassanováruak – ez a Rubens diplomaták festésével is foglalkozott?” „Csalódik, Excellentiád – volt a válasz – festő létére diplomatiával is foglalkozott!”

pronuciamento (nem akarom kirohanásnak minősíteni) engem megtisztelt. Az vagyok, mert geográfus vagyok ex asse. Igen jó társaságban vagyok az én humánus műveltségemmel, Le Play, Jannet, Schäffle, Röscher, Desmolin, Keleti K., Pesty Frigyes, Csánki Dezső, Márki Sándor Ortway dr., Ritter, Peschel, Richter, Wagner, Kretschmer, Oberhummer, Reclus és számtalan hírneves geográfus s tudós társaságában. Nem bitorlóm a kathedrát. Ezért ízléstelenség volt engem hírlapokban és társaságokban lekisebbiteni. A magam tárgyat tanítom hármassal kvalifikáció és irodalmi munkásságom alapján. Nem dilettánskodom és cserkészek más tudománykörök járatlan területein. Nem arrogálok a döntő szót ott, ahol hallgass a nevem! Ami szorosan a geografa körébe vág, az nem terra inognita előttem. Nem kell azért a geográfusnak globetrotternek, felfedező utazónak sem lennie. Mert végtére igen kérdéses, tudja-e az a tudós utazó apró pénzre váltani tudását? Bastian még Humboldt Sándornál is többet utazott, a kathedrán azonban à la Hegel igen közepes előadó s még rosszabb író volt, mert senki sem értette a nagy ethnológust, ámbár összeírott munkáiból egy hat méter magas négyzetes oszlopot lehetne összeállítani. Humboldt nagyon sokat írt, azonban nem sokat ért vala előadónak.

A mai nép-liceális és suszter-gimnaziális korunkban akármelyik kifent, és falravetételt mozi-képekkel dolgozó elülhátul doktor, himalája-sápadt conférencier és borzas causeur túl tett volna rajta. Ratzel az északamerikai Unió szociológiai és emberi geográfiájáról írt kitűnő könyvet. Később eltudósodott a stílusa, de pompás előadó volt és azért iskolát teremtett (Ratzelverein). Richthofen népszerűségének titka, hogy eredményes utazó és igen világosan, logikusan író tudós volt. Más malomban örölt, mint a déli és nyugateurópai geográfusok, de dolgait alaposan értette és így szintén iskolát hagyott maga után. Kirchoff, Richter bécsi tanár, Peschel, Wagner Hermann, Partsch, Krümmel, Hunfalvi János ellenben nem igen utazgattak – legalább annyit nem, mint Sven Hedin, Nansen, Amundsen, Peary, Holub Emil, a kathedrán azonban különben megállották helyüket a tudósok s utazóknál s mindig le tudták kötni a hallgatóság figyelmét, azért geogr. iskolákat teremtettek, amiben nem volt része Bastiannak.

IX) Végül külön kategóriába tartoznak a *geogr. kézi könyvek Írói*. Praktikus tanár embereknek való ez a metier, nem egyetemi tanároknak. Ezért Richthofen gárdája erre ügyet sem vetett, mert mesterük teljesen elhanyagolta az iskolai geográfiát,¹⁾ mely végtére is fontosabb az egyetemi geográfiánál, amennyiben egy egész emberéletre való tömegtudást közöl. Jó kézi könyvet írni mesterség. Nemcsak geográfiai hozzáértés, de főleg a tárgy és gyermek-szeretete kell hozzá s a középiskolai tanításmenethez való alkalmazkodás. A középiskolának nem lehet célja geográfusokat nevelni, ezért kapcsolatokat kell keresnie a középiskolai geogr. s a többi középiskolai stúdium között. Az sem áll, hogy a geográfia a legfontosabb stúdium a középiskolában. Ott mind-egyik stúdium egy formán fontos. A történelem, irodalom bizonyára fontosabbak a geográfiánál, pláne a természetrajzzal párosított topográfia nélküli geográfiánál, mert a középiskola nem szakszerűsége, hanem az egész ember harmonicus nevelésére és kiképzésére törekszik. Jó stílusban, kedvesen, érdekesen megírt geogr. kézikönyv sokszor több hasznot hoz a geográfiának, mint egy halom tudós szakkönyv átböngészése. Persze előadó kell hozzá.

Kár volt az Eötvös-féle eredeti tanítástervet félredobni s a ketté oszlott gymnasiumi tanítást egységessé tenni. Abban 2 részletben adták elő a geográfiát, miként Németországban. Ha ezentúl Magyarország geográfia a IV. Európáé pedig a VII. osztályban tüzetesen tárgyalatnék – nagyobb eredménnyel járna, s a mi fő emlékezetben maradna a geogr. tanítás.

Németországban sajnos már a középiskolákat is, hol Dániel geográfiája 239 kiadást ért, kikezdette a naturalista irány. Még a jó öreg Seydlitz-féle geográfiát is e kaptafára akarják húzni. Az efféle tanításnak csak egy a vége: természettudományi világfelfogás geográfiai tudás nélkül. C'est toujours le ton, qui fait la chanson, mert ezekbe a geogr. kézikönyvekbe mindent beletuszkolnak, ami természetileg az előadó urakat érdemli, csupán az emberrel bánnak

¹⁾ *H. Wagner*: Die Pflege der Geogr. a. d. Berliner Universität, Peterm. Mitt. 56 k. 1910. VI. 176. 1.

el mostohán. Teljesen az a módszer, mit alkalmam volt most a német egyetemi elsőfokon végigélvezni s melyen a kézi és tudósgeogr. könyvek írónak. Széles ecsetvonásokkal vázolt semmitmondó odavetett topographia, mennél kevesebb pozitív adat, annál több természettudományi fontoskodó magyarázat s az ember földi szereplésének foghegyről való, néha igen naiv tárgyalása. Mintha szolgabírókat ültettek volna katedrára. Az ember mindig azzal a nyomasztó érzéssel hagyja el tantermet, mily kásaszem az ember a természet mérhetetlen Erőivel s nagyságával szemben! – én meg az ellenkezőjét hiszem, minek felemelőbb a tanulása, hogy az ember Értelmi és erkölcsi erejénél fogva *nagyobb* Hatalom az őt körülvevő Természetenél, mert egy magasabb rendű világ tagja, ki a természet akadályait legyűri és ez a küzdelme: kultúra.

Teljesen más világfelfogás belátom, mint a németeké, de felemelőbb és igazibb a naturalista geográfianál.

Ennek azonban előbb ki kell tombolnia magát, a mint lejárt a magát a hajnak 1593. lánghisztevése, a XVIII. századbeli tubákolás, a XIX. sz. krinolin és cylinder viselete. Ki kell magát tombolnia a naturalizmusznak a jelenkor dédelgeti neántsvirága, az egész vonalon a philosophiában, tudományban, társadalomban egyaránt. Franciaország úgy látszik már a delelő pontjára hajtott a németek ironikus nagy öröme a szociológizmuszt. Ott még a szocialistát is üldözőbe veszik, ha keresztény. A francia népnek megfosztása vallásától, az erkölcsök és nevelés emantipatiója annyira haladt, hogy az emlékszerű templomairól híres országban múzeumokat (Genéve-templom Párizsban), vásárcsarnokokat és cirkuszokat csináltak a templomokból. Fiant scandala! Bonnot apachekirály és dinamit-gyilkos jelszava szerint = Il me faut vivre ma vie. Ki kell élnem, élveznem magam. Ki kell élnie magát tehát a naturalista geográfianak is, hogy vissza térhessen a józan geogr. felfogás, a sober trough a földnek tényleges leírásában. Penck morfológiáján és Davis Physiogeographiáján már túlment kesernyés ellenfelük Passarge physiológiai geográfija. Lesz még ennél különb elkövetés. De úgy hiszem a mint Amerika kidobta a magassarkú, hegyesorró cipőt, Amerika fogja kidobni a hasznavehetetlenné vált natu-

ralista geográfiát is. A mi jó és haladás a geográfiára, megfog maradni belőle, de visszakerül e 2000 éves tudományba az Ember is jogos körébe, a geográfiai tudás közepére. Mert a tudományos reklám-harsonának berekedése után:

Was *glänzt*, ist für den Augenblick geboren
Das *Edle* bleibt der Nachwelt *unverloren*.

Göthe.